UDK - 008

YU ISSN 0459-1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XLIII

Лесковац, 2003.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XLIII

UDC - 008

YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUZEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)
XLIII

Editor in chief
VEROLJUB TRAJKOVIC

Redaction commitee
Veroljub Trajkovic, Gojko Subotic, Dragisa Kostic, Sinisa Peric,
Igor Stefanović (sekretar)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac, 2003.

Лесковачки зборник
књ. XLIII

***

Издаје
Народни музеј у Лесковцу

***

Одговорни уредник
Верољуб Трајковић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Коректор
Јасмина Тасић

***

Превод на енглески
Милица Досев

***

Слог, прелом и техничко уређење
Иван Глигоријевић

***

Тираж: 500 примерака

***

Штампа: **„ГРАФОПЛУС“** Лесковац

УДК - 008

ЈУ ИССН 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

XLIII

Одговорни уредник
ВЕРОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

Редакциони одбор
Верољуб Трајковић, Гојко Суботић, Драгиша Костић,
Синиша Перић, Игор Стефановић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац, 2003.

У финансирању овог броја учествовали су:
Скупштина општине Лесковац и Министарство културе и јавног информисања Владе Републике Србије

UDK 930.2 (497.11) „19"

Владимир Стојанчевић

СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА У ПРОУЧАВАЊИМА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ОД ОСЛОБОЂЕЊА ДО ПОЧЕТКА 20. ВЕКА

Ослобађањем крајева југоистичне Србије у српско-турском рату 1877/78. године започела је нова епоха у њеној историји и народном животу, са перспективом општег препорода и напретка после многих векова робовања. Али њено ослобођење означавало је, такође, велико интересовање и велики полет у српској литератури и науци за боље познавање њене прошлости, земље и становништва, као и општих прилика које су биле карактеристичне за тај прелазни период од турског ропства до првих деценија по ослобођењу.

Научни, литерарни и публицистички радови који су тада настали бројни су, различите врсте и квалитета, али оно што је било, мање или више, заједничко за њих, то је добра документациона основа и реалистичан приказ, било у приступу одређеној проблематици било у њеном претресању и тумачењу. За боље поимање вредности великог дела списа, који су се појавили у периоду од ослобођења 1878. до Првог светског рата, ваља казати да су била написана од савременика који су у многим случајевима били учесници или очевици догађања која су испуњавала историју новоослобођених крајева на преласку 19. у 20. век и, често, и сами учествовали у јавним пословима и друштвеним активностима Нишког, Топличког, Понишавског и уопште Моравског подручја иза одласка Турака из тих предела.

1

Прва аутентична дела о новоослобођеним крајевима дали су непосредни учесници у ратним догађајима, као војна лица или државни службеници. Питања која је требало решити из опште проблематике „Нове Србије", како су најчешће називани ослобођени крајеви, односила су се на географију, етнографију, статистику, економику, здравство, културу, друштвене прилике, а био је још читав низ других питања везаних за потребе нове државне администрације, имовинске односе, миграционе процесе, комуникације и јавни саобраћај, пограничне проблеме. О

свему овоме, али и иначе, требало је прибавити прва сигурна обавештења, изнети право стање из разних потреба државне управе и народног живота. Из ових прагматичних разлога, иницираних од државних власти Кнежевине Србије, владе и војске у првом реду, потекли су и први службено објављени радови чија је вредност била обележена професионалном стручношћу личности које су, по службеним задацима, обилазили ослобођене крајеве и давали, скоро без изузетка, мериторна и сигурна обавештења, која су била не само од потребе за државну управу већ су, следствено приликама и интересовању у широј српској јавности, била и од научног значаја.

За српску историографију о југоисточној Србији после 1878. године значајна су била, посебно, следећа дела, објављена непосредно по завршетку српско-турских ратова 1876-1878. године:

1. Службено издање тадашњег српског Генералштаба о Другом рату;[1]
2. Владана Ђорђевића о српском санитету за време рата;[2]
3. Дело Јована Ристића о раду српске дипломатије по завршетку рата;[3]
4. Такође, наративни спис Владана Ђорђевића о Првом и Другом српско-турском рату;[4]
5. Значајан спис о ратовању добровољаца од Андре Книћанина.[5]

Прва три дела, као службено издање, писана су по званичним документима и одмереним начином писања.

Исто тако, од већег значаја су радови Јована Драгашевића, односно његове Успомене са Берлинског конгреса[6] и, опет, Владана Ђорђевића о српском питању на Конгресу.[7] Такође видети и ратна збивања Милоја С. Милојевића.

У овом „ратном" контексту писања, треба истаћи већи број радова у стручном часопису „Ратник",[8] из тога периода, посебно радове Димитрија Ђурића, Светозара Магдаленића и Миљ. Сандића.

1 Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-1878. године (са две карте). - Издање Врховне команде српске војске. Оперативно одељење Врховне команде. Београд 1879;

2 Др Владан Ђорђевић, *Историја српског војног санитета*. Књига трећа: Историја војно-санитетске службе у Другом српско-турском рату 1877-1878. године... - Београд 1880;

3 Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност*. Књига друга, Други рат. Београд 1898; Јован Ристић, Говор Г. Јована Ристића, министра спољних послова... о Берлинском конгресу, Београд 1878;

4 Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат*. Успомене и белешке из 1876-1878. Београд 1907;

5 Андра Книћанин, *Ратни дневник*. Књига друга. Други рат 1877-1878. Београд 1881;

6 Јован Драгашевић, *Автобиографија*... III. Успомене на Берлински конгрес. Београд 1893;

7 Владан Ђорђевић, *Прилози за историју српске спољне политике*, IX. Србија на Берлинском конгресу... Београд 1890;

8 Видети посебно:
- Д. Ђурић, *Грађа за историју српско-турског рата 1877/78. године*. - Ратник, Књига XXXI, свеска III. Београд 1894;

Из ратне историје Србије у 19. веку писано је и о српско-бугарском рату[9] 1885. од више писаца, и са разних страна ове проблематике, и то се односи углавном на ратовање на пограничној територији Југоисточне Србије.

2

За историјску науку о прошлости југоисточне Србије од значаја је то што је заступљена у више области научног интересовања. Приметан је већи број писаца који су давали своје прилоге из политичке, привредне, антропогеографске и културне прошлости. Тако је запажено више радова о догађајима и личностима - домаћих људи, учесника у Првом српском устанку и ослободилачкој борби становништва против Турака. Такође је већи број радова из проблематике аграрних односа и црквене историје. Има више написа и о појединим насељима, односно, предеоним целинама. Занимљиво је да су радови ове врсте радо објављивани у низу часописа, већег или мањег научног реномеа, нарочито за први период после ослобођења - до краја 19. века. Часописи Гласник Српског ученог друштва, Отаџбина, Дело, Годишњица Николе Чупића, Гласник Српског географског друштва, Бранич, Порота, Старинар, Братство, Ратник, (Нишка) Градина, Гласник Српске цркве, лист Српство и др. за историјску науку представљају праву ризницу богате и знамените прошлости.

Тако су о проблематици ослободилачког покрета у Јужноморавском географском региону и учешћу тамошњих људи у одбрани устаничке Србије 1804-1815. године, поред осталих, запажени радови: Панте Срећковића о Пољаничанину Николи Мандрди,[10], Свет. Марића о Јабланичанину Цветку Врановачком,[11], Владимира Николића[12] о вођама великог Народног устанка 1841. године Милоју Јовановићу и легендарном народном вођи Срндаку, Свет. Марића[13] о Стојану Чавдару

- Светозар Магдаленић, *Из ратних успомена.* - Ратник. Књига LIII, свеска IV, Београд 1902;
- Мил. Сандић, *Долазак српске војске на Косово...* - Ратник. Књига XXIII, свеска III. Београд 1890.

9 Стојан Новаковић, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе.* - Годишњица Николе Чупића (ГНЧ), XXVII. Београд 1908;
Владан Ђорђевић, *Историја српско-бугарског рата 1885.* Књига прва.
Од Пирота до Сливнице, Књига друга. Од Сливнице до Пирота. Београд 1908;

10 Панта Срећковић, *Сердар Никола Мандрда, победилац Турака код Дебелог Дрвета 1815.* - Гласник Српског ученог друштва (СУД), 55. Београд 1884;

11 Свет. Марић, *Цветко Врановачки, Војвода Јабланички.* - Српство. Књижевни лист, година II, број 20. Београд 1887;

12 Владимир Николић, *Народни покрет против Турака у срезу Нишавском Милојева и Срндакова буна.* Ниш 1912.

13 Свет. Марић, *Белешке из Заплања.* - Градина за 1900. Ниш 1900;
Свет. Марић, *Стојан Чавдар, војвода Заплањски.* - Браство, VI Београд 1894;

из устанка 1841. године, Ст. М. Мијатовића[14] о Главашевом упаду у Топлицу 1806. године и др.

О црквеним споменицима и верском животу значајни су прилози: Милојка Веселинова[15] о јашуњским манастирима, Јована Хаџи Васиљевића[16] о деловању бугарске Егзархије, затим о манастиру Прохор Пчињски, архитеката и историчара уметности Мих. Валтровића и Драгутина Милутиновића[17] о средњовековним манастирима у Знепољу и Понишављу, Ивана Иванића[18] о средњовековним манастирима и као центрима школа и писмености, Јована Хаџи Васиљевића[19] о хаџији Анти Калиманцу, затим прилози у црквеном часопису Весник Српске Православне Цркве, о црквама и манастирима у Ћурлини,[20] Сукову[21] о пиротском свештенику - писцу Ђ. Игњатовићу,[22] затим о нишком владици Мелентију,[23] архимандриту Мисаилу Цветковићу Бајкушу[24] у Знепољу, о врањској и нишавској епархији.[25] Из црквене историје посебно је знаменита књига о постанку Бугарске егзархије.[26]

За познавање земље и народа југоисточне Србије, непосредно после њиховог ослобођења од турске управе, са многим подацима историјско-етнографског и социолошког карактера, доприноси већи број корисних радова од важности и за историографске студије. Помињемо неке од њих:

Правих, истраживачких дела, значајних за историјску науку, у њеном посебном и стручном погледу, било је тек неколико. Од старијих историчара, средњовековну прошлост југоисточних крајева Србије је

14 Ст. Мијатовић, *Никола Мандрда*, - ГНЧ, XXV, Београд 1906;

15 Милојко Веселиновић, *Јашуњски манастири*. - ГНЧ, XXIX. Београд 1916;

16 Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска Ексархија и њен утицај на Балканске Словене*. - Београд 1913;
Јован Хаџи Васиљевић, *Свети Прохор Пчињски и његов манастир*. ГНЧ, XX, Београд 1900;

17 Мих. Валтровић и Драгутин Милутиновић, *Извештај Уметничком одбору српског ученог друштва*. - СДК XLVIII. Београд 1880;

18 Иван Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској*. - ГНЧ, XXXI-II. Београд 1914.

19 Јован Хаџи Васиљевић, *Путовање Хаџи Анта Калиманца* ... Београд 1910;
Јован Хаџи Васиљевић, *Четири српска гроба у Ћутаји* - Побратимство, II. Београд 1902;

20 Игуман Филарет, *О цркви Ћурлинској*. - Весник за 1893, свеска IV;

21 Игуман Филарет, *Опис манастира Сукова*. - Весник за 1892, свеска III;

22 (Непознати), *Наши свештеници из Ново-ослобођених крајева* - пок. Ђорђе Игњатовић. - Весник за 1903, свеска I, II, III;

23 Миленко Вукићевић, *Мелентије-владика Нишки, од 1815. до 1821*. - Весник свеска VI, и XII;

24 Миленко Вукићевић, *„Деда Мисаило" архимандрит манастира Св. Богородице у Знепољу*. - Весник за 1900, свеска VII;

25 Архимандрит Кирило, *Треба ли обновити две укинуте епархије* (Нишавску, Врањску) у Србији. - Весник за 1890, свеска I;

26 Види напомену 33;

проучавао са мањим али запаженим прилозима неуморни Стојан Новаковић,[27] а од млађих Јован Хаџи Васиљевић,[28] нарочито јужне пределе Старе Србије, ослобођене 1878. године, углавном „Врањску област" са суседним пределима осталим у Турској после Берлинског конгреса. Најзапаженији и најопсежнији рад из ове проблематике је његова књига: Јужна Стара Србија, књ. II, Прешевска област, затим велика расправа: Ка историји града Врања и његове околине, као и (за своје време) интересантан прилог о Дејановићима. Од других писаца са тематиком о средњовековној Србији био је својевремено интересантан и рад о Скобаљићу и његовој борби са Турцима од Јована Ђорђевића.[29]

Нововековна историја југоисточне Србије скоро и није обрађивана од других писаца, бар не у истраживачко-критичком смислу. Више као интересовање за учешће јужноморавског подручја, у време Првог српског устанка, треба навести Поменик М. Ђ. Милићевића[30] којим је забележио, по казивањима традиције, неколико истакнутих људи у ослободилачкој борби са тога подручја, а посебно још и прилог о лесковачком титуларном војводи Илији Стрељи - прилог који је објављен у Гласнику СУД. Са више научног метода о овој проблематици писао је Андра Гавриловић[31] о борбама у Топлици 1806. године, и то је један од најбољих прилога о овом подручју у времену Првог српског устанка. Из сличне проблематике о пиротско-понишавском подручју добар је прилог Косте Костића.[32]

Од крупнијих дела о проблематици југоисточне Србије и суседних предела, као и за историју Србије уопште, наводимо значајну збирку (Саве Грујића),[33] из политичко-црквене историје - преписке између Бугарске егзархије и српске владе, затим дело Милојка Веселиновића[34] о

27 Стојан Новаковић, *С Мораве на Вардар*, 26-27 октобар 1886. Путописне белешке. - ГНЧ, XIII. Београд 1893;
Стојан Новаковић, *Парасцор, Прилог ка познавању старих аграрних обичаја*. - ГНЧ, XXVI. Београд 1907;

28 Јован Хаџи Васиљевић, *Јужна Стара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања*. Књига II. Прешевска област. Београд 1913;
Јован Хаџи Васиљевић, *Ка историји града Врања и његове околине*. - ГНЧ, XVI. Београд 1896;

29 Јован Ђорђевић, *Два узорита примера родољуба и јунаштва. Војвода Никола Скобаљић и Влајко Стојановић*. - Браство, 9-10. Београд 1911; Јован Ђорђевић, *Војвода Никола Скобаљић и његове борбе с Турцима у половини XV века*. - ГНЧ, XXIX. - Београд 1910;

30 Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи Српског народа*. Београд 1888;

31 Андра Гавриловић, (Сеча Кнезова). *Српски упад у Топлицу и Лаб 1806*. ГНЧ, XXII. Београд 1903;

32 Коста Костић, *Светосавски говор* (историја Пирота). - Пиротска гимназија. Извештај за школску 1907 - 1908. Београд 1908;

33 Сава Грујић, *Како је настала бугарска Екзархија*. Београд 1898;

34 Милојко Веселиновић, *Граничи дијалекат међу Србима и Бугарима*.
Зона Ц и Ч (са једном картом), Београд 1890;

граничним дијалектима, Стеве Радосављевића - Бдина[35] етнографско-историјске белешке о Шоповима у Бугарској, и нарочито обимна историјско-политичка филолошка студија Историја бугаризма (о бугарским аспирацијама на крајеве Старе Србије), Ристе Николића[36] о продирању Арбанаса у пределе Старе Србије (и у крајеве јужноморавског слива), Владимира Николића[37] о просветним приликама у пиротском крају.

Из овог времена су и много касније објављени рукописи[38] Косте Костића, Владимира Николића, Тодора Поповића о пиротском округу, и Нишлије Тодора Станковића Успомене, које ваља овде споменути због њихове веома велике важности за српску историогра-фију.

3

Путописачка литература раног поратног периода представљала је драгоцен вид сведочења и казивања о новим крајевима, било да су се појавила у уопштеним казивањима, било у детаљима или фрагментарним приказивањима. Писани од даровитих и образованих личности, они су - ако се тако може казати - представљати увод у научна истраживања, чинили неку врсту предисторије потоње научне историографије о југоисточној Србији, Новој Србији или Новоослобођеним крајевима, како се тада говорило и писало. Познати посленик на националним питањима Милојко Веселиновић, књижевник по вокацији Мита Ракић,[39] Сретен Л. Поповић[40] и Алекса Јовановић,[41] по својој професији правници, били су нека врста родоначелника овог жанра писања, и то у двоструком смислу: што су заступали реалистички правац мишљења и писања, и што су своја литерарна казивања „илустровали" историографским, етнографским и социолошко-правним опсервацијама, са пуно трезвеног расуђивања о карактеролошким, психолошким и културолошким карактеристикама и особеностима земље и становништва тек ослобођених од тешке туђинске власти и управе. Тако да су њихова казивања била не само аутентична по објективности и докуме-

35 Стева Радосављевић-Бдин; *Историја Бугаризма на Балканском полуострву...* - Београд 1890;

36 Риста Николић, *Ширење Арнаута по српским земљама*. Београд 1928;

37 Владимир Николић, *Народне школе у Пиротском округу до ослобођења 1877...* Сремски Карловци 1926;

38 Видети садржаје у делима:
- Коста Костић, *Историја Пирота* - Пирот 1973;
- Владимир Николић, *Стари Пирот. Етнолошке белешке из прошлости града.* - Пирот 1974;
- Тодор Поповић, *Бледе успомене мог живота.* - Пирот 1996;
- Тодор Станковић, *Успомене.* Приредила Борислава Лилић, - Пирот 1996.

39 Мита Ракић, *Из Нове Србије.* - Отаџбина, књига 4, 5, 6. - Београд 1880 - 1881;

40 Сретен Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији* (1878-1880);

41 Алекса Јовановић, *Врања и њено Поморавље.* - Дело, XX. - Београд 1898;
Алекса С. Јовановић, *Пчиња*, - СУД, 49. Београд 1881;

нтованости већ, и данас, сугестивна, посебно за етно-историјске и социолошко-психолошке студије овог дела српског народа - са, за тадашње време и прилике - доста сачуваних елемената српске средњовековне културно-историјске традиције, обичајног права и старинских традиционалних установа.

Такође, њихови савременици и писци о крајевима Нове Србије, на пример, Милан Милићевић,[42] Тихомир Ђорђевић,[43] Коста Костић,[44] у историографском смислу, употпуњују истраживачка настојања да се што потпуније упозна и прикаже југоисточна Србија, и тиме и њена прошлост као и њена садашњост уведу у орбиту пуног научног проучавања, и то не само по њеним „завичајним" посебностима већ и као интегрални део националне целине српског народа, пре свега у Србији.

Најбољи доказ за ову велику - могло би да се каже - научну „захукталост", после Милићевићеве репрезентативне и волуминозне „Краљевине Србије - Нови крајеви",[45] представља, такође громадно темељито написано дело Владимира Карића „Србија",[46] у коме су новоослобођени крајеви били достојно заступљени научним методима истраживања.

Али, то се не односи само на крупна дела ових великих писаца, стручњака и научника. У међувремену, појавио се читав један низ мањих монографија и тематских прилога, у којима значајно (историографско) место заузимају и неке личности домородаца (или натурализовани дошљаци још из турског времена) као што су, поред Тодора Станковића и Косте Костића, Петар Манојловић,[47] Глиша Костић,[48] Јосиф Костић[49], чији списи - иако делом мемоарског карактера - служе као добра документација за познавање помесних прилика из последњих година турске владавине у њиховим крајевима.

Овој групи заслужних и веродостојних писаца могли би се придружити њихови савременици, „дошљаци" из доратне Србије, који су службеним дужностима и потребама пробавили неко време у ослобођеним крајевима, добро познавали тамошње прилике, земљу, људе и њихове

42 Милан Ђ. Милићевић, *С Дунава на Пчињу*. - ГНЧ, IV. Београд 1882;
Милан Ђ. Милићевић, *Сићевачка клисура, белешчице с пута*. - Браство, VII. Београд 1896;

43 Тихомир Р. Ђорђевић, *Поред Топлице, путописне белешке*. - Браство, VII. Београд 1896;
Тихомир Ђорђевић, *Белешке о Власотинцу*. - Београд 1897;
Тихомир Ђорђевић, *У Трну - путописна белешка*. - Дело, књига 15, свеска 2. Београд 1891;

44 Коста Костић, *Пирот* - Гласник Географског друштва, свеска 1. Београд 1893;

45 Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија. Нови крајеви* (...). Београд 1884;

46 Владимир Карић, *Србија. Опис земље, народа и државе*. Београд 1887;

47 Петар Манојловић, *Ослобођење Ниша*. Из успомена једног Српског официра. Београд 1903;

48 Глиша Костић, *Ча Митина школа*. Наше школовање у Лесковцу до ослобођења. (Прво издање). Београд 1898;

49 Јосиф Костић, *Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине*. (Прво издање), Лесковац 1907;

потребе, и о томе оставили своја бележења, као успомене које су, тада или касније објављене, биле од користи за потоње праве научне студије. Ту су, најпре, четири висока службеника српске државне управе: Тодор Поповић[50], који је добро познавао Пиротски округ, Живан Живановић[51] који је описивао Ниш и његову прошлост, Михаило Марковић[52] као добар познавалац Врањског округа и суседних крајева из времена ратова 1877/78. и 1885. године, као и Мита Петровић[53] који је у Топлици боравио у време њеног ослобођења. Због аутентичнох података и обавештења и, посебно, занимљивих запажања и оцена о крајевима у којима су боравили непосредно по ослобођењу, они остају достојни пажње за исцрпније коришћење њихових књига за потребе српске научне историографије.

За историјску науку могу бити од извесне користи, чак и у већем степену, дела неких књижевника из тог времена који су познавали добро народни живот, менталитет и социјалну психологију и карактерологију тамошњег становништва. Наводимо само нека познатија имена са већим литерарним искуством: Стевана Сремца,[54] Милорада Шапчанина, Илију Вукићевића, Јелену Димитријевић, посебно Гњиланца Зарију Поповића,[55] који су - са нешто каснијом појавом Боре Станковића - увели југоисточну Србију у круг српске књижевности и српске историје књижевности...

Све ово горе изложено - без улажење у детаље и исцрпљивост проблематике означене у наслову овог рада - било је само прво упознавање и писање о југоисточној Србији непосредно по српско-турском рату 1877/78. године. Могло би се рећи да је то била претходна припрема за - у далеко повољнијим послератним приликама - шира и систематска научна проучавања опште проблематике југоисточне Србије која ће - после првих искустава и почетних резултата - настати на прелому 19. у 20. век, односно са првим годинама 20. века југоисточна Србија тада ће представљати један од најзначајнијих домена научног интересовања и рада, и то у свим областима националне прошлости и народног савременог живота Јужноморавaца, Нишављана, Топличана, и том проблематиком позабавиће се и неколико од највећих српских научника.

50 Поред касније, објављених *Успомена Тодора Поповића*, видети и: Vladimir Petrović, *Zaplanje ili Leskovačko* (u Srbiji) - Zbornik za život i običaje Južnih Slavena, knjiga 5, sveska 1 i 2, Zagreb 1900;

51 Живан Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*. - Београд 1883;

52 Михаило Марковић, *Моје успомене. Други српско-турски рат 1877-1878*;

53 Мите Петровића рукопис из времена српско-турског рата под насловом: *Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876-1877 и 1878*, свеска друга; Борбе у Топлици 1877-1878, објављен је 1979. године;

54 Стеван Сремац је са пуно оштроумних запажања реалистички и објективно приказао део друштвеног живота и обичаја Ниша у бројним приповеткама и роману Зона Замфирова, што се посредно односи у менталитету и обичајима и на цео предео доње Нишаве, Топлице и већег дела лесковачког среза;

55 Зарија Поповић, Пред Косовом (Прво издање). Београд 1889;

4

За научно проучавање четири округа југоисточне Србије у овом периоду много је учинила Српска Краљевска Академија (СКА). Извршена су систематска антропогеографска проучавања, посебно у опсежним делима Ристе Николића,[56] на пограничном подручју Врањског округа и суседних предела. Етнолошка проучавања вршена су највише у пиротском округу од Владимира Николића[57]. Говорне особине становништва јужноморавског слива (и дела западне Бугарске) изучавао је Александар Белић.[58] У исто време Јован Цвијић[59] је радио на географско-геолошким истраживањима у склопу ширег подручја околине и крајева под турском и бугарском влашћу. Значајно је истаћи да су ове научне студије, засноване на теренским истраживањима, значиле новину и дотадашњој пракси, где је преовлађивао кабинетски и библиотечки рад. Међутим, посебно је значајно његово дело методолошког карактера о антропогеографским проблемима и значају њиховог истраживања.

Изван СКА, као географско и привредно залеђе најјужнијег подручја новоослобођених крајева, прешевско-бујановачки регион (до 1912. године) у саставу Отоманског царства, истраживао је Јован Хаџи Васиљевић.

Аграрну проблематику проучавало је више истраживача - стручњака. Милован Спасић[60] је, у овом погледу, своју пажњу обратио на Топлички округ, а на Врањски Алекса Јовановић.[61] У оба случаја њихове студије засноване су на службеним документима и веродостојним подацима, како из турских извора тако и из српских архива. Значајан прилог из ове области дао је српској историографији и (тада) млади Милан Влајинац,[62] студијом о аграрно-правним односима у средњовековној Србији (која је објављена на немачком језику). Овде вреди по-

56 Риста Николић, *Врањска Пчиња*. - Српски Етнографски Зборник (СЕЗ), V, Београд 1903; Риста Николић, *Пољашица и Клисура*. - СЕЗ, 3. Београд 1905; Риста Николић, Крајиште и Власина. - СЕЗ, XVIII. Београд 1912;

57 Владимир Николић, *Лужница и Нишава и њихова села*. - СЕЗ, XVI. Београд 1910;

58 Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*. - (Издање СКА). Београд 1905;

59 Јован Цвијић, Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књига III. Београд 1911;
Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*. - СЕЗ, IV. Насеља и порекло становништва, књига 1. Београд 1902;

60 Милован Спасић, *Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима округа топличког и врањског за време турске владавине*. - СУД, 71. Београд 1890;

61 Алекса Јовановић, *Правда и управа у врањској покрајини за време Турака*. - Бранич, часопис за правне и друштвене науке, свеска 1, 2. Београд 1889;
Алекса Јовановић, *Прилози за историју српског права*. Београд 1904;

62 Milan Vlainac, Die agrar-rechtiche Verhältnisse des Mittelalterlichen Serbiens, Jena 1903, S. XV+311;

менути и рад Јована Аћимовића[63] о аграрним односима у суседном ћустендилском округу у Бугарској, због сличности у босиљградском крају до 1878. године, а за врањски крај Милојка Веселиновића.[64]

Научно-истраживачка делатност на проучавању југоисточне Србије, после великог интелектуалног и стручно-професионалног ангажовања, била је доведена у питање, да се тако настави и даље, због крупних политичких догађаја у којима се нашла Србија услед Царинског рата и анексије Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, као и због догађаја у Старој Србији и Маћедонији. А ти догађаји су окупирали пажњу целокупног српског друштва, па и великог дела српских научника који су почели да се у одбрану националних интереса - више баве проблематиком нашег народа који се нашао на удару пре свега Аустроугарске и Бугарске, и Арбанаса у Турској. Научна пажња била је концентрисана на Босну и Херцеговину, Стару Србију и Маћедонију, па је даље научно проучавање ослобођене територије 1878. године посустало, иако није било и сасвим обустављено. Балкански ратови 1912-1913. и Светски рат 1914-1918. године прекинули су свако систематско проучавање. Оно ће бити настављено тек после 1918. године.

Summary

Vladimir Stojancevic

SERBIAN HISTORIOGRAPHY IN THE STUDIES OF SOUTH-EAST SERBIA FROM THE LIBERATION TILL THE BEGINNING OF XX CENTURY

After the liberation of south-east parts of Serbia in Serbian-Turkish war 1877/78, a new epoch started in its history and national life with the perspective of general reformation and progress after lots of centuries of slavery. Scientific, literal and publicistic works, which appeared then, where numerous and of different kinds and quality. They had one thing in common, more or less, and that was good documentary base and realistic survey either in approach to certain problem or to its discussion and interpretation.

The first authentic works of newly liberated areas were given by immediate paricipants in war events, as well as military persons and civil servants. Questions that were to be solved from general problems of „Iz Nove Srbije", as the liberated areas were called most often, were related to geography, ethnography, economy, statistics, health services, culture.

A great number of useful works contribute to being familiar with the country and people of south-east Serbia, immediately after their liberation from the Turkish authority, with lots of facts of history-ethnographic and sociological character, which are also of great importance for historiographic studies.

63 Јован Аћимовић, *Аграрни односи у Бугарској за време турске владавине*. - Порота, година друга. - Београд 188. Видети и фн. 64.

64 Милојко Веселиновић, *Бег и бекчија или огледало турскога насиља*, (са две гравиране слике. - Београд 1883;

UDK 929 : 949.502 : 497.11

Радивој Радић

ГЕОРГИЈЕ СФРАНЦИС И СРБИЈА

Међу четворицом византијских историчара XV столећа који су своја дела писали после пропасти Ромејског царства (1453. године) - а ову групу чине Дука, Михаило Критовул, Лаоник Халкокондил и Георгије Сфранцис - само је последњи избегао замку да његов спис буде својеврсна глорификација Османског царства. У средишту занимања претходне тројице није више Византија, иначе сведена на малу и расцепкану државу, него успон и нарастање турске империје. Модерни истраживачи ромејске прошлости, не без извесне резигнације, склони су да последњих стотину година византијске историје виде само као својеврстан увод у велику историју Османског царства.[1] Сфранцис, разумљиво, није могао да избегне да наведе велике успехе османлијског оружја, али при том није дозволио да они потисну главни ток његове приповести о последњим представницима царског дома Палеолога. Истини за вољу, што се тиче умећа описивања прошлости, Георгије Сфранцис је, у сваком случају, слабији историчар него што су то били Дука, Михаило Критовул и, поготово, „учени Атињанин" Лаоник Халкокондил.

Георгије Сфранцис је рођен 1401. године, а већ 1418, као седамнаестогодишњак, долази на двор византијског цара Манојла II Палеолога (1391-1425).[2] У служби царске породице провео је велики део живота и са њима доживео пад Цариграда и пропаст Византијског царства.[3] Од 1428. године налазио се у служби деспота Константина Палеолога који је касније постао последњи византијски цар. Георгије Сфранцис је најпре дуже време боравио на Пелопонезу, полуострву које је на самом заласку царства Ромеја досегло једну цветну епоху, раздобље која се са разлогом може означити као „последња византијска ренесанса". Морејa, како се крајем средњег века у изворима све чешће називао Пелопо-

1 D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge 1993², 253.

2 *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, XI, Wien 1991, № 27278, p. 153-154 (у даљем тексту: PLP)

3 D. Nicol, *A biographical dictionary of the Byzantine Empire*, London 1991, 116.

нез, постала је не само најпространија него и војнички најјача провинција Царства, привредно најснажнија и културно најполетнија. Штавише, Мореја је израсла у последње упориште хеленизма у средњем веку.[4]

Георгије Сфранцис је на подручју Пелопонеза обављао врло поверљиве задатке: добио је високу титулу протовестијара (1432), а био је и намесник Патраса (1430). Касније је обављао дужност управника града Селимврије, на Мраморном мору, и онда се опет обрео на Пелопонезу, поставши гувернер Мистре 1446. године. Када је његов господар Константин Палеолог, у јануару 1449. године, кретао за Цариград да после смрти старијег брата Јована VIII Палеолога (1425-1448) преузме византијски престо, Георгије Сфранцис је био уз њега. Добио је титулу великог логотета, то јест царског секретара. Доживео је и преживео османлијско запоседање Цариграда, у мају 1453. године, био заробљен и избавио се из заточеништва. Поново се обрео на Пелопонезу, где је ступио у службу деспота Томе Палеолога, млађег брата последњег византијског цара. Када су Турци посели ову област, 1460. године, Сфранцис је заједно са супругом напустио Пелопонез и настанио се на острву Крфу. Тамо је примио монашки завет, добивши име Григорије, и преминуо 1477/1478. године.[5]

Историјски спис Георгија Сфранциса обухвата време од 1413. до 1477. године, дакле период у којем је сам живео и учествовао у најважнијим политичким догађајима.[6] Већ је речено да секретар последњег византијског цара није био историчар високих квалитета. Код њега, заправо, има доста примера хроничарског ређања догађаја.[7] Ипак, одликују га, пре свега, чврста хронологија, као и регистровање низа догађаја, нарочито оних који су били везани за царски дом Палеолога.[8] Када је реч о његовој хроничарској тачности, мора се нагласити да је она доведена до цепидлачке прецизности. Тако, на пример, Георгије Сфранцис бележи да је василевс Јован VIII Палеолог преминуо 31. октобра 6967 (=1448) и да је живео 56 година, 10 месеци и 15 дана, а био цар 23 године, 3 месеца и 10 дана, док је за последњег византијског владара Константина XI Драгаша Палеолога (1449-1453) записао да је мученички погинуо у доби од 49 година, 3 месеца и 20 дана, а да је владао 4 године, 4 месеца и 24 дана. Оба су података, треба ли наглашавати, беспрекорно прецизна.[9]

4 Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт: 1998), 517 сл.

5 *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, III, New York - Oxford 1991, 1937 (A.-M. Talbot).

6 R. Maissano, *Lo storico Giorgio Sfranze dentro e fuori i confini della storia*, Italoellenika 1 (Napoli 1988) 111-122.

7 H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München 1978, 494-499.

8 R. Maisano, Riconsiderazioni sul testo delle Memorie di Giorgio Sfranze, Talariskos: Studia Graeca Antonio Garzya a discipulis oblata, Napoli 1987, 363-390.

9 Р. Радић, *Средњовековни писци и бројке (Неколико примера)*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10-13. мај 2000. године, Београд - Крушевац 2002, 337 (са навођењем изворних података).

У Сфранцисовом спису, који се у крајњој линији своди на уредно обрађене дневничке забелешке, не срећемо јасно уобличену концепцију историје, као ни филозофска и есхатолошка размишљања иначе својствена његовим поменутим савременицима.[10] Ипак, дело овог ромејског великодостојника са пуно разлога слови као прворазредан извор за последње деценије историје Византијског царства, а о његовој занимљивости и значају за савремене истраживаче на особит начин сведочи и чињеница да је преведено на енглески[11], руски,[12] италијански,[13] румунски[14] и бугарски језик.[15]

Хронолошки посматрано, прве вести Георгија Сфранциса које се односе на Србију везане су за октобар 1446. годину и тичу се Јелене Палеологине, ћерке деспота Томе Палеолога, млађег брата последње двојице византијских царева Јована VIII и Константина XI. Каже се да је она отпутовала из Кларенце (Гларенце) у Србију, где је требало да је за супругу узме Лазар, син деспота Ђурђа. На крају овог малог пасуса стоји записано да је тако и било (Ὅπερ καὶ ἐγένετο).[16] Кларенца је град на северозападној обали Пелопонеза.

У следећем одељку се вели да је тим поводом Лазар био удостојен титуле деспота коју је добио преко Георгија Филантропина.[17] Познато је да је са Јеленом Палеологином и њеном пратњом на српски двор дошао и поменути византијски угледник који је Ђурђевог сина, као рођака династије Палеолога, у василевсово име крунисао деспотским венцем.[18] Упадљиво је да су обе ове вести непосредно везане за ромејски царски дом, као што је речено, стожер Сфранцисове приповести.

И следећа вест у његовом спису, која се односи на српску историју, у најтешњој је вези са династијом Палеолога. Реч је о смрти Јелене Драгаш, ћерке српског обласног господара Константина Драгаша, супруге василевса Манојла II Палеолога и мајке последње двојице византијских царева Јована VIII и Константина XI. Ромејски писац врло

10 Е. Д. Джагацпанян, *Мировоззрение византийского историка* XV в. Георгия Сфрандзи, Кавказ и Византия 3, Ереван 1982, 45-63

11 The Fall of the Byzantine Empire. A Chronicle by George Sphrantzes, 1401-1477, Translated by M. Philippides, Amherst 1980, 21-95.

12 *Георгий Сфрандзи, Хроника*, предисловие, перевод и примечания Е. Д. Джагацпанян Кавказ и Византия 5 (1987) 156-256.

13 *Giorgio Sfranze, Cronaca*, a cura di R. Maisano, Roma 1990, 4-197 (u daqem tekstu: Sfranze, Cronaca).

14 *Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477*, ed. V. Grecu, Bucuresti 1966, 1-147.

15 Георги Сфранцес, *Дневникът на един византийски сановник*, превод от гръцки Х. Матанов, София 1996, 9-82.

16 Sfranze, Cronaca, 98, 7-10.

17 Ibid. 98, 11-12. Уп. М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији. Прилог историји византискосрпских односа од краја XII до средине XV века*, Београд 1926, (репринт 1997) 103 сл.

18 Б. Ферјанџић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 191.

бираним речима бележи да се 23. марта 1450. године упокојила света деспина која је у монаштву добила име Ипомони. Уз то, Сфранцис додаје да је била сахрањена у престоничком манастиру Пантократора, где је већ почивао њен муж Манојло Палеолог.[19]

Веома важна група вести које саопштава Георгије Сфранцис односи се на повратак Маре Бранковић у Србију и план за њен брак са византијским царем Константином XI Драгашом Палеологом. Ови догађаји су били у непосредној вези са променом на османском престолу: у првим месецима 1451. године султана Мурата II (1421-1451) наследио је његов млади и амбициозни син Мехмед II (1451-1481). На поменуте вести, које су у нашој медиевистици изазвале живахну дискусију, осврнућу се само у најкраћим цртама.[20]

Георгије Сфранцис истиче да се после емирове (Муратове) смрти његова супруга, кћи српског деспота - ромејски писац јој не наводи име већ је као удовицу емира Мурата назива емирисом - срећно и часно вратила својим родитељима.[21] У продужетку он каже да је затим из Трапезунта - где се тада налазио - упутио писмо василевсу. У писму је изнео могућност да се Константин XI ожени ћерком српског деспота, али је изнео и четири разлога који би били против оваквог брака.

Први: њен род није толико племенит као царев. Други: црква може устати против таквог брака због постојећег сродства. Треће: емирова удовица је већ била удата. Четврти: она је већ у поодмаклим годинама, па због тога, како пишу лекари и како се често догађа, постоји опасност уколико дође до порођаја.[22]

После овако срочених разлога против следи таксативан и енумерантан одговор на све четири препреке. Што се тиче првог разлога, Сфранцис подсећа цара да род емирове удовице није нижи него род василевсове покојне мајке Јелене Драгаш. Други разлог, везан за сродство, биће одстрањен даровима цркви и издашношћу према сиротињи. Трећи разлог се не коси са традицијом: деспина госпођа Евдокија,

19 Sfranze, Cronaca, 104, 8-12. Уп. Д. Анастасијевић, *Једина византиска царица Српкиња*, Братство 30 (1939) 26-48; PLP 9 (1989) № 21366, *p*. 69.

20 У овој напомени навешћемо једино најважнију литературу у којој су размотрени замршени односи византијског и српског двора средином XV столећа. Ј. Пападрианос, *Да ли је Ђурађ Бранковић био у сродству са династијом Палеолога*?, Jugoslovenski istorijski časopis 2 (1964) 87-88; Р. Ђук, *Царица Мара*, Историјски часопис 25-26 (1978-1979) 65-69; И. Ђурић, *Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш*, Зборник радова Византолошког института 22 (1983) 260-262 (са подробним изношењем свих контроверзи) /у даљем тексту: Ђурић, *Евдокија Комнина*/; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији прве половине XV века*, Зборник радова Византолошког института 26 (1987) 182 сл.; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 363-364.

21 Sfranze, Cronaca, 108, 10-12. Уп. Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991², 122.

22 Sfranze, Cronaca, 110, 6-10. Уп. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 261.

најпре је била удата за Турчина, владара не тако значајне територије, са њим је имала децу и упркос томе деда Константина XI Драгаша Палеолога ју је узео за жену.[23] А ћерка српског деспота била је супруга великог господара и. према подацима до којих је Георгије Сфранцис дошао, није са њим делила брачну постељу. Што се пак тиче четвртог разлога - Мариних поодмаклих година - Сфранцис наглашава да је ту све у божијим рукама.[24]

Изасланик са писмом василевсовог секретара стигао је у Цариград 28. маја 1451. године. Константин XI се тада налазио у лову на дивље свиње, али је, дознавши да су му стигле вести од великог логотета Сфранциса, прекинуо забаву и вратио се у престоницу. План о браку са српском принцезом, како истиче царев секретар, василевсу се веома допао.[25] Стога је убрзо у Србију послао емисара Манојла Палеолога да о томе поведе преговоре.[26] Византијски предлог је обрадовао емирисине родитеље који су били спремни да га прихвате. Али, показало се да је Мара Бранковић имала другачије планове: она се заклела да се уколико поново буде слободна никад неће удавати и да ће служити Богу који ју је избавио.[27]

У наставку Георгије Сфранцис бележи да је 14. септембра 1451. године, дакле нешто више од три месеца после писма које је послао василевсу, стигао у Цариград. Најпре је подробно известио Константина XI о разговорима које је водио у Ивирији (Грузији) и Трапезунтском царству. Реч је била о евентуалном браку византијског цара са једном од тамошњих принцеза. Василевсов секретар је потом показао нарочиту знатижељу за ток преговора са Србијом.[28] Уопште, ако се узму у обзир готово горљиво настојање ромејског цара да се ожени српском принцезом и, најблаже речено, благонаклон став великог логотета Георгија Сфранциса према овом плану, утисак је да се византијској страни у датом тренутку најцелисходнијом чинила могућност ороћавања са српским двором. Једном речју, придаван му је већи значај него брачним споразумима који су могли бити склопљени са грузинским или трапезунтским владарским кућама. Стога нећемо погрешити ако закључимо да је у спољној политици Византије средином XV столећа

23 Sfranze, Cronaca, 110, 11-23. Реч је о Евдокији Комнини, супрузи обласног господара Константина Драгаша. За основне податке о њој в. *PLP* 5 (1981) № 12062, п. 220; Ђурић, *Евдокија Комнина*, 259-272.

24 Sfranze, Cronaca, 110, 23-24. Cf. I. Papadrianos, The Marriage-arrangement between Constantine XI Palaeologos and the Serbian Mara (1451), Balkan Studies 6 (1965) 131-138.

25 Sfranze, Cronaca, 112, 5-8.

26 Ibid. 112, 14-20. Уп. Ј. Пападрианос, *Манојло Палеолог, византијски посланик у Србији 1451. године*, Зборник радова Византолошког института 8-2 (1964) 311-314.

27 Sfranze, Cronaca, 112, 20-27.

28 Ibid. 114, 1-21.

држава српских деспота више уважавана него Грузија или Трапезунтско царство.

У наставку свог мемоарског списа Георгије Сфранцис доноси опсежан одговор који му је Константин XI дао на постављено питање о току преговора са српским двором. Из царевог одговора за нашу тему је најзанимљивији податак о томе да су у ондашњој византијској врхушци у односу на Србију постојале две супротстављене струје. Експонент просрпске странке била је супруга протостратора Манојла Кантакузина - нажалост, Сфранцис не доноси њено име него је назива протостраторисом - која је после смрти султана Мурата I и повратка ћерке Ђурђа Бранковића родитељској кући у више наврата долазила василевсу и уверавала га у сврсисходност брачног савеза са српским двором. Константин XI Палеолог наглашава да је и сам био свестан многих предности које би му донело ороћавање са српском владарском кућом.[29] Подсетимо се да је супруга Ђурђа Бранковића била Ирина Кантакузина, тако да не треба да изненађује да је једна представница ове славне византијске породице у Цариграду била заинтересована за споразум са Србијом.

Међутим, очигледно је да по овом питању припадници рода Кантакузина нису наступали јединствено. Наиме, на челу супротне странке, странке која је споразуму са Србима претпостављала савез са Трапезунтским царством, био је велики доместик Андроник Кантакузин. Према ономе што је забележио Сфранцис, Константин XI изричито каже да овај великодостојник није био пријатељски настројен према плановима о василевсовом ороћавању са српским двором. Великом доместику Андронику Кантакузину је у томе подршку пружао Јован Кантакузин.[30] Због тога се цар, који се нашао у процепу, вајка Георгију Сфранцису да до његовог доласка није заправо имао правог саветника по овом тешком и важном питању. Затим, василевс потиштено додаје да је тешко подносио одсуство великог логотета.[31]

У наставку Константин XI Палеолог објашњава да је по приспећу Сфранцисовог писма схватио какво је мишљење великог логотета. На основу ових података јасно и недвосмислено произлази да су цар и његов секретар по питању евентуланог брака са српском принцезом заузимали истоветан став. Зато је василевс без много оклевања у Србију послао изасланика Манојла Палеолога. Међутим, како је већ речено, препрека проистекла из Маринг завета да се окрене Богу осу-

29 Ibid. 114, 21 - 116, 16.

30 Ibid. 116, 17-24. За основне податке о великом доместику Андронику Кантакузину и Јовану Кантакузину в D. Nicol, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study, Washington 1968, N° 68, p. 179-181; N° 80, p. 196-198.

31 Sfranze, Cronaca, 116, 24-27.

јетила је брачни споразум византијског и српског двора. Отуда цару није преостало ништа друго него да се окрене Грузији.[32]

Следеће помињање Срба односи се на бурне догађаје око пада Цариграда у руке Османлија 1453. године. Георгије Сфранџис јадикује како од стране хришћана за опседнуту престоницу ниоткуд није стигла помоћ. Напротив, наглашава хроничар последњих Палеолога, емир је српском деспоту упутио изасланика како би Ђурађ Бранковић био посредник за мир са Угрима. Међу султановим емисарима био је и један писар, хришћанин, коме су неки Турци рекли да нађе начина да од деспота испослује одлагање мировног споразума јер ће емир Мехмед, чим склопи уговор са Угрима, напасти Цариград. Али овај није на то обратио пажњу, не схватајући - како поучно упозорава велики логотет - да када се одруби глава, страдају и удови.[33]

У наставку, ламентирајући над жалосном судбином Цариграда, коме нико није притекао у помоћ, Георгије Сфранџис каже да су из Србије могли тајно или на неке друге начине да добију и новац и војнике. А онда се реторски пита: „Да ли је неко видео да смо добили чак и један обол (новчић)"? Затим каже да је одатле, из Србије, у време опсаде Цариграда послато много новца и људи емиру (Мехмеду). Чак су и Турци разметљиво и малициозно говорили Византинцима: „Ево, и Срби су против вас"[34] Византијски великодостојник на сличан начин кривицу пребацује и на остале хришћанске народе - Трапезунтско царство, Власи, Грузини - који су по његовом мишљењу могли а нису упутили помоћ угроженом Цариграду.[35]

Онда Георгије Сфранџис помиње и свој неостварени пут у Србију. Он најпре бележи да је у децембру 1453. године дошао у град Леондарин у Аркадији на Пелопонезу и ступио у службу деспота Томе Палеолога. У пролеће следеће, 1454. године Сфранџис је требало да путује у Србију код деспота Ђурђа Бранковића и његовог сина, деспота Лазара, зета Томе Палеолога. Посреди су били неки важни државнички послови, али византијски великодостојник о њима не износи никакве детаље.[36] Било је предвиђено да се у луци Модон, на југу Пелопонеза, Георгије Сфранџис укрца на брод који би га одвезао до Дубровника, а одатле би наставио за Србију. Међутим, у Мореји је избио устанак који је деспоту Томи Палеологу донео много невоља и који је осујетио предвиђено Сфранџисово путовање. У исто време, додаје византијски историчар, Мехмед II Освајач је кренуо на Србију и освојио Ново Брдо.[37] Познато је да су Османлије заузеле Ново Брдо 1. јуна 1455. године.[38]

32 Ibid. 118, 1-6.

33 Sfranze, Cronaca, 136, 6-17.

34 Ibid. 140, 1-5.

35 Ibid. 140, 6-8.

36 Ibid. 144, 10-16.

37 Ibid. 144, 17-22.

38 *Историја српског народа*, II /Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537)/, Београд 1982, 297-298 (М. Спремић - Ј. Калић).

У наставку следи језгровита вест о неуспешној турској опсади Београда, у лето 1456. године. Георгије Сфранцис каже да је у јулу месецу султан кренуо на Београд, како би га освојио, али је био поражен од Јанка, Капистрана и других достојних људи који су притекли у помоћ угроженом граду. Пошто је био разгромљен од стране бранилаца Београда, пошто је изгубио највернијe беглербегове, емир се дао у бекство.[39] Ово је сажет и у основи тачан извештај о поразу Османлија под Београдом 1456. године. Јанко којег помиње Сфранцис је, наравно, Хуњади Јанош, односно Сибињанин Јанко, ердељски војвода и угарски краљев намесник, а Капистран је ватрени вођ крсташа, фрањевац Јован Капистран.

Одмах, у продужетку, Георгије Сфранцис региструје смрт Сибињанин Јанка, Јована Капистрана и деспота Ђурђа Бранковића: сва тројица су се упокојила крајем 1456. године.[40] И остале вести Георгија Сфранциса, које се односе на Србију, везане су за смрт неколико особа. Најпре је то био деспот Лазар Бранковић за којег је остало забележено да се упокојио у новембру 1457. године.[41] С тим у вези, Сфранцис наводи да је емир послао свог беглербега Мехмеда да, уколико је могуће, мирним путем заузме Смедерево и Србију. Заузврат, требало је да Лазаревој удовици Јелени Палеологини и њиховој деци подари неку другу област. Међутим, турски војсковођа је издајом заузео Перистерин (Голубац), а затим и Смедерево и још неку територију. Јелени Палеологини је уступио поједине тврђаве у Босни, које је Мехмед II Освајач претходно запосео.[42] Као што је познато, ови су догађаји означили пад српске средњовековне државе.

И, напослетку, Георгије Сфранцис доноси вест о смрти Јелене Палеологине, удовице Лазара Бранковића, која је као монахиња Ипомони преминула на острву Санта Мавра (Лефкада) 7. новембра 1473. године.[43] Претходно је наведено да је 1462. године боравила у Анкони, где се срела са оцем Томом Палеологом, а затим је отишла у Дубровник.[44] Касније, с јесени 1468. године, она се обрела и у Венецији.[45] Смрт Јелене Палеологине је уједно и последња вест у Сфранцисовом спису која се, бар посредно, односи на Србију.

Како можемо оценити вести Георгија Сфранциса које се односе на Србију? Уопште, какав он став заузима према српској средњовековној држави?

39 Sfranze, Cronaca, 146, 19-23. Уп. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 127-171.

40 Sfranze, Cronaca, 148, 1-5.

41 Ibid. 148, 9-10.

42 Ibid. 148, 10-16. Уп. Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 2001², 177-178.

43 Sfranze, Cronaca, 192, 15-17.

44 Ibid. 170, 14-18.

45 Ibid. 186, 16-19.

За разлику од Лаоника Халкокондила, најученијег од византијских историчара XV столећа, који се пуно бавио пореклом и етногенезом многих народа који су насељавали Балканско полуострво, Георгије Сфранџис о томе не говори ни речи. С друге стране, за разлику од Михаила Критовула са острва Имброса, који говори све најлепше о земљи Србији и њеним житељима - мада, колико нам је познато, никад није био у српским земљама - Георгије Сфранџис нема ту врсту података.

У складу са концепцијом свог историјског списа - чија је окосница царска породица Палеолога - велики логотет вести о Србији углавном групише око родбинских веза последње византијске династије и владарског дома Бранковића. Такође, сажето често региструје смрт појединих личности из обеју владарских кућа. Као приљежни хроничар свога времена, Георгије Сфранџис не пропушта да наведе и неке догађаје важне за српску историју: на пример, неуспешну опсаду Београда 1456. или пад Смедерева 1459. године. Ипак, он то чини на крајње језгровит начин.

Из података који се односе на могући али неостварени брак Константина XI Драгаша Палеолога и Маре Бранковић очигледно се види да је Георгије Сфранџис српску државу уважавао више него Грузију и Трапезунтско царство, јер му је истински било стало да се тај брак уприличи. Из његових вести сазнајемо да су у византијском јавном мњењу неки великодостојници, па и сам василевс, били веома наклоњени Србији, али је било и таквих који нису били расположени према српским земљама. Истовремено, Георгије Сфранџис замера многим хришћанским земљама - па и Србији - да нису пружиле било какву помоћ опседнутој византијској престоници у пролеће 1453. године.

И, најзад, али не и на последњем месту, за Георгија Сфранциса - као и за осталу тројицу византијских историчара XV века (Дуку, Михаила Критовула и Лаоника Халкокондила) - важи оцена да они прекидају са једном вишестолетном традицијом ромејских људи од пера. Наиме, византијски писци су све до Маричке битке (1371. године) са охолим презрењем и ниподаштавањем гледали на све који нису били Византинци, називајући их варварима. Такав став су имали и према Србима. Међутим, у последњим деценијама постојања Византијског царства ромејски аутори напуштају тај потцењивачки став и на своје јужнословенске суседе гледају као на могуће природне савезнике у борби против наступајућих Османлија. Њихов разметљив став, додајмо, у временима када је Византија сведена на патуљасту и малаксалу државу, оптерећену славном прошлошћу и традицијом, био би потпуно депласиран.

Summary

Radivoj Radic

GEORGE SPHRANTZES AND SERBIA

In accordance with composition of his historical writing, consisting of tidy sorted journal notes and focused on the imperial family of Palailogos, George Sphrantzes had based his news regarding Serbia around kinship relations of the last Byzantine dynasty and court of the Brankovic family. As diligent historian of his time, he had not missed to add some events important for the Serbian history: for example, unsuccessful siege of Smederevo in 1456 or fall of Smederevo in 1459. However, he did it on a very concise way. At the same time, Sphrantzes had not showed any affinity for origin or ethno - genesis on the Balkan Peninsula.

From the information related to the possible, but unfulfilled marriage between Constantine XI Dragaš Palaiologos and Mara Brankovic it could be clearly seen that George Sphrantzes had paid more respect for the Serbian state than for the Georgia or the Empire of Trebizond. However, he had reproached too many Christian lands, Serbia included, for not offering any help to the Byzantine capital during the siege. And finally, George Sphrantzes, as well as three other historians of the XV century (Doukas, Michael Kritoboulos and Laonikos Chalkokondyles) interrupted the several centuries long tradition existing between the byzantine men of letters, who despised all who were not the Rhomaioi, the Serbs included, and considering them Barbarians.

UDK 726.54 (497.11)

Светлана Пејић

ЦРКВЕ С ПРИСЛОЊЕНИМ ЛУКОВИМА У АРХИТЕКТОНСКОМ НАСЛЕЂУ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

Пре готово четири деценије уочен је и у науку уведен један градитељски тип православних храмова настајалих у периоду од 15. до 17. века на простору старе Херцеговине - тип цркава с прислоњеним луковима.[1] Уз опажање да се спорадично јавља и у другим српским областима (у Врху крај Студенице и Сићеву код Ниша, као и у данашњој Македонији), закључено је да је карактеристичан за православне храмове у вишеконфесионалним областима, као и да се ван херцеговачког подручја прислањањем лукова уз подужне зидове следи другачији модел, односно настављају се традиције византијског градитељства.[2]

Како је тада претпостављено, Сићево код Ниша није усамљени пример цркве с прислоњеним луковима у југоисточним областима Србије. Као храм истог типа, у литератури се касније помиње црква јашуњског манастира Св. Јована Претече,[3] уз напомену да је у питању „релативно ретка просторна схема" на овом простору.[4] Недавно спроведено ограничено рекогносцирање сакралних споменика у јужној Србији[5] показало је, међутим, знатнију учесталост појаве. На истраживаном подручју девет цркава и пет припрата зидано је тако да луци прислоњени уз подужне зидове смањују распон свода (сл. 1). Низак степен проученос-

1 В. Кораћ, В. Ј. Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство, XV-XVII век*, Зборник Филозофског факултета VIII-2 (Београд 1964) 561-600.

2 *Исто*, 595.

3 М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, Београд 1984, 90; Иста, *Споменици српског црквеног градитељства XVI - XVII век*, Београд 1991, 95-96, са старијом литературом.

4 Г. Суботић, *Зидно сликарство Светог Јована у Јашуњи (1)*, Лесковачки зборник XXVII (Лесковац 1987) 24.

5 У оквиру кампање истраживања подручја Просторног плана инфраструктурног коридора Ниш - бугарска граница током јуна 2002. године сакралне споменике рекогносцирала сам са Миланом Марковићем, док сам у јулу на правцу Ниш - македонска граница радила са Мирјаном Јовановић и Владимиром Џамићем. Дугујем им топлу захвалност на сарадњи.

ти појединих цркава у области јужне Србије методолошки намеће најпре разматрање грађевина појединачно, да би се приступило поузданијем систематизовању грађе и сигурнијем закључивању о одликама цркава с прислоњеним луковима у јужној Србији.

Најстарија датована, у великој мери истражена и проучена грађевина ове групе јесте, некада манастирска, црква Св. Јована Претече изнад села **Јашуње**. Подигнута је на старијем култном месту[6] заслугом Андроника Кантакузина и његове браће 1516/17. године, како се сазнаје из ктиторског фреско-натписа, смештеног на западном зиду наоса, јужно од улаза.[7] Једновремено је зидана готово квадратна припрата покривена подужним полуобличастим сводом (сл. 2/1[8]). Унутар цркве два пара пиластара са прислоњеним луковима деле простор на три травеја које наткрива подужни полуобличасти свод. Иконостасна преграда је постављена уз западне површине источног пара пиластара и одређује источни травеј као олтарски простор. Олтарска апсида је споља и изнутра полукружна, функције проскомидије преузимају две, у основи полукружне нише на источном и северном зиду, док је ђаконикону намењена полукружна ниша на јужном зиду. Црква је брижљиво зидана алтернацијом камена са по две вертикално постављене опеке између два реда опеке утопљене у малтер. Осим ритма градива, декоративности фасада доприносе поткровни венци од опека „на зуб". Првобитне стрме кровне равни и облици отвора накнадно су измењени, али је основни градитељски корпус до данас задржао висок степен аутентичности.[9]

Пуних шест деценија дели настанак јашуњске од следеће сачуване цркве с прислоњеним луковима. Тешко приступачна црква Св. апостола Петра и Павла у **Дубници**, југозападно од Врања, осликана је 1576/77. године,[10] што уз градитељске одлике упућује на претпоставку да је подигнута непосредно пре тога. Опису њене архитектуре[11] данас

6 О траговима старије зидане конструкције види резултате археолошких истраживања у: Б. Дељанин, *Неки резултати археолошких истраживања у манастиру Св. Јована Претече код села Јашуње*, Лесковачки зборник XXVII (Лесковац 1987) 47-49.

7 Више пута објављивани, натписи и старија литература су исцрпно расправљани у: Г. Суботић, *нав. дело*, 24, 35, и особито нап. 15.

8 За цртеже основа цркава по релативној хронологији, које је приредила за потребе овог чланка, захваљујем архитекти Невени Дебљовић, сараднику Републичког завода за заштиту споменика културе.

9 О резултатима архитектонских истраживања види А. Радовић, *О архитектури цркве Св. Јована у комплексу јашуњских манастира*, Лесковачки зборник XXVII (Лесковац 1987) 39-46.

10 Остатке живописа у олтару, али и цркву о којој писаних извора нема, у литературу је увео С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614. године*, Нови Сад 1965, 177. Ктиторски фреско-натпис, исписан у за њега припремљеном пољу, сачуван је над олтарским прозором.

се може додати низ значајних појединости. Првобитни храм сачуван је од олтарске апсиде до западног зида наоса (сл. 2/2). По три у низу постављена прислоњена полукружна лука смањивала су распон подужног полуобличастог свода. Травеји истог ритма су иконостасном преградом подељени на источни, олтарски простор, завршен споља тространом а изнутра полукружном апсидом, и на два травеја наоса. Занимљиво су решени носачи прислоњених лукова: западни пар чине плитки пиластри, док је источни пар носача сведен на конзоле. Тежња ка декоративности опажа се само унутар цркве, и то у клесаним детаљима - пиластре и конзоле завршавају капители са волутама на које се ослањају луци (сл. 3). Сондажна археолошка истраживања показала су да је за зидање апсиде употребљено нешто опеке, али су преовлађујуће градиво кречњачки тесаници утопљени у малтер.[12] Да је оригинални покривач двосливног крова био од камених плоча данас пре свега показује кровно решење апсиде. У неко позније време, вероватно у 19. веку, црква је продужена у правцу запада рушењем првобитног западног зида и доградњом неправилног правоугаоног простора. Позније зидање необрађеним каменом знатно је лошије од оригиналног. На старој цркви тада су пробијена јужна врата, прозор на јужном зиду проширен је са унутрашње стране и срушена половина првобитног западног лука прислоњеног уз јужни зид. Најзад, пред западним улазом направљен је дрвени трем, а целина је споља и изнутра омалтерисана и окречена бело. Чини се да би још позњији могли бити радови на подашчавању пода, замени урушених сводних партија дрвеном таваницом, као и облагање доњих делова подужних зидова ламперијом. Без обзира на измене, црква је сачувала оригиналну основну просторну структуру и првобитне прислоњене лукове.

Црква Св. Тројице старог манастира над селом **Бабичко**, на западним падинама Бабичке горе, доживела је током времена знатне градитељске измене, неистражена је и препуштена бризи променљивог парохијског свештенства.[13] Најпре се опажају неуобичајено велике димензије цркве, особито њена ширина (сл. 2/3). Старо језгро чине три неједнака травеја, дефинисана паровима пиластара који носе прислоњене лукове на које се ослања подужни полуобличасти свод, плитка апсида и систем ниша у функцији проскомидије. Особеност основе

11 М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, 89; Иста, *Споменици српског црквеног градитељства XVI - XVII век*, 74.

12 Археолог Горан Митровић из врањског Народног музеја извео је истраживања скромног обима непосредно око цркве и љубазно нам показао своје резултате. И овом приликом срдачно му захваљујемо што нам је омогућио да стекнемо увид у документацију коју још није објавио.

13 Усамљену ширу белешку о некадашњем манастиру у литератури представља текст: Д. М. Ђорђевић, *Бабичка црква - раније манастир Св. Тројице*, Лесковачки зборник XXII (Лесковац 1989) 305-314.

огледа се у смањивању источног травеја и конструкцији сегментне апсиде, тако да њихове сабране дужине одговарају дужини травеја. На основу стилских одлика невеликих сачуваних живописаних партија (углавном фрагменти стојећих фигура анахорета и свети оци у Служби архијереја у олтарској апсиди), као и изразите блискости са дубничким фрескама, црква би могла бити осликана у другој половини 16. века (сл. 4).[14] Помињу се две њене обнове у 19. столећу - 1833. и 1863. године, када је уклањањем западног зида продужена у правцу запада. Под и кров су измењени, стари прозори проширени или претворени у врата, а фасаде омалтерисане. Стога је, без опсежнијих истраживачких радова, тешко било какво поузданије расуђивање о овој грађевини.

Уколико би се следила релативна хронологија настанка, следећа у низу који пратимо могла би бити једнобродна, полуобличасто засведена црква Св. Ђорђа у Ораовици, северно од Прешева (сл. 2/4). Смештена на природном платоу над насељем, подигнута је на месту старе некрополе.[15] Прилагодивши се конфигурацији терена, једини улаз има с југа. Ентеријер прима оскудно осветљење кроз два прозора, од којих је један на јужном зиду, други у оси споља тростране олтарске апсиде. Од негдашњег трема уз јужну фасаду данас постоји камена база која је вероватно носила дрвене стубове. Западно фасадно платно оживљава при врху полукружно обликована лунета. Црква је зидана ломљеним каменом у грубим редовима,[16] а употребљено градиво данас прикрива малтер. Поткровни венац је начињен од сиге без профилације. Унутар цркве иконостасом је раздвојен простор олтара од значајно већег простора наоса, док припрате ни у класичном просторном смислу нити у назнакама сликаног програма очито није било. Олтарски простор чине симетричне, у основи полукружне нише протезиса и ђаконикона, а његову површину одређује дужина источног прислоњеног лука. Ритам груписања прислоњених лукова на подужним зидовима, односно ослањање лукова наизменично на конзоле и пар широких али плитких пиластара, практично сведених на лезене, уз разуђеност западног зида луковима ослоњеним на средишњу конзолу, представљали би архитектонске особености ораовичког храма (сл. 5). Пошто је распон свода велики, изразито плитки прислоњени лукови у овом случају пре би имали декоративну него функционалну намену. Фреске, сачуване у незнатној мери, занимљиве су како у технолошком смислу (будући рађене на блатном малтеру) тако и у програмском и стилском погледу. Стојеће фигуре су приказане под сликарски обликованим аркадама, на позађу од четири регистра; у зони над луковима медаљони са попрсјима светитеља нису повезани, већ стоје независно један уз други;

14 *Исто*, 310, сматра да су фреске настале у 15. веку.

15 О резулатима сондажних археолошких истраживања види: Б. Дељанин, *Црква Св. Ђорђа у Ораовици код Прешева, археолошка истраживања у 1988. години*, Гласник Друштва конзерватора Србије 13 (Београд 1989) 109-110.

16 *Исто*, 110.

сачуване композиције сведене су на представу *Недреманог ока* над улазом и, судећи по приказу Богородице која седи, на *Благовести* уз конху апсиде. Анонимном живописцу, који одаје уметничка схватања карактеристична за прве деценије 17. столећа,[17] не може се оспорити таленат, исказан колористичким богатством и фином моделацијом.

Манастирска црква Св. Илије у **Кацапуну** леп је пример за тему којом се бавимо, будући да су и једновремено зидана припрата и храм у ужем смислу подигнути са сводовима ослоњеним на лукове прислоњене уз подужне зидове (сл. 2/5).[18] Споља, архитектура делује једноставно до оскудности: димензијама, зидањем необрађеним каменом утопљеним у дебеле малтерне спојнице, са двосливним кровом благог нагиба и отворима сведеним на најнужније - улаз са запада у припрату, улаз са југа у наос, по један прозорски отвор на јужном зиду и апсиди. На сакралну намену споља указују крстообразна розета и лунета на западној фасади над улазом, као и тространа олтарска апсида. Пажња неимара, међутим, очито је била усмерена на разуђивање унутрашњости. Пар дубоких пиластара, завршених капителима, дели припрату на два једнака травеја. Пиластри прихватају прислоњене, тек незнатно удвојене лукове на које се ослања подужни полуобличасти свод (сл. 6). Веома слично је организован простор цркве, али су два пара пиластара, па тиме и прислоњени лукови, плићи, односно распон полуобличастог свода је већи но у припрати. Пиластри су овде и ужи, виткији, завршени проширењем које опонаша капител (сл. 7). Уједначени ритам лукова прекида иконостасна преграда, тако да наос чине два, а олтарски простор један травеј. Програм живописа неочекивано је сложен - у припрати се, уз стојеће и фигуре у попрсјима, могу идентификовати само две сцене посвећене патрону, док је акценат стављен на *Страшни суд* и одређене призоре из циклуса Христових чудесних исцељења; у наосу су комбиноване сцене из циклуса Великих празника и Страдања Христових, уз две старозаветне композиције у олтару. Одређеним иконографским реткостима живопис упућује на сликаре северне Грчке који су на тлу обновљене Пећке патријаршије примењивали предлошке донете из матичних области. У том би смислу можда најиндикативнија била представа *Св. Сисоје над отвореним гробом Александра Великог*.[19] За жаљење је што је ктиторски фреско-натпис, уобичајено исписан на западном зиду наоса над вратима, нечитак и што је поље између ниша олтарске апсиде и протезиса, предвиђено за поменик, оста-

17 Уопштеније, у 17. век, цркву је на основу резултата археолошких истраживања датовала и Б. Дељанин (види *Исто*).

18 П. Пајкић, *Црква Св. Илије у Кацапуну*, Врањски гласник V (Врање 1969) 373-384, са старијом литературом.

19 Да ова сцена није типична за уметност обновљене Пећке патријаршије показао је на примеру Ломнице С. Петковић, *Иконографске сродности и разлике између грчког и српског сликарства од средине XV до краја XVII века*, у: Српска уметност у XVI и XVII веку, Београд 1995, 228.

ло неисписано. О времену настанка ове целине суди се стога на основу аналогија, па су у литератури оквирно прихваћене прве деценије 17. столећа као доба настанка кацапунских фресака,[20] посредно и зидања цркве.

Нешто северније и, чини се, нешто позније од Кацапуна, када је уз ранохришћански триконхални храм у **Мртвици** дограђивана припрата, њени травеји различито су градитељски третирани: западни је пресведен подужним полуобличастим сводом у пуној ширини, док је распон подужног свода над источним травејем, започетог на истој висини изнад кордон-венца, смањен прислањањем лукова (сл. 2/6 и сл. 8). Ниже теме чини изнутра видљивим чело источног свода.[21] Да ли би ова појава указивала и на две хронолошке фазе у изградњи припрате,[22] показала би једино археолошка истраживања. У недостатку било каквих сачуваних историјских извора, оквирно датовање мртвичке припрате у период од друге до четврте деценије 17. века заснива се на изванредно сачуваним фрескама које су извели грчки сликари.[23]

На источној падини Бабичке горе, у области Заплања, са прислоњеним луковима зидана је црква у селу **Доње Драговље**. Одсутна из стручне литературе и ван култа, у катастарским изводима води се са посветом св. Николи, док мештани сматрају св. Луку њеним патроном.[24] Није неважно да је једну обнову црква имала 1848. године, када је поново и живописана,[25] да белешка у олтару сведочи о неким изменама 1867. године, као и да је нишки Завод извео радове на конзервацији и - склони смо претпоставци - делимичној реконструкцији,[26] па се изворни облици морају разматрати уз известан опрез. То би се пре свега односило на могуће градитељске интервенције на јужном зиду цркве, поткровни венац од два реда на зуб постављене опеке над којим је венац од сиге без профилације, као и на остатке правоугаоне камене темељне зоне пред западним прочељем.[27] Храм чине готово квадратна засведена припрата, раздвојена од наоса паром дубоких пиластара, и црква у

20 П. Пајкић, *нав. дело*, 383-384.

21 Б. Пешић, *Црква Богородичиног Успења у Мртвици*, Саопштења XX-XXI (Београд 1989) 93-107, о конструкцији припрате 96.

22 Претпоставка изнесена у: М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, 163.

23 С. Пејић, *Црква Богородичиног Успења у Мртвици - сликарство*, Саопштења XX-XXI (Београд 1989) 109-134.

24 Белешке о цркви своде се на каталошку јединицу у: *Заштита споменика културе нишког, јужноморавског и тимочког региона*, Ниш, без године издања, бр. 40, као и одељак у антрополошко-географској студији: Д. Симоновић, *Заплање*, Ниш 1982, 97-98, где се помиње и дилема о храмовном патрону.

25 Натпис је смештен над улазом у припрату и, будући да нови живописани слој није чврсто везан за старију подлогу, сада је склон паду. Помиње се у: Д. Симоновић, *нав. дело*, 98.

26 О врсти и обиму радова документација нам није била доступна.

27 Да су остаци познији од цркве јасно показује дилатациони спој, али се не може рећи да ли је реч о бази трема (био би неуобичајено дубок) или о дограђеној припрати (што се чини вероватнијим, уколико су пиластрима раздвојене старија припрата и црква у позније време коришћене као наос).

ужем смислу, иконостасом раздељена на просторе наоса и олтара (сл. 2/7). Црква у ужем смислу је, судећи по елементима сачуваним на северном зиду, првобитно била паровима пиластара подељена на три једнака травеја, а њен подужни полуобличасти свод ослањао се на прислоњене лукове. Источни травеј је олтарски простор, завршен изнутра полукружном а споља седмостраном апсидом. Нише полукружног пресека постоје у ђаконикону и у протезису, на источном и северном зиду. Прозорски отвори правилно су распоређени у оси апсиде и на зидовима централног травеја наоса, док још један јужни прозор омогућује осветљавање простора припрате. За послевизантијско време карактеристичан је не само малени квадратни прозорски отвор над полукалотом апсиде него и исламски преломљени лук нише на западној фасади, северно од улаза. Опеком поплочани подови припрате и наоса немају исту коту - под наоса је нижи. Ваља истаћи још једну занимљивост: зид између припрате и наоса није накнадно уклоњен, него није постојао ни у време живописања, на шта указују фрагменти дугог натписа на чеоној површини северног пиластра. Натпис је исписан сасвим необично, у више редова који теку одоздо нагоре, а по типу би могао бити ктиторски. Данас, пре уклањања познијих зидних слика, тешко је читљив.[28] Програм видљивог старијег живописа не оставља места сумњи да су у припрати биле груписане популарне Богородичине теме - *Акатист* и *О тебе радујетсја*, уз представе анахорета и светих ратника у зони стојећих фигура. У наосу се сада уочавају једино стојеће фигуре под низом аркада на северном зиду и светитељска попрсја у медаљонима у потрбушју прислоњених лукова, као и у зони над њима (сл. 9). Програм сачуваних зидних слика у олтару је стандардан, уз извесне иконографске особености унутар представа (тако су, на пример, Христове речи у дијалогу са св. Петром Александријским исписане као у огледалу). По коришћеним предлошцима и стилским карактеристикама фреске би припадале првој половини 17. века,[29] што се, са доста разлога, може сматрати и временом зидања цркве.

У овој групи најсевернији и најисточнији је смештена манастирска црква Ваведења Богородице у **Сићеву**. Она би могла бити и последња у овој скупини, будући да ктиторски фреско-натпис на западном зиду наоса, над улазом, обавештава да је саграђена „от основанија“ и „писана“ залагањем Веселина и његове браће Симона и Живка у време духовника попа Јована 1644. године, дакле пред крај управе патријарха Пајсија обновљеном српском црквом.[30] Скромних димензија, црква има правоугаону припрату са по једним луком прислоњеним уз

28 Помен натписа у: Д. Симоновић, *нав. дело*, 98.

29 У каталогу *Заштита споменика културе нишког, јужноморавског и тимочког региона* целина се оквирно датује у 17. век, док Д. Симоновић *(нав. дело*, 98) према непубликованом извештају цитира датовање Бојане Дељанин у другу половину 17. столећа.

30 О цркви са старијом литературом види: М. Ракоција, *Манастир Св. Богородице у Сићевачкој клисури - историја и архитектура*, Саопштења XXIX (Београд 1997) 163-171.

периметралне зидове, наос од два травеја и олтарски травеј завршен споља и изнутра полукружном апсидом (сл. 2/8). Пошто је источни пар пиластара уклоњен још пре осликавања, луцима који би се на њих ослањали промењен је оригинални полукружни облик, док стандардно изгледају они ослоњени с једне стране на западни зид, а с друге на пиластре. Црква је грађена грубо тесаним каменом и речним облуцима утопљеним у малтер. Декоративност фасада сведена је на коришћење „на зуб" постављене опеке у функцији поткровног венца.

Осврт, најзад, заслужују две богомоље из околине Лесковца - црква Св. Николе у Чукљенику и остаци цркве у Мрвешу. Иако оскудно позната, историја **чукљеничке цркве** изазива читав низ недоумица,[31] можда би архитектонске особености - да има само пар пиластара, односно поделу простора цркве на два травеја, а да су у припрати луци ослоњени непосредно на зидове - указивале на нешто позније време њене изградње (сл. 2/9). Прилагођавајући се датом габариту, иконостасна преграда дели источни травеј на два једнака дела. Јужна врата, која воде директно у олтарски простор, накнадно су пробијена. Археолошки остаци на локалитету Црквине (или Црквене ливаде) изнад села **Мрвеша** недалеко од Царичиног града показују основу цркве са два пара пиластара и основу припрате разуђену једним паром пиластара, као и остатке фресака у зони сокла олтара са карактер-

31 Из литературе се, наиме, могу извући разнородни, чак опречни подаци о цркви и њеном датовању, а спорна је и идентификација послевизантијских цркава у суседним селима Чукљенику и Накривњу. Остатке накривањског манастира први је описао М. Ристић (*Манастир Накривањски*, Старинар VIII, Београд 1891, 22-26 и Т 3), а чукљенички манастир је у литературу увео К. Ј. Јовановић (*Извештај с археолошке екскурзије по Србији*, Старинар н.р. IV, Београд 1909, 33-37 и сл. 20 и 21). Позивајући се на литературу, В. Петковић стога наводи **два** манастира, оба са црквама посвећеним св. Николи - један у Накривњу, други у Чукљенику (*Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 209 и 348). Већина аутора је, међутим, мишљења да је реч о **једном** старом манастиру, који се раније звао накривањски, а који сада припада суседном селу (тако: Ј. В. Јовановић, *Лесковачко Поречје, антропогеографска и социолошка студија*, први део, Лесковачки зборник XII, Лесковац 1972, 75; Н. Пешић-Максимовић, Ђ. Митровић, *Манастирска воденица у селу Чукљенику*, Саопштења XIII, Београд 1981, 215-216; Д. Ђорђевић, *Белешке за летопис цркве чукљеничке*, Лесковачки зборник XXII, Лесковац 1982, 303-310; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пешке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 138). Међутим, када су 1986. године рекогносцирале овај терен, С. Ерцеговић-Павловић и Д. Костић навеле су да се остаци цркве коју је описао Ристић налазе на изузетно неприступачном терену, обраслом густим растињем, које сада припада атару села Чукљеник (*Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд-Лесковац 1988, 53 и основа М. Ристића). Као археолози оне, разумљиво, не помињу активну цркву у Чукљенику. Нисмо били у прилици да потражимо поменуте остатке који, према Ристићевом опису и цртежу, такође припадају типу цркава с прислоњеним луковима. Не упуштајући се у даљу елаборацију, бојазан да је можда ипак реч о једној цркви определила нас је да у ово разматрање укључимо само данас активну цркву Св. Николе у Чукљенику, коју смо посетили средином октобра 2002. Њену основу доносимо према: К. Ј. Јовановић, *нав. дело*, сл. 20.

истичним мотивима стилизованих палмета. Уз помен манастира у турским пописима, оправдана је претпоставка да црква потиче из друге половине 16. века (сл. 2/10).[32] Иако нема сачуваних елемената горње конструкције, на основу димензија, облика и распореда ниша, као и начина разуђивања простора како у припрати (за коју би сигурну аналогију представљао пример Кацапуна, можда и Мртвице) тако и у цркви (четири напред наведене цркве имају по три травеја истог ритма), чини се да би првобитна црква могла припадати групи грађевина о каквима је овде реч.

*

Ако подсетимо да је на простору југоисточне Србије сачуван неве-лики број старијих сакралних грађевина, наведених девет цркава и пет припрата не представљају мали узорак за сигурније закључивање у више равни.

Најпре, топографски посматрано, очито је да се цркве с прислоњеним луковима као одредницом могу лоцирати у источне области јужне Србије - нису распрострањене само уз обале Јужне Мораве већ и у заплањским пределима, све до Сићева. Такође, не треба искључити могућност да сличне, неистражене, цркве постоје и источније од рекогносцираног уског подручја. Бројност и густина цркава с прислоњеним луковима дозвољавале би да се пре говори о њиховој учесталој него о, како се сматрало, спорадичној појави у пределима југоисточне Србије.

Када је у питању хронологија, како се из прегледа може уочити, ктиторским фреско-натписима поуздано је датовано зидање само двеју цркава, Св. Јована Претече у Јашуњи (1516/17) и Ваведења Богородице у Сићеву (1644). Како о осталим разматраним црквама, уз изузетак цркве у Дубници, чије се време изградње одређује посредно, нема историјских података, утврђена релативна хронологија кретала би се у распону од нешто мање од сто педесет година. Период у којем се у југоисточној Србији зидају цркве с прислоњеним луковима је, дакле, време турске владавине Балканом. Јашуњски пример показује градитељске активности пре обнове Пећке патријаршије 1557. године, док би се настанак осталих цркава могао везати за појачану делатност под окриљем обновљеног духовног средишта, закључно са крајем дуге управе патријарха Пајсија Јањевца пећким троном (1648).

Ако се размотре архитектонске одлике ове скупине цркава, најпре ваља уочити да разноликост решења онемогућава да се говори о једном типу, како се уврежило у литератури. Исправније би било, склони смо да верујемо, дефинисати праћење појаве једног конструктивног

32 Податке и цртеж основе доносимо према: С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, *нав. дело*, 72-73 и сл. на стр. 73-75, упућујући и на тамо наведену старију литературу.

елемента - старог и познатог решења ојачавања зидова пиластрима са прислоњеним луковима - у југоисточним областима Србије. Смисао појаве пре свега лежи у статичким разлозима, пошто се ојачавањем зидова смањује распон свода и истовремено се постиже његово растерећење. Овај конструктивни принцип најлогичније се испољава када травеји имају исти ритам, односно када су висине темена прислоњених лукова једнаке. На посматраној територији такво начело следе цркве у Јашуњи, Дубници, Доњем Драговљу и Сићеву, а у Кацапуну и, можда, Мрвешу и цркве и припрате. Чукљеничка црква са своја два травеја унеколико представља варијантно решење. У Бабичком, иако су темена прислоњених лукова на истој висини, двоструко ужи источни травеј нарушава ритмику простора, упућујући на примену другачије композиционе схеме. Најзад, у Ораовици, ритам травеја и сасвим сведене димензије прислоњених лукова у односу на распон полуобличастог свода дозвољавале би закључак да се протонеимар руководио пре декоративним него конструктивним начелом.

Осим прислоњених лукова, као заједничког елемента, све цркве су једнобродне, без куполе и без ојачавајућих попречних сводних лукова. Разлике се уочавају у спољном облику олтарске апсиде (полукружно су решене на црквама у Јашуњи, Бабичком, Сићеву, Мрвешу и Чукљенику, тространо у Дубници, Ораовици и Кацапуну, седмострано у Доњем Драговљу), као и у коришћењу градива (почев од декоративног, правилног зидања Јашуње са обиљем опеке, преко употребе опеке као детаља једино за поткровне венце цркава у Драговљу и Сићеву, све до свођења материјала на једва притесани камен, као у Кацапуну или Ораовици). Од сиге, као податног, порозног и лаког камена, клешу се једноставни профили подстрешја, као што се она махом користи и за зидање лукова и сводних кривина. Двосливни крововови имају благи нагиб, па су им највероватније камене плоче биле првобитни покривач. Скромни прозорски отвори и једноставно изведени правоугаони оквири врата ретко се украшавају, каткада само лако седласто преломљеним луком уврх прозора или нише. Констатација да овакве цркве зидају „неуки градитељи веома малог знања“[33] ипак се чини престрогом. Разуђивање унутарњег простора и тежња ка украшавању конструкционих елемената, уочена у Дубници и Кацапуну, надилазе пуко занатство, док су сведеност и једноставност фасада пре последица времена у којем настају, но невештине неимара.

Већ је постављено питање да ли се појава цркава са прислоњеним луковима ослања на локалну традицију, или је реч о неговању типа карактеристичног за послевизантијско време. Одговор би ваљало потражити у области директног наслеђа, потом у оквиру могућих стар-

33 П. Пајкић, *нав.дело*, 374 изрекао је такав суд о архитектури цркве Св. Илије у Кацапуну.

ијих узора, а затим и у равни сувремених остварења у другим подручјима.

Црква у Сићеву, како се у ктиторском натпису наводи, зидана је „от основанија", ограничена археолошка истраживања у Дубници, Ораовици, Доњем Драговљу и Мрвешу показала су да нема старијих грађевина на местима где су подигнуте цркве, а чак и када - као храм јашуњског мушког манастира - настаје на старијем култном месту, црква не понавља тлоцрт старијег објекта. О директним утицајима старијих грађевина не може, дакле, бити речи.

Када су у питању могући старији узори, већ се о херцеговачким црквама расправљало као о понављању прероманичког дубровачког модела једнобродне куполне цркве са подужним и попречним луковима (9-11. век).[34] Понесен очито истом идејом, аутор студије о архитектури сићевачке цркве претпоставио је да би прислоњени луци, „у овом раздобљу ретки, ...могли представљати далеко сећање" на Латинску цркву у Горњем Матејевцу, византијску цркву сграђену нешто северније од Ниша у првој половини 11. века.[35] Ипак, како смо видели, прислоњени луци у овом раздобљу нису ретки, а тумачење утицаја невелике куполне Латинске цркве без сликаног украса на читаву описану скупину чини нам се сасвим неприхватљивим.

Цркве с прислоњеним луковима у југоисточној Србији не стоје ниукаквој, ни посредној а камоли директној, вези са херцеговачким црквама сличног плана, односно - цитирајмо још једном старије истраживаче - сличност типа била би последица „сличних општих материјалних, политичких и културних услова под којима се градило".[36] Архитектонско наслеђе Бугарске познаје овакав градитељски склоп, сачуван у десетак цркава у западним областима,[37] а он није реткост ни у недовољно истраженој заосталштини Македоније.[38] Како је показала једна студија цркава у Грчкој из око 1600. године, тип означен као Д - једнобродне цркве са три прислоњена лука, засведене подужним полуобличастим сводом, без куполе и без попречних лукова - припада стандардним поствизантијским моделима.[39] Основе цркава Св. Ане код

34 В. Кораћ, В. Ј. Ђурић, нав. дело, 591-593.

35 М. Ракоција, *нав. дело*, 170-171. О Латинској цркви у Горњем Матејевцу шире види: Исти, *Црква у Горњем Матејевцу код Ниша*, Саопштења XXII-XXIII (Београд 1990-91) 7-24.

36 Види нап. 2.

37 Проблем прислоњених лукова уз подужне зидове размотрила је Б. Пенкова, *Стенописите в църквата „Св. Петка Самарджийската" в контекста на балканското изкуство от XVI век*, Проблеми на изкуството 2 (София1991) 32-33, која осим цркве Св. Петке Самарџијске наводи и цркве у: Горановцима, Билинцима, Карлукову, Доњој Врежници, Чипровцима, Арбанасима, Балши, Свођу, Кремиковцима.

38 Иако претпостављамо да је број цркава овог типа у Македонији већи, на основу литературе још увек се ништа одређеније не може додати примерима на које су указали В. Кораћ и В. Ј. Ђурић, *нав. дело*, 593-594.

39 А. Τανουλας, Οι Αγιοι Αναργυροι Κολοκυνθη στην Αθηνα, Εκκλησιες στην Ελλαδα μετα την Αλωση, Churches in Greece 1453–1850, τ. 2, Αθηνα 1982, 179-190, са старијом литературом.

Елатна и Св. Јована у Мениди готово су подударне са некима од цркава какве налазимо у јужној Србији. Стога није претерано закључити да је у овде разматраној скупини поновљено једно од широко прихваћених решења и да, чак, међу скромним сакралним градитељским остварењима православног света јужног Балкана у доба туркократије цркве с прислоњеним луковима заузимају значајно место. Лепи примери, сачувани у јужној Србији, не сведоче само о популарности и распрострањености таквог градитељског склопа, него и о стваралачкој разноликости у извођењу задатог основног модела.

ИЛУСТРАЦИЈЕ:

1. Карта подручја (приредио Д. Петковић)
2. Основе цркава с прислоњеним луковима, релативна хронологија (приредила Н. Дебљовић)
3. Дубница, црква Св. Петра и Павла, општи излгед (фото В. Џамић)
4. Бабичко, црква Св. Тројице, северни зид, детаљ (фото М. Марковић)
5. Ораовица, црква Св. Ђорђа, југозападни угао (фото В. Џамић)
6. Кацапун, припрата цркве Св. Илије, јужни зид (фото М. Марковић)
7. Кацапун, црква Св. Илије, јужни зид (фото М. Марковић)
8. Мртвица, припрата цркве Успења Богородице, југоисточни угао, детаљ (фото В. Џамић)
9. Доње Драговље, црква Св. Николе, северни зид (фото В. Џамић)

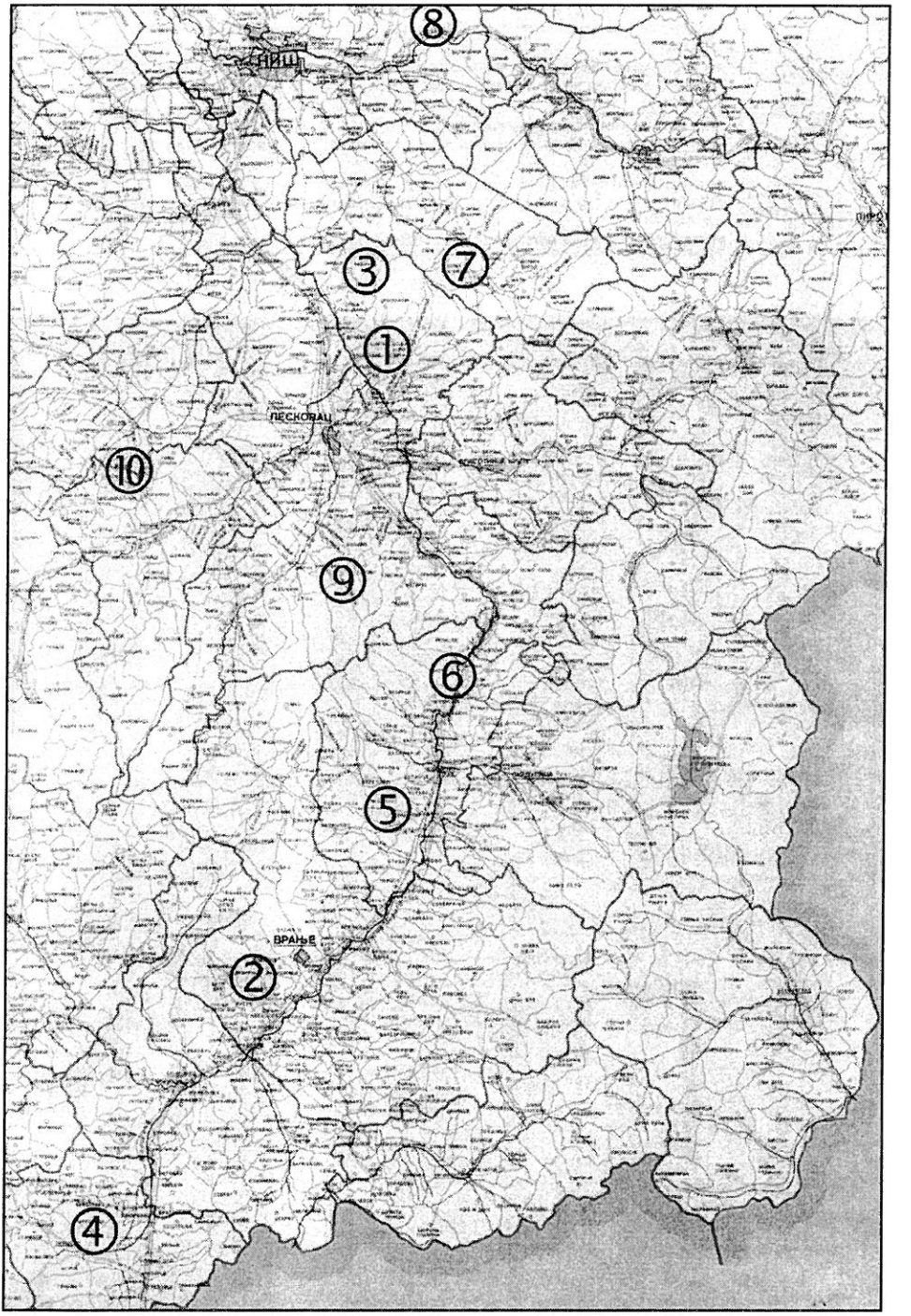

Карша йодручја (йриредио Д. Пешковић)

Основе цркава с прислоњеним луковима, релативна хронологија (приредила Н. Дебљовић)

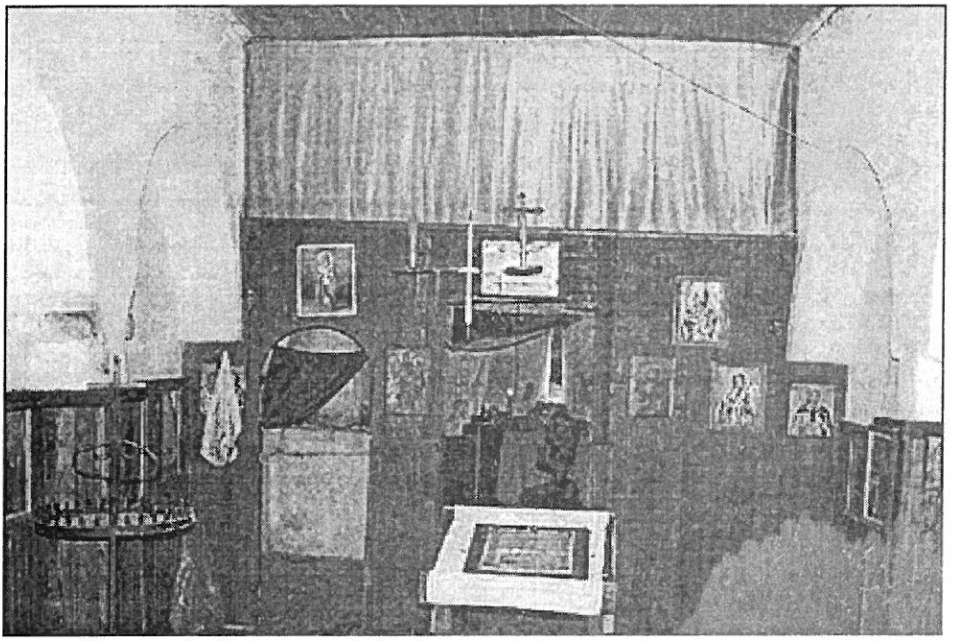

Дубница, црква Св. Петра и Павла, општи изглед
(фото В. Цамић)

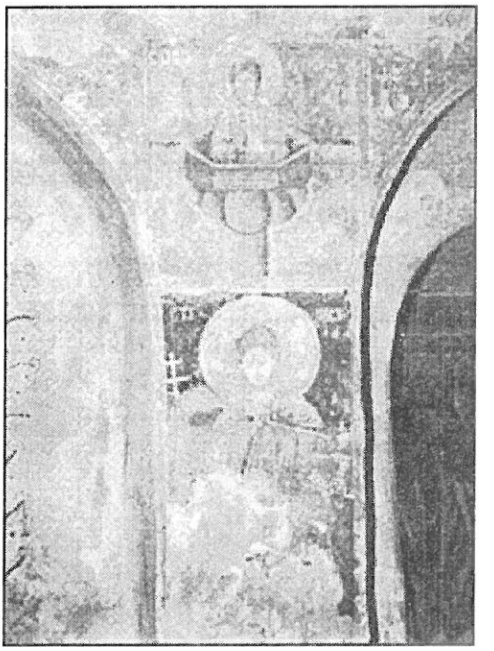

Бабичко, црква Св. Тројице, северни зид, детаљ
(фото М. Марковић)

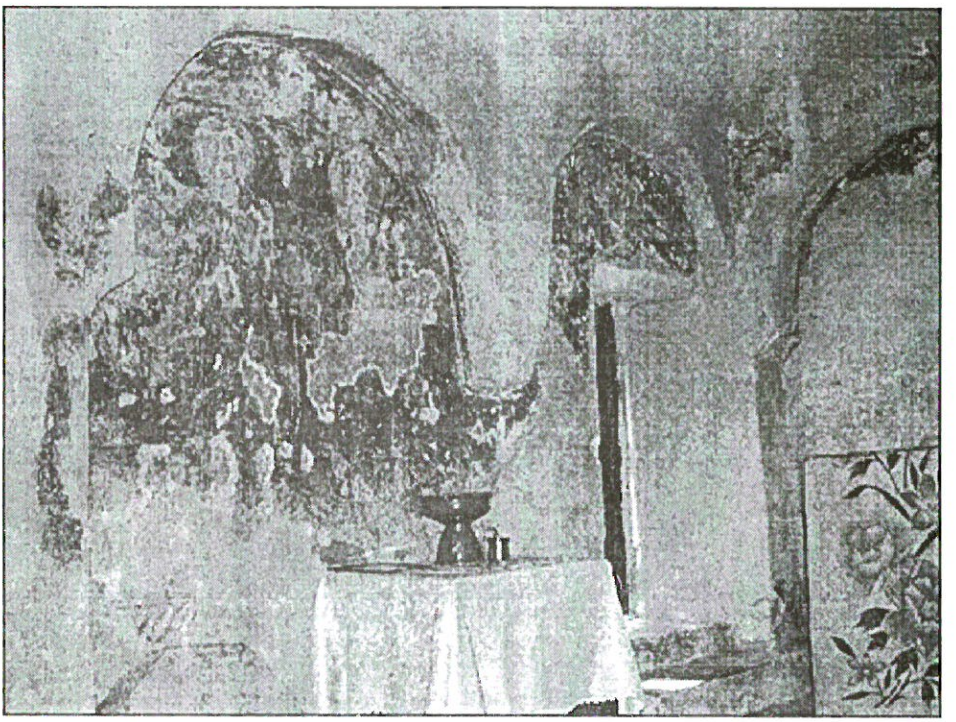

Ораовица, црква Св. Ђорђа, југозападни угао (фото В. Џамић)

Кацайун, йрийрата цркве Св. Илије, јужни зид (фото М. Марковић)

Кацайун, црква Св. Илије, јужни зид (фото М. Марковић)

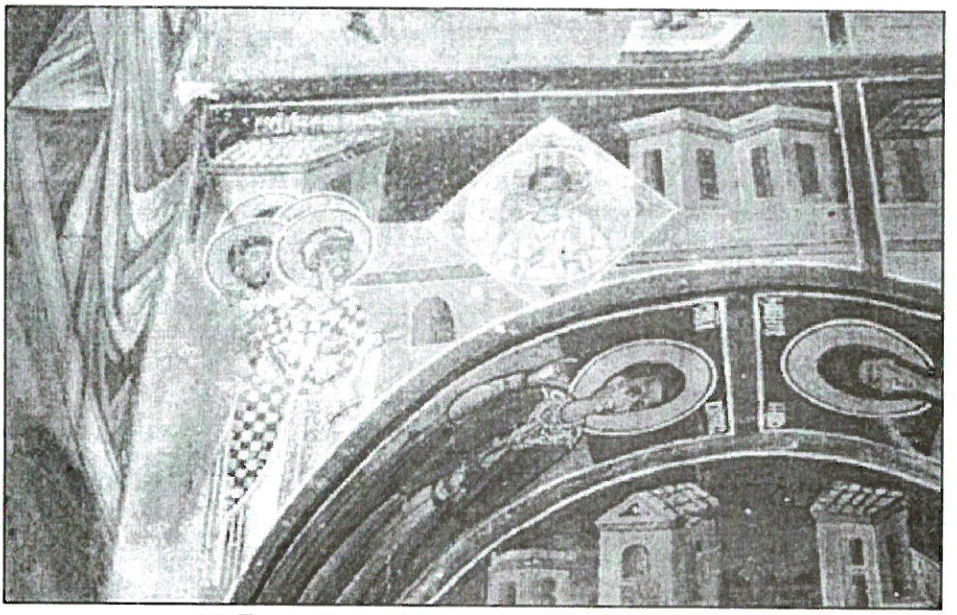

Мрчвица, припрата цркве Успења Богородице, југоисточни угао, детаљ (фото В. Џамић)

Доње Драговље, црква Св. Николе, северни зид (фото В. Џамић)

Summary

Svetlana Pejic

CHURCHES WITH LEANING ARCHES IN THE ARCHITECTURAL HERITAGE OF SOUTH SERBIA

The results of the field researches show that churches in Jasunja, Dubnica, Babicko, Oraovica by Presevo, Kacapun, Donje Dragovlje, Sicevo, Cukljenik and Mrvesa, as well as parvis of churches in Kacapun, Mrtvica, Sicevo, Cukljenik and Mrvesa make group which is characterized by decompression and reduction of vaultspan by building leaning arches by perimetral walls. Very modest from outside, of semicircular or trihedral altar apses and without dome, they have dissected interior-the space is divided into traverses with pilasters or consoles on which are leaned semicircular arches, while rhythmicality is achieved by repeating elements. There are no trimmer supporting arches. Built during the Turkish rule on the Balkans and with relative chronology the range has been established from 1516/17 (the church of St. Jovan in Jasunja) to 1644 (the church of the Mother of God in Sicevo)

Even though the churches of similar architectural features exist in old Herzegovina, there is no correlation between the churches in Herzegovina and the churches with leaning arches in South Serbia. Here considered temples are very similar to churches in Macedonia and Greece of our days. They have an important place among the sacral architectural achievements of the orthodox people of the South Balkan during the Turkish rule. Very beautiful examples preserved in South Serbia, do not testify only about the popularity and the extent of the architectural framework, but also about the creative diversity in constructing the given principal model.

UDK 886.1-32 : 929] „1877/1978“

Станишта Војиновић

РУКОПИС ДНЕВНИКА МИТЕ РАКИЋА СА ПУТА ПО КРАЈЕВИМА ОСЛОБОЂЕНИМ 1877-1878. ГОДИНЕ

Интересовање наше и стране научне јавности за српске крајеве у европској Турској било је појачано током XIX века. Тежак положај хришћана који је за последицу имао бројне побуне и буне условио је потребу запада али и истока да преко непосредних емисара и путописаца (Аму Буе, Феликса Каница и др.) сазна право стање у европској Турској. Посебан интерес показивала је Аустрија, тако да су аустријски официри обишли јужне српске крајеве и седамдесетих година сачинили више добрих и прецизних географских карата. Аустријским картама као значајним обавештајним средствима служили су се и први страни путници кроз ове крајеве. Са почетком првог српско-турски рат 1876. године један број српских интелектуалаца прешао је из Аустрије у Србију и прикључује се борби за ослобођење јужних крајева. Међу њима запажено место заузимају поред осталих Ђорђе Поповић Даничар[1] и Милорад Медаковић. У једном непознатом писму Данила Медаковића брату Милораду послатом из Загреба 2. новембра 1877. године поред осталог пише:

„...Плевна ће ваљда скоро пасти. Гурко се не шали. Наопако споро иде. Било је много погрешака. Кад Плевна падне, онда је пут у Цариград скоро чист. Ја не знам зашто ви чекате на Плавну? Бојим се опет срамоте и штете. Време је удесно. Могли сте доћи већ бар до Скопља, те престонице Милутинове. Као што су у стара времена Срби терали Вардаром тако би требало и сада. Тамо није Бугарска а и језик је ближи српскоме. Сва историја стара и обичаји онога света сведоче да је Македонија ближа Србима него Бугарима. Бојим се да то ваша господа не знаду још ни данас...“[2]

Када је после ослободилачких ратова 1877-1878. године наступило примирје и почела дипломатска акција српске владе једна група наших научника и интелектуалаца започела је истраживања у југоисточној Србији. Међу првим истраживачима налазили су се Милан Ђ. Милиће-

вић, Стојан Новаковић, Владан Ђорђевић, Алекса С. Јовановић,[3] сликари Ђорђе Крстић, Стева Тодоровић и Никола Арсеновић, архитекта Драгиша (Драгутин) Милутиновић, песник Стеван Владислав Каћански и неки фотографи. Овде пре свега мислимо на Лазара Лецтера, Александра К. Ђиновског и анонимног фотографа при Географском одељењу Главног Генералштаба српске војске. Сви ови истраживачи имали су заједнички циљ да што верније забележе прве утиске о ослобођеним крајевима, историјске споменике и догађаје. Један од значајнијих истраживача био је и Мита Ракић. Он је упућен из Београда са задатком да прође ослобођене крајеве, опише знаменитости и старине и уколико их буде прикупи старе рукописе. Резултате својих истраживања саопштио је 1880. и 1881. године у часопису „Отаџбина" под насловом *Из нове Србије*. Објављивање овог путописа тадашња јавност и критика дочекала је са великим симпатијама, а посебно је истицана његова објективност и прецизност у описивању. Ретке су аргументоване критике овог рада Мите Ракића. Колико је нама познато једну критику написао је непознати, који се потписао псеудонимо „Један свештеник" у раду под насловом *Како је г. М. Ракић бележио старине из Нове Србије*. Аутор ове критике покушао је да исправи неке пропусте и нетачности у путопису Мите Ракића.[4] И поред неких ситнијих пропуста овај занимљиви спис (путопис) садржи обиље значајних и до тада непознатих података о стању српскога народа у овим крајевима непосредно после ослобођења. Ово је посебно истицао у својим истраживањима Владимир Стојанчевић, коме припада заслуга за прво објављивање путописа после више од сто година (из часописа „Отаџбина" у посебну књигу), у фототипском издању Народног музеја из Лесковца.

У оставштини Мите Ракића остали су сачувани рукописи путних дневника, које је водио приликом посете југоисточној Србији непосредно после ослобођења. Ови необјављени путни дневници послужили су за писање путописа *Из нове Србије*. Први рукописни дневник, садржи опис путовања по пиротском округу од 25. априла до 8. маја, а други по осталим ослобођеним крајевима. Овом приликом обраћамо пажњу на други дневник, јер ће о првом, са путовања по пиротском округу, бити речи на другом месту. У заоставштини Мите Ракића поред осталога налази се нотес у кожном повезу са сто једним исписаним листом. Нотес је величине 8, 7 x 13, 6 см. На почетку нотеса пише: „М. Ракић 8. јун 1878. Ниш„.[5] У њему су забележени свакодневни догађаји и истраживања углавном на терену од 8. јуна до 8. јула 1878. године. Овај рукопис садржи описе Ракићевог пута од Ниша преко Прокупља, Куршумлије, Подујева, Лаба и поглед на Шар планину, Приштину, Косово. При повратку путовао је Ракић из Прокупља преко Житорађе према Лесковцу. Из Лесковца је ишао преко Медвеђе и Лебана до Буваца и планине Голак, где се највише и задржао. После

повратка у Лесковац обишао је Врање путујући кроз Грделичку клисуру. На крају овог путног дневника налази се Ракићева забелешка да је 17. јула поново кренуо у обилазак пиротског округа.

Прве утиске о Лесковцу у који је приспео 16. јуна 1878. године забележио је овако:

„...У 7 часова у Лесковац. Лесковац је јужно од Ниша, а југоисточно од Прокупља. Прилично велика и лепа варош. Боља ми се види од Пирота. Одседох у станици, у великом, старом и красном конаку Шишит-паше, пријатеља кнеза Милоша. Авлија је читав један кварт од вароши. С улице су сокаци а унутра су конаци, један стари, и други нови, који је сада такође стари, јер има, веле, 90 година. Живописан је прекрасно, а израда плафона прави је chefd' oenure. Овде сам тек добио појам о талентима и домаћем луксузу турском. Начелник станице је мој познаник Пера ...., који је увек особито учтив према мени..."

30. јуна посетио је сабор код турековачке цркве, који описује овако:

„...Света врло много. Ношиво интересантно. Оро игра непрестано; једна половина само мушкиње, а друго само женскиње. Коло води жена или девојка, која, по кадкад, маше марамом коју у руци држи. Тако и мушки коловођа. Нико не изгледа весео, него на сваком лицу читам неку хладноћу, као да кукуруз копају. Изгледа доиста као да они то сматрају за дужност... Слушао сам једног који уз гајде пева јуначке песме, као уз гусле... Певао је песму, која има и у Вука, како су Марко Краљевић и још двојица просили девојку. Овде је други Милош Југовићу, а трећем не могах чути имена. Марко даје од злата јабуку, Милош жуту дуњу, а онај трећи прстен..."

У путном дневнику забележио је Мита Ракић датуме (по негде и сате) посета и правце својих путовања, са једне стране, а са друге знаменитости и историјске старине, као и сусрете са људима ових крајева и војним командантима задржавајући се посебно на анализи њихових карактера. Када су у питању описи предела кроз које је пролазио, старине на које је наилазио и записе које је бележио, те податке из путног дневника унео је у потпуности у путопис објављен у часопису „Отаџбина". У штампаном путопису изостали су описи утисака о сусретима са људима, пре свега војним старешинама, тако да су у рукопису остали и непознати подаци о људима из ослобођних крајева. Не ретко налазимо у дневнику спорадичне записе лексичке грађе (говора), топонима, легенди, обичаја, народних песама. Ти драгоцени подаци занимљиви су за анализу стања духа, културног нивоа, психолошких карактеристика, однос према Турцима, прошлости, земљи, стрепњама и жељама. Све је то остало сачувано у путним дневницима, а изостало из путописа *Из нове Србије* из жеље аутора да штампани спис добије више научни вид. Због тога је приликом уобличавања путописа Ракић унео много више статистичких података, који су му послужили за анализу економских, социјалних и просветних прилика у југоисточној Србији.

У рукописној оставштини Мите Ракића налази се и неколико писама значајних за истраживачки рад у крајевима ослобођеним 1877-1878. године. То су пре свега писма Косте Протића који је показао необично и истрајно занимање за нове крајеве, пре свега, средњовековну историју. У писму Ракићу из Ниша од 10. септембра 1878. године наводи да му је послао превод натписа из нишке тврђаве"који је на главној капији, кроз коју се сад улази у град (Стамбол капији)..." Уједно га обавештава да ће преписати и записе са два топа из нишке тврђаве и један натпис са градске чесме. Сматра да овај други натпис треба објавити због његове старине, али ипак препушта Ракићу да он одлучи о томе. У писму пожурује Ракића да заврши своје дело, како би га могли штампати док Врховна команда још постоји, јер кад она буде укинута није сигуран да се дело може објавити. Због тога одређује рок за завршетак путописа између 15. и 20. октобра 1878. године.[6] Коста Протић је био први који је читао рукопис путописа и који је својим примедбама утицао да он буде што потпунији и занимљивији. Од посебног значаја је Протићево писмо из Ниша од 29. јула 1879. године, које у целини гласи:

„Драги г. Ракићу,

Сад сам тек готов са Вашим делом *„Извештај" с пута из Нове Србије*. Штета је што се је овако дуго код мене задржало, но нисам ја толико за ово крив, колико служба, у којој сам, и разновидни послови службени, који ме иначе забављају и узимљу доста времена. Ја сам Ваше дело три пут прочитао и жалим што га не могу прочитати још једном, али ја се надам да Ваше дело неће остати дуго у рукопису - да ће скоро, као штампано дело, угледати света, па да ћу га још моћи и читати и штудирати. Неколике мале примедбе, ја сам Вам исписао на приложеној хартији; хоћете ли их Ви примити или не, то је Ваше. Ја ћу Вам само казати, да сам их учинио, колико у интересу Вас лично као писца, толико и у интересу самога дела. Не могу да Вам и овди не кажем колико ми је чудо, да сте могли ценити арнаутски народ као „гостољубив". Особито значи питома хијена, доброћудан рис. - Молим Вас не исказујте ово, док ствар још једном не проучите. - Ја мислим да сте ви, док се ова партија Вашег дела код мене задржавала, довршили још и оне три-четири, које, по Вашем програму, улазе у Ваше дело а то је Ак-Паланка, Ниш, примедбе и завршетак, или ако нисте да ћете то скоро учинити. Хоћете ли учинити по мојој жудњи да и овај довршетак ја претходно прочитам - Ваше је, тек Вам ја морам да кажем да би то желио и да Вас за то лепо молим. Ако нисте добили од Пачића тачне преводе оних надписа на капијама градским, ја бих Вас сад могао да послужим са њима јер их имам. Надпис од цркве Св. Николе, држим да сте добили; послао сам Вам га давно преко Милићевића.

Односно штампања овог дела имао бих да Вам кажем, да мислим, да би могло овако да буде.

Цело дело могло би се штампати у „Ратнику“ у коме случају ја бих предложио да Вам се даде највећа награда која се за чланке у „Ратнику“ даје, а то је 5 # од штампаног табака. - Из овога могло би се дело засебно прештампати што ја држим да би могли учинити Ви сами на Ваш рачун и у Вашу корист. Други би начин био да се дело штампа ван „Ратника“ засебно, као само за себе дело; ја бих тада учинио предлог г. Министру војеном да Вам се даде награда од 6 до 8 дуката на табак, што не верујем да ће г. Министар војени примити и усвојити.

Ви би имали још један начин за штампање овог дела, који би може бити био најбољи, само, ако неће дело сувише да се одоцни то је „Учено“ наше друштво и Чупићев фонд.

Ја Вам ова два пута напомињем само зато што се књижеван и уопште, уман рад, тамо више уважава и боље награђује. - Чујем да је у нашој управи војеној сад преовладала мисао да треба писати из патриотизма и зато што ће писар да се прослави, па се хоће или да се неда никакава или одвећ мала, просјачка награда. Српски војени писци, треба да почну да се уче, да се хране славом и прославом свога имена, па и своју децу да науче, да од овога живе.

Ако се ово обистини и још боље потврди, онда би Вам ја саветовао, да дело ово сматрате као Вашу сопственост, па да га дате штампати начином који ће најбоље да Вам накнади и трошкове које сте око њега имали и муку коју сте претрпели.

Поздрављајући срдачно Милићевића и сву Вашу фамилију с' Вама заједно

Ваш

искрени
К./оста/ Протић.“[7]

Све ово говори у прилог значаја овог путописа. Из многих других извора може се видети како су савременици, поред Косте Протића и Милан Ђ. Милићевић, Стојан Новаковић, Владан Ђорђевић и др., са нестрпљењем очекивали саопштење Ракићевих истраживања југоисточне Србије.

На крају треба рећи да је ново прештампавање овога путописа потребно и сада већ неопходно и да би то могао бити један од будућих задатака неког издавача из југоисточне Србије.

---

1 С. Војиновић, *Ђорђе Пајовић Даничар и „Народна библиотека“ браће Јовановића* /у књизи:/ *Књига за народ*. Зборник радова. Панчево, 1998, 71-78.
2 Архив Србије, Varia, бр. 1531.
3 С. Војиновић, *Један заборављени истраживач лесковачког и врањског краја*, Лесковачки зборник. Књ. XXXIX. Лесковац, 1999, 315-323.
4 Нови век, I, 1881, бр. 70, 3.
5 Архив САНУ-и, 14331 А-4.
6 Исто, 14331 А-2 (44).
7 Исто, 14331 А-2 (46).

2. јуна 1878. Ађ. Но 2220 добио сам објаву да пропутујем пределе *Прокупље, Куршумлију, Врању, Лесковац* и остале пределе ка *Пироту*, те да истражим старе манастире, цркве, зидине и старине књижевне, ако каквих буде.

8. јуна у 7 часова ујутру пођох из *Ниша*.

У 8 часова на *Мрамору*.

У 10 часова у *Прокупљу*.

Свратих у др Порубовића, који ме одведе к др М. Ј. Спиридоновићу, код кога сам ноћио. Он плати за ме ручак, а мајор Ј. Петровић вечеру. Ту видех М. Трпезића, Ј. Дамњановића, Ђ. А. Петровића, М. Максимовића члана полиције, Јоцу Лешјанина. У Ђоке Петровића био сам код куће; части ме његова жена, Лозанићева сестра; има два сина, Петра и Павла, и једну малу ћеркицу.

Од Ниша до Прокупља пут иде југо-западно заталасаном равницом између огранака, с десна, северо-западно, *Малог Јастрепца*, а с лева *Добрача*.

Прокупље лежи у врло лепом месту, на стопици брега *Бумбарека*, северозападно, на лепој реци *Топлици*, која се око њега змијовито обавија, и која га пирка левом страном својом. С оне стране, десне, поље од 1/2 часа између брда од *Пасјаче*. Ту логор, и прекрасна вода. Прелази се преко моста од четири ока, који су Турци начинили пре две године. Преко њега су побегли долином *Топлице*, на *Чечину* у *Лесковац*, кад се наша војска појавила на *Бумбареку* и опалила 2-3 топа.

У логор сам шетао с ђенералом Лешјанином и ђенералицом Емилијом, који су ме по вечери позвали у друштво, где је било више нас. Седели смо до после по ноћи, и ја се слатко наједох лепих аршлама трешања. Лешјанин ми на мојој исправи написа препоруку на команданте дивизије ибарске и моравске, Павловића и Орешковића.

Прокупље је мала једна варошица; осим куће у којој ђенерал седи све остало ваљало би спалити. Имало је 1114 кућа, од којих 440 српских, 405 турских и остало арнаутских кућа. Сада има 928 мушких и 876 женских, свега 1804 душе српске. Других нема. За оружје способних 350 Срба. Пореских глава 5. Има једну цркву, осам попова, и једну школу. Пре две године, Турци су спалили и порушили велику, нову, зидану школу.

У *округу прокупском* било је кућа: српских 2031, турских 74, арнаутских 2054, черкеских 200 = 4359. Душа има 7680 мушких + 7112 женских - свега 14792 српске и 424 мушких + 441 женских = 865 арнаутских. За оружје 2872 Срба, 151 Арнаутин = 3033? /3023!/. Пор./еских/ глава 3845 српских , 177 арнаутских = 4022. Цркве три, попова девет, школа једна. Села 140, од којих 59 празних. *Прокупље* се звало турски *Уркјуб*.

Петнаест минута од вароши диже се југозападно један кљун од брега око кога се вијуга Топлица. С југозападне стране, преко Топлице, брдо *Соколица*. Овај кљун, или ова чука звала се турски *Хисар*. На врх

чуке је био некакав град. С истока није тако стрм, и има остатке од три куле; на врх врха остаци од зида. Са западне стране стрма као стрма обала, на дну које до саме Топлице, без сумње 200 /*m*/ ниже, најбоље очувана, до 6 /*m*/ висока, четвртаста кула, до које се, кажу, лагумом озго слазило по воду. Познају се и појасеви града куда су били. То кажу да је био град *Југ Богдана*. Многи не знају чији је, него веле да је латински. Пошав од вароши ка граду и брду Хисару, стоји мала стара, обрушена црквица, за коју једни веле да је Милана Топлице (зидао ју је кад је пошао на Косово и у њој се причестио), други да је Југ Богданова, трећи да је латинска, а сви кажу да је служила С. Николи. Црквица је 3 /?/ дуга и $1^{1/2}$ /?/ широка. Доцније јој дозидана припрата, $1^{1/2}$ широка, у коју су водиле врата са севера. Живопис је био врло леп; али је оштећен и искварен варварским рукама; свецима очи избодене; натписа никаквих. У олатару, у ниши, види се лик Богородичин, глава с ореолом, и дигнуте руке, и по томе судећи мучно да је црква славила Св. Николу - него је морала славити Богородицу. Око цркве још се добро познаје шанац. Зидана је с каменом и циглом, све камен између четири танке цигле. Црква има облик крста, нити прозора онде, где би требало да су певнице, него с оне стране по једна пушкарница.

Педесет корака пошав од ове црквице ка граду, стоји црква *Св. Прокопија*, за коју кажу да је стара, ако не најстарија, као и она мала, али ја не бих ни по чем рекао. Она је у земљи као и све нове цркве по Турској; живопис фушерски. Улазак са севера, ту најпре некакав ходник, па у среди права црква, па опет неки ходник, и у њему, на крају на истоку, до олтара, гробница Св. Прокопија, на коју долази народ да се лечи. Ту је веле лежао Св. Прокопије, али сада га нема. Однели су га у Фрушку Гору, али ко је однео у који управо манастир, када - то не зна ни један од осам попова. Старина и рукописа нема никакавих. Било је, рекоше ми, много „старовремских" писаних књига, али сад их нема, не знају куда су се деле. Ни један ништа не зна о историји своје цркве и свеца. Знају само да је био војник - али ко је он, откуд је, а како се и кад посветио, итд., о томе ни помена.

За град има прича о некаком топу, који је, кад су се Турци приближили да град узму, „уснуо" у земљу и по кадкад се сада јавља. Други веле да тај топ није где је град, него с ону страну Топлице, у *Зеленом Камену*, југозападно.

Према *Прокупљу*, иза равнице у којој је логор, има брдо *Губа*, поред којега тече даље Топлица југоисточно. А источно је друго једно засебно брдо, на ком има нека текија. До *Бумберака*, лево, до Топлице, брег је *Ћиришли-бајир* (Кречно брдо). Долином уз Топлицу брда засађена лозом.

Кад се уђе у цркву Св. Прокопија, на капију, на левој страни од зида узидана је, као клупа за седење, једна плоча, на којој има овај запис, који је заокружен у овакој форми:

1668 NA 22
GENVARA
OVDE POCIVA
MATO JVVANO
VIC HEECHIM
BOG MU DAO
VIECNI POCOI

Овако изгледа окука Топличина и брдо на ком је град Југ-Богданов.

У ђенерала сам дознао да су нам Руси, а нарочито Игњатијев, били спремили у Једрену да нам граница иде на *Куштину*, село 1 час од Ниша, па одатле Нишавом, дакле да град остане туђ. Руси никако не верују да су ово Срби.

Ови овде у Прокупљу врло се добро хране, као и ми у Нишу. Вино имају боље.

Прокупље има красан положај. Оно ће некада бити пријатно место за живљење, о које ће се многи грабити; ту ће некада живети српски пензионери и сви који траже одмора од рада и труда.

9-ог Ноћио сам код Спиридоновића. Ујутру нас пробуди пљусак. Још увече израдио сам у ђенерела Лешјанина да пусти Спиридоновића да ме прати донекле на путу. Спиридоновић има вољу да пређе са мном у Врању, па отуда да се врати у Прокупље.

Јутрос оде Лешјанин у Ниш а његов шеф штаба мајор Ј. Петровић имаћаше да изда објаву Мијаилу. Ја је напишем тако да у њој нема за колико дана да се бави на путу, али Порубовић поквари рекавши да буде за четири дана, те тако мајор Јоца дометну то и тиме на сву прилику одузе могућност да Мијаило и до Врање буде друг мој. Остависмо да причекамо до по подне, неће ли киша стати. По ручку који ја платих, видећи да киша и не мисли да стаје, пођосмо за *Куршумлију* у два часа и четврт, ја на колима (комора Пачићева, добри коњи), а Спиридоновић на коњу.

Пут иде све долином *Топлице*, левом страном њеном; врло добар. С десне стране огранци *Јастребца*, а с леве (*Радана*) *Пасјаче* и *Пештишке планине*. Долина је врло питома и родна. У 3 часа дођосмо до *Крње џамије*, од које има обрушено лепо старо мунаре, старом циглом зидано, а џамија је нова страћара, сада кошара.

У $3^{1/2}$ у *Брезничић*, пусто арнаутско село, 10 минута с пута у десно, северозападно. Ту поседесмо у неких официра и писмо вина. Више Брезничића је село *Коњчић*. У арнаутским кућама наши коњи. Поља сва чудесно обрађена. Жито већ да се жње. Арнаути су, веле, врло вредан агрикултуран народ; они ђубре своје њиве и наводњавају, о чему Шумадинац нема ни појма. Значајно је да Арнаути не пију ни вина ни ракије; само каву, и то ретко ко.

У 4 часа даље.

У $5^{3/4}$ у *Барлово*, такође десно; у 6 према *Крчмарима*, с ону страну (десну) Топлице. На обронку Крчмарског виса, виде се неке зидине, за које веле да је била крчма Крчмарице Маре (отуд *Крчмаре*), која је Краљевића Марка вином појила (у народним песмама крчмарица *Јања*).

У $6^{1/4}$ на утоку Косанице у Топлицу, између *Самокова* (брда) с леве и *Крчмарског виса* с десне стране. Према утоку *Косанице*, готово на самој Топлици, пет минута с пута наниже, има црквина, којој се сада познаје место, и од које стоје висока врата са зидовима и шарама на зиду. То је била црква Св. Богородице коју је подигао Стеван Немања.

У 7 у *Куршумлији*. Ту падосмо на конак у Пере Топаловића, који нам даде добру вечеру и добар конак.

10. јуна. Куршумлија лежи на северу на утоку *Бањске*, која долази с југа, у *Топлицу*, која тече са северозапада. Иза леђа јој прекрасна долина топличка, пред њом чувено, крвљу српском окупано *Самоково* (југоисточно - 160°), од кога га само *Бањска* дели; југозападно вис *Тијавац*, југоисточно (110°) *Здравац*, леви кљун Самокова; источно, на брегу с леве стране Топлице, 10 минута далеко, према ушћу Бањске, развалине од велике цркве *Св. Николе* коју је зидао Стеван Немања. Куршумлија је била право разбојничко место; неколико жалосних страћара - без прозора, неокречене, плевом покривене, то је све. Од цркве има сада скоро читаво кубе од олтара и један, десни, четвртасти звоник, и од левог нешто мало. Између олтара и звоника, има онога што Немци зову Schiff; то је порушено. Од олтара до звоника има 28 корака. Широка ће бити 4 хвата; висока је врло. То је била једна велика црква коју сам до сада видео, једина достојна задужбина царска. Са своја два звоника опомиње на Notre Dame de Paris. Црква није била на крст; али је, за чудо, место оних ниша за певнице, имала на јужној страни олтара једну нишу засебну, на свод, која изгледа као и олтар, само је била мања. Сад је свод озго порушен, али је опет довољно висок да се види и познаје. Живописа нема никаквих; све је затрвено. Око цркве нема никаквих камења, нити каквих записа. У народу се не зна кад је зидана та црква. Несрећа је што је сада сав овај крај пуст па немам кога ни да питам. Један само човек, који је живео у Куршумлији тридесет и две године и вратио се сада у њу те крчми нашим војницима, неки Чича Сима, причао ми је да је то задужбина Немањића, да је она *Св. Успење*, а она на ушћу Косанице *Св. Ранђел*; а кад му ја рекох да сумњам да је тако, и кад га запитах где је онда црква Св. Николе, он рече да је она била испод села *Мачковца*, према Крчмарици Мари. За доказ да велика црква Св. Николе није припадала томе свецу него Св. Успенију, навео ми је да су Немањићи свуда зидали само Св. Успеније, да су то искључиво њихови храмови, као на пр. црква Св. Уроша у Неродимљу, и у Јошаници. Цркву је, вели, пре тридесет година порушио неки Суљ Крвеш из Ниша, чији је био Бачки хан, и неки Мула Халил, лицем на Св. Тројицу. Тражили

су паре. После су одатле Турци вадили камење те зидали *мејтеф*. Преклане порушено је кубе на олтару и свод између олтара и звоника, те зидање пекарнице. Од Св. Ранђела (тј. Св. Богородице), грађена је воденица која је онде близу Топлице.

На уласку у *Куршумлију* био је некад некакав град, на путу с десне стране види се нешто мало камена и старинског малтера, које је последњи остатак од града. Пре је, веле, било много више; али је раскопано и употребљено на које шта друго.

На левој страни пута који, кад се пређе Топлица, уводи у варош, био је вели некакав хан, у који је једном Св. Сава, кад је путовао, пао на конак. У ханџије био један пета/о/ који је лепо певао, и Св. Сави се допао. Ханџија био рђав човек, Арнаутин (и онда било ту Арнаута!), па, у јутру кад Св. Сава пође, тури кришом петла у торбу његову, и кад Св. Сава одмакне неколико корака, он потрчи за њим и стане викати и бедити га да му је украо петла. Кад се светитељ узме бранити и говорити му: „Бог с тобом, човече! зар ја да украдем твога петла!", он се маши руком за торбу светитељеву, извади петла, и рекне му; Ето видиш да си га украо!" (Ханџија је стигао Св. Саву баш код стене на Топлици која се зове *Крш*). Озлојеђен овим непоштењем, Св. Сава дигне леву ногу и љутито удари њоме стену пред собом, рекавши: „Проклета била Куршумлијо од сада па до века!" Његова се стопала и сад показује у камену; дубока је осам сантиметара, али по дубини судећи, светац је морао имати малу ножицу. И зато, вели Чича Сима, Куршумлија не може никако да се подигне и да буде велик и леп град.

Северно од Куршумлије, топличкој доњи (Куршумлија је на неком малом платоу), с леве стране Топлице (10 m) биле су до скора две крушке које су Арнаути звали *Дарда Бинаки*, што ће рећи *близанци - крушке*. Одатле је Карађорђе био црешњевим топом Куршумлију, и спалио је тако, да су само четири куће остале само читаве. Два пут ју је палио. Он је дошао од села *Перунике* и *Микуљане*, северозападно од Куршумлије. Био се и на *Самокову*, куда је онда пут водио. Карађорђе је имао шанац близу *Подујева*, и попалио је село *Мавричу* у врх Лаба. Ја бих ово радо веровао, само кад би било истина. Али знам да Карађорђе, није никад палио и освајао Куршумлију, него Нови Пазар, Сјеницу и Нову Варош, а још мање Самоковом слазио у долину Лаба. То је немогућно. Осим тога, мени се чини да је Карађорђе, и ако је могао палити Куршумлију, био мудар те није хтео дражити Арнауте, него је волео живети с њима у миру. Међутим Сима је лажа и варалица. Он је један од оних што толико година лажу и варају сиромаха Милоша Милојевића, што нам доносе српске *јерјере* и *круну Душанову*.

Један час од Куршумлије, село и вис *Тијовац*, и ту, у једној пољани, црквиште, не зна се ни чије ни кадашње је. Иза *Тијовца* има слана вода и зове се *Сланиште*, и планина *Чундра*.

У селу *Кули* има црквина испод села *Заграђе*, пет час. од Куршумлије. *Купина*, уз Косаницу, црквина, разрушена, те ниже ње начињена џамија.

Ручасмо врло добро у Топаловића. То је красан човек; добар, поштен, кротак, чист - реткост међу солдатима. Дадох му *Земљиште радње Немањине* од Новаковића, да прочита.

У 1 и 20 пођосмо из Куршумлије долином реке *Бањске*. Ово управо није никаква долина, него клисура, кроз коју тече река и иде пут који је тако узан да се ретко где могу кола да мимоиђу. С леве стране *Самоков*, а с десне огранци *Коњаника*, међу којима *Марица планина*. Шума, густа и стара, с обе стране.

У 2 и 20 у *Бањску*, у амбуланцију дра Гавриђа, који, мада седи у пољу под шатором, има добру храну, добро вино, добро слатко, добру каву, и пуно јагода лепих и купина, којих се сит наједох. Јагода има свуда пуно, и војници који иду на смену само се маше руком к брегу па беру јагоде и даље корачају. Мало даље одавде, уз *Бањску*, на десној страни, има кисела вода *бања*, за коју кажу да је Страхињића бања. Зидина рекоше ми нема никаквих.

У 3 и 20 из Бање даље. Одавде је клисура сасвим тесна, и пење се непрестано уз брдо, увијајући тамо и амо.

У 5 и 10 на *Преполцу*, вис који пресеца Самоково, а саставни је део Мрдар планине, која је источна граница Лабској долини све до *Гољака* и *Прапаштице*. Преполац је висок 933 m. Одатле се спушта и види сва дугачка и широка долина.

/Надморске висине:/ *Прокупље* 277 m, *Бачки хан* 317 m, *Мачковце* 342 m, *Куршумлија* 365 m, *Бања* 459, *Преполац* 933 m.

У 7 часова у *Подујево*, 639 m. Ту падосмо на конак, ја под чадор пуковника Орешковића, а Спиридоновић у колебу капетана Селаковића. Вечерах добро, у друштву с капетаном Цинцар Марковићем и Стевиним. Орешковићев чадор врло велики. Има два кревета, сто за писање, и сто за ручавање; пуно пива и јестива. Спавао сам врло добро.

11. јун. Подујево је пупак у долини Лаба. Оно је на средини између реке *Лаба*, која извире из Копаоника, негде више Требиња, и тече западном страном Подујева, на југ, и *Дубнице*, која извире из Преполца, тече с источне стране Подујева, и, код бившег села Светиља, према селу *Главнику*, утиче у *Лаб*, који потом слази у Косово, повија к северозападу и увире у *Ситницу* код села *Дуброве*.

Долина Лаба биће широка 3 а дугачка 5 часова. Са запада је граничи *Мали Копаоник*, на коме је овде највиши врх *Шал* северозападно, 1659 m, а мало више к северу види се вис *Остро Копље*, који изгледа као мисирска пирамида, и далеко на северу, близу старе наше границе *Треска*. С истока јој граница *Мрдар* планина, која се од

Преполца, који је само њен вис, пружа све до огранка *Прапаштице*, на југу. На Мрдару је вис *Мачија Стена*, и мало даље *Хртица*, 879 m. Североисточно види се *Ђак* планина, од 1746 m; југоисточно, између *Мрдара* и *Прапаштица*, далеко од њих, *Голак*, а јужно и југозападно назире се кроз маглицу *Шар-планина* са својим многим шиљатим врховима, од којих је један, крајњи на југу, *Љуштри* висок 3050 m, а то ће рећи највиши врх на балканском полуострву.

У *Лаб* утиче, близу села *Шаковице*, с леве стране, *Брвеница* која извире код *Ракинаца*, испод *Ђак*-планине. И једном и другом страном Лаба има пуно села, али све арнаутских, 2-3 су села српска, и то с по неколико кућа. Карактеристично је да арнаутске куће нису окречене ни споља ни изнутра, само олепљене блатом. Иначе су угодне, имају по две три собе, подрум, итд. Свуда је, и овде у Лабу, и у околини Прокупља и Куршумлије, засејало за чудо много, и жита су тако напредна и красна да их је милина гледати. Ко ће толико жито пожњети, толике ливаде покосити! Ту има хране којом би се наша војска две године хранила! Овако ће све пропасти. Кушају помало да косе, али то је мало и слабо; нема толико радних руку у војске да среде тај рад.

У *Подујеву* има и батаљон стојеће војске. У њему нађох познаника Перу Бабића, поручника, и познах се с капетаном Кременцем. Време није најбоље; мутно је. Рекоше ми да причекам неће ли сутра бити лепо, па да отидем да видем с позиције *Шар* планину и Косово. Арнаути много узнемирују ову околину; прелазе свуда преко наших линија, обилазе ноћу своја поља и своје куће, и из освете убијају где год кога ухвате на згоди. Рђави изгледи за мој пут! Ручао сам добро и вечерао с Орешковићем и друштвом. Орешковић је добар човек; изгледа крут и груб, али је много бољи него што се чини.

После подне шетао сам с Орешковићем по Лабу; показивао ми шанчеве које је подигао на разним висовима. Веома су добри и лепи; нарочито ми је замакао за очи онај на Подујеву. Увече врло хладно. Ваља увек огрнути шињел, као у нас у позну јесен.

12. јун. Спавао сам добро, и снивао моју Ану. Добро моје Анче, шта ли оно сада ради, само, без њеног Мите, с Цицом и Миланом? Ноћас је било врло хладно. Увече 5 R /реомира/, а колико је пред зору, то не знам, али сам осетио. Осим тога, роса је тако јака, да пробија кроз шатор, и кад помераш главу с једног места на друго, ја осетим да ми је јастук влажан.

Био сам се договорио са Спиридоновићем и Цинцаревићем да данас одемо на демаркациону линију да видимо Косово. Ја у 8 ујутру дођем с колима по њих (јер они живе неколико минута подаље), - кад тамо, а они тек пре по часа легли, јер су се сву драгу ноћ картали! Ја сам отидем у село *Шаковицу* (овако га зове ханџија, Србин, који 15 година живи у Лабу) или као што наши зову *Шајковац*. Ту је јагодинска брига-

да и њен командант пуковник Бркић. Дочекао ме лепо и частио ме добрим ручком. По ручку показао ми *Киселу Воду*, четврт часа више села, 585 m, на североистоку. То је квадратан зид, без крова, и у њему извире, мада је много затрпана, прилично јако кисела вода. Ту је била бања. Ко је зграду зидао, не зна нико. Свет и сада долази те пије ту воду и купа се њоме. Веле да лечи од краста на телу, као да руком однесе. Прича се да је то бања Милоша Обилића, и да је ту без главе дошао на коњу. Вода је прилично кисела, али много сумпорише, и кад би се уредила, била би много киселија. После два часа био сам на *Шарбану*, на нашој демаркационој линији. Видео сам лепо *Шарпланину*, пространо поље *Косово*, сада Арнаутима насељено, *Приштину* и *Муратов гроб*. Чудна, неисказана осећања обузимала су ми душу.

Аванзовао сам малко до неутралне зоне, те набрао мојој Ани цвеће с Косова поља. Оно је просто, али за чудо слатко мирише. Жалим што га моје Анче не може имати неувели, да се закити овим скупоценим накитом, јер, на жалост, нама је врло јефтино набавити најбоље дијаманте, управо за багателу, а веома скупо само један цвет с Косова. У повратку свратио сам у село *Главник*, к мајору Бранку Васиљевићу, од ћупријске бригаде. Части ме јагодама. *Главник* је на западу, на висини 621 m. Село је, као и сва у Лабу, арнаутска; али има две три куће српске. Тражио сам их и разговарао се с бабама и једним човеком. Говоре, акцентом близу црногорскоме, а иначе као у чачанском и у Студеници. Сиротиња велика. У њих је био бег неки Латифаја, који је сада побегао у Приштину. Био је добар својим каурима и штитио их од насиља турског. У његовом конаку, тј. у двору пред конаком, нашао сам једну пребијену плочу, из римског доба с овим и оволиким натписом (остало је одбијено):

D. M.
Flavia
Scvpin

Од логора ћупријске бригаде 1/4 часа уз брдо, на једном вису има наш шанац, и из тог шанца убили су Арнаути, који су прешли нашу линију и стражу и ту се прикрили, поручника Аранђеловића! Овог дана, два наша војника хватала рибу у реци *Брвеници*, у нашом реону, и купали се, а трећи чувао бајаги стражу. Но Арнаути опет зато убију једног од оне двојице на место, а другог опасно ране, тако да ће, веле, и он умрети. Стражар није нигде ни смотрио Арнаута.

13. јун. С поручником Бабићем идох у *Лужане*, те видех пашину воденицу на Лабу. Ова је воденица од великог моста на Лабу, у лево, не прешав мост, једно 100 корака. Мало повише воденице утиче у Лаб *Бјелопољска* речица, а још мало навише *Брвеница*. Воденица је велика, на три витла. Зидана је сва од камена, и то старог тесаног камена. Кажу да је тај камен довучен, једно од цркве у Буринцу, а други од цркве у *Брадашу*. Осим обичног камена, има с прочеља и с леве стране узи-

даних каменова, који су изрезани. На једном је пластички изрезан крилат лав, а под њим савијена змија. Крила су врло фушерски намештена. На другима има по нека глава, која такође није ни мало лепо израђена. Лепо су израђени само колути, и шарене звезде на камену. Камен је врло слаб, песковит, тако да ми се чини као да је малтер, или какав стари покушај гипса. Ко би знао чији је ово и кадашњи посао; али ако је наш, није нам ни мало на дику, изузев оне колуте који су лепо израђени.

Од *Преполца* овако иду села у Лабу: Дубница (да не буде одавде Васојевић Стево? Али Дубница има још пуно других), Добротин, Обранча, Брадаш, Попово, Ладовице, Лапоштица, Светиљ, Главник, Буринце, Попово, Куношевце, Лужан, Шаковица, Г. Љупце, Мојанице, Љупце с десне, а с леве стране Летонце, Сурк, Свесле, Черкеско село, Грдовце, Сибовце, Трнава, Тенешдол. Сва ова села некад су била, али сад су сва пуста, осим у Главнику 2-3 куће српске, а можда и још једно или два села. У *Лаб* утиче с десне стране и речица *Мојанце*.

Данас ме ухвати јака грозница. Назебао сам које ноћу, које данас од јаког ветра. Овде увек дува ветар; или са севера, од Копаоника, или с југа, са Шар-планине; тек увек га има. Орешковић ме, хвала му, лепо покривао и чај ми кувао. Спиридоновић је данас отишао на дужност у Прокупље.

14. јун. Спавао сам добро. Болестан сам; сав изломљен и мучан. Узех кинину. Орешковић ми још синоћ рече да ми не може дати ни коње ни пратњу за даљи пут, јер се његова дивизија сутра, 15, смењује с Топаловићевом. Осим тога, световаше ми и да не идем куд сам наумио, јер је опасно због Арнаута. Јуче су ранили једног поднаредника. Рече да је најбоље да седим овде, да се отресем грознице, и да причекам Топаловића, који ће ми моћи дати све што ми треба; али, ако нећу чекати, да идем у Куршумлију данас, па да ми Топаловић даде коње и пратиоце да отидем у Житни поток и Злату, па оданле даље у Бојник и тимочки кор. Нисам могао седети овде, јер док се ове две дивизије рампласују /?/ прође ће четири дана а ја толико не могу чекати; морам хитати да час пре свршим што ми је дужност, а и Анче ме моје чека, Миланче ће опет тату да заборави. Мислио сам кад није друкчије, да пожурим у Куршумлију, да уграбим док се Топаловић не буде кренуо, те да одем у Злату. У 9 часова оставих Подујево и славни Лаб. (Лаб зову *Мало Косово*. Ја сам распитивао Арнауте, и овдашње сељаке, и нико не зна за ово име. Сви веле да су га први пут чули од нас. Дакле ми смо ово измислили, као рекомпензацију што немамо велико, право Косово! Наша посла!)

Орешковић ми даде кола само до Бање. Ту стигох у 11 часова, и изисках од бригадира, мајора Арсе Јаковљевића, кола до Куршумлије. Видех *Бању*. Имају два извора: један накиселе воде, а други сумпоровите, 37 R топле. Наши војници направили су неку чатрљицу

за купање. М. Милојевић прича о некаква три извора или града близу *Бање*, који зове Обилићевом. Питао сам све који су овде, и који су били овде, и сви ми кажу да на том месту, које Милојевић помиње, нема ништа друго, него остаци од зидине арнаутске куће. Држи се да је ова бања, и ова река Бањска из које је Страхињић Бан. Не бих рекао; овде је тако зло, да и Арнаути не могу да живе, а то ли један господин човек; осим тога у песми се каже:

„У Малој Бањској крај Косова",

према томе, приличније да је он био с косовске Бањске.

Свратих у амбуланцију дра Гаврића, и попих каву. У два часа у Куршумлију. На путу ме виде Ивановић, који је пре два дана дошао из Шајковца, не знајући да сам ја у Лабу . Он ми рече да су у Топаловића некаки странци на ручку, и позва ме к себи. Ја примих понуду.

Одем после код Пере. Странци већ беху отишли, то је био Маршал, енглески консул, и још неко с њим. Топаловић ми рече да ми ни он не може ни данас ни сутра дати коња и пратиоца, јер он рано иде у Лаб. Шта да радим? Опет у Прокупље, па одатле у Бојник. Нема кола. Остадох да ноћим, па сутра да идем. Вечерасмо у Топаловића и ја и Лука. На конак у Луке.

У *Подујево* оставио сам писмо за моју Ану, и у њем 2-3 цвета.

15. јун. Топаловић оде јутрос рано. Ја добих једне тарнице /?/ за Прокупље. Не иде ми се, јер сам чуо да ће тамо данас бити Кнез и свита, па ми је неугодно да ме тамо виде. Навалице оставих за после подне да пођем.

Ручао сам код Луке. Он ми врло зло причао о Мити, онако како сам већ и сам добио уверење да је морало бити и да је сада тако. Шетали смо и брали јагоде. Видео сам остатке од града, Куршумлијског, баш на путу, кад се хоће на мост. То је била нека кула, која је слазила на саму Топлицу. Преко њених остатака сада иду кола, а покрај пута види се зид и некакав тамник у њему, и једна мала ниша.

У један час оставих Луку самога у Куршумлији. Он очајава, седећи непрестано на позицији. Моли ме да порадим да се премести у Ниш или у Алексинац. Курада /?/ једва вуче, све ногу пред ногу. Пут ме не занима, него само мучи.

У седам часова у *Прокупље*, у амбуланцију Спиридоновићеву. Вечерао сам у такозваној Касини.

16. јун. Тражио сам коња и пратњу да идем преко *Пасјаче*, у Житни поток и Злату, па на конак у Бојник. Али нема ни коња ни пратње. Не могу да ми даду. Ето шта вреди највећа препорука од власти више, и најбоља готовост власти ниже, кад нема онога што се претпоставља да не сме фалити! Видећи ту немогућност, замолих мајора Јоцу Петровића да ми даде бар једна кола за Лесковац. То добих једва у неко доба.

У 11 оставих Прокупље. Киша пљусну баш кад седох у кола, али ја, при свем том, не хтедох метати арњеве, да бих колико толико могао

видети околину куда ћу пролазити. Ударио сам низ *Топлицу*, левом страном њеном, дуж *Растовичке* планине, која је десно. Пут иде на југоисток. Прво је село *Гајиће*, арнаутско и пусто; потом *Влахово*, тако исто; па *Речица*, село српско. Преко Речице има, с ону страну Топлице, село *Глашинце*, на аустријској ђенералштабној карти *Благашница*. Ту између тога села Глашнице и једне чуке, која се зове Глашничка чука, има једна црква, прилично очувана (и свод јој се држи), за коју се не зна каква је, чија је и кадашња је. Од Глашинаца је на исток село *Смрдић* (једино бело и ћерамидом покривено), па онда *Орлан*, где на једној чуки, према *Курвин граду*, има некака зидина коју народ зове *Курвин хан*. Од Речице долази село *Житораћа* (на карти *Зилоро*!) То је права Житораћа, јер је пуно засејано житом. Има једну цркву, која је новија, без икакве вредности. После Житораће долази *Јасеница*, српско село. Одавде остављам Топлицу у лево, на исток, а ја идем на југоисток и долазим у село *Црнатово*, на једној речици. Ово је циганско село. Пут је, још од Прокупља, рђав и није за кола, али ја хоћу овуда, да не бих ишао насипом и унаоколо из Прокупља у Лесковац, линијом коју сам или прошао, или ћу је морати доцније проћи. Киша час падне, час стане. Облаци се муте и гоне. Још из Јасенице у Црнатово идући, завршали смо идући преко једног брда, али смо на послетку опет изишли на пут. Али од Црнатова идући у *Дреновце*, пут води преко брда, и ми, пењући се уз брдо, залутасмо и изгубисмо траг. Наједанпут обретосмо се у малим шумарцима један метар и нешто јаче високим. Нема се куд - терај напред. Иду сиромаси коњи кроз шипраг, шумарице се повијају под точковима и колима, али после неколико корака дођосмо у такав густиш где не беше могуће ни мањи напред. Шта да се ради? Сиђемо с кола, па хајде те рекогноскуј колико још траје овај шумарак. Срећом не хваташе дуго ова честа, а још већа срећа што у колима беше секирица. Не остаде ништа друго него да се за једно 20 корака прокрчи пут колима. И тако и учинисмо, и срећно изиђосмо у некако поље и ливаде. Мени већ додија ово лутање, и побојах се да, ако овако устраје, нећу вечерас ни видети Лесковца. Зато упитах једног чичу те ме упути како ћу да изиђем на насип што води из Ниша у Лесковац. Скренух дакле у лево, у десно, и дођох у *Дреново*, потом у *Дреновац*, па у Кутле, сва три циганска села, па у *Липовац* изиђох на друм. Намишљена рута: Бријање - Стубла - Белановце - Стопање, остаде десно, за леђима.

У $5^{1/2}$ стигох у *Печењевце*. Ту је мост на *Морави*. У Печењевцу имају три механе и лепа кула неког Паша-Агића из Лесковца, који је био фини човек. Ту ручасмо ја и мој кочијаш мало свињетине на жару.

Из *Смрдића* и *Орлана*, северно она планина зове се *Малошка*.

У 7 часова у Лесковац. Лесковац је јужно од Ниша, а југоисточно од Прокупља. Прилично велика и лепа варош. Боља ми се види од Пирота. Одседох у станици, у великом, старом и красном конаку

Шишит-паше, пријатеља кнеза Милоша. Авлија је читав један кварт од вароши. С улице су сокаци а унутра су конаци, један стари, и други нови, који је сада такође стари, јер има, веле, 90 година. Живописан је прекрасно, а израда плафона прави је chefd' oenure. Овде сам тек добио појам о талентима и домаћем луксузу турском. Начелник станице мој познаник Пера ...., који је увек особито учтив према мени.

Телеграфисах мојој Ани, да се не брине. Боже мој, шта ли она ради с децом? Да ли је само здрава? Све се бојим да јој није што зло, а ја овако далеко од ње? Ана је нежна и слабачка, она не може ни једног дана да живи без свога Мите. Слатко моје Анче! А како бих био срећан да знам да јој је добро, да се много не брине за ме, да је весела, да се шета!

Видех мајора Љочића и Пају Мијаиловића, који је сада постављен за начелника среског у ветернички срез. Нешто је поврђао /?/ Вечерах у пуковника Хорватовића, заједно с К. Протићем и А. Богићевићем. Хорватовић је диван човек, заиста једини у нашој војсци.

17. јун. Ноћио сам у станици. Киша ме пљуском својим пробуди. И онако сам доцне легао, у 12. Има већ три ноћи како не спавам. Где год дођем, људи жељни да кога виде и да се с њим разговоре, па и не гледају што сам ја путник и уморан човек, него седи и разговарај до поноћи. Отидем у конак (Паша Агићев) где седи Хорватовић, да углавим кад ћу и куда прво да идем. Ту ми рекоше да сада баш полази, ако већ није отишао, потпоручник Воја за *Бувце*, јер ја се изразих да бих волео да свршим прво ону партију која је тежа и незгоднија, па онда ону од Бојника. Послаше да виде, да ли је Воја отишао, и, ако није, да ме чека. Срећом не беше. Одмах пошљем моје ствари из станице у механу, на кола Војина, опростим се с Костицом /Протићем/, Богићевићем и Хорватовићем, који ме у објави мојој препоручи команданту крајинске војске, и у 9 часова кренемо се на пут.

Пут се икварио од велике кише. Коњи могу само да иду ногу пред ногу, а никако касом. Од Лесковца води пут к западу равницом. С десне стране остаје село *Сановце*, после тога село *Пертате* (на карти Прекате), па село *Бошњаци*. Између Пертате и Бошњака гази се река *Јабланица*. Има и велики мост, који се проломио ту скоро, баш кад су возили два болесна војника, и срећом није било ништа ни њима ни коњима, ма да је висина од два хвата. Јабланица утиче у Мораву (пошто пресече друм нишки код Печењеваца). Јабланица се зове од *Лебана*, где се састају *Медвеђа* и *Шушанска* река. У Бошњацима видех цркву Св. Петке, која је скоро грађена, скупо стала, али накарађена. После долазе села *Коњусе*, *Луґаре*, *Ждеґлово* (на карти Ниждеглава).

У 12 часова у *Лебан*, повелико село у ком је седио бег - имао кулу. Ту, у кули, ручах у Јове Мишића из Неготина, који је у Лебану комесар крајинске војске. Лепо ручах и пих доброг вина крајинског. Беше ту и Коста Ј. Грујић, министар иностраних дела војводе....

У 2 часа пођосмо даље, прешав одмах Јабланицу. Одавде настају брда, и брда и брда. Уз њих смо се пели, возили и пешачили равно три часа, док смо стигли у 5 у *Бувце*, арнаутско село, као и сва друга у овој околини. Јавих се команданту п/од/пуковнику Лази Јовановићу. Који ме лепо прими, али ми одмах даде на знање да моји изгледи на пратњу не стоје најбоље, јер нема ни коња ни коњаника. Ту видех капетана Мишића мога земљака, команданта батаљона, капетана Драгомира Вучковића и др Јову Данића.

Телеграфисах ђенералу да зна где сам, и да моју Ану такође о том извести. Вечерах лепо у г. Лазе. У њега је, као човека из прека, увек cine forzügliche Küche. Још у Лесковцу ми је хваљен.

Путем до Буваца јео сам тако много јагода као никада у животу.

18. јун, у недељу. Ноћио сам у хладнику капетана Вучковића. Он је био тако љубазан да ми уступи свој кревет, а сам да спава у колима. Спавао сам добро. Не могу данас никуд ићи. Нема коња за ме, нити пратиоца, јер су двојица официра отишли на кроковање. Морам остати за сутра.

Бувце је несретно место, у небројаним вртачама. Њих као да није створио онај мајстор, који друга лепа села. Овде би само Сотона могао живети, а Арнаути су тврди као и Сотона, па зато и налазе да је овде добро. Ови овде људи живе као на робији. Жалим их. Боже, какав је жалостан кућерак у ком живи командант, човек који је тако навикао на угодност!

НЗ. Иза Прокупља, више села *Тоūонице*, има једна стена и у њој вода која се зове *Видовица*, *Видовска вода* и *Видовски камен*. Из те стене не капље нити тече вода, осим само на Видовдан; тада се отвори пред зору, и што изађе, то је довољно за годину дана. Лечи од очију. Долази свет чак из Крушевца.

У Прокупљу видех Драг. Радовића.

Ноћу, око наших колиба и шатора, вију вуци и јуре се у скучници. Лепо друштво! У Бувцима живи један Арнаутин из Лапаштице, по имену Саид, који је као неки поглавица арнаутски. Он је задружан и имућан човек, врло поштен и честит. Слушају га сви као свеца. Нама је одан најпоштеније. Он је једини човек који може, или преко кога се може, владати овим дивљим крајем и племеном.

Сутра ћу да идем у *Бању*, па на *Мркоље* и *Голак*, па у *Свирце* на конак. Саид ће ми дати коња и поуздана Арнаутина, командант („паша“) једног коњаника.

У наших Арнаута има седам фисова, који се зову овако: *Соūа*, *Краснич*, *Бариш*, *Клмен*, *Жера*, *Бытич* и Хоп. Фис Сопа не жени се из

себе; сматра се за род; а други се готово сви жене. Краснич је највећи а Бытич најмањи. Да ово бытич не буде petit? Они су давали све дажбине цару. Али горња *Дибра* и *Шкодерска* не дава ништа. *Малисија* дава што хоће. Сви фале овдашње Арнауте да су добри, поштени, истинити; да су у свему бољи од Срба. „Пашу" (пуковника Лазу) много уважавају и боје га се. Саид је излазио ономадне пред кнеза, кад је долазио у Лесковац.

НЗ. Рекоше ми да на *Мачијој стени* имају две црквине: Св. Богородице и Св. Тројице. На *Трпези*, идући ка *Крављи* такође црквина. У *Слишану* старо српско гробље, али без икаквих натписа. У *Сијерини* некаки грдни ћупови.

НЗ. Арнаути једва чекају да плате порезу. У том виде као неку гарантију за сигурност своју.

Командант ми каже да је немогуће да идем на велике планине, Трпезу, Слишане, Петрову Гору, јер би ми ваљала пратња од десет људи, коју ми не може никако дати. Тамо су све пуста места и несигурна; нигде човек не може наћи конака. *Слишан* (врх) види се кад се иде из Лесковца. Она има три врха.

19. јун, понедељак. Спавао сам врло мало. Мислио сам и бринуо се за моју Ану и децу. Данас полазим. Нека ми је Бог на помоћ! Ако вечерас стигнем на конак у *Свирце*, сутра ћу реком *Медвеђом* у *Ринковце* и *Рафуну* па у *Лебан* на конак. Одатле 21-ог у *Прекопчелицу*, *Мрвеш* и *Бојник*; 22. у *Житни Поток* и *Злоту*. 23. у Лесковац, 24. у Врању.

Пођох у 7 часова и четврт. Води ме један Арнаутин, по имену Мустафа, а прати ме један кавалерист из Свирца, Влах. И један и други не знају српски. Ето како се путује, и каква се пратња и олакшица добија. Мустафа ме води све самим хајдучким стазама, по врх брегова. Пут иде преко *Шуманске* планине. У 10 часова спустих се с брда у *Бању*. По часа хода од *Буваца*. Мустафа нађе у планини своје козе, с којима се играше његов синчић, а чуваше их и његова ћер. Имала чакшире и црвено сукнено јелече, плава је, на глави пешкир; дражесна дивља лепота. Они му дадоше једну погачу и сира, што је он поручио за ме и за њега. То ми је умео мимиком и жестином да каже.

Бања је на речици Бањи која извире око *Моштице*, из планине *Вилиглаве*. Река тече клисуром. С десне стране клисуре и реке, на брдима и у вртачама село је *Сјарина*. Кажу да се то управо зове *Свињарина*, али Арнаути којима је мрско изустити оно што казује свињу, изврнули су на *Свјарина* и *Сјарина*.

На левој обали реке, између атара села Свирца и Сјарине, има *Бања*, за коју веле да је Страхињића Бана, и мало даље, једно 10 минута уз реку, опет на левој страни, развалине од цркве. Где је Бања, ту има најпре једно, крајње, лево, платно од зида на сводове, по ком би се могло судити да је то била кућа уз бању. До тога платна је права бања, озидана квадратним зидом на свод 2 хвата широким и дугим, на ком је

кров срушен. Ту је базен за купање, дубок човеку до пазуха, циглом озидан, па цементован за три прста дебљине. Вода долази у тај базен из једне као дограде десно, где извире врућа вода, и има купка за једно лице, које мора чучати па да га вода до пазуха ухвати. Све је ово било забатаљено и затрпано, али, благодарећи заузимљивости г. Сипњевскога, лекарског помоћника, који има ту амбуланцију, почишћено је, оправљено, покривено и тако уређено да се већ купају и лече неки официри и војници, који су страдали од зимушње кампање, а близу им је доћи с позиција.

Од Бање 15 корака уз воду извире један извор који има гвожђа. Одатле навише 10 корака, кључа на три места вода, која је на првом месту врућа, а на другом и трећем тако врела, да се данас, у подне, кад је тако топло напољу, пуши. Руку не можеш држати ни три секунда, хоће да се опари. Метали су јаје у та два врутка, па се док избројиш десет скува. Нико нема термометар да измери воду, али зато што се у њој јаје скува, мора да има преко 60 R.

Одавде пошав цркви; све истом страном, извире, најпре вода која има гвожђа, потом вода која је топла, али киси и има гвожђа. Ту код те воде има пуно одроњених каменица, у којима има гвожђа.

Од Бање уз воду за 500 корак стоји, у једном шипрагу, на једној стени, која је висока три хвата, и која је по свој прилици сасечена те дотерана да представља собом као неку високу терасу на којој је црква. Црква је стара, врло лепом циглом и каменом зидана. Предња преграта порушена јој је, и само се види од ње зид од левога платна и два велика камена, која су била довраци на вратима.

Друга, света преграта очувана је прилично. Крова и свода нема. Врата у другу преграту били су, види се, доцније зазидана; ваљда су је Турци за штогод употребљавали. Над вратима очувао се један крњадак од кубета; и то је дакле било средње кубе на цркви. Црква нема форму крста, нити има удубљења за певнице. Живопис је сав уништен. Једва се у олтару назиру где које контуре од ликова, избодене, нагрђене, тако да се једва распознају. Тако исто на десној страни зида, близу угла што га прави преграда, види се десна мишица и једно јако раме, црвено обојено; неће бити да је то какав угодник божји представљен у тако витешкој атитиди, него по свој прилици витез који је градио цркву. Друго се ништа не види. Споља имају на олтару три нише, две са страна а трећа на челу олтара.

Ручах у амбуланцији дра Сипњевскога. Ручак добар. Беше и печен зец и палачинке од гриза. Ту отпустих Мустафу да иде кући, а ја седох на коња, па у $1^{1/4}$, пођох с поручником Рогоманским у *Свирце*. Пут иде прво уз реку, једно четврт сата, па онда завија десно, и пење се уз брдо, непрестано уз брдо. После по часа, човек осети да је баш према *Бањи*, онде одакле је пошао, затим иде повијарцем на лево, и, у $3^{1/4}$, доводи нас на брдо, на ком станује бригадир Тома Јовановић, мајор.

Свирци заузимају просторе више од два часа, тј. куће, а не атар. По сата одавде, на једном вису, наше су предстраже, и то је планина *Голак*.

Црква у *Бањи* има дужине четири хвата, препрате, а широка је ваљда $1^{1/2}$ хвата

И *Бувци* и *Свирци* су на југу. Свирци су на подножју самог врха Голак планине.

Сваки Арнаутин у овим кршним крајевима има по једно брдо и по два потока. На брду му је кућа, њиве и ливаде, а на потоку воденица. Ту, на врху тога брда, седи он, пуши, и гледа дивотну панораму око себе у даљини од дан хода и више. Арнаути нерадо казују кад их питам што о старинама и зидинама. Нешто, до душе, и не знају, али више неће да кажу што им је то криво, некако против закона њиховог.

Мајор Тома /Јовановић/ седи у једној кући арнаутској с огњиштем. Ту спавају с њим још пет људи. Ја ужинах, ама доцкан, под вече, сира, говеђег језика и јагода, у поручника Ромарског, с којим сам дошао из Бање. О вечери окусих мало ајвара и једох јагода, којих је овде сувише.

20. јун, уторак. Синоћ паде јака киша. Ноћио сам на кревету што ми га уступи један поп, а он леже на земљу с другима. Мајор Тома /Јовановић/ даде ми коња и два коњаника за пратњу, и у 7 часова пођох у Свирце.

Прођох поред *Мркоња*, који ми остаде лево, на запад. Мркоњ је оштар камени врх између два брда. Изгледа дивотно. Рекао би човек да је озидан, и то можда и наводи многе на мисао да ту морају бити зидине каквога града, али ме очевидци официри уверавају да ту нема ни трага каквој зидини, и тако ја одустадох од намисли да се пењем на врх Мркоња. Да не буде Петар Мркоњић од овога Мркоња? „Који си знаје!"

Даље од Мркоња, повише њега види се Мачија Стена и Хртица, два виса која сам тако радо с Лаба изблиза гледао. Пред Мркоњем је село *Туларе*, од којега тече река туларска. У 8 часова на ставе *Бањице* и *Туларске реке*, више села *Петриље*, које овој, пре састава с Бањицом, придаје и своју речицу. Од ових става наниже, река се зове *Медвеђа*, која, код села *Дукаћа* (које јој је с десне стране) прима с леве стране реку *Мачедолску*, а мало пре тога с десне стране реку *Туларску*. Код села *Дедича* (с лева) *Лепатицу*; мало повише, с десна, *Кати* реку; а потом, испод села *Газдара*, с леве *Гајтан* реку, која тече из *Ђак*-планине. То је баш под *Црним врхом*, који Медвеђа оставља у лево, па одатле иде североисточно до *Лебана*, где се састаје са *Ширинском* реком (коју опет састављају *Буковачка* и *Грделачка*), а одатле се повија к истоку и зове се *Јабланица*. Један Арнаутин Саид, казао ми је да у

Дукату има неких остатака од неке градине, али ме други уверавају да нема. Ја пак не имадох вође да ми покаже те да се лично уверим. Предео је пуст. Нигде живе душе осим наших коморџија, који иду тамо амо, од војске к војсци. Један ми наш човек рече да у *Газдарима* има црквина. На утоку *Гајтан* реке (на карти *Грабовница*) видео сам читаву једну чету наших војника који су косили у *Гајтану* под командом Јуришића, и нико ми не умеде казати које су и где управо *Газдари* или ма које друго село у долини ове реке. Све је ту пусто, и само стоје порушене арнаутске куће које неумеју ником ништа да кажу. На аустријској ђенерал-штабној карти *Газдаре* (Гардар) забележено је на самом утоку Гајтана. Како пак сви кажу да од утока до црквине има 2 часа уз воду, то ће онда бити та црквина под Гајтаном, коју ја остављам да видим другом приликом. На утоку Гајтана био сам у 9 часова.

НЗ. Више става Бањице и Туларске реке, има амбуланција Марка Милосављевића, практиканта Министарства унутрашњих дела.

Прошао сам село *Рунковце*, и нисам видео никакву градину. Мој пратиоци, из Крајине, знају мање и од мене овај крај. Никога живог да упитам и разберем; сам пак да лутам и тражим, нити сам могао ни смео, бојећи се да не заврљам. Од Рунковца до *Рујковца* или као што Арнаути зову Ринковца, долази село *Радиновце*, арнаутско, мало као и сва друга, и у њем сам нашао једну кућу, из које ми домаћин показа даљи пут. Ту сам оставио Медвеђу десно и село *Шилово* и *Лебан*, па ударим преко једног брда на село *Геге* (насељено), и одатле у *Прекопчелицу* у $12^{1/2}$ часова (Прешалице).

Жега велика; ја уморан а грозница ме подилази; падах а не сјахах с коња у кућу кмета Смиљка, који у једној кошари малко механише. Има једно буре ракије, а жена му права Циганка, пече каву, и сама пали дуван. Нигде ништа да се једе, ни за ме, ни за коњанике. Мислио сам да неће да даду без пара, па понудих да платим, али ни за паре не нађох ни ту нити у друге две три куће. Ни сира нити које јаје. Таква је пука сиротиња овде.

У Прекопчелици има црква, мала и скоро грађена. Кажу да је начињена на темељу неке старе црквине. Слави Св. Николу. Иза Прекопчелице, 1/4 часа далеко, на југ, на једном брдашцу има камењак од једне цркве, не зна се какаве ни чије, него само да је „старовремска“. Има један бео камен , 1 аршин дугачак, и у њем урезан крст. Унаоколо познаје се шанац од зидова којим је црква била ограђена. Мало више одатле, на једном вису имају развалине некаквога града; сачувало се платно од некаке куле које је високо до боја човечијег. Те зидине и то

место зове се *Царичина*. Неки су ми говорили, по причању У. Кнежевића, да се зид познаје у обиму од 2 часа хода, али ме мештани уверааваху да то није истина.

Грозница ме обхрвала те се једва држим на коњу, а киша већ промиче. С тога не могох отићи на *Мрвеш* да видим ту некаку градину, него ударим преким путем да час пре стигнем у *Бојник*, а Мрвеш оставих да видим оног дана кад будем ишао у Рунковце и Рафуну. У 5 часова стигох у Бојник, у станицу код г. Животе Јовановића, начелника станице, који ме прими у собу. Не могах се никуд маћи. Видех да није добро, и наумих да сутра рано бежим у Ниш. Кад се мора боловати, боље тамо него овде. Нема кола. Срећом комадир пожаревачког батаљона, Никола, обећа ми дати комору.

21. јун. Јутрос добих кола тек у 8 часова; мали слаби коњи. Обећах чича Петру Ђорђевићу из Макаца (коморџији) 10 гроша ако стигнемо на подне; али мучно, јер је прилично далеко, а пут рђав, а коњи нејаки. Пут иде низ *Пусту Реку*; у $10^{1/2}$ на *Чечини*. а у $12^{1/2}$ код куће у Нишу, где застадох Ану и децу да сипају супу. Сви су добро и здраво.

25. јун, у недељу. До данас сам био у Нишу, код куће. Оздравио сам. Умало нисам добио срдобољу. То је од многих јагода које сам јео у Свирцима. Данас у 3 часа пођох за Бојник да одатле посвршујем што ми је остало у тимочком кору, па онда да идем у Врању.

Од Чечине, кад се пређе мост, пут иде уз Пусту Реку југозападно, на левој страни *Брестова* и *Брестовац*, на десној *Пуковац*, на левој *Купле*. Код Пуковца гази се река. Десно *Дренова*, лево *Драшковац*, потом долазе села *Брицање*, *Доње* и *Горње Брицање* и *Кацебаћ*.

У 8 часова у Бојнику, опет на конак Г. Животи. Бојник је на лепом месту, на самој Пустој реци, која утиче у Мораву, више *Брестова*, а испод Чечине. На западу му је највиши врх *Петрове Горе*, а на северозападу *Радан*. Југозападно иде му једна мало висока коса која се од Петрове Горе спушта све до *Драшковца*, тако исто и североисточно, а на исток пукло је пред њим пространо и дуго поље. Бојник је иначе врло јадно место. Кућерци све сеном покривени. Од Дреновца до Бојника сва су села на путу празна и попаљена. Свуда су живели Арнаути.

26, понедељак. Пручник Солар даде ми једног коња и два коњаника да ме прате, а кмет старог Арнаутина Зенила да ме води. Четовођа Никола ..... из Градишта пође да ми гради друштво. Пођосмо у 8. Јашем коња дората, по имену Копца, на ком је, на Грамади, погинуо официр Сретен Гавриловић. Прво село *Туљана*, пусто. У 9 часова у *Лозану*, где имају три куће арнаутске. Зваше нас да нас часте. Ја поисках само воде. Лево остаје село *Оран*, десно *Бујанова*, па потом *Ивања*, све пуста и попаљена. У 10 часова у Ивањи, у сред једне долине, у лугу, у једном склопу где се само пешке може доћи, има једна црквина, управо рећи црквиште, јер само стоји зид од врата, остало је све порушено. Пре тога, у $9^{1/2}$ пређох речицу *Мајковац*, која тече од *Боринца* испод

Петровог Брда, а утиче у Пусту Реку код *Брестовца* један час пред Бојником.

У $10^{1/4}$ у селу *Мајковац*, где имају две арнаутске и једна српска кућа. Ту свратисмо у кућу једног старог дервиша и сина му Раме. Дервиш је стар преко 70 година; ту се и родио; слеп је, узет. Говори али му се не зна шта говори; помаћи се с места не може. Јадан преко сваке мере. Седи на једној црној овчој кожи; има грдно дебео чибук и невиђено крупну лулу, којој су усне лимом оковане. На чибуку, место ћилибара, има колико рука дебело, од дрвета изрезан и на двоје увијен дулац. Мора да га је капља укапила. Више главе му висе велик црне бројанице, и један топуз на двије изрезан. Ту, с тога места, не миче се дервиш. На глави му бео турбан. Арнаути га држе за свеца и долазе му на поклоњење, да их својим духом излечи. Мој чича-Зенил, висок, стасит, сед, леп човек, иначе врло паметан и озбиљан, и у свем за поштовање, има грозничаву чељад у кући, па бејаше донео један бардак, у који је умочио воде што је дервиш пије, па онда дао дервишу да ту воду освети и духом својим задахне, те да лековита постане. Церемонија овако иде:

Рамо, син (ожењен) дервишев, донесе воде те дервиш умије руке и исплакне уста; потом му даде бројанице и бардак. Дервиш намакне бројанице на леву руку, у коју узме и бардак, а у десној држи крајеве бројаница. Нагне се над грло бардака, хуче у њ, мени се чини и да пљује, нешто мрнца, па онда обавије бардак бројаницама, ослободи их од њега, па их себи око леве руке један колут обавије. Тако бива три пута, само што он међутим дуго дува и пљује, - па онда благослови гласно, а Зенил рекне: амин, и бардаку затисне крпицом и грло и сисац, да не испусти света духа који је у њ удахнут. Затим Рамо очупа малко црне вуне с коже на којој дервиш седи, да му је, а овај је стрпа у уста, па жваче, жваче дуго, и на послетку извади из уста један ужватак и пљувачком увијен тутољак, даде га Зенилу. Овај религиозно прими, и у крпицу завије, а дервиш му казује шта ће и како с тим да ради.

Рамо нам донесе трпезу и на њој погачу од јечма, сира, и цицваре с маслом. Ја једох. По ручку дадох један динар детету.

Мајковачка река састаје се с *Иваньском* код Брестовца. Од Мајковца малко у десно село је *Ображдa*, пусто. Ту у $1^{1/2}$. На једном брду више села. под самом Петровом Гором, удесно од највишег врха Петровог, одакле је тако дивотан и пространи поглед, има једна црквина, зидана стеном нетесаном, а само на фасадама тесаном. Десна, јужна страна, сва порушена, а лева до сводова, којих нема. Имају две препрате, по три хвата дужине. Широка два хвата. И на првим и на другим вратима, изнутра, кад се уђе, назиру се остаци живописа. На другим вратима сахрањује се Богородица. Нигде нема прозора, осим једне пушкарнице на олтару, значи да јој је светлост на кубета долазила. Славила је Св. Ображду, а то је кад се први пут оре и бразда образди! (Да није ово Преображење?)

Од Ображде лево, недалеко од њега, село *Буринце*, под самим Петром. Од Буринца се испесмо на врх *Св. Петру*. Прекрасан, диван поглед на све стране! Морава се види као каква танка бела пруга и до ње *Курвинград*. Види се и Копаоник и Голак и све до Суве Планине. На том највишем (десном) врху била је, веле, црква Св. Петра. Сада се познаје само место где је могла бити, и више ништа. Прича се да је у сваком селу у Петровој Гори била је по једна црква, тако да је Петрова Гора била српска Атонска Гора.

Са врха Св. Петра спустисмо се у село *Слишане*, које је било и лепо и богато, али је сада пусто и погорело. Имало је и џамију зидану. Ту мишљасмо наћи воде, да загасимо жеђ која нас мораше од велике жеге; али и кладенци и бунари сви искварени и усмрдели. Морамо се задовољити да из готово пресахлог поточића испод зеленог жабокрека срчемо млаку бару. Одатле наниже, на југозапад, у *Свињарицу*, пусто село (али опет има 2-3 куће насељене), па у *Штулац*, па увече у *Бојник*. Између Штулца и Свињарице, а за леђима Прекопчелице, има јужно на врх брега, према Свињарици окренут, један комад зида од четвртасте цигле, висок три метра а широк два. Остаци од зида виде се у земљи овде онде, а кажу и свуд унаоколо, што ја, због корова и шушњара, нисам могао видети. То је тако звани град *Царичина* и *Старичина*. Пред овим брдом, на једном мањем брегу, који је ближе Прекопчелици, познаје се место где је била црква. То сам видео још 20. ов. м. У околини града има веле и један стари бунар, зидан каменом. Један старац од 80 година памти га тако запуштена, и причу да је „старовремски". Прича се да су *Царичину*, *Злату* и *Курвин град* зидале три сестре.

Увече вечерах са Животом и командиром Николом, који су нахватали добре рибе; ту беше проф. Мита из земљоделске школе и син Симе Несторовића. Тешко ми је што не могу одавде да телеграфишем Ани, да се не брине. Остала је много брижна.

27. јун, уторак. У 7 часова пођох на колима у *Злату* и *Житни Поток*. Са мном иде у кола, као вођ, млади Нешић из Градишта. Лево је село *Црквица*, потом Доњи и Горњи *Коњувци* или *Коњуса*. Овде у $7^{3/4}$ часа. Села пуста, осим Коњусе, жита врло много. У $8^{1/2}$ у *Злоту*. До ње смо газили речицу Злату пет пута. Село је пусто и изгорело, али је у тако лепој и питомој дољи, и тако богато усевима, да је право злато.

На једном брегу више села, северозападно, има шест остатака од зида, старом циглом зиданог; изгледају као неки сводови. Брег се спушта на југ. Унаоколо познаје се куда је био шанац или појас градски. Одатле је *Петрово Брдо* јужно (200), а *Радан* југозападно. На југоисточном ћошету брда, остатак зида. На јужној падини брда 50 корака до реке, штрче два зида, доњи 4 а горњи 2 метра висок, ширина 2 метра; зид је све четвртаста танка цигла, и, за чудо, у малтеру ушљунчена цигла. Ово је била црква, и ово су остаци од врата између прве и друге препрате; и с једне и с друге стране познаје се да је зид био

продужен. Црква окренута југоистоку (бусола). Двадесет корак наниже, одмах до пута за Житни Поток, има, к југу окренут, зид, који пресеца река од Житног Потока. До реке, зид је дугачак 12 метара, широк 2, а висок 2 метра; све сама стара цигла, нигде ни једног камичка; малтер се скаменио и тврђи је од цигле. У самој реци има један одломак 2 m висок, а 3 m дугачак. Њега прекида речица. Потом опет настаје, све у истом правцу, 16 m дугачак а 10 m висок зид. У средини, на левој страни, к истоку, има свод и унутра као неки подрум, лагум, шта ли је; даље је порушено. На сву прилику, с ове источне стране било је продужење грађевине.

У 9 пођосмо даље за Житни Поток, али погрешисмо, и уместо да идемо лево, поред реке, ми ударисмо поврх брда где су остаци од градиња, на десно, на *Момчило* итд. и тако врљасмо читав један час докле не нађосмо прави пут за Житни Поток. Овде стигосмо у 11 часова, и ручасмо у двојице официра. Ту је батерија.

Житни Поток с правом носи ово лепо име. Он је на врло лепом месту, у једној питомој дољи, коју сече поток. И с једне и с друге стране жита су притисла брда. Овде, у *Злаши* и у *Лозани* најбоље је жито. Ово је без сумње, било највеће и најлепше село арнаутско. Сада је цело спаљено, осим два три кућерка. Само овде видео сам да су куће кречене и ћеремидом покривене.

У 3 часа пођосмо натраг. У $3^{1/2}$ на домак Злате, превртоше се кола. Ја излетим на прозор од арњева, кочијаш се претурио на земљу а Нешић остаде унутра, не могући одмах да се искобеља. Срећа те се коњи не поплашише! Једва дигосмо кола, мучећи се до 4 сата. Одатле стигосмо у Бојник у $5^{1/2}$ часова.

НЗ. У Курвин-граду живела једна царица, а у манастиру преко Мораве у Орлану, на голом ћувику, један калуђер који је био тако смеран и богобојажљив да је увек излазио на врх ћувика да, према Курвинграду, мокри у Мораву. Краљица је, разуме се гледала то позорје, и веома се угледала у гениталије калуђерове. Не могући одолети благородном срцу свом, она је, ноћу, развијала трубу платна с врха града до манастира, те по платну ишла калуђеру на богоугодне састанке. Она се, кажу, звала *Корвина*, и била је девојка, а град се звао *Корвин-ӣрад*, али, после тих шетања по платну, народ презове град *Курвин-ӣрад*, а манастир назове *Курвин хан*, и тако се и дан данји зову.

28. јун, среда. Вечерао сам лепе рибе у командира Николе, који баш то вече доби налог да сутра иде, с две чете, у *Големо Село*. Из батерије измолих једног коња и два коњаника, па у 7 часова, пођох на колима пут *Лебана*. У $7^{1/2}$ у *Мрвешу*. Пусто арнаутско село на југоистоку од Бојника, Кроза њ тече речица *Ђаце*, која извире од Прекопчелице, која је на западу, један час далеко. У једној питомој дољи, или боље рећи ливади до те речице, која тече поред једног била на север, и увире у *Голему Реку* код села *Придворице*, има једна црквица, којој је олтар до

пола срушен, а даље има по метра висок зид. Имала је две препрате: прва од 3, а друга од 5 метара дужине, а 3 метра била је широка. Зидана каменом много више него циглом, која је четвртаста. У олтару види се, на десној страни, нешто мало од једног лика, испод којег пише СТ... Друго ништа нема, све је обијено. Пре 15 година била је читава, с каменом покривена. Никакве приче нити каква год знања о овој цркви.

НЗ. Да ли се варам, или је можда истина, у песмама се помиње неко „од Мрвеша града бијелога", али ко је тај?

У 8 пођох све ивицом једног била, посред шумарка на југозапад, и у $9^{1/2}$ спустих се у *Лебан*.

НЗ. Неки кажу да у *Мрвошу* има и нека градина, али мој вођ из Бојника не знаде за то.

У Лебану нађох Ј. Мишића из Неготина, који је ту начелник станице. Од њега узех једног коњаника да ме спроведе у Рафуну, Ринковац, Гајтан, Бучумет и натраг у Лебан.

У 101/4 из Лебана на југозапад у *Шилову* (бугарску). То је велико и лепо село у долини међу бреговима, кроз које продире река *Медвеђа*. Ту ми даде кмет једног сељака да ме води у *Рафуну*, куда се и кренемо у 11 и 30. Пут иде преко реке, на југ, на врх брда, па онда повија све косом и прастаром шумом, стазом, кроз грање, куда ничија нога не пролази. Густа шума, испод ногу зија стрма провала, према себи, одмах преко јаруге, брда која у небо стрче - страхота божја! Место пусто, још кад ми вођ рече да су Арнаути пре неки дан долазили у своје село - ја право да кажем, покајах се што сам загазио овде. У 12 и 30 спустисмо се у јаругу, и ту на левој страни, а на десној речици која више Шилова утиче у Медвеђу, на северној страни има мала црквица, којој је прва препрата 2 m дуга и широка и свод поврх ње читав, а друга је порушена сва, и види се само гдегде остаци. Зидана је каменом и гдекојом четвртастом циглом. Малтера ни живописа нема. Пре 20 година била читава и писана. Двадесет корака ваља се пробити кроз грање, док се до ње дође. Црква се управо зове *Тумарачка*, зато што се и Рафуна пре звала *Тумарце*, па је Арнаути презвали, Она је на шиловском атару, али су га Арнаути приграбили и присвојили. Набрасмо јабука (воћа је страхота много) и ударисмо преко брда у лево, те сиђосмо на Медвеђу, између Шилова и Радиновца. Ту се одморисмо у хладу под једном тополом крај реке, и ја слатко ручах тајина /?/ и 4 чена бела лука.

У 3 часа уз Медвеђу за *Радиновце*. Радиновце је село арнаутско; сада има 2-3 куће. Замолих Мустафу, старца, воденичара да ме одведе и покаже ми зидине овде и у Ринковцу. У Ринковцу, на врх једног виса на југу што се из Медвеђе правце к небу диже, остаци од некаке градине „туглом" зидане. Не зна се ни каква је ни чија је. У Ринковцу (Рујнковцу, Руњковцу, Рунковцу, али, на сву прилику, управо Руинковцу), један час од Шилова, на десно, на левој страни Медвеђе, на западу, на једном

језику који се из брда к реци исплазио, остаци темеља од цркве, која је била 8 метара дугачка; не познају се препрате; зид од камена; 4 метара има ширине; не познаје се да је била на форму крста. Место врло лепо; у клисури, свуд унаоколо на 50 корака висови, а поред ње, са запада, поток ринковачки, а од југа и истока пирка га бистра Медвеђа, пуна рибе.

У 5 часова у *Некоселце*, на ставу *Гајтана* и *Медвеђе*. Не могући даље ићи, јер је далеко а доцне, остадох на конак у поручника Витаса, честита младића из Лике. Он је одређен да с једном четом коси у долини арнаутској. Вечерах лепо; вече красно, а место, прекрасно. Ноћих напољу.

29. јун, четвртак.

Ноћио сам напољу, под ведрим небом. Пред зору, зима ногама. Пораних и у 5 часова пођох с пратњом и с три пешака која ми г. Витас даде, уз *Гајтан* за *Газдаре*, да видим тамо црквицу. Гајтан је прекрасна долина, једина питома у целом Арнаутлуку. По средини доље тече лепа река, а с оне стране, под брдом, куће, ливаде, њиве, воденице. Гајтан - лепо име за још лепше место, фини свилени гајтан на грубом сукну арнаутском!

После 1/2 часа хода, Гајтан има притоку једну с десне стране, од запада, а Гајтан тече од северозапада. Извире готово на северу испод *Ђак* планине. Притоку од Гајтана раздваја једно било планинско.

У $6^{3/4}$ у селу *Газдара*. Ту на левој обали Гајтана, на једном источном избрешку, има једна црквица с две препрате, прва $2^{1/2}$ дуга, друга 3 m дуга - широка $2^{1/2}$ m. Зидана простим каменом, модрим; гдегде, на сводовима, види се по гдекоја „тугла". Висока је 2 хвата; у олтару имају три „дупке", и на десној страни, у другој препрати, прозорчић. Свод се још држи; проваљен је мало над олтаром, и у првој препрати на десној страни до врата. Крова нема; не познаје се да је било каквог кубета или друго што. Изгледа као да црква није имала не само живописа, него ни малтера; малетерисана је само међу камењем. У другој препрати узидана, с леве стране три, а десне два ћупића, ваљда за скривање нечега.

У $7^{1/2}$ пођосмо уз брдо, на исток, све ивицом брда до у *Бучумет*. Ту у 8 и 15. Пусто али лепо засејано село арнаутско. Нађох подпоручника Јуришића (Šturma) који с једном четом коси ливаде. Млад, добар дечко. Говори прилично српски.

Одатле у 9 часова, све ивицом за Лебан, јер ми рекоше да у Бучумету нема никакве црквине, него да је то пометња с оном у Газдарима. Излед врло леп: Ђак или Петрова Гора час су у лево, час за леђима, а с десна штрчи шиљати Мркоњ. Десно под нама су села Радиновце, Рунковац, Шилова итд. Лево се види Слишане, Прекопчелица, а по кадкад се одоздо из клисуре помоли вијугава Медвеђа.

У Бучумету сам три пут чуо од једног турског Циганина да се Слишан изговара *Шилшхане*.

У 10 и 15 /минута/ у Лебане. Ту ручах у Јове Мишића. Отпустих коњанике из Бојника, па у 2 часа пођох за Лесковац дуж *Јабланице*, левом обалом њеном. У Лесковац стигох у 5 часова. Одседох у станицу и телеграфисах ђенералу, да би моја Ана знала да сам се здраво вратио из Арнаутлука.

30. јун, петак. Вечерах у Хорватовића, а ноћих у станици. Данас хоћу да преданем овде, да се одморим, па сутра на коњу Ветерницом у Врању, а и онако не могу данас добити ни коња ни пратиоца. На вечери чух од пуковника Богдановића да је цар руски казао „Милићевићу, секретару министарства просвете", да ће се сад Аустрија трудити да нас придобије и бајаги заузимати се за нас, али да јој не верујемо.

Данас је сабор код цркве тураковачке, један час од Лесковца. Свет је још синоћ отишао и сву драгу ноћ играо. Ја сам пре подне отишао с Богићевићем, К. Протићем и Влаховићем, те гледао свет и сабор. Света врло много. Ношиво интересно. Оро игра непрестано; једна половина само мушкиње, а друга само женскиње. Коло води жена или девојка, која, по кадкад, маше марамом коју у руци држи. Тако и мушки коловођа. Нико не изгледа весео, него на сваком лицу читам неку хладноћу, као да кукуруз копају. Изгледа доиста као да они то сматрају за дужност. Црква је нова и велика, али је једно велико *којешта*. Кубетима личи на хамам, а не на цркву. Слушао сам једног који уз гајде пева јуначке песме, као уз гусле. Гајде немају прдаљке. Певао је песму, која има и у Вука, како су Марко Краљевић и још двојица просили девојку. Овде је други Милош Југовићу, а трећем не могах чути имена. Марко даје од злата јабуку, Милош жуту дуњу, а онај трећи прстен. Сва тројица иду „качанском кадији" да им пресуди чија је девојка. Кадија вели најпре: „Чујеш ли ме Марко Бугарине" па онда суди:

„Јабука је мезе на ракију,
Жута дуња мирис за ковчега,
А прстен је нишан на девојку".

Видех Пашића и с њим ручах. Вечера у станици. Ту и преноћиште.

1. јул, субота. Не могући добити коња и пратиоца да идем данас Ветерницом, нити пак даље чекати и дангубити, ја се реших да Грделицом идем у Врању. За друга узех у кола капетана Влаховића. М. С. Милојевић и Таса Стефановић путују на другим колима. Пођосмо у 7 часова. После једног часа путовања, Влаховић виде да му нема блузе. Посла свог посилнога да је путем тражи, а ми стасмо да чекамо. Узалуд чекасмо до 10 часова. Тада пођосмо напред.

Пут је до Грделице прилично искварен. Одатле најлепши. Клисура почиње испред Грделице, од *Кобаснице* /Копашнице!/ Грделица 284 m. Клисура је прекрасна, јер је питома. Поврх брегова висе њиве, ливаде и куће. Пут иде до Грделице левом, а одатле десном обалом *Мораве* све

до *Цепа*, ту опет прелази на лаву страну. С леве, западне стране, *Добропољска* планина (на карти „Ширена"), с десне, источне, *Кукавица*. До *Сичиндола* пут иде југоисточно, а одатле до Цепа јужно; од Цепа до *Калиманаца* југозападно, одавде до *Лепенице* југоисточно, па онда опет савија југозападно, па онда опет савија југозападно до Врање.

У 2 /часа/ у Цеп, или боље рећи *Дупљан*, јер хан у ком је начелник станице, на мосту који води преко Мораве на леву обалу њену, припада селу Дупљану, а Цеп је пред њим једно 1/4 часа. Као и много шта друго, тако смо и ово збркали. Ту дознам да сам прошао једну стару цркву у *Мртвици*, и да од ње навише $1^{1/2}$ час има и друга стара црква у *Репишту*. Ја остадох да видим те цркве, а Влаховић оде на мојим колима у Врању. Поп Петар, старац, поп Цветан, млад, жут, сиромах човек, који је у рату погорео заједно с целом нуријом својом, па сад гладује, и један коњаник са станице пођоше са мном к цркви. Од Дупљан-хана низ Мораву, 30 минута далеко, на левој обали њеној, западно од ње село *Мртвица*, Седамдесет кућа. Ту, на једном каменом брегу, управо на самом камену који је 10 m висок, има црквица Св. Богородице, којој је прва препрата стара и 3 m дуга, а друга нова и 6 m дуга; широка је 2 метра. Ко је и кад подигао ову црквицу на овој стени, то нико не зна, а поправљена је (2 препрате) од 1837. до 1843. Ова новина зидана је лепим тесаним каменом; стара обичним. Пред црквом су стене колико куће; црква је сама на врх једног каменог језика 50 корака дугачког и 20 корака широког. И с лева и с десна (севера и југа) дубоке јаруге, да је страх надвирити се и погледати их. С истока је пространа раван моравска а преко ње се видео рид *Гарињe*; на северу је *Тумба* репишка (рид); југозападно *Остра Чука*; западно рид *Коњарник*. Прича се да је црква доле у равни, на јужној страни, прављена, али она у јутру осване горе на стени. Тако је три пут грађена доле и три пут искакала горе, док је на послетку нису начинили ту где је хтела. У цркви се не види ништа старо. Иконостас је од пре 10 година. Нашао сам и узео једно писано јеванђеље на пергаменту, и 2 комада оштећеног испред и страга рукописа, који као да је некакав октоих, на малој осмини на пергаменту. С југа и запада граде ходник пред црквом, који још није готов. Стубићи од камена тесаног.

Беше доцне да идемо цркви у Репиште. Морадосмо се вратити. Црквина је, рече ми поп Петар, у дољи, у једној ливади, на једном малом чувику; зид поголем од човека. Ту је био манастир, а не црква, и звао се *Докшан-манастир*, има га у Стамбол на ћутук.

Од *Мртвице* један час на запад, у *Јастрепцу*, црквина на *Спасовдан*.

Од *Цепа* на исток један час, село *Мањак* и у њему манастириште Св. Јован. Од Мртвице $3^{1/2}$ часа на североисток манастириште *Лични Дол*. У *Лепенцу*, од Владичиног Хана 30 m у десно манастир *Св. Илија*, који служи, и за који Милојевић вели да је био храм Св. Аранђелу, и да је ту била прва српска штампарија, која је потом пренесена у *Прокор*?

/*Прохор*!/, где и сада има остатка. *Прекодолце*, спрам Владичиног Хана, црква С. Никола летњи, 9. маја. (Ово је хан владике Пајсија који је био у Врањи, а сада је премештен у Скопље). Џеп се зове од *Џеб-хане* која је некада ту била; и сад се изговара Џепа или Џебха. Од хана и моста дупљанског ваља поћи уз Мораву, десном страном, стазом на подножју камените чуке којој се камење непрестано рони, једно 10 минута, па да се види *Момин Камен*. То је самотвора стена, која изгледа као женска прилика у плашт увијена, висока 2 пут колико у природи. Прича се да је ту на обали Мораве била кућа у којој је живела мома и мати јој (за један велик камен веле да је остатак од те куће); мома прала платно на Морави, а Турци ишли озго низ Мораву. Мати момина била на врх чуке и звала мому да бежи; мома не хтела (држећи да је ту и неки млад Турчин ког је радо гледала), а мати је онда проклела рекав: Да Богда се скаменила и ја, и ти, и платно твоје, и све што је уза те. У оно време клетва се примала, и мати се окамени горе на чуки, одакле је ћерку звала, а мома доле при реци с превијеном трубом платна на глави, и пас који је био до ње, и корито у ком је платно прала, и „праљка" којом га је лупала и испирала. Корито је ту скоро Морава песком засула, а остало се све види, тј. бајаги је налик.

На стази која води к Момином Камену седео сам вечерас на стени наткривен другом једном старијом стеном, и гледао доле под собом лепу Мораву како тече и шушти, и чуке одмах преко ње, и лево питомо и красно село *Дупљане* - кад на једанпут лупи један камен преда ме. Ја се уплаших, скочих и повиках „ко је то", а у тај мах други камен те преда ме. Видех да мора неко да ме из заседе из камењака гађа, а у околини има Арнаута, па побегнем низ брдо у хан к станици.

Попу Цветану дадох два динара да зарани себе и децу. Начелник станице даје му по који тајин.

2. јул, недеља. Спавао сам у хану, у соби спрам оне у којој је начелник станице. Једва сам остао жив од бува, а и ваш сам по коју опазио.

НЗ. У овој клисури има пуно ораха - права шума.

У 8 часова стане аманетна пошта из Ниша, коју носи г. А. Павловић и путује са женом. Он ме прими у кола с аманетима, и тако се опростих с Џепом. Прво се пређе леп мост и онда пут иде левом обалом Мораве. Пут је тако добар и тако лепо у страни израђен да је на част Турцима и Митад-паши. Причаше ми један Турчин, да је Митад-паша лично излазио и надзиравао како се пут просеца и насипа, и како је говорио: „Ја знам да ви мене сада проклињете, али ће доћи време када ћете ме благосиљати!" Пропатисмо, вели Турчин, сви из реда, и Турци и Каури, и градлије и сељаци, док овај пут направисмо. Пут се савија, и после четврт часа долази према Џепу, одакле сам и пошао. Ту утиче у Мораву *Јастребичка* река. За *Јастребицом*, долази *Летовиште* и река летовишка, која утиче у леву страну Мораве; потом *Кржинце* са својом речи-

цом; спроћу, на десној страни *М. Кржинце*; па, с десна, река *Масурица*; па *Калимаце*, караула, на једном вису, с кога се спушта у долину, Дотле, може се рећи, траје клисура, а одатле настаје плодна и све пространија долина моравска и врањска. Ту стигох у 9 и 30. Јужно од Калиманаца Јелашнички вис. У Владичин Хан 9 и 45; потом село *Руживка*, па *Сува Морава* с реком истог имена, па *Долово*, па Лепеница с реком, па *Стубол* у 10 и 30. Овде одседосмо да ручамо и да се одморимо.

Одавде сам, с кметом из села Стубола отишао те видео цркву Св. Преображење. С пута на запад, на врх једне стене стоји једна мала црквица, 17 корака дуга и 5 широка. Има двоје врата с јужне стране; покривена плочом; није имала никад кубе. Некад имала две препрате и стари живопис, а сада иконостас од пре 15 година. Од села је далеко 30 минута. У њој нема ништа од старина, и значајна је само тиме што народ прича да је то црква Краљевића Марка; да ју је он градио, али није дочекао да је догради, него побегао од пушке коју је видео у Циганина. Да је јахао на Шарка у Прилеп те донеја скроб на мајстори; да је Шарко летеја и Марко донеја скроб тако врућ, да је један мајстор умреја од скроб; да се гроб том мајстору до скора знао. Према цркви с ону страну Мораве, ридови *Врлостичан* /?/, *Рђавица, Острц*.

У овим крајевима народ има традиције; он зна за старо српско царство, за Марка Краљевића, за њега највише. (Марко Краљевић зидао је све и цркве и градове, као у Србији проклета Јерина.) За Карађорђа и Дели Милоша, за цара Лазара и његове зетове Милоша Обилића и Вука Бранковића, „који је Босну истурчио". Њих двојица били су „баџе" (пашенози). Марко је био на Косову, и испрва се борио, па после престао. Поручивала дружина Марку: „Море, Марко, што не бијеш Турци!" Или нећеш, ил ти Шарко не може? А Марко им рекаја: „Море, дружина, и ја хоћу и Шарко ми може, ама Бог не да, сам Св. Јован иде напред и вели да уступимо". Како је лепо очуван спомен о неверству Марковом и династичким претензијама његовим! Верују да је Марко жив, и питају и мене да ли је истина. Ја потврдим да је истина.

Од цркве Краљевића Марка низ Мораву једно 20 минута у Лепеници, код воденице, 5 минута с пута, на јужној страни, у големој стени, има урезана црквица, 6 корака дуга а 3 широка; урезана у самотвору камену. На два три места познаје се траг од старог лепог живописа. Улазак је био са севера, али се стена с те стране одвалила и сад је отворена. Поврх цркве две стопе, има „дупка" колико врата, и у десно више ње друга једна толика иста. Правилно изрезане као прозори. Пред црквом један велики стар брест. Десет корака пред црквом, у стени осам метара високо, једна „дупка" колико прозор и унутра пространа одаја. Ништа се не зна о овој цркви, осим да је била „латинска".

Од Џепа идући к Врањи, западно је *Мијовачка* планина, *Пољаница, Лепеница, Плачковица*, а источно *Чемерник* (врх), *Власина, Масурица, Стражар, Превалац, Курбевца и Кумарева Чука*. Из Стубола пођосмо у

3 часа. У *Прибој* за 20 минута. Према Прибоју, на левој страни Мораве, вис и планина *Превалац*; ниже ове, идући даље уз Мораву, *Курбевац* планина; потом, све на десној страни Мораве, Кумарева Чука, одакле је наша батерија тукла Турке. Према Кумаревој Чуки, на левој страни Мораве, једна до друге, спојене лаким прелазом, две чуке, и испод њих, крај пута, два бреста. И те чуке и ти брестови зову се *Два Брата*. То је у атару села *Ранутове*. Ни од ког нисам могао разбрати причу о та Два Брата; нико не зна љуцки и опредељено. Једни кажу да су нека два брата умрла под она два бреста; други нагађају да се оне две чуке зову Два Брата зато што су једна до друге. Испод мањег бреста има извор, о ком причају да је некад био врло студен и лековит од очију, но који је сада, по правилу кад дође у наше руке, тако запуштен да се свиње у њем кањушају.

У 5 часова стигох у *Врању* пред поштом. Ту одседох, у познаника мога А./лексу/ Ђорђевића, који је сада ту поштар. Видех Спасојевића, Грудића, М. Павловића, Велимировића, Оптркића /?/, Бадемлића Јову.

3. јул, понедељак.

Ноћио сам на Алексином кревету, у канцеларији, а он у колима на авлији.

С Бадемлићем одох јутрос у *Бању*. Она је један сат од *Врање*, пошав низ Мораву, и свернув с пута више Два Брата, у једној клисурици која је увијена као пужева љуска, на истоку. То је село у ком живе сами Цигани, који топе кудељу на најрационалнији начин у врућој води. Има један коначић, на левој обали речице, и у њем један и поред њега још два басена за купање. Вода је врло врела; мисли се да има 70 R. Најврелији је извор десно, у једној стени пуној шалитре, где је некад, види се по остацима, такође био базен за купање, али сада тече без икакаве употребе у речицу која поред њега жубори. И у самој речици бију на два три места кључеви вреле воде. У оном најврелијем извору не може се ни 5 секунда да држи рука - тако је врело. Ту обично баре јаја, и шуре пилиће и прасце. Вода је сумпоровита, то се осећа још издалека, чим се уђе у Бању, али има и извора индиферентне воде. Нема никакаве угодности за живот. Овде је живео ђенерал Белимарковић као какав сатрап купујући младе и девојке. Видео сам девојче механџијино, за које је ђенерал давао матери 20 дуката, а она му одговорила да је воли убити, него му је дати. Када је реч о овом, да забележим како је један Турчин преварио једну девојку Српкињу, па га Белимарковић за то стрељао, а после му исту девојчицу за се узео и после је своме штабу предао, те је тако, после неког времена, заразио и себе и све њих. С ове стране, ђенерал је на врло рђавом гласу овде.

Окупах се с Бадемлићем и попих каву у капетана Дуловића, који је срески начелник у *Власини*.

НЗ. *Власина* село и општина има 4584 душе, 802 куће и 873 пореске главе.

Ручао сам у друштву у кавани. После подне у *Ратај* к ђенералу Белимарковићу. Ратај је село јужно од Врање један час далеко, на десној обали Мораве у питомој равни. Ђенерал седи у турском конаку. Ту нађох Докића, Магдаленића и Ђурића. Белимарковић ме лепо примио. Седи у башти за столом, на ком је оловком написао крупним штампаним словима име „*Бели-Марко*" са знацима навођења, и у то име гледа као у какву звезду. Болестан је, крајње незадовољан, како ми се види чак и неправедно незадовољан. Например он мени казује како је од почетка до краја рата непрестано „запостављен" и такижован /?/ од Врховне команде, а другим се командантима корпусним чинили сви могући фавери - а ја међутим знам да је био сасвим противно. Видим да му је ђенерал Протић највише трн у оку. Прети много ревелецијама после рата; извештаје из оперативне канцеларије оглашује за лажне (а шта онда други командири да реку?) По његовом мишљењу, није никаква штета што губимо Босну и Хрецеговину, него што немамо Косово. Он вели да је и писмено изјављивао и да и сад при том остаје да је беспослица била што смо ишли на Пирот и даље том линијом; ваљало је пресећи од Бабине Главе на Белаву, па правце на Врању и одатле на Косово, у Приштину и Призрен. Да га Врховна команда није ометала, он би се 18. јануара борио, не на Грделици и Врањи, него на Скопљу и Качанику, и ја бих сада говорио с њим у Приштини или Призрену. Сад, кад је престао говорити топ, дужност је влади и свима генералима да свима другим начинима теже да поштопото стеку Србији Косово. Он мисли да би се то могло постићи за паре, да се Косово купи од Турске, и он би за то задужио Србију за сто година, до ушију. Мисли да је с овим свршена јавна радња његова и појаса његовог и да млађем појасу остаје да ради даље. Ја сам му то спорио и мало га тешио да не очајава, да не мисли да је све прошло за њ, да отаџбина може опет потребовати његових услуга и да јој се није лако ни лишити их сада, и друге оваке флатерије /?/ Особито му је мило било кад сам му рекао да сам сматрао за дужност да му се јавим као познанику и поклоним као освојитељу Врање. Тада је захвалио, и дубоко уздахнуо на неправде које трпе. Причао ми је како је кнез Милош држао над њим једном „страшни суд", састављен од министара, саветника, официра, новинара и обичне околине његове. Скупио их, вели, у жуту салу, у којој, за вратима, стојим скрушених руку као осуђеник, а он прво хукне дубоко, па онда почне обичном својом вештином:

- Болестан сам, хоћу да умрем! Али не од старости и од слепости, него од вас; од вашег зла и угурсузлука, од ваше непослушности, од вашег неваљалства. Што сте ме звали, кад сте таки?

- Опако бих, вели Белимарковић, могао и ја рећи сада. Што сте ме звали, кад сте оваки мислили са мном?

Белимарковић није глуп ни обичан човек, напротив он је бистар и интелигентан. Можда ће бити, због лењости, не упознатог потпуно с

науком војном на висини на којој она данас стоји, али он је, без сваке сумње, војник, има coup d' aeil, одважности и решивости. Ја радо признајем да он има од природе одличних војних талената, али да је, неваспитавањем себе и неучењем, остао само један срећан а талентован калимегдански чапкун.

4. јули, уторак. Вечерах у Врању, па по вечери, с Вучком /Грудићем/, Ник. Зисићем и другима отидосмо на конак у Бању. Вучко има тамо своју собу. Ноћ прекрасна, топла; месечина као дан - тако беше пријатно и слатко путовати. Ноћисмо бајаги, јер смо дошли у 11, мучили се с бувама и стеницама до 4, а тада устали и окупали се, па после пили млека.

Вучко /Грудић/ и Зисић одоше у Врању, а ја и Бадем./лић/, који јутрос дође, одосмо, поред *Кумаревске Чуке*, на *Ћујковац, Златокоп, Брестовце, Требешиње* у *Преображење*. У Златокопу и у Ћујковцу имају црквишта, тј. познају се места црквама, које су некад биле, но којима сељаци не знају никакве историје. Оба села раздвојена су 1/2 сата једно од другог. У Преображењу има једна црква, кажу стара, али је поновљена. Нема никакве вредности ни старине. Преображење је мала касаба. Лежи у једном потоку, југоисточно од Врање. Куће добре и чисте. Ту је дивизија Ј. Поповића, нечелник среза пчињског Љуба.... и судија Влада Стојановић. У њих двојице смо ручали.

После подне вратили смо се на конак у Врању. Ту сам дознао да имају старе цркве: у *Дубници*, близу Ратаја, у срезу моравском, црква Св. Петра; у *Лепчинцу* у срезу пчињском, Св. Пантелија (ради), 3 с. ($1^{1/2}$ сат); у Д. Трници, код Трговишта, црква која ради (6 сата); у *Радовници* (6 сата од Преображења) зидине од цркве; у *Св. Илији* (2 сата од Преображења) зидане цркве; у *Г. Требешињу* црквина; у *Црвеном Граду*, на ћустендилској граници, градина; у *Стајовце*, стара Св. Петар, поправљена; у *Лесници* стара Св. Јелена; у *Нејаву*; и *Ђерману* Св. Макавеј. У *Црвеном Граду* свет је онако исто покварен као у нас у Студеници.

5. јул, среда. Вучка Грудића осудио Белимарковић на 15 дана затвора, и на редовску службу на позицији према Куманову. Он се спрема да иде данас тамо, а и ја мислим да о једном трошку, на једним колима, почем су моји коњи болесни, одем с њим дотле, и ту у близини видим две старе цркве у *Лучану* и *Кончули*.

Пошли смо у 2 по подне. Пут прекрасан, западно од Врање. Код *Бујановца* (439 m), раздваја се пут у два крака: један, десни, иде уз Мораву у *Гиљан* (590 m), а други, леви, уз Моравицу на крајњу позицију нашу, према Куманову, у *Самуљицу* (514 m). Ми, прешав код Бујановца Мораву, у место да од села *Левасоја* (Левасова) ударимо десно у село *Осларе*, где је бригадир мајор Срећковић, погрешисмо те одосмо правце у Самуљицу, и да нас ту стража не заустави, ми бисмо одјурили у Куманово. Предео особито красан. Од Самуљице се отвара пространа доли-

на ка Куманову. Северно је планина *Карпина* источно *Св. Илија*, малко на југоисток *Козјак*, а западно *Карадаг*. Пред Св. Илијом вис *Рујан* 992 m, а *Козјак* има 1352 m. Долина је особито родна и питома. По њој пасу, куријозна ствар, џелепи самих - бивола. Необично је погледати како је та црна стока притисла ово лепо поље. Из Врање у Самуљицу има 4 сата. Ми смо стигли за 3. Морадосмо се вратити до Левасоја, па одатле за 15 минута стигосмо у Осларе, село које нема лепо име, али није иначе ружно. Осларе лежи између Мораве, која тече више њега северно, и *Моравице*, која тече испод њега с југа. Моравица извире из Рујна планине, близу села *Мучилова*, а увире у Мораву испод великог моста на *Бујановцу*. Штаб је на једном пупку више Ослара. Ту вечерамо под шатором мајора Срећковића и капетана дра Радмила Лазаревића, а спавасмо у једној бившој арнаутској кући. И у овом селу било је Арнаута, и одавде на даље било их је свуда и има их и сада преко линије. Веома хладно. С Карадага дува студен ветар, као о Митровудне.

6. јул, четвртак. Јутрос одох у *Лучане* и *Кончулу* да видим две старе цркве и да се вратим на ручак. Од Ослара 30 минута на запад, на самој Морави, која тече више села северно, под *Главичицом*, на западу, крајњим огранком Карадага, лежи село *Лучане*, са севера *Карпина* планина. У том селу било је до 30 арнаутских кућа, а сад су остали само Цигани, којих има 40 кућа. У овом селу, 50 корака испод *Главичице*, има стара црква, 17 стопа широка, 32 дуга, 3 /м ?/ висока. Била је сва живописана, али сада нема ништа на северној страни, него на западном, источном и јужном. Свод се провалио; остало је све читаво. Врата су са запада и југа. Зидана тесаним каменом и туглом. У олтару био је лик Богородичин, потом Рођење Христово, Сретење. Лево од јужних врата Свети Илија Громовник који се вози на колима, којима су сва четири точка целокупна на видику, а вуку их 4 крилата дората на 4 стране од кола, па све рипају утропнице, а Св. Илија држи у руци 4 бела дизгина и хартију на којој пише:

Рѣче
нлн
га кае

На западној страни велики табло - сарањење Богородице. Више јужних врата има овај натпис:

+Изволение ога н ітосітешьніем руку. Боже . ідав. ун . свети . Николае се писасе Трудом ва летое седьмотісуші то но.

То би дакле било 7000-5508 = 1492 по Христу. Била је покривена плочама; то се види по остатку крова на јужној страни. Више западних врата у дупки лик, сав избоден и искварен, коме с једне стране главе пише *Свети* а с друге *Николае*. Црква је дакле славила *Св. Николу*. Није на форму крста. Нема ни препрате. Причају Цигани (других људи нема) да је прављена на *Главичици*, па сама слегла овде у дољу - не хтела горе на брду!

Од Лучана прешао сам Мораву поред моста, који је рђав, и насипом, који иде левом обалом реке, а провлачи се све једном клисуром, дошао сам, после 1 сат, у *Кончуле* (450 m), село арнаутско, с обе стране реке Мораве, више којега је ивицом планинском повучена демаркациона линија с Карпине на Карадаг. Лева половина села, тј. она на левој обали Мораве, спаљена је и пуста, а у десној има неколико кућа арнаутских. Ту, на левој обали реке, стоје развалине прекрасне цркве, за коју Арнаути веле да је манастир *9 Југовића*, да је није никo срушио, него да је сама по Косову пала, М. С. Милојевић вели да ју је зидао краљ Милутин и да је у њој била српска штампарија, која је, потом кад је ова црква порушена, пренесена у Св. Прохора, у ком вели, и сада имају остаци њени. Црква је читава до сводова, којих нема. Толико је зарасла у земљу и затрпана унутра и споља рушевином од себе, да сам се, на врата, западна, тек побауљке могао увући у прву препрату, која је дуга 6 корака а толико и широка. Од прекрасног живописа једва се назире где што. Лепо је видљива, мада је избодена и искварена, слика С/ве/ти Никола (овако) над вратима која воде у другу препрату, и која само за једну стопу вири из земље. Св. Никола је красно израђен; королит је бриљантан. Друга препрата има 12 корака у дужину. У њу, с југа, воде врата у земљу зарођена. Унутра порастао велики клен, који је посечен, и пуно другог шибља. Од живописа назире се само нешто мало над вратима препратним. Ту је, поврх врата, био и натпис ћириловски, али је сада тако оштећен да се, на жалост, ништа не може да прочита. Зидана је туглом, а где где између ње, ради шаре каменом. Тугла је тако лепо изукрштана и у разне облике узидана, да је дивота погледа/ти/. Има например ред овакакав <<<<<<, па овакав:

⊠⊠⊠⊠

□□□□

Село се звало некад *Петровац*, па га Арнаути, доселивши се овде, прозвали *Кончуле*. У цркви има, веле, пуно блага, али се не може ископати; јер ко узме да копа, њему се или рука осуши, или му се уста искриве, или га ма какво зло снађе.

Вратио сам се и ручао с мајором Срећковићем и Шпартаљем из Смедерева. Вучко оде на стражу у Самуљицу, а ја натраг у Врању, у 5 часова по подне.

Врање лежи на подножју двеју планина, које су северно од ње, *Плачевице* и *Крстиловице*. Кад се гледа у њих, прва је десно, а друга лево. То су два гола планинска брда, између којих има места да прожубори речица *Врањска* која извире западно од села *Девовина*. Између те две планине, по сата далеко, вири кљун *Дреновца* планине. Од Врање дотле може се само на коњу ићи, једном каменитом стазом Плачевице планине. На врх тога кљуна црне се зидине од града Краљевића Марка, који се зове *Марково Кале*. То је високо платно зида с десне стране, од Плачевице, дугачко на 100 корака, местимице

савршено неприступно, а одмах даље од зида, уместо какаве ширине и унутрашњости, окомила се стрма провала, да је страхота надвирити се над њу. Ко је зидао овде ово чудо, сам би ђаво знао! Тако исто и шта је с другим платнима, јер само ово једно није могло бити. По свој прилици, тако се ја домишљам, платно; паралелно овоме, морало је се обронити заједно са земљом на којој је стајало, те сада туда тече један рукавац *Врањице*. Народ прича да је ово био град *Краљевића Марка*. Кад су Турци, веле, навалили некад у ове крајеве и стали по лепој питомој Морави да жаре и пале, Краљевић Марко првнуо је са свога града на десно (источно) брдо више Врање, да разбере силу непријатељску, па кад је видео покоре које чине, заплакао се и одлетео на други западни брег, ту се прекрстио, па једни веле, полетео одатле са Шарцем и скочио у Врању, баш онде где је сада тулбе турско, и ту пропао у земљу. И зато су Турци на том месту и подигли тулбе, јер да Марко није пропао у земљу, неби они дошли у Врању. Други пак веле да је пошао био на *Дреновац* планину, што би се данашњим језиком рекло „концентрисао се назад и изабрао боље позиције", али у путу срео Циганина с пушком, питао шта је то, и кад је, као што је и у нас познато, на пробијеном длану осетио моћ тога оружија, онда је од љутине разбио гоч Циганину и рекао да он не може више живети у свету код оваких справа, па отишао и сакрио се негде у једну пећину, где и сада санак борави до суђена данка, кад ће опет да устане и „Шарка" појаше. Оно брдо где се Марко заплакао, прозвало се по томе Плачевица (неки реку и *Плачкавица*), а оно где се прекрстио - *Крстиловица*. Не распитујући ни овде као и нигде на другом месту како народ управо зове које место, сви наши људи у војсци у Врању зову прво брдо *Пљачкавица*, као да би оно имало какве свезе с неком пљачком. Међутим овом причом налази се узрок овом имену. И сами аустријски официри боље су разабрали и записали на карти ђенералштабној као што ваља - *Плачевица*.

Врањица, која тече изнад Врање, толико је велика да окреће два витла у једној воденици на уласку у Врању, да пере сокаке и залива баште и авлије врањске. Варош је прилично велика, али је врло рђава, тј. куће су врло рђаве. Лежи на врло лепом месту, на положају планина, на лаком нагибу, а испод ње пукла питома долина моравска, застрта зеленим и жутим ћилимима, њивама и ливадама, кроз које се вијуга лепа Морава, а тамо иза долине, у даљини од 4-6 часова, диже се планина *Св. Илија*. Прекрасан изглед! Својим природним положајем, Врања је најлепша варош (место) у новој Србији, а долина врањска, која, управо рећи, почиње од Калиманаца па све до нове границе наше лепша је и богатија од свију које сам видео. Док нисам видео Врање, мислио сам да је Ниш са својом околином најлепше место, али сада ту одлику уступам Врањи.

У врањском округу и у пределу Ветернице раса је много одличнија и боља од оне око Лесковца и у Пустој Реци. Одмах на први поглед види се да су бољи Срби: физиономија, говор, одело - све им је српскије. А што их одликује више од свију других у новој Србији, то је жива свест о историјској прошлости својој, о српском имену своме. Док на другим местима и у другим крајевима нема никакавих традиција, никакавих помена о прошлости народној, дотле синови ових крајева знају за царство српско, за стару славу народну, за Косово, за кнеза Лазара, Милоша Обилића и Вука Бранковића, знају да су ова двојица била „браће", да је Вук Бранковић „истурчио Босну". Знају Немањиће и Југовиће, и све друге јунаке историје и поезије српске - али мимо све остале, највише помињу Марка, управо рећи живе Марком. Ако је где каква градина, Марко ју је зидао; ако има на каквом чудном месту каква стара црквица, то је Маркова задужбина; ако наиђеш на какву клисуру, она не може бити другога него Марка Краљевића. Као што је у Србији све зидала и градила Проклета Јерина, тако је у овом крајева? /крају!/ и иза њега идући даље на југ све зидао и градио Краљевић Марко. Осим тога ови људи знају и за нову историју српску. У њиховом памћењу живи Карађорђе, „Деда Милош„ и књаз Микаил.

Кљун *Плачевице* над Врањом 466 m, а *Крстиловице* 502 m. - *Св. Илија* (хан) 1223 m; *Кончуле* 450 m; *Ново Брдо* 1124 m. Према *Курбевцу* 402 m; *Прибој* према *Превалцу* 388 m; *Трнов Хан* 368 m; *Владичин Хан* 372 m; *Цеј* 319 m; *Грделица* 284 m; *Лесковац* 254 m. - Од *Власотинца* у *Пироћ*: *Власина* у *Мораву* 250 m; *Власотинце* 274 m (293 m); сниже *Крушевице* 336 m; *(Пуста Река) Деан* 308 m (336, 355, 316 m); *Модра Стена* 470 m; *Грнчар* 444 m (470 m); *Љубераждa* (извор) 490 m; *Сврачево* 503 m; *Крњина* 656 m; *Војник Крњина* 721 m; *Блато* 415 m.

У овом крју има доста цркава по селима. Куриозно је само да су све нове цркве зидане неким чудним стилом, који, далеко од тога да опомиње на цркву, личи пре - прости Боже и божија цркво - на магазу Тоскића и Параноса на Сави. Исто је тако у њих с јужне стране улазак на друга врата (у гдекојих ту и ходник), са запада је затворен зид, а са севера мали пенцерићи при врху као год у магазе.

7. јул, петак.

„Олге, ајде да идемо у нас!"; „Треба да га познајеш„ = „Можда га познајеш; познајеш ли га; јамачно га познајеш„.

Големаш - великаш, богаташ; *фута* - бошча; *хаљина* - мали зубуњић; *колан* - појас поврх футе; *кошуља, кондуре* (у вароши), *цревје* прњасте (папуче); *долактица* - без рукави; јелек (испод долактице), *појас, чарапе; карта* - чутура; *пелдерија* - испод јелека.

У *Зладовце* (одовуд Стајовце) Св. Тројице, стара, не ради. У *Жегљаже* Св. Илија; *Св. Отац* од Врање 6.

Канате - тестија (велика); *стасати* - сазрети; *некње* - ономадне; сутра - јутрос; *јутре* - сутра. У Трнову се диње зове *пипољ*.

7. јул, петак.

Киша је, не може да се путује, а и трошка ми понестало. Зато измолих синоћ коња и пратиоца у мајора Магдаленића и начелника станице, па јутрос, с А./лексом/ Ђорђевићем, пођох на Марково Кале, одакле се Алекса врати, а ја продужих пут даље уз Врањицу. Од Врање иде се левом страном речице *Врањице*, стазом, више козјом него коњском, која се вије по боку *Плачевице*. Од Марковог Калета пење се на *Дреновац* планину и спушта потом у село *Дреновац*, где негде у близини извире *Ветернице*, а *Врањица* западно од *Девотина*. Од *Дреновца* је лево, западно, планина *Пољаница*, а десно, источно, *Лепеница*.

Од села Дреновца настају села *Добријанце, Пољаница, Ушевце, Власе* и *Големо Село*, од којих прво, треће и четврто леже на падини планинској с леве стране реке Ветернице, друго с десне, а Големо Село у долини. Ветерничка клисура није тесна, каменита и неплодна као што сам мислио и по карти судио; напротив, она је прилично питома и родна, много више него Врањска. Од Врање до Големог Села има 4 часа на коњу. У Големом Селу седи пуковник Бинички, код кога сам ручао. То је млад, 38-40 година, човек, црномањаст, округла лица, пуне лепе браде, веома пријатна погледа, средњег раста, жив, интелигентан, ведар, поштен, отворен - чини особито добру импресију. Он ми даде другог коња и пратиоца и своје седло до села Мирошевца, где ће ме чекати комора из Врховне команде коју ми је Срета послао у Лесковац, а одатле је упутио по мојој наредби начелник станице. Од Големог Села на запад је планина *Гурибаба*, која се спушта све од Мирошевца, а на исток *Облик* и *Црни Врх*. Од Големог Села до Мирошевца има 4 сата. Пут води све преко реке Ветернице која се сваки час гази. Пошав од Врање, гази се Ветерница до Големог Села 35, а одатле до Мирошевца 52 пута - свега дакле од Врање до Мирошевца ваља прећи воду 87 пута. До Мирошевца, Ветерница тече на север, а одатле повија североисточно до села *Стајковца*, одавде пак северно до Лесковца, који пере, и утока свога у Мораву код села... Од Мирошевца иде се 3 сата дуж Ветернице, десном страном њеном све до Лесковца.

Ту ноћих у станици, па јутрос у 7 часова (8. јула) одох у Ниш, где стигох у $11^{1/2}$.

* * *

17. јула.[1] По наредби ђенераловој пођох опет у Пирот и округ да спасем неке књижевне старине из оних крајева који остају Бугарима. На ручак у *Ак-Паланци* у начелника среског Стеве Јовановића. После

1 Три стране не садрже никакве податке са пута већ каматне стопе и неке његове мисли о новцу и интересу, као и наслов књиге: Zur prahistorischen Ethnologie der Balkan halbinsel von Dr Fligier.

подне у манастиру Св. Димитрија у *Дивљани*, 45 минута од Ак-Паланке. Лежи на левој обали реке *Врела* (извире негде повише *Д. Крњине*, а утиче у Нишаву испод Ак-Паланке), под самим огранком *Суве Планине*, јужно од Ак-Паланке. Под њим питома долина, а напрема су висови *Сљивовички рид* и *Курилово* на ком је наша војска била. Између Дивљане и Ак-Паланке има село *Мокра*, на левој страни Врела, а на речици *Мокрањи*, која извире ту из једног камена (гротла) котла. Многи по овом селу зову Св. Димитрија Мокрањским, јер му је и оно врело близу, али је опет далеко правије звати га Дивљанским, јер је ближе Дивљани и на њеном атару. Црквица је мала и стара. Ништа се не зна из ког доба и чија.

Summary

Stanisa Vojinovic

A DIARY MANUSCRIPT OF MITA RAKIC
FROM LIBERATED AREAS TRIP IN 1877/78

When the truce began after the liberation wars 1877/78 and the diplomatic action of the Serbian Govermment started, one group of our scientists and intellectuals began the researches in south-east Serbia.

One of more important researchers was Mita Rakic. He was sent from Belgrade with a task to go through liberated areas, describe the sights and antiquities and, if there were, to collect old manuscripts. He announced the results of his researches in the magazine "Otadzbina" entitled "Iz Nove Srbije" in 1880 and 1881.

In the legacy of Mita Rakic, the manuscripts of travel diaries have been kept. These unpublished travel diaries were used for writing of a travel description book "Iz Nove Srbije". The first hand - written diary contains the descriptions of a trip through the district of Pirot from 25th April to 8th May, and the remaining through the other liberated areas. On this occasion, we pay attention to the second diary, since the first one, from the trip through the district of Pirot, will be mentioned on some other occasion.

UDK 886.1.09 - 992

Горан Максимовић

НОВА СРБИЈА У ПУТОПИСНИМ СЛИКАМА МИТЕ РАКИЋА

У огледу је анализиран умјетнички поступак Мите Ракића у путописној књизи *Из Нове Србије*, која је објављена у часопису *Отаџбина*, године 1880. и 1881. Као путописац, Ракић обједињује умјетничко и научно, а огледа се то у спајању путничких слика и личних утисака, занимљивих описа природе, те оригиналних приказа карактера савременика, са стручним огледима и запажањима о историји, географији, демографији, етнографији, језику и културним споменицима.

Кључне ријечи: путопис, студија, историја, географија, археологија, демографија, културни споменици, легенде, карактери сапутника, Нова Србија,

***

Ријетки су књижевници који имају тако необичну и узвишену судбину да код потомака буду запамћени не само преко сопственог стваралаштва него и кроз дјело својих синова, као непосредних настављач породичне креативне традиције. Таква изузетна умјетничка и историјска логика најупечатљивије у српском народу задесила је професора и преводиоца, публицисту и политичара Миту Ракића (1846-1890), чије је животно дјело данас углавном познато само у одабраним научним круговима, док је међу новим књижевним нараштајима остао познатији као отац магистралног српског пјесника Милана Ракића (1876-1938).

Као један од бројних српских интелектуалаца друге половине XIX вијека, који је образовање након Велике школе у Београду стекао на западноевропским универзитетима: у Минхену, Цириху и Гетингену, Мита Ракић је у своме времену остао упамћен као писац српске синтаксе и ортографије, као аутор више чланака и расправа у тадашњој периодици, а прије свега као преводилац бројних дјела из филозофије и књижевности са готово свих словенских и европских језика, међу

којима нарочито издвајамо: руски, њемачки, енглески и шпански. Књижевни углед и популарност задобио је преводима Гогољевих *Приповедака* (1876), затим преводом Хајнеових *Идеја* (1877), за који је Јован Скерлић 1906. године писао да је „жив и допадљив",[1] те Игоових *Јадника* (I-XX, 1872-1886), захваљујући којима је и изабран у Српско Учено Друштво. Међу оригиналним књижевним дјелима Ракићевим данас извјесно и најзначајније, а још увијек помало скрајнуто, мјесто припада путопису *Из Нове Србије*, који је у наставцима објављен у часопису *Отаџбина* (књ. 4, 5 и 6, Београд, 1880-1881). Ракићев путописни текст је стотињак година потом, 1987. године, објављен и као књига у Посебним издањима Народног музеја у Лесковцу, заслугом историчара Владимира Стојанчевића.[2]

Путописна интересовања за просторе југоисточне Србије у годинама пред почетак, а потом и послије српско-турских ратова (1876-1877), те даље, све до балканских ратова (1912-1913), била су веома жива у српској књижевности, а реализована су најчешће узгредно, као плод конкретних државних послова, војних, политичких, научних и културних мисија, које су аутори морали да остваре на тим новоослобођеним српским просторима. Најприје је Милош С. Милојевић непосредно пред поменуте ратове, а затим и за њихова трајања, објавио у Београду у три књиге: *Путопис дела праве-старе-Србије* (књ. I, 1871; књ. II, 1872; књ. III, 1877), у којем је дјелимично обухватио и просторе југоисточне Србије и Топлице. Иза тога слиједи путопис Сретена Л. Поповића *Путовање по Новој Србији*, који је објављен у наставцима у часопису *Отаџбина*, 1878. и 1880. године. Милорад Поповић Шапчанин објављује у Београду 1879. године путопис *С Дрине на Нишаву*. Милан Ђ. Милићевић објављује у Београду 1882. године путопис *С Дунава над Пчињу*. Исте године, Живан Живановић објављује књигу *Ниш и нишке знаменитости* (написана у љето 1882. године, а објављена у Београду годину касније). Стојан Новаковић објављује путопис *С Мораве на Вардар* (Београд, 1886), а Спира Калик, нешто иза тога, 1894. године, објављује путопис *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским пјевачким друштвом.*

Када видимо са колико систематичности, стручности и поузданости Мита Ракић износи историјске податке који се односе на просторе „Нове Србије", како вјешто одабира и записује легенде и народна вјеровања (о светом Сави, Милошу Обилићу, Марку Краљевићу, Шамбаби, о Видовском камену и води видовици, о селу Два Брата, о Моминој клисури и Момином камену), како га градови и простори кроз које

1 Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Сабрана дела Јована Скерлића, књига десета, редакција: Милица Иванишевић, Просвета, Београд, 1966, стр. 327.

2 Мита Ракић, *Из Нове Србије*, приредио Владимир Стојанчевић, Посебна издања Народног музеја у Лесковцу, књига 6, Лесковац, 1987. (Сви касније цитати Ракићевог путописа *Из Нове Србије* урађени су према наведеном издању. Број у загради након преузетог текста означава цитирану страну).

пролази асоцирају на стихове из епских народних пјесама (из преткосовског и косовског циклуса, из циклуса о Краљевићу Марку), те на стихове из умјетничке позије (Гундулићевог *Османа*, Његошевог *Горског вијенца*), како увјерљиво тумачи географију и хидрографију, топографију и топономастику, како нас извјештава о демографском саставу и статистичком попису становништва, како описује народни живот, обичаје и језик, путну мрежу и комуникације, како упечатљиво полемише са историчарима (Јиречек, Голубински, Руварац...), са археолозима (Хамер, Данвил, Катанчић, Драгашевић...), како вјешто преиспитује путничке и мемоарске записе и књиге домаћих и страних путника по истим крајевима (Михаило из Островице, Едвард Браун, Јеротеј Рачанин, Хан, Ами-Буе, Рутдорфер, М.С. Милојевић, Милан Ђ. Милићевић...), онда нам постаје сасвим јасно зашто је Владан Ђорђевић, као уредник часописа *Отаџбина* који је први публиковао ово дјело, путописну књигу *Из Нове Србије* превасходно назвао „етнографско-историјском студијом".

Насупрот тој чињеници, која је била од големе користи за упознавање народа и успостављање младих државних институција у тек ослобођеним српским предјелима, данас је књига Мите Ракића изнад свега драгоцјена као лијепо написано и увјерљиво књижевно дјело, као путопис у којем су изложене упечатљиве путничке слике (описи природе, старих грађевина и нових, често у рату опустошених и разорених насеља, цркава и манастира), те приказани занимљиви карактери савременика које је аутор сусретао на путовању. Значај је утолико већи што је Ракић био један од ријетких свједока који је обишао и описао, одмах по окончању рата и потписивању Једренског примирја (у јануару 1878. године), и оне ослобођене крајеве Србства, који су каснијим накарадним одлукама Берлинског конгреса (у јуну и јулу 1878. године), поново враћени у састав Турске (Лаб, Моравица, Кончуљска клисура) или дати Бугарској (Грахово са Брезником, Знепоље са Трном, Цариброд и Драгомански срез, све до Софије).

У кратком уводу Ракић нас извјештава да је књига *Из Нове Србије* проистекла из једне „мале научне мисије", коју му је одмах по окончању рата, „у времену између непризнатог сан-стефанског и неуглављеног берлинског мира, у најлепше доба од године"(5), повјерио генерал Коста Протић, начелник Оперативног одељења српске Врховне команде, чије је сједиште било у Нишу, да обиђе манастире и цркве у новоослобођеним крајевима, те да проучи писане споменике старе српске књижевности и да о томе сачини службени извјештај. Путујући запрегом, често само на коњу, а повремено кроз неприступачне крајеве и пјешице, излажући се опасностима од напада арнаутских банди, Ракић је повјерену мисију не само успјешно обавио до краја новембра 1878. године и вратио се у Београд, него је напоредо сачинио и увјерљиву путописну књигу у којој се подједнако упознајемо за поднебљем и нар-

одом ослобођених крајева, колико и са његовом, историјом, цивилизацијом и културом. Његови службени извјештаји нису ни тада, ни касније објављени,[3] мада на извјесне трагове указује сачувани рукопис дневника који је Ракић водио приликом тог путовања, те поједина писма која генерал Коста Протић, у јуну 1878. године, упућује из Ниша Стојану Новаковићу, или из истог времена Ракићева писма Новаковићу из Подујева. У часопису *Отаџбина*, Ракићево дјело је излазило у више наставака у току 1880. и почетком 1881. године, тако да је објављено укупно петнаест поглавља. Посљедње странице у *Отаџбини* завршавају се приказом Трна и Знепоља, те долине Јерме и манастира Св. Јована у Поганову. Мада је иза тога назначено да ће се објављивање наставити, дјело је из непознатих разлога остало недовршено.

Пошто се претходно добро упознао са доступном грађом у неколиким старим књигама и научним списима, Ракић креће на путовање из Ниша према Прокупљу, да би почетак био „с десна на лево, као што се пшеница сеје"(6), јер вјерује да ће га тако пратити срећа. Идући у томе смјеру, у књизи се смјењују прикази Прокупља и Куршумлије, Лаба и Пусте Реке, Голака и Јабланице, Лесковца и Ветернице, Врања и Момине клисуре, Буковика, Заплања и Лужнице, Пирота и Темске, Софије и Струме, све до Грахова, Трна и Знепоља, те долине Јерме са Звоначком Бањом и манастиром Св. Јована Богослова у Доброшеву (данашњем Поганову), а да је путопис објављен до краја, или можда довршен, круг би вјероватно био затворен у Нишу, одакле је путовање и започето.

Већ у опису Прокупља и Топлице могуће је препознати неке битне одлике Ракићевог путописног поступка, које се огледају у спајању путничких слика и личних утисака, занимљивих описа природе, те оригиналног приказа карактера савременика и сапутника, са стручним огледима и запажањима о историји, географији, демографији, етнографији, језику и културним споменицима. Као путописац, Ракић је способан да уочи и живо опише карактеристичан детаљ, а као научник је студиозан и полемичан.

Пошто је описао брдо Хисар и долину „прекрасне ријеке Топлице", а затим и „грозне винограде" према Куршумлији, Ракић за Прокупље наглашава да је лијепо, пријатно и романтично мјесто у којем ће се једнога дана отимати да живе српски пензионери и „сви који траже одмора од рада и труда, и жуде за лепотама природним"(8). Иза тога даје статистички попис људи и имовине, приказује најзначајније цркве, те полемички расправља о поријеклу градског имена од римског *Херкулеса*, средњовјековног *Комйлоса*, преко турског *Уркјуба*, до данашњег назива који води поријекло од светог Прокопија, чије су мошти

3 Владимир Стојанчевић, „Мита Ракић и његово дело о ослобођеним крајевима Србије 1877-1878. године", поговор у књизи Мита Ракић, *Из Нове Србије*, нав. дјело, стр. 188.

пренијете у Прокупље из Ниша, 1386. године, послије пада овога града у турске руке.

На путу према Куршумлији, у Видовској планини, Ракић описује необични извор „видовске воде или видовице", за коју се у народу вјеровало да је врло љековита и да лијечи „од краста и од очију". Нарочито је необичан и готово легендаран начин на који је та вода извирала из једне стијене: „Из тог Видовског Камена, вода нити тече нити капље у друге дане у години, него само на Видов дан; тада се отвори пред зору, и што у тај мах пусти воде, то је доста за годину дана"(15). За Куршумлију путописац наглашава да је старо мјесто. Према једним историчарима, ту се у римско доба налазио град *Hattmeum*, према другима древни град *Fines*. У преднемањићко и немањићко доба, Куршумлија се звала *Топлица* и *Бела Црква*, а у њој се налазило сједиште епископије светог Саве. Назив Куршумлија је новијег датума, по свему судећи потиче од Турака, због каквих оловних мајдана у близини, а Ракић наглашава да је то у тренутку кад га је он походио, и поред предивног крајолика на ушћу Бањске у Топлицу, било веома ружно и запуштено мјесто, које је у њему будило тужне и горке успомене на тек окончани рат: „Овај јад и чемер ми смо морали зимус двапут да освајамо, и око њега се пролила толика драгоцена крв српска!"(17). Двије су драгоцјености везане за овај град: црква Светог Николе, коју је зидао Стефан Немања, налази се на брду изнад ушћа ријеке Бањске у Топлицу, која је дјелимично порушена али својом монументалношћу путника подсјећа на париску катедралу Notre Dame, те остаци храма Пресвете Богородице, на ушћу ријеке Косанице у Топлицу, коју је сачинио Стефан Немања за жену своју, богољубиву Ану.

Путујући даље према Лабу и Подујеву, Ракић описује ријеке Косаницу и Топлицу, које га подсјећају на побратиме Милоша Обилића, Ивана Косанчића и Милана Топлицу, а село Крчмаре је по народном вјеровању добило име по крчми Маркове посестриме, крчмарице Маре, која се у појединим епским пјесмама појављује и као Јања. Пошто је у Мавриђима пронашао шанчеве Карађорђевих устаника из 1809. године, Ракић признаје да није ни слутио да су српске војне акције у Првом српском устанку биле досегле и до ових крајева. У долини рјечице Бањске, која извире испод Марице планине, Милош С. Милојевић је, путујући само осам година раније, описао „дивне и огромне развалине бање", коју је, према тобожњем вјеровању народном, Обилић подигао и у њој се окупао пред полазак на Косово. Ракић проналази на томе мјесту два извора топле воде, али од бање није било ни најмањег трага, што га наводи да посумња у вјеродостојност путописних записа свога непосредног претходника: „Или ваља претпоставити, мада је веома тешко, да је за осам година (Милојевић је путовао 1870) нестало и најмањег трага свима овим 'дивним и огромним раз-

валинама и прастарим црквама', или да је Чича Сумбер, вођ Милојевићев, био некакав мађионик који је умео да оваке дивоте створи и изнесе пред старина жудне очи Милојевићеве"(29). На сличан начин Ракић полемише и са Милојевићевим описом тобожње планине Дух, на улазу у Лаб, а радило се заправо о превоју Преполац, те са његовим очигледно измишљеним описима развалина неког старог града, три цркве и још неких зграда, које, наравно, није било могуће пронаћи. Потом исправља и погрешку у Хановом путопису да се Подујево налази на десној страни ријеке Лаба, а радило се заправо о лијевој обали Лаба и десној обали мање ријеке Дубнице и слично.

Путовање долином Лаба буди у путописцу епски и патриотски занос, тако да нам предочава бројне стихове из епских косовских пјесама. У долини ријеке Брвенице проналази зидине разореног града Брвеника, важног трговачког средишта у средњем вијеку, са которском и дубровачком колонијом, који су безуспјешно и на погрешним мјестима тражили Иларион Руварац и Константин Јиречек. И својом природном дивотом и красотом, родношћу и богатством, Лаб је толико опчинио Ракића да није могао да уздржи емоције док је исписивао странице путописа. Поготово зато што је политичким играма великих сила на Берлинском конгресу био поново одузет Србији и враћен Турцима: „Данас кад ово пишем, Лаб није више у нашим рукама, него су опет дошли - Арнаути да га притисну, а Турци да заузму наше шанчеве и оне наших славних дедова од 1809. у Мавриħима, у врх Лаба, и испод Подујева, у сред Лаба. Тешко ми је за њим, као да ми је пола срца ишчупано. Толико га волим и ценим, да би за њ дао сав Голак и сав Арнаутлук наш. Чини ми се волео бих да га нисам никад ни видео. Ах, жао ми је Лаба, прежалити га не могу!"(42).

Подручје Пусте Реке Ракић описује уздржаније и са претежним усмјеравањем пажње на студиозне анализе географије и хидрографије, те прецизним пописом становништва и насеља (Бојник, Злата, Житни Поток, Статовце, Топрљане, Доње и Горње Коњувце...). У селу Мајковац, у једној арнаутској кући, наилази на старога дервиша, тобожњег „свеца", према вјеровању арнаутског становништва из околних села. У селу Ображда наилази на обрушену црквицу, која је славила Свету Ображду, тј. дан кад се први пут оре и бразда бразди. Ракић о томе пише са одушевљењем јер, никада прије није чуо за такву светитељку: „О, Света Ображдо! опрости мени грешноме који те нисам знао! А ја ти се клањам из дубине душе, и припознајем те за светитељку над свима светитељкама. Јер ти си светитељка под чијим светим окриљем и благословом расте нама грешнима на овој земљи славски колач, погача, и насушна, свакидашња, проја! Заборавили су те попови и калуђери, светитељко славна, не служе ти службе свете, нити поју стихире и ирмосе узвишене; али те зна и слави народ твој, сељак и тежак, и славиће те док је света и века - о, Света Ображдо, света Браздо и света Ра-

лице велико-мученице"(50). Од старих и утврђених здања, Ракић између Штулца и Свињарице, а за леђима Прекопчелице, наилази на зидине Царичиног града, али о њему не сазнаје много од локалног становништва, нити пише нешто више и детаљније.

На подручју Голака, Ракић описује Лебане и долину Јабланице, а затим преко Шуманских планина иде све до Сјарине (данашње Сијаринске Бање), Тулара и Медвеђе. Детаљније описује живот тамошњег арнаутског становништва, указује на њихов физички изглед, уредност и чистоћу, на природну бистрину и његовање традиције о прошлости својих насеља, а нарочито на гостољубивост, која је била израженија него у српским кућама у Пустој Реци. Свадбени обичаји су им исти као у Срба, сви добро говоре српским језиком, а гдјекоји хоће и да признају српско поријекло. Пошто се са Голака виде остаци Новог Брда, Ракића то подстиче да напише праву малу историјску студију о судбини овог најзнатнијег средњовјековног српског града, који је дефинитивно пао у Турске руке 1455. године.

Ракић са радозналошћу долази у Лесковац, послије Ниша највећу и најљепшу варош у Новој Србији. Зато и описује његов крајолик са прецизношћу и детаљним запажањима о ријеци Ветерници, о околним планинским масивима, о дивним виноградима, а затим и лијепим и чистим кућама, пространим улицама и богатим трговинама. Од грађевина као нарочиту знаменитост препоручује Шашит-пашин конак, у којем описује умјетничке резбарије у дрвету, те знамениту лесковачку цркву, уз коју су довитљиви мјештани сазидали оџак и огњиште, како би заварали Турке да граде кућу за попа и за учитеља. Пошто је указао на узгајање квалитетне конопље и дувана, као главних привредних дјелатности овога краја, Ракић даје и историјску студију о Лесковцу и околини. Наглашава да му је непознато кад је град добио данашње име, осврће се на његову немањићку прошлост, када се звао Глубочица или Дубочица. Пао је под Турску власт 1455. године, био је сједиште пашалука и имао је већу важност од Ниша.

Од нарочитог значаја за путописца је изразита српска народносна свијест и родољубивост Лесковчана, који су сами, у децембру 1877. године, ослободили свој град од Турака, прије него што је српска војска запосјела Ниш. Лесковчани су и врсни људи, добри радници и трговци, те одлично схватају значај јавних и грађанских послова, захваљујући чему су и у најтежим временима имали своју школу и одличне и добро плаћене учитеље. Када говори о демографској слици града, Ракића изненађује несразмјерно већи број женског становништва од мушкараца, а не зна шта је стварни узрок томе.

На пут према Врању Ракић се упућује долином ријеке Ветернице, јер му се учинио тежим и интересантнијим од лагоднијег друма долином Мораве, који је просијекао и сачинио Митад-паша тешким кулуком локалног становништва. Чини нам се да је тај пут Ракић одабрао и зато

што је мало путописаца прије њега туда прошло. Изгледа само љекар енглеског краља, Едвард Браун, 1669. године. Ракић је избројао да је на том путу равно 96 пута прегазио ријеку Ветерницу, а сама клисура је и довољно пространа, плодна и родна, да се не разликује много од околних долина. Највећа њена драгоцјеност је сам народ, који је „одвојио и стасом и изгледом од онога око Лесковца, а и дух му је другачији"(83). Ракића нарочито одушевљава јуначност коју су показали у протеклом рату за ослобођење, када су много помогли српској војсци.

Врањска долина и положај града толико су одушевили Ракића да му се учинило да је Врање најљепше мјесто у Новој Србији: „Док нисам видео Врање, мислио сам да је Ниш са својом околином најлепше место, али сада се двоумим и не знам коме да признам ову одлику"(87). Путописац се најприје осврће на околне импресивне планинске масиве, на бројне локалитете и легенде посвећене Марку Краљевићу, а затим излаже и необичну легенду о имену града, који се у стара времена звао Голубинац. Турци су га назвали по вранама из освете, што су се грдно намучили док су га освајали. Остављајући легенде по страни, Ракић проналази у писаним документима тачније изворе и помене овога имена још у дванаестом вијеку, кад је Немања ратовао с царем Андроником Комненом, а затим и у документима краља Милутина. Даље од Врања, Ракић обилази Бујановац, Лучане и Кончуљ, долази на поље Добрич гдје су Турци 1455. године поразили српску војску Николе Скобаљића. Чињеница да је тај српски пораз освећен тек сад, у најновијим ослободилачким ратовима и да је то изнова слободна српска земља, буди код путописца посебна патриотска осјећања.

Приликом обиласка врањске котлине, Ракић је био намјеран да посјети и тамошњи најзначајнији српски манастир, Светог Прохора Пчињског, али је због присуства бројних арнаутских банди и несигурности одустао од тога. Опраштајући се од Врања, путописац са нескривеним задовољством закључује да му се учинило да је народ у овом округу и Ветерници много одличнији и бољи од становника сусједних области: „Одмах на први поглед види се, да су бољи Срби: и физиономија, и говор, и одело - све им је српскије"(108). Посебно је драгоцјена „жива свест о историјској прошлости" и српском имену, тако да су у народу присутне бројне приче из времена Немањића и Косова, Марка Краљевића и Ђурђа Смедеревца, преко Карађорђеве буне, Милоша и Михаила Обреновића, све до најновијих ратова за ослобођење од Турака. Бројне легенде о Марку Краљевићу, у којима се изналази оправдање за сва јунакова неславна дјела, подстичу путописца на размишљања о исконској народној потреби за идолима и њиховом слављењу, на потпуно супротан начин од онога што нам свједоче историјски извори.

Док путује кроз данашњу Грделичку клисуру, Ракић указује да би боље и прецизније било звати је Момина клисура, што поткрепљује и

бројним географским аргументима, а затим и историјским записима и легендама, међу којима се издваја она о Момином камену. При томе, указује и на погрешке које је уочио на аустријској војној карти. На путу од Врања погрешно је најприје уцртано мјесто Калиманци, умјесто Владичиног Хана. Скреће нам пажњу да је стварни назив Грделице Грдилица и слично. Ракић је изненађен питомошћу и родношћу клисуре („ораха је овде пуно као шуме"), а затим описује бројне ханове на друму.

Област Буковика и Власине, Заплања и Лужнице, Ракић пролази путујући према Пироту. Прво значајно мјесто на томе друму је Власотинце, које чистоћом, бјелином, уљудношћу и уређеношћу, кућама које изгледају као какве виле, пријатно изненађује путописца и зато му признаје да је као варош љепше од Прокупља и Врања, да је као мјесто љепше од Лесковца, а да је и у једном и у другом љепше од Пирота. Ракића нарочито радује снажна национална свијест и патриотизам Власотинчана: „Кад је год Србија дала знак, Заплање и Буковик били су на ногама. Често су крваво плаћали ову преданост к Србији и љубав к народном имену своме, али су, мимо све то, остали крепки и непоколебиви"(125). Посебна драгоцјеност овога поднебља је његовање резбарског и дрворезачког заната, а као врхунски узор Ракић наводи „Кнежев сто" у власотиначкој цркви.

У Пироту, као снажном средишту ћилимарског заната, Ракић наилази на сасвим супротну слику: куће су мале и ниске, Нишава их често плави, улице и авлије су блатњаве, мјесто је нездраво, а људи су суви и попијени, раса је гецава. Пошто је изложио кратак историјат града, путописац усмјерава пажњу на опис предивног манастира Светог Ђорђа у оближњем селу Темска: „Црква је мала, врло стара и лепа. Стил несумњиво византијски. Изнутра је сва живописана, почев од патоса па до врха малог а лепог кубета. Живопис је прекрасан" (136). Ракић није успио да утврди ко су ктитори овога манастира, али наглашава да су у женској припрати, која је доцније дозидана, присутна два живописа: светог Симеона и светог Саве. Од старих књига пронашао је само један *Триодин*, јер су претходног љета, 1876. године, Черкези потпуно опустошили и опљачкали манастир, а цркву искварили и светитеље нагрдили. Одмах у позадини манастира налази се једна нова знаменитост, споменик капетану Милутину Карановићу и осталим јунацима који су погинули у борбама на Нишору и Будим-делу у децембру 1877. године.

На пут из Драгомана у Софију Ракић се запутио да би сазнао понешто о присуству и расположењу српског народа на овом простору, али и да би посјетио цркву у којој су биле похрањене мошти светог српског краља Милутина: „Дошав довде, ја нисам могао одолети срцу да не видим ову стару земљу наших старих Немањића, и да се не поклоним ћивоту светог краља нашег Милутина"(144). Свугдје успут народ га је с радошћу дочекивао ријечима: „Стари су нам, веле, били

Срби; и ни хоћеме да сме Срби" (145), али у Софији наилази на бројне примјере затирања српског имена, усљед великобугарске пропаганде. Ниједан од попова није хтио признати да је Милутин био српски краљ, већ су га упорно на Ракићева питања називали „христијанским краљем". Благодарећи Русима, који су тада заводили ред и управу у Софији, овај град је постао бугарски, а кад га је Ракић посјетио, био је ужасно прљав и препун скитница и беспосличара.

Пошто је укратко изложио богату историју Софије, подсјећајући нас на чувену изјаву Константина Великог у римском Сенату: Mea Roma Serdika (Мој Рим је Сердика), Ракић се запутио према Струми и Знепољу, у којима га српски народ дочекује са одушевљењем и молбама да их Србија не препусти Бугарској. На подручју Мраке и Велбуждa путописац наилази на мјесто славне побједе цара Стефана Дечанског над бугарским царом Михаилом, из 1330. године, када се храброшћу прославио његов син, млади краљ Душан. У мјесту Трн и у цијелом Знепољу, становништво подсјећа својом ношњом и изгледом на Црногорце. Ракић пажљиво описује ријечне сливове на томе простору и показује да кроз Трн протиче Голема река или Јерма, која се тек код Сукова улијева у Нишаву. Бугари су на све начине хтјели показати да је и Јерма Нишава, како би присвојили извориште ове ријеке, те се позивали на право да им припадне цијело Понишавље.

Југозападно од Трна, у манастиру Свете Богородице, код села Мисловштице, Ракић наилази на једну живу знаменитост, на осамдесетогодишњег архимандрита, Мисаила Цветковића Бајкуша. Ракић је био вјешт портретиста савременика, а узбудљива животна прича старог монаха омогућује му да направи од њега и занимљивог књижевног јунака: „Кад би богови могли да старе, Јупитар, чију сам божанску главу гледао некада дивећи се, морао би, у старости својој, овако изгледати"(167). Путовао је много по свијету: био је у Светој гори, у Смирни, у Грчкој, у Мисиру, у Италији, у Фрушкој гори, у Србији, у Боки Которској, у Црној Гори. Био је први учитељ Раду Његушу, каснијем владики и пјеснику Петру II Петровићу Његошу, у манастиру Топла код Херцег Новог, живо се сјећао Симе Милутиновића Сарајлије на Цетињу, с поштовањем је причао о Светом Петру Цетињском, жалио је што није имао храбрости да се с младим Радом Петровићем запути у Русију, на његово завладичење. Кад га је Ракић упознао, држао је покрај себе двије ријетке књиге: пјесме Андрије Качића Миошића *Разговор угодни народа Словинског* и *Регламенти* или устав Петра Великог о свештенству и монаштву, а био је срећан што је дочекао да његово Знепоље буде у српској земљи. Старина је, према свједочењу путопишчевом, убрзо умро, у увјерењу да је цјелокупно Српство слободно, а није могао ни наслутити да ће политичким играма великих сила његов завичај бити поклоњен Бугарској.

Посљедње путописне слике Ракићеве односе се на снажне импресије о кањону рјечице Јерме, „који је тако висок и са три стране тако оштро сасечен, да је страхота стати на њему, а камо ли надвирити се доле над реку, која, неколико стотина метара ниже, пирка ову стену"(174), те на приказ манастира Светог Јована Богослова у Доброшеву (данашњем Поганову), који је настао као задужбина средњовјековних обласних владара из друге половине XIV вијека, Константина и Јелене Драгаш.

***

Ракић са нескривеним емоцијама и патриотизмом пише о земљи и људима југоисточне или Нове Србије, како су одмах у поратним годинама називани ови простори, али га то не спречава да буде пажљив посматрач, те систематичан и критичан тумач наново ослобођених крајева. Истодобно са путописним дјелом Сретена Л. Поповића *Путовање по Новој Србији*, које је, како смо већ напоменули, објављивано у наставцима у часопису *Отаџбина* 1878. и 1880. године, Ракић је сачинио поуздане и студиозне записе који и данас могу бити од знатне користи за српску науку, као што је исписао и умјетнички беспрекорне, у појединим сегментима који се односе на Лаб, на Момину клисуру, на манастир Светог Ђорђа у Темској, на Знепоље и долину Јерме, те на карактеризацију старога монаха Исаила Цветковића Бајкуша, можда и најљепше путописне странице написане о југоисточној Србији.

Summary

Goran Maksimovic

NEW SERBIA IN TRAVEL DESCRIPTION PICTURES OF MITA RAKIC

In the experiment, the artistic procedure of Mita Rakic was analyzed in the travel description book "Iz Nove Srbije", which was published in the magazine "Otadzbina" in 1880 and 1881. As a travel writer Rakic united artistic and scientific, and it could be seen in uniting travel description pictures and personal impressions, interesting descriptions of nature, original representations of characters of contemporaries with professional experiments and observations about history, geography, democracy, ethnogaphy, language and cultural monuments.

UDK 929 (497.11) „1912“

Јован Пејчић

МИЛАН РАКИЋ 1912.
БЕОГРАД - ПРИШТИНА

1.

Шест година провео је Милан Ракић[1] на тешком и деликатном послу српскога дипломате у Старој Србији,[2] да би се убрзо потом нашао у првим редовима њених најодлучнијих ослободилаца.

1 Милан Ракић рођен је 30. септембра 1876. године у Београду. Правни факултет започео је у Београду, завршио га у Паризу 1900. године, 1904. постављен је за писара у Министарству иностраних дела Краљевине Србије. Од маја 1905. Ракић је у Српском конзулату у Приштини, у својству писара друге класе. Пет месеци доцније видимо га као вицеконзула у Скопљу, где ће остати до октобра 1906, па се враћа у Конзулат у Приштини, и ту ради до средине идуће године. Од јула 1907. Ракић је дипломатски представник Србије у Солуну. На Космет по трећи пут долази у септембру 1908. и у Приштини проводи три наредне године - испрва, годину и три месеца, у ранијем звању, затим као шеф Конзулата. Октобра 1911. добио је унапређење и крајем децембра исте године из Приштине је премештен у Министарство иностраних дела у Београду.

2 На коју земљу, на које пределе мислимо када кажемо Стара Србија? Јован Хаџи-Васиљевић у два се наврата бавио овим питањем. Први пут године 1906: „Именом *Стара Србија* означавају се све оне земље у Турској у којима живи српски народ, а које се налазе на југу и југоистоку од Босне, Херцеговине, Црне Горе и Краљевине Србије, управо све српске земље, сем Босне и Херцеговине, које имају своје историјско име.“ Четири године касније био је још одређенији: „Стара Србија граничи се са истока Бугарском, са запада Босном, Црном Гором и Албанијом, с југа Македонијом [...] и захвата Новопазарски санџак, Косово, Метохију и Повардарје, а главна места су: Призрен, Скопље, Велес, Ђаковица, Приштина, Пећ, Тетово, Митровица, Пљевља, Нови Пазар, Сјеница и др.“ - По Јевти Дедијеру (текст је из 1912. године), Стару Србију чине: „На југу од планинског венца Шаре - Карадак, Овче Поље, Славиште, Средорек, Козјак, Црна гора (Скопска), Полог са тетовском котлином, Пореч, Кичевска и Дебарска област; на северу од Шаре - слив Источне (Јужне, односно Биначке) Мораве, Косово са Дреницом, Призренска област (Гора, Опоље, Хас, Средска, Подрима, Подгор), Метохија са Подгором, Прекорупље, Плав, Гусиње око Скадра, Ругово, Стари Колашин и област Новопазарског санџака.“ - Крајем 1913. године Народна скупштина Краљевине Србије донела је *Закон о ūрисајединењу Стāре Србије Краљевини Србији и уūрави у њој*. Члан 2 поменутог Закона набраја припојене округе и срезове с њиховим средиштима; то су: Битољски (са

Године 1912. Ракић и Краков су, као добровољци, с одредима Војислава Танкосића и Војводе Вука, „мушевито прешли границу“ и, у крвавим окршајима на Преполцу, Лисици, Свирцима и Мердару, „у прасци бомби“, заузимали, један за другим, турско-арнаутске ровове и карауле.

Од Ракића се, према томе, о Старој Србији могло много чути. На његова сећања, написаће Црњански, мисли се као на српске националне мемоаре.

Поткрај лета 1928. године, међутим, у једноме од отмених и тихих ресторана женевских, на питање Бранимира Ћосића о његовој служби на Косову, Милан Ракић, песник и високи представник српске политике у свету, одговорио је:

„Не, о догађајима у Приштини, о свом конзуловању доле, не могу вам ништа рећи, још је прерано говорити. Какви догађаји, какви људи! [...] То је било херојско доба, велико доба.“

2.

Био је то одговор дипломате који се држи реда и зна за такт.

Ракић је, по свему, био „човек у себе окренуте амбиције“ (Исидора Секулић): таквим људима ништа није толико страно као истицање сопственога јавног рада и народних заслуга. Ћосићу и свем ондашњем српскоме свету, па и шире - у европским политичким и дипломатским круговима - ова особина Ракићева била је навелико позната, и он се о приштинским данима песниковим даље није распитивао.

Међутим, о Ракићевом службовању у Старој Србији знало се до тог доба можда и више него што је он сам претпостављао да се зна.

Није се, ипак, знало све, па су се испредале приче. И писало се о његовим конзулским данима на Косову. Писали су историчари, есејисти, новинари.

Могле су се, штавише, читати приповетке у којима се Ракић, по имену и презимену, појављује као уметнички лик.

Па ипак, Бранимир Ћосић морао се задовољити Ракићевим кратким и општим виђењем - изреченим, наравно, *дипломатски*: на начин каквом се прибегава кад се жели истаћи значај неке појаве, збивања, активности, али и избећи свако одређеније казивање.

седиштем у Битољу), Брегалнички (Штип), Звечански (Косовска Митровица), Косовски (Приштина), Кумановски (Куманово), Охридски (Охрид), Призренски (Призрен), Пријепољски (Пријепоље), Рашки (Нови Пазар), Скопски (Скопље), Тетовски (Тетово) и Тиквешки (Кавадарци).“ - Јован Цвијић, опет, сматрао је да „Старом Србијом треба називати све оне области старе српске државе које су до пре ослобођења [1912. године] у домаћим и страним картама називане Србијом и из којих је становништво називало своју земљу Србијом и српском земљом“. - Имајући на уму Цвијићев став, Владимир Цветановић данас закључује да је *Стара Србија* била и остала „појам у души и свести српског народа, нарочито у времену док је он у тим просторима био под турском влашћу“.

Да је пред собом имао особу чије звање не поставља „границе... око његове личности" (Б. Ћосић), и чији се поглед на свет морала и политике толико много, елементарно не разликује од „очекиваног", да је то био стваралац уобичајеног народносног и психичког склопа а не човек „сав... интегралан, сав затворена линија", што значи личност у којој нема ничег „наполовичног, условног, конвенционалног" (Јован Дучић) - какву би повест млади књижевник чуо од славнога саговорника?

Ова прилика, а ни сама тема - *Милан Ракић 1912: Београд - Приштина* - не потребују исцрпан нити свеобухватан одговор.

3.

Последњи Ракићев конзулски извештај из Приштине, послат у Београд 22. новембра [5. децембра] 1911. године, носи дух неопозивога и старог сазнања, штавише препоруке Светислава Симића, шефа Српског конзулата у Приштини 1899. и 1900. године. Српској влади и њеном председнику, уједно министру иностраних послова др Владану Ђорђевићу, Симић је фебруара 1899. писао:

> Остављени без заштите власти, наши су људи упућени да се бране сами од Арбанаса. Али док су сви Арбанаси наоружани, Срби су, остављени голих шака, приморани да погну главу и примају ударце без отпора, а киђења без ропота. [...]
>
> Ја држим, господине министре председниче, да бисмо се ми могли постарати да овоме народу дотуримо мартинке, које су нам још преостале и леже по магацинима...

Дванаест година је отад прошло, а ништа се није променило и Ракић готово у реч понавља исти захтев, сада Николи Пашићу:

> Министарству је познато како су зулуми учестали и какво је несретно стање наступило у овим крајевима. Дипломатска акција остала је без успеха, тако исто и молбе локалним властима. Има засад само један начин да се нашим људима помогне, а то је да им се да оружје. То и они увиђају и они сами траже оружје примајући последице на себе.

Дан касније упутио је Милан Ракић писмо и Јовану М. Јовановићу: моли га да у влади подржи његов предлог и заузме се око прибављања оружја и муниције за Србе са Косова и Метохије:

> Молим Вас, помозите ми у овој ствари, јер је мој положај врло незгодан. Сваког дана имам пун Конзулат несретних људи који траже оружје, који су у очајању и који су готови на све.

Ракић то пише месец и по пошто га је влада у Београду унапредила и поставила за шефа Конзуларног одељења у Министарству иностраних дела Србије.

Али Косово му се, изгледа, није напуштало. Како, иначе, схватити речи Милана Ћурчина из писма Ракићима од 5 [18]. марта 1911, у којем он, међу осталим, каже:

> Чујем да сад волите Приштину више свега.

Ипак, налог је стигао и Ракић се, средином децембра, навелико спрема за повратак у Београд. Нерасположен је и потиштен. У писму од 1 [14]. децембра, последњем из Приштине у Београд, ту селидбену атмосферу описује као непријатну и крајње мучну:

...Док око мене чекић бије у чамову даску - укуцавају се сандуци - ја се од јутра до мрака бавим сувим рачунима...

Куд одводе ови редови?

Скоро би се могло помислити како из њих пробија стрепња да је свршено с Ракићевом косовском мисијом.

4.

Написати какву представку па ставити њену копију у архиву ради личног оправдања, то није био Ракићев манир.

Заблуда је, стога, мислити да је одласком с Косова Милан Ракић заборавио на Косово. Напротив, током читаве 1912. године, све до избијања рата с Турском, чинило се да је право средиште управљања збивањима на Косову пресељено у Београд и да се налази у Конзуларном одељењу у којем је господовао Милан Ракић.

Многа рукописна и јавна сведочанства - необјављена писма, дневници, сећања, као и чланци у периодици, споменицама, зборницима архивске грађе - подробно осветљавају управо тај правац Ракићевог националног раденишта за ствар Старе Србије.

Божин Симић оставио је о овом виду Ракићеве делатности прворазредан документ:

...Није било учитеља ни професора, није било свештеника, није било једног отреситијег мештанина у Старој Србији који не би помињао име Милана Ракића са највећим уважењем. У Србији, такође, није било ниједног предратног официра који, кад год би дошао у додир са Конзуларним одељењем - било као четнички војвода или погранични официр - не би осетио велику радост што је, у тешким данима по наш народ, одбрана Српства у Турској била поверена човеку какав је био Милан Ракић. Сваки од тих официра, излазећи из Министарства, без обзира да ли су тамо успели у својој мисији или не, износили би сви један исти утисак: да је Милан Ракић, као шеф или сарадник на истом послу, као обичан или блиски познаник, увек господин у пуном смислу те речи. Ни национални радници с Југа ни ми војници, никад нисмо код њега осетили оне типичне одлике старе дипломатске школе: велику тајанственост, неискрено ласкање, и срачунато избегавање личне одговорности. Ракић је био, још пре Рата, претеча дипломате новога кова: озбиљан и уочљиво отворен, он би са једва приметним осмехом одмах приступао главном предмету разговора. И кад би за какав предлог - ма колико по нашем мишљењу важан био - Ракић рекао: „Од тога не може бити ништа" - излишно би било даље настојавати на томе. Но зато, ако би нашао да је ствар корисна и изводљива, он би се сав заложио за њу, не ретко и по цену свога положаја.

Тако је заиста и било.

У Београду су се у то време држали редовни недељни састанци са страним дипломатама, и Ракић је не једанпут био принуђен да одговара на неугодна питања о борбеним и обавештајним акцијама које су на тлу Старе Србије предузимали српски четници и погранични официри.

Међутим, таква питања, срочена врло често као оптужба и провокација (увек у аустријско-турском двогласу), Милана Ракића нису затицала неспремна. Нису га ни бринула: то је политика, а зар Аустријанци и Турци да му причају какву политику Турска и Аустрија спроводе у Старој Србији, и како је спроводе.

По завршетку једног од састанака, пред старијима од себе мирно је рекао:

Кад ови људи [национални радници на Косову, обавештајци, четници] ризикују своје животе, вала можемо се и ми лако презнојавати на замерке Бал-плаца или Босфора.

Мора да је у тим тренуцима мислио на елиту војвода и четника, официра и студената који су, штитећи православни свет од Турчина и Арнаутина, сневајући освету и ослобођење Косова, храбро и без жаљења остављали своје кости по старосрбијанским гудурама.

Ракић је многе од њих лично знао. Јунаштво којим су се одликовали, спремност да умру за идеал, правду, право, начин на који су себе на жртвеник отаџбине приносили - све то из корена је, још на почетку, променило колико његове дипломатске навике, толико и душу, доживљај Српства и православља, поглед на живот и на смрт.[3]

Ту, тада, тако - све се Ракићу догодило, и све је знао. Григорију Божовићу преостаће једино да запише:

Обноћ сазревши и уравнотеживши се, као какав витез из небалканске легенде, а нежне душе као њиме опевана месечина, стао [је Милан Ракић] да брани то клето Косово.

Касније, Ракић ће схватити:

Та промена, то је оно највише, најлепше што му је Стара Србија дала - тај благослов по који га је судбина одвела у Приштину.

5.

Промене не иду мимо бола: само што је на Космет стигао (ни други се месец није био напунио), збива се великохочанска погибија српских комита.

Желећи да, 1939. године, уочи откривања споменика Милану Ракићу на скверу пред хотелом „Српска круна" (данас Библиотека града Београда), још једном ода пошту преминулом песнику, у коме он првенствено види националног радника и борца, Божин Симић решава да оживи успомену баш на тај жалосни догађај из повеснице Српскога југа:

Готово у самом почетку четничке акције, Ракић је већ био са службом на Југу. Својим проницљивим „јапанским" очима он добро посматра сваког војводу и четника. Прати врло озбиљно и њихове борбе. И шта види. Види необично одважне људе и јуначке подвиге. Види у 1905. години јуначку смрт поручника Бране Јовановића и потпоручника Жике Миловановића. Првог у борби на Петраљици, а другог на Великој Хочи. И један и други умиру исто онако мушки као Стеван Синђелић на Чегру. И један и други, пошто су утрошили последњи метак, по четничком завету сломили су своје брзометке. А кад су их аскери потпуно

3 Касније, запис Милоша Црњанског - који је још као темишварски гимназист написао две приче о старосрбијанским четницима, „Велько" (1908) и „Издајица" (1911), и објавио их у сомборском *Голубу* - оживеће изнова снагу и лепоту ове промене у Ракићу: „Национализам тих првих, младих официра, што бацају чинове да би ступили у чете, оног дугог реда учитеља и попова, малих занатлија, хлебара, из оних крајева што бацају животе из сажаљења, узбуне, освете, за слабијег, гаженог, вређаног, вечан је и племенит осећај и доживљај који вреди колико ма који."

опколили и позвали на предају, Брана и Жика одговарају хицем последње бомбе. Затим, пошто су се брзо испели на кров запаљене куће, и један и други скачу у огањ, да живи сагоре али да не оставе ни своја тела ни оружје непријатељу као борбене трофеје. Брана је скочио певајући: „У бој, у бој!", а Жика са узвиком: „Ево, Турци, како се српски официр предаје!" Са Браном је тога дана погинуо поручник Богдан Хајнц, а са Жиком су изгорели Саватије Милошевић и учитељ Лазар Кујунџић.

У оно време, јуна 1905, одмах по обрачуну у Великој Хочи, Ракић писмо Јовану М. Јовановићу започиње реченицом:

Данас сте већ из депеше видели за нашу несрећу.

Сада, 1912, као шеф Конзуларног одељења, он зна да се неопозиво приближава час у којем ће се величини косовских жртава, све од Лазара и Милоша, имати да дода слава крајње победе, или нове потпуне трагедије.

У ваздуху се осећао рат. Свуда. Не само у Београду, Шумадији, Поморављу, Старој Србији - него и у Европи.

Од пограничних земаља то се није могло сакрити. Није се ни тајило.

За дивно чудо, суседне државе, традиционално непријатељски расположене према Србима, не предузимају ништа да војнички процес у Србији зауставе.

На нашу срећу - забележиће доцније савременик - код српских суседа није било ниједног дипломате, ниједног њиховог државника, који од предстојећих ратних догађаја није очекивао коначну пропаст Србије.

Класичан пример ове врсте политичке кратковидости представља понашање аустроугарског министра иностраних послова грофа Леополда Берхтолда. Кад је искрснуо Први балкански рат, Берхтолд не само што није покушао да га спречи, већ је, напротив, „врло задовољно трљао руке, јер је као у воску држао: да ће Турска згромити Србију" (Б. Симић).[4]

По свему, такве „процене" пограничних земаља олакшале су и, у великој мери, убрзале припреме Србије да у своје окриље поврати земљу-колевку.

4 Суштински, Божин Симић био је у праву. Према Хугу Ханчу, биографу грофа Берхтолда, питање могућнога рата на Балкану први пут се у Аустроугарској озбиљно поставило на седници министарског савета одржаној у јулу 1912. године. Став Берхтолдов био је да, у погледу на Балкан, Аустроугарска треба да се побрине за мере предострожности: у случају да дође до рата са Турском, она мора наступити као снажан чинилац спреман да онемогући да, без њене сагласности, дође до „диспозиција области" за које је она заинтересована. Два месеца касније, на тајној седници истога министарског савета, Берхтолд истиче да је најважнији задатак Аустроугарске да спречи избијање таквог рата на Балкану „у којем ми не бисмо имали шта да добијемо". - Као тачан суд показује се и Симићева опсервација о бечко-пештанским „очекивањима" у вези с исходом српско-турског рата за Косово: Бернхард фон Ферст Билов записао је да је победа Србије над Турском 1912. године у Бечу примљена као пораз Монархије. (У трећем тому свога дела *Denkwuerdigkeiten*, штампаног у Берлину 1931, кнез Билов, да и то наведем, без увијања наглашава да је водећа идеја аустроугарске балканске политике одувек била: „Понизити Србију и држати је у немоћи", све зато да би се у погодном моменту „оперисало ово слепо црево Европе".)

6.

Ракићева улога у припремама за ослобођење Старе Србије тешко се може преценити.

Превиде историјске науке исправљају сведочанства учесника. На перу и причи шкрт као мало ко међу борцима из тога доба, рођени завереник, црнорукац од оснивања тајне организације „Уједињење или смрт", сарадник Српског конзулата у Приштини од 1908, Божин Симић не штеди речи кад ваља описати Ракићеве националне заслуге:

> Пред сам Рат, на ухођење турске војске и извиђање земљишта на главним операцијским правцима наше војске, упућено је било преко двадесет официра (Димитријевић-Апис, Миловановић-Пилац, Вемић, Завађил, војвода Вук, Тоза Ранковић, војвода Дуле, Танкосић, Брзаковић, Ђокић, Пантић, Михајло Димитријевић, Богдан Раденковић, војвода Скадарац, Божин Симић, и други). Неки од њих вратили су се са терена у току мобилизације наше војске; а неки су и даље остали на терену. И то је у многоме дело Милана Ракића, јер се та корисна експедиција не би могла остварити да је Ракић није свесрдно помагао и новчано омогућио.

Извесност скорог рата видео је Милан Ракић са свога положаја боље но књижевни пријатељи с којима се сусретао у редакцији *Српског књижевног гласника*, у позоришту, уз поподневну кафу у „Руском цару" и „Српској круни", у „Коларцу", јасније но политичари безнадежно окренути страначким сукобима и провизијама, слепачкој борби за голу власт.

Ракић се, дакле, мирно спремао за рат. У писму од 13 [26]. септембра 1912, он Десанки Живадиновић поверава:

> Сабље све више звецкају и ваздух све више мирши на барут. Ако Бог да па дође срећан час да с војском честитога краља ударимо на она места где сам ја доскора живот проводио, ја ћу да пођем тамо као средњовековни витези, у ратничком одушевљењу, готов на грубе и крваве авантуре...

Ни месец није протекао од дана када је ово писмо упутио, а Ракић је, у униформи четника Војводе Вука, састављао жени прву вест из ослобођене Приштине:

> Косово је осве̏ћено!

7.

Милан Ракић - краљевски заступник Срба у европским крајевима Отоманског царства, Ракић - творац недостижних косовских стихова, Ракић - публицист чији погледи и радови о друштвеним комешајима на простору Старе Србије дижу на ноге дипломатске корове европских престоница... - то су активности које испуњавају тек једну, литерарну, интелектуалну, државно-политичку раван његовога рада на заштити православног српског народа у Косовском вилајету.

Постоји и друга, мање видљива страна, која чува непосредан, животно-практичан карактер Ракићеве личности. Песник, дипломата и новинар овде остају у сенци - појављује се Ракић ратник, добровољац у

редовима најодлучнијих ослободилаца Старе Србије (комиты, учитељы, студената и ђакâ),[5] који предњаче у борбама за ослобођење Приштине.

Ракић се, као што је познато, кратко време задржао на месту шефа Конзуларног одељења у Београду. Кад је букнуо Балкански рат, напустио је министарство одмах по оглашавању мобилизације и, не јављајући се ником од претпостављених, придружио се као прост борац добровољцима пуковника Алимпија Марјановића, потоњега чувеног старосрбијанског четника, овчепољског војводе.

Ћурчин бележи:

[Ракићева] породица, и породица његове жене, биле су престрављене; шта нису чинили да га задрже, али њега нестаде.

Све се одвијало муњевито.[6] У Прокупљу је Ракић прошао оштру двонедељну војну вежбу под Танкосићевом командом, па се с првом четом Војина Поповића - Војводе Вука упутио право на српско-турску границу, на онај њен одсек са ког се отварао пут према Приштини.

Изабрао је баш тај правац, каже Божин Симић, зато да би најбрже стигао на Косово и на Газиместан.

Откуда да се све тако одиграло?

8.

Помишљам да је Ракића, по његовом доласку у Београд, збунило промењено стање духова: онеспокојила га развејаност националне мисли, узнемирило ћифтинско држање и егоманија страначких првака; мучнину је у њему изазвало дефетистичко празнословље квазиинтелигената и новинарских свезнадара - „пројектаната српске сутрашњице". Слушао је те „слободоумне" људе обузете невољама и слободом туђих и далеких народа, и с горчином у души питао се: Зар није природније да мисле и раде на олакшавању бескрајне беде свога народа у Старој Србији, изложеног нечувеној анархији и дивљаштву Турака и Арбанаса?

Тако, гледао је и чудио се.

Једно писмо, оно од 26. децембра 1911, може бити прво Ракићево писмо написано по доласку са Космета, носи сву иронију тога његовог сусрета с родним градом:

> Док сам био у Турској - смешно је рећи, али је истина - чезнуо сам за Београдом. Сад се почињем разочаравати. Свет се пређифтио, позна-ници се изменили, настало неко друго време, и ја се сад осећам у Београду као у некој страној непознатој вароши.

5 Међу овима последњим, истицаху се Александар Сања Живановић, студент прве године архитектуре (син министра Живана Живановића, сестрић Аписов, који је као добровољац погинуо при пробијању турске границе 1912), и седамнаестогодишњи београдски гимназијалац Станислав Краков.

6 Ракићев одлазак у добровољце зачас је одјекнуо Београдом. Поведени његовим примером, у рат су пошли многи млади људи („узданице будуће Србије", како ће штампа забележити), међу њима: Љубомир Бојовић, Владета Ковачевић, Милан Гавриловић, Илија Шуменковић... Неколицина од њих положили су животе у борбама с Турцима и Арбанасима, а сви су се прочули по јунаштву.

Ракић је, на тај начин, у свему дао за право своме младом пријатељу и другу по песми Милутину Бојићу. На четири дана пре његовог писма, Бојић је, наиме, речима пуним чемера описао у *Пијемонту* тај апатични, растањени дух српске престонице:

После партизанства, једна од највећих мана наших јесте равнодушност према националним питањима. Никад осећање љубави према ужој и широј отаџбини Србиновој није било слабије но данас. [...]

Давно већ престали смо ми да продужимо зидање нашег народног дома, оног светог дома коме су ударили темеље Карађорђе и Милош. И не само што тај свети храм не зидамо, не довршујемо, ми и оно што су они подигли рушимо. Камен по камен, циглу по циглу вадимо из њега, и мирно гледамо како се руше његови читави зидови. Сваки дан све више ми скрнавимо свето дело наших славних дедова, сваки дан све више ми обесвећујемо нашу највећу светињу!

...Не заборавите да је данашње време глуво доба у које се људи позивају на свето дело. Тешко се чује глас који нас зове да пођемо путем који ће нас одвести у обећану земљу: ми спавамо и радије лутамо по пустињи живота.[7]

А опет, нису Београд тако видели само Бојић и Ракић. Сведочење Слободана Јовановића, сачувано у једном његовом писму из 1913. године, у свему потврђује њихову муку:

Ја сам пред рат био готово сасвим изгубио веру у нашу будућност; сада ми изгледа да смо се [...][8] сви ми који смо били постали сувише песимисти. Београд није Србија, то је што не треба заборавити - и ми смо сви грешили што смо по ономе што смо у Београду видели, закључивали о целој земљи...

У некролошком чланку о Ракићу, који је саставио давнашњи његов пријатељ Милан Ћурчин, живо је представљена иста духовна и политичка ситуација српске престонице уочи балканских ратова, Београд какав се Милану Ракићу приказао:

У ствари, само они на терену, у Јужној Србији и Македонији, који су се носили с Турцима и Арнаутима, спремни да скачу у огањ и да живи сагоре, само су они имали, и могли имати, вере у свој рад и у будућност коју су припремали. Ми остали, то треба отворено рећи, ма колико да смо били национално свесни и расположени, па и на жртве приправни, ми смо сви сумњали до задњег часа у успех напоры и у могућност победе. Памтим добро, оне вечери кад је проглашена мобилизација за Балкански рат, уочи поласка у унутрашњост Србије: ишао сам по Кнез-Михаиловој улици са једним старијим другом, одличним научником и јавним радником, и готово смо плакали разговарајући о том шта чека јадну малу Србију, и цело кукавно Српство, у борби са Турцима, на чијој се страни налазила наша тада моћна северна сусетка!... Дрхтали смо при помисли шта ће ускоро бити са свима нама и са нашим милима; а знали смо да тако као ми мисле сви у Београду, почевши од председника Владе и ректора Универзитета. Нико није имао вере у нашу војску. И то, на неколико дана пред Кумановску битку!...

На овом месту Ћурчин прави мали прекид, уноси три тачке, јер у следећој реченици све је морало бити преокренуто: дах, ритам, тема - подмет.

---

7 У Бојићевом чланку има, међутим, и једна искра вере у српску сутрашњицу, о каквој вери, опет, у Ракићевом писму нема ни трачка. Бојић чује глас који му говори да је све то привремено и за малена, и осећа да ће тај тихи глас „једног светог дана затрештати као јерихонска труба и избудити ово успавано поколење". Али нада његова није Београд, глас што се њему јавља долази из самог срца Србије. Одговор Бојићев открива наслов текста - „Пробудиће се Шумадија!"

8 Реч нечитка.

Тада се међу нама пронео глас да је Милан Ракић отишао с комитама на границу, са четом војводе Вука. Једино они, револуционари, знали су куда иду, и веровали су у оно што раде; и једино они имали су право. С њима је био Милан Ракић, све време: од године 1905. до битке на Лисици; и као саветник и као барјактар, и као песник и као четник. Оно што је у стиховима предсказивао и проповедао, то је и на делу изводио.

Милан Грол пак оставио је овакав запис:

Хиљаду деветсто дванаесте године Милан Ракић, као четник у чети Војводе Вука, прелази границу на Мердарима. Бивши конзул у Приштини, са реденицима прекрштеним преко кожуха и шубаром на глави, улази на челу колоне у Приштину.

9.

Тако је било у октобру 1912.

Када се, међутим, крајем децембра 1911, годину и пô од разговора с Цвијићем, вратио из Приштине у Србију, у Београд - на шта је наишао?

Првих дана и недеља само се горчина скупљала у њему. Гледао је и, као омамљен, слушао „интернационалне" Србе како се, без ока и ува за свој народ, „узрујавају" због друштвене потлачености (и не зна се чега све не) света на најудаљенијим континентима. Учинило му се да српске националне бриге ни до кога не допиру, да нико не види Косово.

Међу пријатељима, касније, рећи ће: све су то биле ситне приче људи за непамћење - из којих ће, уосталом, убрзо, попут лошег алкохола, испарити то „интернационалистичко пијанство".

Година 1912. то је најбоље потврдила. Мобилизација за ослобођење Старе и Јужне Србије, за рат с Турском, крунисала је час на који су векови чекали: све живо српско устало је на Турке и Арнауте. Није се Србија, није се Београд могао препознати. Ваља само погледати у ондашње новине, прелистати књиге ослободилаца и хроничара

Вељко Петровић, песник, извештач новосадског *Браника* са војне за слободу Старе Србије, лаконски описује тај невиђени отаџбински покрет у своме другом јављању листу:

За мобилизацију није ниједан дипломатски представник у Београду знао. Њена објава у два сата по подне изненадила је све. А још више то што су наредбе стигле у српска села у поноћ, а већ ујутру је било код команде пријављено деведесет одсто обвезника...

Па она анегдота коју Јаша Томић, дописник *Заставе* из Балканског рата, наводи у своме извештају о мобилизацији:

Многи се јављају командама, а у списковима је убележено: Умро је.

- Па за тебе овде пише, брате, да си умро!

Он оборио главу и ћути.

Јест, умро за војене вежбе, али је жив кад треба светити Косово.

Говорили су да је таквих било неколико хиљада. Та то и мртви устају из гробова да свете Косово. То је да се испуне речи народне песме, да ће Краљевић Марко оживети...

Похрлили Срби у рат, у ослобођење старих огњишта, свете српске земље: не само сељак и професор, не само чиновник и трговац, не само ђак и студент, него и деца, жене, старци.

Дигли се сви: писци, публицисти, научници. Затвориле се школе и факултети, збориште омладине бејаше једно - тамо: на убаву, *на пољу Косову...*[9]

Исидора Секулић јавила се у *Пијемонту*:

Велико је време и диван је живот сада... Прво смо били пророци и говорили смо реч рат, а сада смо војници и говоримо реч победа. За доброг војника је рат и победа свеједно. Ту једну реч мислимо и говоримо, ту једну веру верујемо, по тој једној речи познају очеви синове и синови браћу... Иди и победи! Сретан ти полазак, војниче, и сретна ти рана, рањениче...

Александар Белић, опет, штампао је свој чланак на првој страни *Политике*:

Лим, Лаб и Ситница, Ибар и Јужна Морава не носе из Старе Србије само воду која орошава Србијина поља и долине и живот им дају, него њима теку заиста и есенцијални делови народне душе наше, које даље носе таласи моћних Србијиних река према Сави и Дунаву... Стара Србија, она је мати Србијина, она је извор националне снаге Србијине, она је најдубљи и најскривенији део душе њезине...

Видело се, сав свет је могао видети: српска мобилизација бејаше свенародни одзив на гласове што у Пољу Косову вековима „избијају испод сваког камена, испод сваког грма", на „покличе војника, усклике хероја, јауке кукавица и злочинаца" (Дучић), постаде „одјек оне подземне тутњаве која је читав народ од анексије потресала" (Краков).

10.

Пуковник Алимпије Марјановић, организатор добровољачких одреда у Београду, знојио се пред упорношћу оних за које пушка не беше.

Прошли су, ипак, многи, и с њима студенти: Бојовић, Сања Живановић, Гавриловић, Шуменковић, Винавер, Воја Гарашанин...

Гимазијалац Краков прикључио се добровољцима не питајући за дозволу; при поласку воза на Косово, само је ускочио у вагон...

Песник Дис није се тако снашао. Одбијен од Ратне комисије, на Косово је могао једино као ратни извештач, никако друкчије. Показало се да ни то није једноставно. Да му се, на крају, нису нашли Слободан Јовановић и Бранислав Петронијевић, обојица на војној дужности у пресбироу Врховне команде (Јовановић као шеф пресбироа), можда ни у томе не би успео.

Али узалудан бејаше тај „успех" песника Утопљених душа. Бољка, с којом је од рођења живео, оборила је тих дана Диса у постељу. Очајан у души, слушао је и у новинама читао ко све, од „његових", иде на Косово: Иво Ћипико, Риста Одавић, Вељко Петровић, Живојин Дачић, Јаша Томић,Бранко Машић, Бруно Барили - српски зет... Велимир Живојиновић оставио студије у Лајпцигу и право на фронт... Само он везан за кревет.

9 Знао је Ракић да застане на овом месту: да би подсетио на час који је, по објави мобилизације, Павле Поповић одржао на Филозофском факултету, и с часа пошао, заједно са својим студентима, да се упише у добровољце.

Своју муку што лично, макар и као ратни дописник, не учествује у ослобађању Старе Србије, повериће Владислав Петковић песнику Владимиру Черини, хрватском дописнику из Београда 1912:

Што не допринесох ништа, боли ево овде, боли до суза, до ридања без краја... И сунце је сада лепше, и звезде су сада сјајније, а мени је теже него икада. тешко је овако остати уз жену, остати к'о и жена. Мој ми живот не изгледаше никад жалоснији и сувишнији.

Шта још да се помене?

Ето пример академика Жујовића, државног саветника и бившег министра спољних послова, с којим је и он, Ракић, кратко време, 1905. године, као секретар Српског конзулата у Приштини, непосредно радио за српску политику на Космету. Ко не зна за његово потресно, узвишено писмо Пашићу!

Драги Председниче,

Првога дана мобилизације дошао сам у Београд, а другога се јавио Окружној команди, где ми рекоше да због година немам, нити ћу имати какве личне војне обавезе. Дадох комору коњску и воловску. Помогох шест-седам војних обвезника, сељака, да оду на бојно поље. На бојиште отпратих брата и пет рођених синоваца. Дадох на дватри места прилог за ратнике и рањенике.

Али, поред радости од наших војних успеха, свеједнако ме нешто тишти: што сам сада ја овако мало користан, па осећам потребу да бар, са ово мало имања што сам га сачувао, будем од помоћи нашој Отаџбини.

Молим те, дакле, да за нашу ратну касу примиш овај прилог од 12 хиљада динара, које имам код Управе фондова. Нека га Министарство војно употреби на које хоће циљеве.

Исто тако осећам потребу да ти учиним ову изјаву: ако би држави у овом рату затребало да чини позајмице у земљи, ја јој стављам на расположење цело моје имање и покретно и непокретно, и очевину и уштеђевину.

Твој
Јован М. Жујовић

Светли и свети дани - баш као што је, *у Новом Србину*, написао Скерлић:

Као плаховити горски потоци у пролеће прејурили су српски витезови преко уских граница Србије, и елементарном силином којој се ништа на свету није могло одупрети, надрли су у земљу плача, у истинску долину суза, која се зове Стара Србија. Муњевитом брзином прегажени су арнаутски дивљаци и турски варвари, и расковани ланци вековноме робљу. И видело се чудо које у скептичној и меркантилној Европи давно се није видело: шта све може да учини један народ који се решио да мре за слободу...

Дочим, у препуним црквама и манастирима, одјекивао је пророчки глас владике Николаја Велимировића:

Оно што је било сан читавих пет столећа, ми данас гледамо као јаву. Једна од највећих немогућности из списка наших националних песимиста постала је опипљива реалност. И све остале немогућности из нашег националног програма, који је обухваћен древним народним пророчанством, несумњиво ће ускоро постати опипљива реалност. Још један ћилим мора се осути, као што се један већ осуо, да би Срби могли своје национално ткиво изаткати. Једна је царевина срушена, још једна ће се морати срушити, да би се пророчанство косовско потпуно остварило.

А Надежда Петровић, с Лазаром Кујунџићем стварач четничкога покрета у неослобођеним српским крајевима?

Она је не часећи кренула с војском у Стару Србију. Као болничарка, но зар је могла не бити и сликар, не постати писац.

Брат Надеждин, Растко, аташе у Ватикану и секретар посланства у којем је он, Ракић, био први човек, показао му је 1927. године, у Риму, сестрине „Великохочанске" и „Призренске забелешке" из 1913.

Дивни и потресни записи - Надежда Петровић је незаобилазни сведок, хроничар и песник васкрса српског Косова. Као Јефимија Кнеза, тако она оплакује војводу Кујунџића, другог Лазара:

...Ја, ево овде, у твоме суседству, војводо Лазаре, према твојој хумци у Хочи, седим у твоме Призрену, где ме је ослободилачки рат довео, и негујем јуначке и витешке рањенике, ослободиоце и победиоце. И са прозора мојих болничких соба често посматрам твоју хумку која још и сад тамо стоји као царски престо. Осам година је како ти тамо лежиш чувајући Душанов Призрен. И сачувао си га, и предао га народу своме слободна. Сада, отуда, са својега окомка ти видиш на оној зеленој ливади двеста-триста закрштених паралелних хумки крај Бистрице, на чијим сам белим крстовима сама црнилом исписала њихова имена и суђени смртни час. У тим хумкама леже борци и витезови из Србије, крила поломљених у Љуми, у Миридитима и Дукађину. Ту се одмарају, као и ти, славни осветници твоји и твојих другова за вашу мученичку и часну јуначку смрт.

Ти ниси мртав, Лазаре...

Такви су то били људи, такви Срби!

Тако се радило!

11.

Био је Милан Ракић познат са те своје особине: да говори о другима, увек, о себи никад.

Или, ако кад понешто и каже о себи, било је то некако закривљено, суво такорећи, као да се то на њега и не односи, камоли да се дотиче његовог живота, његових осећања и мисли. Да ли стога што је, како ће један саборац с Косова, Милан Чемерикић, забележити, „његов рад, као и општи рад тога доба, био у сенци"?

Тако, умео је усхићено и дуго да приповеда како се Јован Бабунски, „млад и повучен учитељ, дотле нежан и миран", на његове очи претварао „у горостасног четника, у одбрани слободе".

О сопственом националноме раду, међутим, Ракић је ћутао.

Са заносом је говорио о прегнућима, јунаштву, пожртвованости Богдана Раденковића, Вукајла Божовића, Аритона Поповића, Стојана Капетановића, Анђелка Нешића, Петра Костића, и кога још не од знаних и чувених националних бораца.

Али повлачио се Ракић и пуштао да мирују речи кад би дела његова дошла на ред.

Опчињавало га је витештво Незнаних и користио се сваком приликом да припомене како су Григорије Божовић и он с дивљењем њихове подвиге и жртве пребројавали, не стигав никад да похватају конце гласничке мреже коју су поставили, одржавали и ширили.

Заслуге Незнаних Ракић је као нико величао - свој рад са њима није ни помињао.

Волео је, пред пријатељима, да препричава чак и детаље из преписке с извесним „Далматинцем" - име његово није наводио - чије га је писмо нашло 1912. у Старој Србији, и који га је молио да му пошаље црвене божуре са Косова.

Причу је завршавао стишано, и срећан:

Послао сам му их, и он их је гајио у својој башти као реликвије.

И ту би стао, као да је то све у чему се виде његов удео и његова слава.

12.

Тај манир Ракићев - сме ли се узети само као пажња према пријатељима? Зар се плашио да их не оптерети собом? Или је, начелно, свако причање о себи, о властитим успесима, заслугама, сваку жалбу на неоправдану запостављеност (то, може бити, понајвише) сматрао рђавом особином, неизграђеношћу карактера, последицом лошега кућног и друштвеног васпитања, одсуством смисла за ред, недостатком самопоштовања?

Све заједно, ја бих рекао. Зато је, мислим, најрадије бирао ћутање.

То Ракићево ћутање крило је, заправо откривало је саму суштину његове личности, природу његову - природу правога, по срећном изразу Тодора Манојловића, „елитног човека".

У једном писму - написао га је 13. септембра 1912. године - Ракић је, ипак, исповедио свој морални *вјерују*:

Ја сам се увек старао да ономе што ја осетим, дам карактер општости, и има пуно људи, с којима сам одличан пријатељ, а који не само од мене нису чули ништа о мојим осећањима, него нису могли ни наслутити да ли се у опште што у мени и шта дешава, толико ми је нелагодно уплитати себе и упознавати друге са стварима које се мене тичу.[10]

Али јавност је Ракићева сећања тражила. Полагала је, у извесном смислу, право на њих.

Новине су подгревале та очекивања.

13.

Човек није Бог. Бивало је, значи, и часова кад је Милан Ракић одступао од своје надалеко знане навике.

Тада се, не успевајући да пригуши понос, поверавао о судбини која га је пратила при ослобађању града у којем је доскора конзуловао.

Бранимиру Ћосићу је, тако, признао:

10 На шта је, међу осталим, ту Ракић мислио показује епизода коју евоцира Коста Ст. Павловић: „Милан Ракић посланиковао је пуне две године у Копенхагену са Полом Клоделом. Добро су се знали и често састајали, али су обојица напустили Копенхаген фебруара 1921, Ракић за Софију а Клодел за Токио, а Клодел није сазнао да му је Ракић био колега не само у дипломатији, већ и у песништву."

Најлепши час сам доживео једног дана 1912. године, на Гази-Местану. Не знајући да сам и ја ту, један млад официр је рецитовао моју песму.

О ослобађању Приштине и о помену витезима кнеза Лазара и погинулим ослободиоцима Косова, одржаном на Гази-Местану дан по уласку у Приштину, говорио је и Јовану Вучковићу, Кости Куманудију, укућанима...

Коме још?

Та је прича уистину заносна. Састоји се од две епизоде, на које се може гледати као на чинове једнога истог драмског збивања.

14.

Први део приче долази од Милана Ћурчина:

По уласку у Приштину, Ракићу је прва мисао била да с ослободиоцима што пре дође у Конзулат.

Отишао је право у конзулат и потражио је у подруму звоно што га је као конзул некад, приликом посете султана Абдул Хамида на Косову 1908,[11] прокријумчарио био да би га обесио у звоник православне цркве „поздрављајући" султана. Надао се, тада, да ће султан, „ганут" толиком пажњом, затворити очи пред свршеним чином, и допустити да опет звона, после више стотина година, зазвоне са хришћанских цркава и манастира. [...] Али су га тада потказали турским властима, те му ове, у последњем часу, осујетише намеру и покваре радост.

Сада је с војницима звоно изнео и окачио га о грану у порти једине српске цркве у Приштини.

Први је повукао уже, па га је предао оном до себе, да и он зазвони.

Народ и војници приступали су звону један по један, скидали капу, крстили се и повлачили за уже - читав тај дан звонило је опет звоно на Косову, оглашавајући ослобођење и испуњење заветне мисли српскога народа.

У зграду конзулата Ракић се тога дана вратио с последњим сунчевим зрацима на западу. Ту га затиче ордонанс пешадијског пуковника Милована Недића, команданта Моравске дивизије II позива, која се у Приштину пробила одмах иза добровољачке претходнице Воје Танкосића и Војводе Вука.

11 Милан Ћурчин прави овде две грешке. Прва: Ракић 1908. није у Приштини; од октобра 1907. до краја 1908. он је вицеконзул у Генералном конзулату у Солуну. Друга: године 1908. турски султан Абдул Хамид уопште није долазио у крајеве такозване европске Турске. У питању су, ван сваке сумње, година 1911. и султан Мехмед V Решад - њему су јуна 1911. приредили Турци свечани дочек у Приштини, и „селамлук" на Косову пољу, пред Муратовим турбетом.

У Ракићевим писмима о тој посети, у којима он детаљно, из дана у дан, извештава Министарство иностраних дела Србије, нема међутим ни речи о набавци и сакривању црквеног звона у подруму Конзулата. У своме првом извештају, од 17. јуна 1911, у којем описује боравак турског султана Мехмеда В Решада у Приштини, Ракић само казује да су „Срби из Приштине, Гњилана и Липљана хтели да искористе долазак Султанов и да подигну звона на своје цркве, иако за то нису имали потребно допуштење... Власт их је свуда спречила да изведу свој план."

Сотир Аранђеловић, Лесковчанин, Недићев посилни, уноси у своју хронику ослобађања Косова кратак запис о овоме сусрету:

Када сам са штабом ушао у Приштину, [...] мене је командант упутио у кућу где је Српски консулат, и која је одређена за преноћиште штаба.

У консулату сам у предсобљу затекао капетана Воју Танкосића, пешад[ијског] капетана Николића, четнике: Милана Ракића, бив[шег] консула, и Љубу Бојовића, чиновника Минист[арства] с[пољних] послова. Поздравих се са овом господом, а Танкосићу рекох да сам дошао овде да се спреми стан за команданта дивизије и за штаб.

Капетан Танкосић одговори: да је та кућа и одређена за штаб Моравске дивизије и да ће се они одатле преселити.

У томе разговору затекао нас је и командант са штабом, кога присутни поздравише и по томе одоше у њихов стан.

15.

Другу епизоду забележио је Младен Ст. Ђуричић и она се тиче доживљаја о којем ће Милан Ракић младом пријатељу рећи: „То ми је био највећи дан у животу."

Ђуричић не препричава догађај него се у потпуности препушта Ракићевом казивању:

Оставио сам конзулат у коме више нисам имао шта да радим, па сам узео пушку... Дакле избисмо на само место Косовске битке[12] С десне стране гудио је Лаб, пун нове снаге од јесење кише, и журио да однесе велику вест. С леве, на брежуљку, слегало се замишљено Муратово турбе...

Постројише нас. У пратњи штаба појави се командант.

- Јунаци моји, знате ли где се налазите? Знате ли како се ово место зове?

У збијеном строју лупкарала је пушка о пушку, затезале се ремењаче.

- Овде, где ми сада стојимо, на Видовдан 1389. године, истог дана и истог сата, погинула су оба цара!... То је Гази-Местан, на ком је Обилић...

Око мене попадали војници. Погледам: љубе земљу!

Ваљда сам се и ја био сагнуо, кад нисам приметио - откуд изађе млад официр с исуканом сабљом. Стаде пред команданта, поздрави, рапортира нешто, па се окрете строју. Диже сабљу и поче громко:

- *На Гази-Местану*, од Милана Ракића!

Прво ме издаде слух, па онда и вид. Испред мене се подиже брег са турбетом, зави у црвено и остаде висећи као пламена застава... Исказа ме целог - планина!...

Од узвика се ломило небо. Нова и млада Србија слави Васкрс, а ја? С муком сам се држао на ногама. Више осетих, но што видех, кад се неко одвоји из моје јединице и, у трку, стиже пред команданта:

- Господине пуковниче, тај који је испевао ову песму овде је с нама... Ево га позади, с бомбама... у одреду Војводе Вука!

И одмах одјекну командантов глас:

- Добровољац Ракић, напред!

Чуо сам све, али нисам могао ни да коракнем. Чак ни да отворим уста. Рукавом од шињела заклонио сам лице и пустио сузе... први и последњи пут тада.

12 Ракићева прича није једино сведочанство о томе како српски војник доживљава ослобођење Косова. Има их много. Подсетићу само на још једно: у причу преточено сећање норвешког пуковника и писца Хенрика Аугуста Ангела (1861 - 1922), војног посматрача за време балканских ратова.

Ратника Ракића краљ Петар Први ставио је у ред великих јунака Првог балканског рата: одликовао га је Златном медаљом за храброст.

16.

Ипак, казивања, Ћурчиново и Ћуричићево, остала би непотпуна без два фрагмента Ракићевог приштинскога писма жени - упућеног 10. по старом, 22. октобра 1912. године по новом календару:

Јуче, уторник, на челу једне колоне ућох у Приштину. Још сад не могу да се стишам и да мирно пишем о свему што се за ово неколико дана догодило. Главно је да је све било добро и да је Косово освећено.

Ја сам врло добро, боље него у Београду. [...]

Овакве догађаје што сам видео сматрам као нарочито доброчинство неког провиђења...

И без потресно-узвишенога сведочанства Милана Чемерикића о Ракићевом пријатељству с његовим дедом Стојаном-Ванетом Џокле-Чемерикићем:

У селу Скуланову, на Косову, живео је један ханџија, Стојан Џокле-Чемерикић, родом из Призрена. Ракић је од њега направио себи не само човека од поверења него и најоданијег пријатеља. Пред одлазак за Београд, Ракић се опростио са тим својим пријатељем, који је био оронуо и оболео:

- Нећу, не могу да умрем пре него што видим српског војника на ослобођеном Косову - рекао му је пријатељ при опраштању.

Пролазили су месеци. Џокле је све више обољевао и није могао да се с постеље подигне. Али је он чекао, чекао је спасење.

И, најзад, куцнуо је био очекивани час.

У срећну јесен 1912. године, Милан Ракић, четник у претходници победничке српске војске, прелази границу на Мердарима, на домаку саме Приштине. С фишеклијама и бомбама, он, бивши конзул, улази на челу једне колоне у место у коме је толико година службовао. [...]

Ване, Мане и толики мали људи били су њему у мислима када се светило Косово.

Ракић се сетио и свог пријатеља из Скуланова. Једног дана поведе [са] собом неколико војника, и на челу ове необичне чете, са шубаром на глави, наоружан, упути се у село. Његов пријатељ Џокле лежао је на својој грубој постељи, живи леш, страшнији него онај Ракићев Христос у усамљеној цркви у Метохији. До њега готово нису ни допирали звуци косовских окршаја, ни осветничке победе.

- Слободан си, дошла је Србија! - узвикнуо је Ракић болеснику.

Иако у полусвести, Џокле је познао глас. Погледао је Ракића, погледао је наоружане војнике под шајкачом око њега, и разумео је. У магновењу прибрао је сву своју снагу, устао из постеље, мршав, дуг, незграпан, и пољубио свога ослободиоца у чело. Заљуљао се и пао.

Џокле је могао испустити душу тек када је његов завет био испуњен.

17.

Милан Ракић - шта је с њим било по ослобођењу Старе и Јужне Србије, и по окончању тазване „Призренске", „Прохаскине" афере?

Одмах је ухватио први воз за Београд.

Журило му се - тамо су га чекали: породица, пријатељи, тек одштампана збирка *Нове песме* с косовским стиховима као најважнијим циклусом, нове обавезе у Министарству иностраних дела.

Знао је и да ускоро треба да путује у Лондон: влада га је одредила да са Стојаном Новаковићем, Андром Николићем и Миленком Веснићем, који ће им се придружити у Паризу, представља Србију на Конференцији о миру међу балканским државама и Турском.

У Београд је Ракић кренуо из ослобођене Старе Србије заједно са Теодором фон Едлом, истражиоцем афере „Прохаска", у салонском вагону који је, за ову прилику, аустријскоме изасланику и њему ставила на располагање српска влада.

Нашао се ту и Милан Ћурчин, при ислеђивању у Призрену и Митровици државни преводилац са немачког, сада срећан што ће коначно проћи цело Косово и први пут видети, макар и из воза, Грачаницу.

Интересантна је Ћурчинова прича о овом заједничком путовању:

...Седели смо „у салонском вагону" сами, утроје, пијући црно вино што га је Ракић понео био у великом ћупу, једући Едлове одличне конзерве из Беча, и задобијајући њихова сопственика за нашу ствар (што је он, јадник, доцније - у Бечу и Пешти - скупо платио својом каријером).

Још је занимљивији и важнији запис о догађају у Приштини, чији су сведоци такође били Едл и Ћурчин:

...Тек што воз стаде на приштинској станици, диже се Ракић и изађе напоље. Погледах кроз прозор камо ће, и видех га где се, чим сиђе с кола, загрли и пољуби с неким остаријим човеком у похабану комитском оделу. Овај му даде нешто што Ракић, окренувши се, убаци у мрежу нашега салона.

Беше то мало солдачко сандуче, које је чудно одударало својом сиротињом од господске околине и пртљага у колима.

После нам је Ракић рекао да је у том сандучету било све што је понео био кад је пошао у рат, да га је после оставио у конзулату, и да је сад јавио гавазу да ће проћи овуд те да му га донесе, за успомену.

18.

Године 1939, у тексту који је имао да васпостави лик недавно умрлога песника, дипломате, ратника, Богдан Поповић - стари друг и префињени тумач његових стихова - призваће у сећање управо косовске године Милана Ракића:

Такав је то био човек, увек и у свему исти: као родољуб у Приштини, као борац у рату, као човек код кога су после речи долазила дела, после песме На Гази-Местану одлазак у добровољце.

ЛИТЕРАТУРА

Хронолошки преглед

I - МИЛАН РАКИЋ

Милан Ракић, *[Дневник из првих дана 1906: 1. I - 1. III]*, Архив САНУ, КИ 110: Заоставштина М. Ракића 14331-(3).

Милан Ракић, *Конзулска писма 1905-1911* (прир. Андреј Митровић), Београд 1985.

Милан Ракић, *Над заспалим Србством*. Косово 1905-1912 (прир. Јован Пејчић), Београд 2000.

Рукописна и друга заоставштина Милана и Милице Ракић. Архив САНУ, Инв. бр. 14331/I-III, 14342/III.
Оставштина Љубомира Ковачевића и његове деце. Власништво породицâ Јелене Митровић-Станић, Оливере Тасовац и Иване Аранђеловић.
Милан Ћурчин, „Ракић на Косову", *Нова Европа* (Загреб), II/4 (1921).
Бранимир Ћосић, „Милан Ракић" (1928), *Десет писаца - десет разговора* (прир. Јован Пејчић), Бор 2002.
Божин Симић, „Ракић као национални радник", *Нова Европа*, књ. XXXI/8 (1938).
Исидора Секулић, „Поводом последњег издања Ракићевих песама" (1938) и „Милан Ракић још једаред" (1957), *Из домаћих књижевности*, II, Сабрана дела 5, Београд 1977.
Григорије Божовић, „Милан Ракић - национални радник" (1938), *Чудесни кутови* (прир. Гојко Тешић), Изабрана дела 3, Приштина 1990.
Богдан Поповић, „Милан М. Ракић. Сећање", *Годишњица Николе Чупића*, XLVIII (1939).
Божин Симић, „Милан Ракић као човек и национални револуционар", *Политика* (Београд), 3. XII 1939.
Милан Грол, „Милан Ракић", *Из предратне Србије*, Београд 1939.
Стојан Зафировић, „Из мојих успомена о Милану Ракићу", *Јужни преглед* (Скопље), 1 (1939).
Милан Чемерикић, „ Милан Ракић у Јужној Србији", *Јужни преглед*, 2 (1939).
Станислав Винавер, „Милан Ракић - човек, песник, Србин и западњак", *Време* (Београд), 27-30. IV 1940.
Војислав Ђурић, *Милан Ракић*, Београд 1956.
Миодраг Ибровац, „Милан Ракић - песник и човек", *Споменица у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности*, књ. 44, Београд 1970.
Младен Ст. Ђуричић, „Милан Ракић на Гази-Местану", *Глас цркве* (Ваљево), III/4 (1987).
Андреј Митровић, „Шест фрагмената за биографију Милана Ракића", Књижевност (Београд), XLVIII/3-4 (1993).
Јован Пејчић, „Моћи уметничке, моћи националне свести", *Простори књижевног духа*, Ниш 1998.
Јован Пејчић, „Косово Милана Ракића", *Знамења и знаци*, Београд 2000.

II - ИСТОРИЈСКИ И ДРУШТВЕНИ ОКВИР

Историја српског народа, VI-1: *Од Берлинског конгреса до уједињења (1878-1918)*. Група аутора, Српска књижевна задруга, Београд 1983 (21994).
Владимир Ћоровић, Историја Срба, Београд 1989 (41999).
Пијемонт (Београд), уред. Љубомир С. Јовановић, 1910-1912.
Политика (Београд), 1911-1912.
Застава (Нови Сад), 1911-1912.
Самоуправа (Београд), 1911-1912.
Милутин Бојић, *Разни новинарски чланци* (1910-1914), Сабрана дела 4 (прир. Гаврило Ковијанић), Београд 1978.
Александар Белић, „Стара Србија са историско-језичке тачке гледишта", *Српски књижевни гласник* (Београд), XII : XXIX/9 (1912).
Јован Скерлић, „Светли дани", *Нови Србин* (Сомбор), I/3-4 (1912); шира верзија у: *Српски књижевни гласник*, XII : XXIX/9 (1912).
Николај Велимировић, *Изнад греха и смрти*. Отаџбини (1912), Сабрана дела, књ. IV, Диселдорф 1978.
Јован Цвијић, *Србија и Балкански рат*, Београд 1912.
Бранник (Нови Сад), 1912-1913.
Илустрована ратна кроника (Нови Сад), уред. Каменко Суботић, 1912-1913.
Илустрована ратна кроника (Београд), уред. Св[етолик] М. Гребенац, 1912-1913.

Илустровани Мали журнал (Београд), уред. Никола Јоцић, 1912-1913.
Станислав Краков, *Ратни дневник 1912-1913* (рукопис), Народна библиотека Србије (Београд), Р 707/I/1а.
Вељко Петровић, „[Писма и чланци о Србима и Балканским ратовима 1912-1913]", *Времена и догађаји*, СД II, Нови Сад 1954.
Ратна споменица 1912-1913, Издање „Босанске виле", Сарајево 1913.
Јаша Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913 (Ниш[2] 1999).
Владан Ђорђевић, *Арнаути и велике силе*, Београд 1913.
Сотир Т. Аранђеловић, *Из Балканског рата*. Мердаре, Косово, Качаник, Облаково, Преспанскои Охридско језеро, Београд 1914.
Henrik August Angell, *Naar et lidet folk kjoemper for livet*. Serbiske soldaterfortoellinger, Oslo 1914 (у преводу Љ. Рајића: *Српске војничке приче*, Београд 1995).
Панта Ј. Радосављевић, *Кроз славно Косово*, Београд 1923.
Станоје Станојевић, *Српско-турски рат 1912*, Београд 1928.
Надежда Петровић, „У почетку четничке акције у Јужној Србији. Лазар Кујунџић", *Вардар*, XXV, Београд 1936.
Гр[игорије] Божовић, „Знани и незнани. Поводом ослобођења 1912. године", *Вардар*, XXVI, Београд 1937.
Душан Путниковић, *Рат са Турском 1912*, Ратни мемоари I, Ниш 1938.
Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1938 (21990).
Димитрије Поповић, *Борба за народно уједињење 1908-1914*, Београд 1938.
Србија у ратовима 1912-1918. Зборник радова, Ваљево 1972.
Велике силе и Србија пред Први светски рат. Зборник радова, САНУ, Београд 1976.
Ратни дневници 1912-1918 (прир. Милорад Марковић), Ваљево 1977.
Писма српских конзула из Приштине 1890-1900 (прир. Бранко Перуничић), Београд 1984.
Димитрије Богдановић, Књига о Косову, Београд 1985 ([4]1999).
Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа. Уредио Атанасије Јевтић, Призрен / Београд 1987.
Савременици о Косову и Метохији 1852-1912 (прир. Душан Т. Батаковић), Београд 1988.
Сведочанство о Косову 1901-1913 (прир. Бранко Перуничић), Београд 1988.
Саво Андрић, „Књижевна сведочанства о Србији у ратовима 1912-1918", *Провинција* (Шабац), XVIII/52-53 (1988).
Никола Пашић, „Моја политичка исповест", у: *Сербиа и коментари*, Београд 1989.
Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету (прир. Бранко Перуничић), Београд 1989.
Дневник победа. Србија у Балканским ратовима 1912-1913 (прир. Софија Ђурић), Београд 1990.
Косовска битка 1389. године и њене последице. Зборник радова (уред. Никола Тасић), САНУ, Београд 1991.
Први *Балкански рат*. Зборник радова (уред. Владимир Стојанчевић), САНУ, Београд 1991.
Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад 1994.
Владимир Стојанчевић, *Србија 1908-1918*, Београд 1995.
Борислав Ратковић, *Ослобођење Косова и Метохије 1912*, Београд 1997.
Драги Маликовић, „Прилике на Косову и Метохији крајем XIX и почетком XX века и оснивање Конзулата Краљевине Србије у Приштини 1889. године", *Баштина* (Приштина), 8 (1997).
Николај Велимировић / Јован Скерлић / Краљ Патар I Карађорђевић / Исидора Секулић / Јован Пејчић, *Деветстодванаеста* (прир. Ј. Пејчић), Београд 2000.

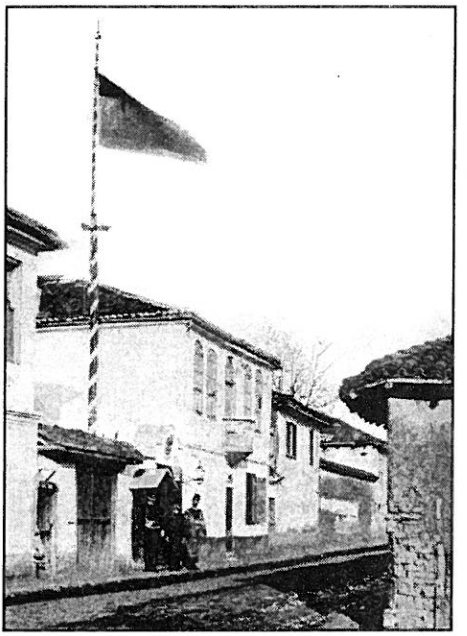

Српски конзулат у Приштини

Конзул Милан Ракић (1909)

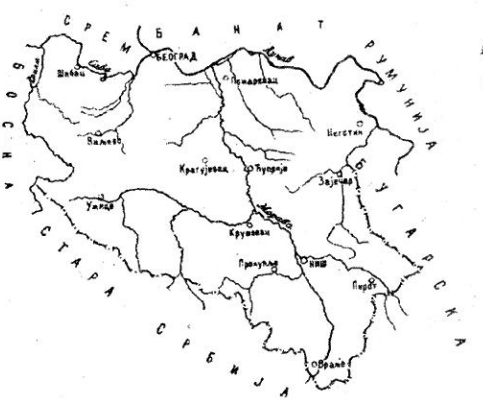

Краљевина Србија 1912.

Стара Србија 1912.

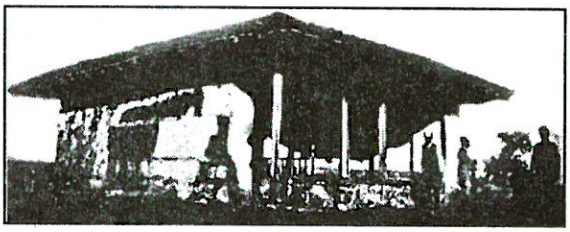

Гази-Месџан пре Балканског рата

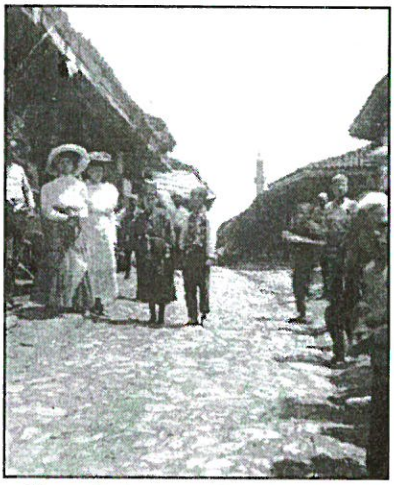

Милица Ракић са сестром Видосавом Ковачевић на приштинској чаршији

Мобилизација у Београду 1912.

Summary

Jovan Pejcic

MILAN RAKIC 1912
BELGRADE-PRISTINE

The central theme of work is the liberation of the Old Serbia in the First Balkan War (1912). The preparation for the war and the very act of liberation of Kosovo and Metohia can be seen through the figure and participation of Milan Rakic - from 1905 the secretary, later the vice-consul and the chief of Serbian Consulate in Pristine and then a volunteer in the lines of liberators. At the same time social-historical conditions of 1911 lighted up - in tha last year of Rakic's being a consule on Kosmet, when Turkish and Albanian terror over Serbian population becomes unbearable, and 1912 - now in Belgarde, where from January until the proclamation of war in October, Rakic acts as a chief of Consule Department of the Kingdom of Serbia, in charge of the jeopardized Serbian south.

The second part of work is dedicated to Rakic's going to a volunteer unit of Duke Vuk, the participation in liberation of Pristine and his adventures connected with the Consule, Gazimestan and people to whom the Serbian army brought freedom.

The work is finished with an opinion of Bogdan Popovic about personality of a poet, diplomat and warrior Milan Rakic.

UDK 292 : 327] „1877/1978“

Миодраг Рогић

СЛИКАР СТЕВАН ТОДОРОВИЋ У РАТУ 1877/78. ГОДИНЕ

У свом дугом животном веку сликар Стеван Стева Тодоровић упамћен је по многобројним портретима савременика и не мало олтарских преграда које је украсио иконама, али и као ратни извештач, који је цртежима са бојишта на југу Кнежевине Србије сведочио за читаоце домаћих и страних часописа крајем осме деценије XIX столећа. Запамћено је Тодоровићево учешће у оба рата с Турском, како оног првог, неуспешног, 1876, тако и оног другог, у зиму 1877/78. године. Занимљиво, о том бурном времену он није опширно писао у својој у позним годинама састављеној *Аутобиографији*. О тим данима говорили су други. Најупечатљивије сведочанство о нишким сусретима забележио је Милорад Поповић Шапчанин.[1] Будући управник београдског Народног позоришта и рођак Лазе К. Лазаревића, Шапчанин се обрео у граду на Нишави већ 3. јануара седамдесет и осме, на пет дана по ослобођењу вароши од петовековног турског ропства - у пратњи министра просвете и вера Алимпија Васиљевића. Пишући живо и занимљиво, поменуо је и сусрет с познатим престоничким сликарем кога је затекао, у шињелу и с плавом шајкачом, у једној од нишких кафана. Видео је том приликом у сликаревој бележници нацртане Ћелекулу и нека утврђења. Нешто касније, у Куршумлији - следећем граду на ослободилачком путу српске војске - један други угледни човек, Димитрије Петровић, отац Надежде и Растка, поменуће у свом дневнику, 10. фебруара 1878, боравак у топличком крају и сусрет са Стевом Тодоровићем.[2] У Архиву САНУ чува се, између осталих, и писмо уваженог Матије Бана, оца Полексије, супруге сликара Стеве, у коме се овај обраћа једном од команданата, Ђури Хорватовићу, обавештавајући га да се у нишкој војсци налази и његов зет.[3] Тих дана - на путу према југу

1 Видосав Петровић, *Ниш у делима путописаца од IV до XX века*, Ниш 2000, 150.
2 Димитрије Петровић, *Борбе у Топлици 1877/78*, Београд 1979, 209.
3 Архив Историјског института САНУ, 5/23-В, писмо Матије Бана Ђури Хорватовићу.

- по изузетно тешком времену, умало није изгубио главу један други велики човек - Стеван Сремац, јер, да је тако било, остали бисмо сиромашнији за Зону Замфирову и Кир Гераса. Успомена на та херојска времена сачувана је и данас на страницама часописа „Орао", „Невен" и „Српских илустрованих новина", на којима се оглашавао београдски сликар Стева Тодоровић. Пробојан и енергичан какав је био, он је ликовне извештаје слао и у иностранство, на адресе листова као што су „Grafic", „Monde Illustre" и „Über Land und Meer".

Ценећи улогу и значај Тодоровића, сликара и извештача, који је несумњиво припомогао упознавању света са догађајима на српско-турском ратишту, српска команда је, 28. XII 1877, за заслуге у рату, наградила војника Стевана Тодоровића Таковским крстом IV степена.

О Тодоровићевој улози ратног сликара није досада писано на прави начин. О том поглављу, осим Вање Краут[4] и Миодрага Јовановића,[5] мало ко је говорио, или га се - као Дејан Медаковић - тек дотакао.[6] Ових дана треба да изађе исцрпна монографија о Тодоровићу, сликару, у којој ће се - опет у посебном поглављу - огласити Вања Краут.

Срећом по све, остали су да трају уметникови цртежи у депоу Народног музеја у Београду или, не ретко, на страницама часописа из XIX столећа. Тако, рецимо, *Варош Прокупље* остаје упамћена по отиску у часопису „Орао" (1878),[7] а град *Куршумлија* такође у „Орлу" и „Српским илустрованим новинама".[8] Оригинали су нестали, али није искључено да су завршили као украси уредникове куће.

Остали цртежи, углавном невеликог формата, налазе се и чувају у београдском Народном музеју као трајно уметничко сведочанство. Настали у пролазу, када нема довољно времена ни усредсређености, они су тек штури ликовни запис о теренима на којима се ратује, неретко на њима има забележених догађања у вези са преговорима или пак неких занимљивих личности. Они су, у ствари, истргнуте странице из путничке бележнице у којој није било прилике за студиозни приступ људима и догађајима. Нема ту ни психолошке продубљености у представљању насликаних ликова, а градска архитектура Ниша тек се запажа у контурама и обрисима. У поређењу са неким од савременика - са, на пример, Ватрославом Бековићем, који се тих дана налази на сличном задатку - Стева Тодоровић, ипак, показује више вредности и домете.

Први од више цртежа који су настали током другог српско-турског рата, под називом *Бомбардовање Ниша*, потиче из 20. XII 1877.

4 Вања Краут, *Цртежи српских уметника 19. века*, Београд 1974, 28.
5 Миодраг Јовановић, *Српско сликарство у доба романтизма 1848-1878*, Нови Сад 1976, 191.
6 Дејан Медаковић, *Српски сликари XVIII-XX века*, Нови Сад 1968, 211.
7 Варош Прокупље (1877), Орао, Српске илустроване новине.
8 Куршумлија (1878), Орао, Српске илустроване новине.

На челу ових цртежа стоји - по утиску - један допојасни портрет. Оденута у традиционалну народну ношњу из нишког краја, приказана је жена устаничког вође Колета Рашића. Са убележеном годином 1878. и потписом самог сликара, овај цртеж - нацртан очито у тренуцима када је уметник хедониста загледан у женску лепоту - говори нам да је настао у часу доколице, иначе ретке у ратно време.

Сви остали цртежи из уметникове бележнице спадају у ред скица. Ако је за цртеже Новака Радонића из Италије речено да су сликарев интимни дневник, за радове Стеве Тодоровића, изведене оловком, пре би се могло казати да припадају ратној хроници. Цртеж је у њега сведен на обрисе, нема сенчења ни односа светло-тамно, овде је све настало у духу ликовне репортаже, а у жељи да се задовољи знатижеља читалаца новина и часописа. Такви су, нема сумње: *Преговори, Улица у Нишу из 7. јануара 1878, Битка на ... 19.* И исте године, *Опело, Положај српских и турских батерија.*

Ако критички приступи оцени ових радова, историчар уметности мора да запази да су ово, пре свега, уметнички документи. *Преговори* би, на пример, могли идејно да послуже за већу историјску композицију, у уљу - наравно. *Улица у Нишу* има атмосферу града који носи видне трагове оријента, како у архитектури тако и живости на улици. Положај српских и противничких батерија, наизглед, представљен је штуро, али - кад се загледају бројеви који означавају распоред топова, јасно нам је да је цртеж настао на терену где нема много времена ни за осматрање ни за сликање.

Савременици су били наклоњени Тодоровићевом труду да путем цртежа извештава са ратишта: они су га наградили орденом.

Строжији у много чему, историчари уметности нису праштали сликареве мањкавости: Тодоровићеви цртежи из другог рата ретко напуштају депо Народног музеја. Нема сада ниједног на репрезентативној изложби целокупног ликовног стваралаштва дуговеког Стеве Тодоровића. Ипак, не могу да се отмем утиску да је велики зналац цртежа српских уметника XIX века, Вања Краут, њих пет уврстила 1974. у свој преглед. То већ нешто говори.

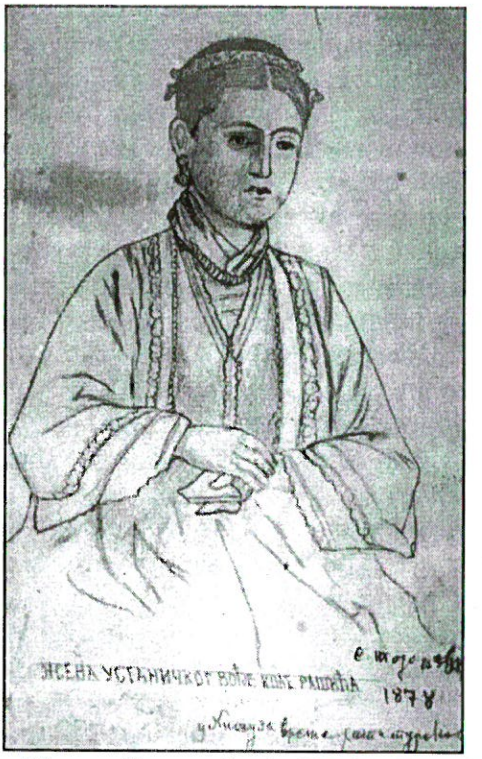

Жена усташичког вође Колета Рашића

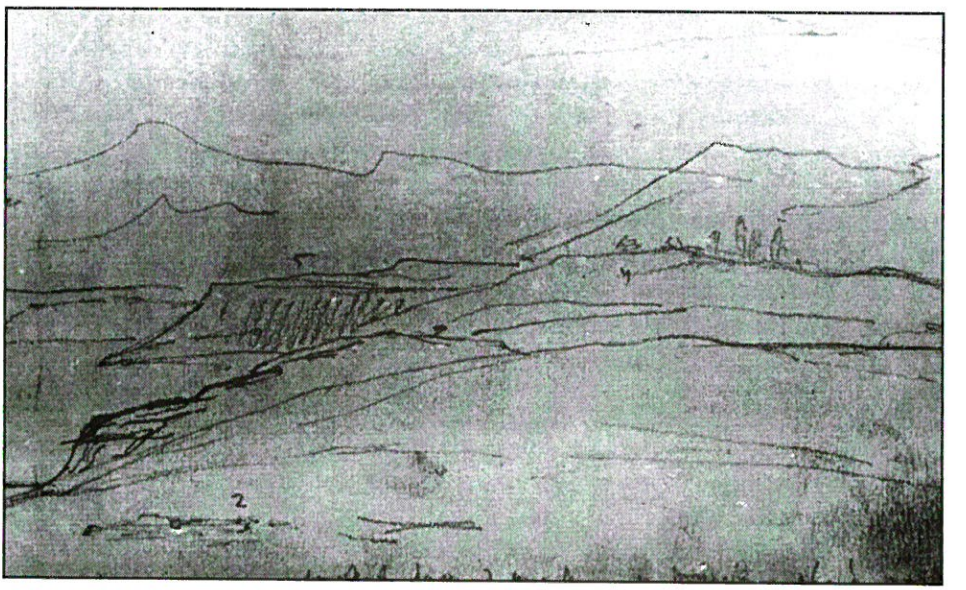

Положај српских и турских батерија

Summary

Miodrag Rogic

THE PAINTER STEVAN TODOROVIC IN 1877/78 WAR

Stevan Todorovic, a prominent painter of a large number of portraits of his contemporaries and icons, took part in both wars with Turks, in 1876 and 1877/78. On the pages of national magazines, and also foreign newspapers he made himself known as an art war reporter. Even though the originals disappeared, "Varos Prokuplje" and the city "Kursumlija", are remembered by their proof-sheet in the magazines "Orao" and "Srpske ilustrovane novine". Other drawings, mostly not of a large format, are being kept in the National Museum in Belgrade. Drawn in passing by, when there were not enough time or concentration, they are just poor artistic notes of the battlefields, events or interesting personalities. They are, in fact, extracted pages from a travel-record notebook in which there was no chance for studious approach to people and events.

The first of several drawings done during the second Serbian-Turkish war, called "Bombardovanje Nisa", is from 20. XII 1877. At the head of these drawings is-the portrait of a woman up to her waist of the rebellion leader Kola Rasic (1878). The remaining drawings belong to sketches done by pencil, reduced to contours, without shading. And the relatonship light-dark, in the spirit of artistic report. Such are: "Pregovori", "Ulica u Nisu" from 7. I 1878, "Bitka na ... 19". And the same year: "Opelo", "Polozaj srpskih i turskih baterija".

Contemporaries favored Todorovic's effort to report from the battlefield using drawings: they rewarded him with decoration. The art historians, stricter in lots of things, mostly keep his drawings in the depot of the National Museum.

UDK 726.54 (497.11)

Александар Кадијевић

О АРХИТЕКТУРИ ЦРКВЕ СВЕТИХ АПОСТОЛА У ТУРЕКОВЦУ

У селу Тураковац, око шест километара југозападно од Лесковца ка Јабланици, на месту скромне богомоље, срушене средином петнаестог века, 1845. године, изграђена је парохијална црква Светих апостола. Иако настала у неповољно време за хришћанско становништво, у јеку одмазде турских завојевача због краткотрајног народног устанка 1841. године[1] и честих злочина арнаутског башибозука, изгледом и величином, неукопаношћу у земљу, надмашила је већину парохијалних цркава изграђених на окупираним српским територијама у првој половини деветнаестог века.[2]

Одсуство новије градитељске традиције у поробљеној југоисточној Србији, као и непросвећеност локалног живља, допринели су да у народу заживи легенда да се црква Св. апостола мистериозно преселила из Петрове горе.[3] Друштвени значај овог храма, око ког се одвијао целокупни верски, просветни, културни и политички живот у сиромашној тураковачкој парохији, био је изузетно велики и одржао се до Другог светског рата. Покровитељи и дародавци тураковачке цркве долазили

1 О устанку 1841. г. и његовим последицама видети: Ђ. Слијепчевић, *Српска православна црква у Јужној и Старој Србији*, у: Историја Српске православне цркве, књ. II, Београд 1991, 425-448; Ж. Стојковић-С. Стојичић-Х. Ракић, *Отпор турској власти средином деветнаестог века*, у: Историја Лесковца, Београд 1992, 97-117; В. Стојанчевић, *Значај устанка 1841. године за ослободилачки покрет Срба у Турској; Друштвена и политичка карактеристика народних покрета у лесковачком крају у XIX веку, до 1877*, у: Југоисточна Србија у XIX веку (1804-1878), Ниш 1996, 127-132, 335-346; Исти, *Стање цивилизације у Лесковцу у XIX веку*, Лесковачки зборник XLII, Лесковац 2002, 11-16.

2 О српској црквеној архитектури у првој половини деветнаестог века в.: Б. Несторовић, Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века, Саопштења РЗЗЗСК X, Београд 1974, 142-153; Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије, Београд 1986, 69-180; М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац 1987; Б. Вујовић, Саборна црква у Београду, Београд 1996.

3 Д. Ђорђевић, *Црква Тураковачка. Сабор Св. Апостола 1845-1940. год*, Ниш 1940, 13.

су и из богатијих околних средина. У томе су предњачили имућни Лесковчани, који су радо и често посећивали храм, сматрајући га драгоценом светињом.

О историји тураковачког храма најисрцпније је писао његов дугогодишњи парох и истраживач народног живота, прота Драгутин М. Ђорђевић.[4] У краћој монографији храма описао је његову архитектуру и затечену сликану декорацију. Будући да је летопис цркве нестао током Првог светског рата, као и да нису сачувани планови према којима је саграђена, Ђорђевићеви подаци су још увек од прворазредног значаја. Он је први именовао аутора храма - Андрејy Дамјанова из Велеса, као и неимара Тодора из Сувог Поља, који је 1899. године доградио спољну припрату са три куполе.[5] Каснији истраживачи Дамјановљевог градитељског дела преузели су Ђорђевићеве атрибуције и датовање тураковачке цркве.[6] У последњој монографији о Дамјанову, издатој 2001. године у Скопљу, објављени су драгоцени архитектонски снимци и фотографије тураковачке цркве,[7] сачињени пре њене корените реконструкције (1994-1997), којом су главни елементи првобитне конструкције и украса (зидови, сводови, стубови, галерија и готово целокупан пластични и сликани архитектонски украс) замењени бетонским конструкцијама и савременим сликаним композицијама.

Охрабрени реформама у турској царевини после акерманске конференције 1826. г., објављивањем хатишерифа Махмуда Хана II 1830. г. и наставком реформи у време султана Абдула Меџида, становници Тураковца су покренули иницијативу за изградњу новог на месту рушевина старог храма. Није познато колико су трајали преговори са турским властима и Дамјановљевом тајфом, као и изградња храма у коју су уложена знатна материјална средства, али се прецизно зна да је он завршен средином 1845. г., под надзором свештеника Илије и Ђорђа Станковића.[8] Освећење храма извршио је нишки владика Венедикт.[9] Западно од цркве накнадно је подигнут и конак. Упркос строгим ограничењима које су Турци наметали покореном хришћанском становништву при грађењу богомоља, захваљујући упорности и довитљивости локалног становништа, око храма је остављен широк слободни простор

4 Нав. дело, 1-44. Видети и: Успомени на Драгутина Ђорђевића, у: Лесковачки зборник XLI, Лесковац 2001, 317-336.

5 Д. М. Ђорђевић, исто, 15.

6 О архитектури цркве у Тураковцу в. и: М. С. Филиповић, *Андреја Дамјановић из Велеса, зограф и неимар (око 1813-1878)*, Музеји 2, Београд 1949, 36; К. Томовски, *Мајстор Андреја Дамјанов (1813-1878)*, Скопје 1966, 27-28; Б. Панић-Тасић, Црква *Св. Илије у Печењевцу*, Лесковачки зборник XXXVIII, Лесковац 1998, 168-169; А. Кадијевић, Echoes of Medieval Architecture in the Work of the Master Builder Andreja Damjanov, Zograf 27, Београд 1998-1999, 167; Ј. Хаџиева-Алексиевска-Е. Касапова, *Архитект Андреја Дамјанов*, Скопје 2001, 176-189.

7 Ј. Хаџиева-Алексиевска-Е.Касапова, нав. дело.

8 Д. М.Ђорђевић, нав.дело, 13.

9 Исто.

порте, већи од уобичајеног. Југозападно од цркве сахрањивани су свештеници, док су у близини изграђене црквена школа (1873), а затим и политичка општина.[10]

Подигнута пре сличних базилика у југоисточној Србији, тек годину дана млађа од печењевачке цркве Св. Илије, са којом је везују многе нити (исти аутор, слична просторна концепција, начин зидања и декорисања),[11] као и пре многобројних парохијалних цркава на Косову и Метохији, Рашкој области и БиХ, тураковачка црква заузима значајно место у српском сакралном неимарству последњих деценија турске власти. Њен значај увећава и чињеница да је дело знаменитог неимара тог доба, Андреје Дамјанова (1813-1878) из Велеса.[12]

Распрострањено у централним, северним и западним областима Балканског полуострва, импозантно градитељско дело Андреје Дамјанова је још током његовог живота било популарно и уважавано, симболизујући обнову византијског и српског средњовековног градитељства. Дамјанов је са сарадницима, од 1835. до 1878. године, на простору данашње Б. Ј. Р. Македоније, Србије и БиХ остварио стилски вишеслојно дело, синкретички грађено на баштини различитих епоха, које је по свом значају превазишло провинцијски ниво градитељства са рубних подручја Отоманске империје. У архитектури православних словенских народа југоисточне Европе, није било аутора који је показао толико стваралачке снаге у сложеним градитељским подухватима као што је то успевао овај свестрани аутодидакт. Пролазећи кроз старински систем напредовања од шегрта до ауторитативног старешине породичне тајфе, Андреја се са историјским раздобљима архитектуре упознао на дугим пословним путовањима, посматрањем споменика ранохришћанског, византијског и поствизантијског раздобља in situ. Још увек се претпоставља, али и не доказује, да је одређено време провео учећи код неког искусног градитеља у Италији. У првој фази свог рада, на простору данашње Б. Ј. Р. Македоније и југоисточне Србије, традицију византијске архитектуре је скромно обогаћивао елементима

10 Исто.

11 Б. Панић-Тасић, нав. дело, 165-176; Ј. Хаџиева-Алексиевска-Е. Касапова, нав. дело, 164-175.

12 О делу тајфе А.Дамјанова в.и: Б.Несторовић, Преглед споменика... 145, 150, 152; М. Јовановић, нав. дело, 97-101; З. Маневић, Романтична архитектура, Београд 1990, 5-6; Ј. Хаџиева-Алексиевска, Македонските градители, градителските школи и нивната улога во создавањето на новата архитектонска естетеика во преродбенската сакрална архитектура, у: Содржински и методолошки прашања во истражувањето на историјата и културата на Македонија, књ. 1, Скопје 1995, 128-134; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века)*, Београд 1997, 14-23; К. Грчев, Црковното градителство во Македонија 1918-1940, Скопје 1998, 27-34; И. Кировска, Смислата на декорацијата во македонското градителство од XIX век, Скопје 1999, 51-61; З. Маневић, *Историја српске црквене архитектуре новијег доба, у: Лексикон српских неимара, Београд 2002, II.*

новијих западноевропских стилова. Загледан у споменике византијског раздобља, као и оне из каснијих епоха, монументалне градске базилике је конциповао у духу својеврсног еклектичког романтизма. Иако није имао академско архитектонско образовање, објекте је изводио према прецизно израђеним цртежима, од којих је неколико сачувано у колекцији његовог унука Симеона Дамјанова Зографског. Пре тураковачке цркве саградио је монументалну базилику Св. Богородице у Скопљу (1835), храм Св. Јована у Кратову (1836), цркве Св. Пантелејмона у Велесу (1840) и Св. Илије у Печењевцу (1844).[13]

Тураковачка црква је изграђена као тробродна базилика са спољном отвореном припратом, завршеном слепим кубетима. Пошто је посебна унутрашња припрата изостала, функцију „женске цркве" преузела је галерија над западним травејем наоса. Источни зид храма је ужи од западног, због чега се храм по дужини перспективно сужава (по томе је јединствен у Дамјановљевом опусу). Отуд су травеји наоса били неједнаке величине и неправилног облика. Храм је дуг 25, широк на западној страни око 12,5 а на источној око 11 метара. Висок је око 12 метара. Бродови наоса одвојени су аркадама од по шест стубова. Централни брод је издигнут над бочним и засведен са четири слепа кубета (који наткриљују четири травеја), док су ужи бочни бродови били покривени равном дрвеном таваницом, што је карактеристично за велике градске цркве Андреје Дамјанова у Б. Ј. Р. М. Пластична декорација у унутрашњости била је концентрисана на псеудобарокној, извијеној огради галерије са декоративном дрвеном решетком, као и на цветним капителима стубова у наосу. У средини наоса налазио се амвон, док је олтарски део заграђен иконостасом који су извели мајстори из Самокова 1856. године.[14] Владичански престо је првобитно стајао јужно од амвона, да би касније био пренет испред олтарске апсиде.

Базиликално просторно решење је одредило водоравну регулацију спољних облика грађевине. Спољна обрада храма је много уздржанија од унутрашње. Одликује се неупадљивошћу, једноставношћу, масивношћу и сведеношћу форме. Прозори бродова су уски и малобројни (по четири лучна и окулуса, а на источној фасади у облику детелине са четири листа и два окулуса). Портал на западу је био декорисан симболичним представама из хришћанске иконографије, уобличен са карактеристичним „С" волутама, вегетативним преплетима, птицама и крстастим мотивима. Олтарска апсида, изнутра полукружна а споља петострана, уз кружне колонете на свакој страни има по једну плитко профилисану правоугаону и кружну нишу. Завршни венац апсиде је прекинут тимпаноном украшеним представама митских звери. Комплетна апсида је изведена од добро тесаног камена са прецизно усаг-

13 К. Томовски, нав. дело, 25-27; Ј.Хаџиева-Алексиевска-Е. Касапова, нав. дело, 20-74, 164-175.

14 Д. М. Ђорђевић, нав. дело, 15.

лашеним фугама. Храм је подигнут од различито тесаног камена, са дебелим зидовима и дрвеним стубовима. Углови здања су, као и код других Дамјановљевих цркава, били обрађени боље тесаним каменом, док су преостале зидне површине омалтерисане.[15]

По димензијама, структури и спољној обради, храм у Турековцу је сличнији сеоској цркви у Печењевцу и цркви Св. Јована у Кратову,[16] него већим градским црквама из дотадашњег Дамјановљевог опуса, док се од поменуте две разликује по издигнутом средњем броду и облицима горње конструкције. Припрату са осам јаких стубова, луковима и три осмоугаона кубета, 1899. године, доградио је неимар Тодор из Сувог Поља. Доградња је изведена под старатељством свештеника Михаила Игњатовића и Михаила Тасића,[17] у време успона сакралног неимарства на простору југоисточне Србије, тада дела независне српске краљевине.[18] Нова спољна припрата је ритмиком сферних, лучних и водоравних линија, засенила огољену, подужну степенасту контуру базиликалног храма, постајући главни архитектонски мотив нове целине. Сведеност раније архитектуре овим национално препознатљивим додатком била је анулирана.

По облику основе, степенастој композицији маса и начину зидања, храм Св. апостола је репрезентовао савремене тенденције у сакралном градитељству покорених хришћанских народа Балкана. Међутим, тај тип базиликалне архитектуре, половином века ће постати понешто конзервативан. Под утицајем европског еклектицизма и академизма, уноси се више дисциплине у архитектуру базилика, како би се обуздао импровизаторски приступ необразованих неимара. Почев са обновљеном ранохришћанском солунском базиликом Св. Мине, од средине столећа се развија нови правац, препознатљив по висинском изједначавању бочних и средњег брода, повећању просторног капацитета храмова, већим отворима, застакљивању тремова, поштовању хијерархијског принципа у регулацији маса, придавању већег значаја вертикалним композиционим сегментима, примени псеудоманиристичког и псеудобарокног репертоара у ентеријерима и екстеријерима, смештању пластичног украса у одговарајуће оквире и др. Родоначелник новог правца био је Ралис Плифус, у Цариграду формирани грчки неимар.[19]

15 Ј. Хаџиева-Алексиевска-Е. Касапова, исто, 177-179.

16 Исто, 30-48, 164-175.

17 Д. М. Ђорђевић, исто, 15.

18 Н. Макуљевић, *Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године*, Лесковачки зборник XXXVII, Лесковац 1997, 35-59.

19 M.Kambouri-Vamvoukou, The church of Ayios Menas in Thessaloniki. A new type of ecclesiastical architecture, in:
Εκκλησιες σιην 'Ελλαδα μετα την 'Αλωση (τ.3), Αθηνα 1989, 13-32;
T.S.Mantopoulou-Panagiotopolou, From Post-Byzanine Architecture to Neoclassicism. An Aproach to the Evolution of Three-aisled Basilica during the Eighteenth and Nineteenth Centuries, in:
(исто дело) Т. G. Αθηνα 2002, 83-110.

Посматрана без накнадно дограђене припрате, црква Св. апостола нема обележја српског сакралног медиевалног градитељства, већ традиционалне поствизантијске базиликалне архитектуре, романтичарски надграђене елементима новијих историјских стилова. Непосредно након ангажовања у Печењевцу и Турековцу, Дамјановљева тајфа се вратила у јужније крајеве, где је подигла монументалне базилике Св. Јоакима Осоговског код Криве Паланке (1847-1851), Св. Богородице у штипском Новом Селу (1850) и Св. Николе у Куманову (1851).[20] Одлучан да осавремени сопствено градитељство, Дамјанов је постепено прихватио тековине нове грчке базиликалне архитектуре, повезујући их са једним новим опредељењем - српским националним стилом (саборне цркве у Смедереву, Нишу, Сарајеву, Мостару).[21]

Иако је у трећој четвртини деветнаестог века на широком балканском простору Дамјанов реализовао структурно сложеније и урбанистички наметљивије градске цркве, турековачки храм у повољном светлу репрезентује његову рану фазу рада за Српску православну цркву, функционално и обликовно прихватљиву, спутану стегама ото-манских завојевача. Неправедно занемариван у досадашњим историографским освртима, он Дамјановљев опус нипошто не умањује, већ афирмише и употпуњује.

20 К. Томовски, нав. дело, 26-30; Ј. Хаџиева-Алексиевска-Е. Касапова, нав. дело, 74-147.

21 К. Томовски, 30-34; З. Маневић, *Романтична архитектура ... 5*; А. Кадијевић, *Један век тражења...24*; Исти, Echoes of Medieval...168-170; К. Грчев, нав. дело; Ј. Хаџиева-Алексиевска-Е. Касапова, исто, 200-207.

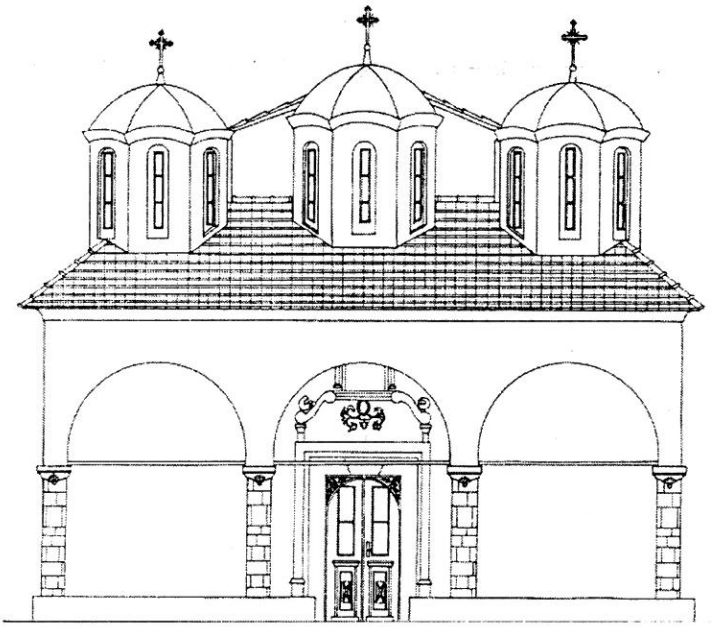

Западна фасада цркве Св. Апостола (преузето из књиге „Архитект Андреја Дамјанов", Ј. Хаџијеве-Алексиевске и Е. Касапове, Скопје 2001.

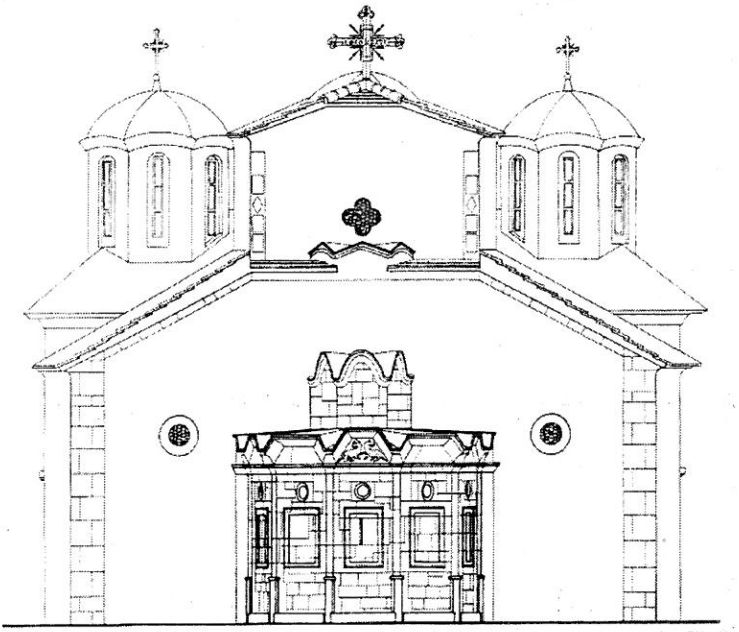

Источна фасада (из наведене књиге)

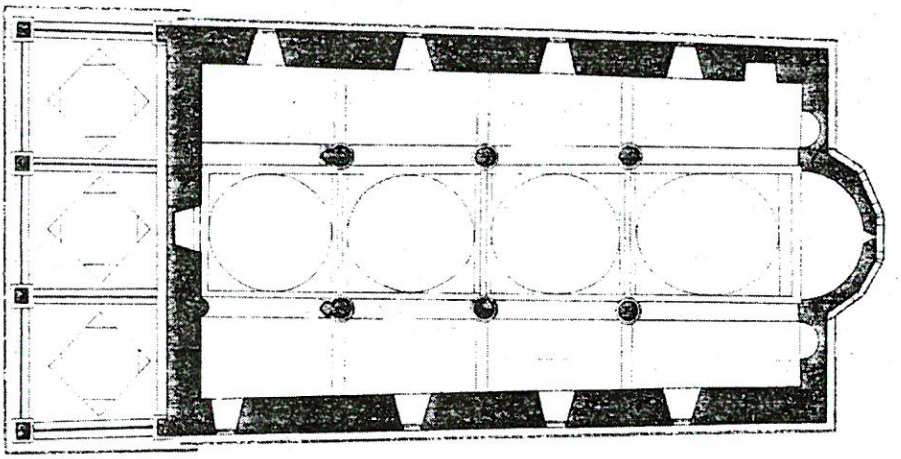

Основа цркве (из наведене књиге)

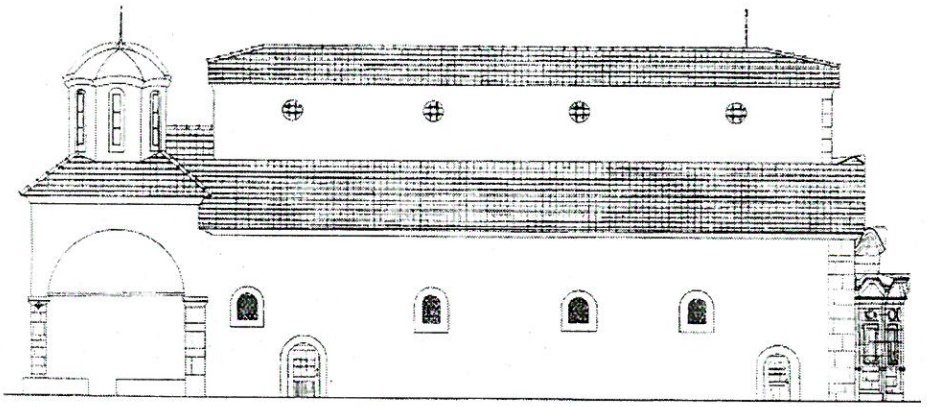

Изглед цркве с југа (према цртежу из наведене књиге)

Summary

Aleksandar Kadijevic

ABOUT THE ARCHITECTURE OF ST. APOSTOLE'S CHURCH IN TUREKOVAC

In the village of Turekovac, south-west from Leskovac toward the Jablanica, on the place of modest medieval place of worship, the parish church St. Apostole was built in 1845. Although it was built in a very bad time for Christian population, at the height of retaliation of Turkish conquerors as a consequence of national uprising of 1814; with its appearance and size, not interred in the ground, it exceeded majority of parish churches built on the occupied Serbian territories in the first half of XIX century. Its significance was increased by the fact that it was a deed of well-known builder of that period, Andrej Damjanov (1813-1878) from Veles, the author of the nearby temple St. Ilija in Pecenjevac (1844). Outside parvis, with three cupolas, were added to the church in Turekovac by the builder Todor from Suvo Polje.

Despite of the fact that in the third quarter of XIX century Damjanov realized structurally more complex and urbanistically more intrusive city churches on the wide Balkan territory, three-naved basilical temple in Turekovac represents, in favorable way, his early phase of work for Serbian orthodox church, functionally and formly acceptable, inhibited by the restraints of Turkish conquerors. Unfairly neglected in the previous historiographic reviews, it doesn't belittle Damjanov's opus, but affirms and completes it.

UDK 728.3/. 6 (497.11) „1877/78“

Борислава Лилић

СЕОСКА И ГРАДСКА КУЋА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ ПРЕД ОСЛОБОЂЕЊЕ 1877/1878. ГОДИНЕ

- Прилог материјалној и културној историји -

Становништво јужноморавске и нишавске етничке области по својим одликама материјалне, друштвене и духовне културе припада централном балканском типу, моравско-вардарском етно-психичком варијетету.[1] Становништво овог подручја одликује се и многим специфичним карактеристикама, пре свега у погледу врста и типова насеља која образују посебан, моравско-нишавски појас варош и варошица које леже у пространим и плодним долинама Мораве и Нишаве, односно котлинама Нишаве и које се налазе на раскрсницама и најглавнијим балканским комуникацијама - Цариградског и Солунског пута, и леже на оном делу моравског басена у коме се најјаче осећа утицај Мораве на Србију, као језгро централне балканске области.[2] Ове вароши, на раскршћу уздужне и попречне балканске комуникације, кроз сва времена су задржале свој значај. Међу њима се нарочито истиче Ниш, у овом погледу, који је над свим варошима у унутрашњости Балканског полуострва.

У погледу типа насеља, област југоисточне Србије представља подручје мешовитог типа: тимочког, збијеног, дуж долина Јужне Мораве - од Врања до Ниша - и разбијеног, који се јавља на подручју десне обале Јужне Мораве, од Врања све до Ниша, које је по својим особинама означено као власински тип разбијеног насеља, чија је одлика у томе што често заузима простор у пречнику од 8 до 12 км, са подељеним кућама у „купове“, разбијене групе на бреговима, које настањују најчешће једна до две породице. Власински тип насеља допире све до Ћустендилс-

1 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, II, 149, 150.

2 Исти, Нав. дело, 62.

ког крајишта и дела Знепоља у Бугарској, до Врањске Пчиње и до Лужничке котлине, и везан је за сточарски начин занимања.[3]

Посебно карактеристичан у прошлости је читлучки тип насеља, који захвата пределе јужно од Ниша. Нарочито развијених читлучких насеља било је у масуричком, пољаничком и пчињском крају, која су се одржала све до краја Првог светског рата, откада су преиначена и потпуно изгубила свој ранији тип, везан за турски феудализам. Према типовима кућа, насеља овог подручја могу се издвојити у више целина. Моравска преиначена кућа распростире се на подручју од Ниша до Врања, вардарски тип куће захвата простор од Скопља ка Врању; турско-источњачка кућа захвата део власинских села према врањској области. Као новији тип јављају се куће које су подигли печалбари зидари врањског, лесковачког и пиротског краја, по типу сличне онима које су зидали по Србији.[4]

Типови и развој сеоске куће у југоисточној Србији могу се поузданије пратити од почетка 19. века на основу народних предања, литературе и теренских испитивања. Ова област је била изложена честим пустошењима и разарањима у даљој и ближој прошлости, што је изазвало честе покрете становништва на овом простору, када су насеља била напуштена, да би се потом изнова населила и куће изнова подизане. Због тога су сеоске куће подизане од слабог материјала, више као привремена станишта, због чега су брзо и пропадале. Зграде су подизане од материјала који је непосредно пружала природа - земља, дрво, слама, „плот" и, ретко када, камен.

Најстарији тип куће била је „стара кућа", „на кривуље", „колибе", „колибинке".[5] У народном предању овакве куће су запамћене као најстарија људска станишта досељеног становништва после Велике сеобе. Куће и колибе „на кривуље" у области Јужног Поморавља везане су за период опште политичке и друштвене несигурности, економске заосталости и честих померања становништва с почетка 19. века. Куће „на плот", плотњаче, „чатмаре", прављене су од прућа и земље од половине 19. века, када се становништво почело сталније настањивати, откада се граде и куће „пуњенице" или „кованице", „ћерамидне куће", за разлику од ранијих кућа које су биле покривене сламом. Уз ове куће градиле су се и даље куће чатмаре и кривуље као привремена станишта придошлог становништва. Зидане куће од ћерпича и цигле означавају последњу фазу у типовима кућа на простору југоисточне Србије и оне су у већини насеља почеле да се граде тек после ослобођења од Турака 1878. године. Кућа и простор који заузима зграда за становање и помоћне

3 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Основи антропогеографије, књ I, Београд 1922, 332, 335.

4 Ј. Цвијић, Нав. дело, 369, 384.

5 Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949, 133.

економске зграде око ње назива се „домазлк", „дом" или „двор".[6] Назив „домазлк" карактеристичан је за планинска села у Пчињи, а „дом" или „двор" карактеристичан је за моравска и нишавска села. У читлучким насељима од друге половине 19. века зграде су биле ограђиване оградама од плота, а у долинским насељима зидане су, по угледу на турске куће високе ограде од ћерпича. Зидане ограде су имале настрешницу од ћерамида, и велика улазна врата - порту - са споредним улазом за стоку и кола, углавном у долинским насељима, док се у планинским насељима и данас ограде праве углавном од прућа и трња. У моравским и нишавским насељима куће су увек ограђене, а назив за ограду и ограђени простор око куће назива се „двор". У најранијим фазама кућа у југоисточној Србији истоветна је са осталим областима у Србији, док је у каснијем развоју кућа у јужном Поморављу добила типична метанастазичка обележја: она највећим делом припада моравској врсти, а мањим делом вардарској и турско-источњачкој врсти.[7] Старинска плотњача „сламљена кућа чатмара" била је такође једноделна и иста је као и у суседним областима Пчиње, Прешева, Лесковачке Мораве и Понишавља.[8] И ова кућа је без прозора, само са отворима испуњених сламом. Спавало се на поду, око огњишта постављеног у средини. За разлику од колибе, плотњача има темељ који носи зидове прављене од букве и оплетене прућем, на које се облепљивало блато - „кал". Кров је подигнут на греде, покривен сламом. Плотњача је карактеристична за цео 19. век као кућа чифчија и момака у долинским читлучким насељима, док је у планинским насељима у то време карактеристична, поред плотњаче, и колиба. И данас се једноделне чатмаре могу видети у планинским насељима као помоћне зграде за стоку. Све до ослобођења, због пореза и несигурности, или „што Турчин не дава", старинске плотњаче имале су само по једно одељење, у коме су заједно пребивали и људи и стока, са неосветљеним прозорима, облепљеним хартијом „пенџерлијом", са малим парчетом стакла, „џама" на срдини, да се кроз њега види „кд ко наиђе".[9]

После ослобођења 1878, плотњача је постала „ћерамидна кућа", чатмара. Од старинске куће се није разликовала само по крову од ћерамиде, него и по ширењу у хоризонталном правцу. Приликом одређивања темеља куће, одељено је зидом још једно одељење, одвојено од огњишта, а често и посебно „собиче" - „одајицу", као и „избу" подизан подрум под собом - одајом углавном у брдовитим селима. По техници грађења,

6 Д. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, Београд 1958, 92, 150.

7 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, II Психичке особине Јужних Словена, Београд 1931, 346. Упореди: Јован Хаџи Васиљевић, *Јужна Стара Србија*, II, 73; и Захариевъ, Кюстендилско краище, София 1918, 215-216.

8 Д. Ђорђевић, Нав. дело, 81.

9 И. Захариев, Нав. дело, 216.

материјалу, конструкцији и терминологији ове старинске куће су исте у областима југоисточне Србије.[10] Одаје у кући чатмари добиле су таваницу и „камин", „оџак" - ограђени део изнад огњишта облепљен блатом. Ова кућа се редовно кречила изнутра, а споља само облепљивала блатом. Прозори су закивани даскама или облепљивани хартијом пенцерлијом, а врата су прављена од једног комада дрвета и затварала су се примитивним дрвеним „клопкама". Временом, после ослобођења, ове ћеремидне куће, добиле су још једну, две, па и три собе са карактеристичним тремом - „ајат" - подигнутим према улазним вратима.[11] Ајате су имале углавном имућније породице, које су уз кућу подизали засебну зграду - „одаја са чардаком" - намењену искључиво гостима, што сведочи о веома развијеном обичају гостопримства у прошлости народа југоисточне Србије. Оваквих издвојених зграда за госте било је више у планинским него у долинским насељима (нпр. у селима Сливници, Дугој Луци, Старом Глогу, Стајовцу). У моравским равничарским селима од друге половине 19. века куће су добиле карактеристичне луковe на тремовима, којих је данас тешко наћи, док су се старији типови моравских кућа са „ајатима", очувале готово у свим селима ове области. У погледу кровног покривача у врањским брдовитим селима на кућама чатмарама, јавља се, поред сламеног, и покривач од камених плоча, што је био несумњиво утицај досељеника из шопских области који су у народну архитектуру уносили одлике својих крајева.

Кућа „кованица" или „пуњеница" значила је прелазни облик између куће од слабог материјала (кала, чатме и плетари) и куће зидане од ћерпича и печене цигле. Ове куће су у југоисточној Србији у свему исте у периоду друге половине 19. века,[12] знатно су јаче од чатмаре и јављају се до 1878. године у економски развијеним долинским насељима, док се знатно касније јављају у планинским насељима. У градовима југоисточне Србије, Врању, Лесковцу, Пироту и Нишу, овај тип кућа био је одомаћен код имућнијих градских слојева још пре ослобођења 1878, у периоду јачања трговачког градског слоја, за разлику од градских кућа „пуњеница" које су зидане на „кат" или „на бој" (спрат). Сеоске куће пуњенице су приземне у ретким изузецима код имућнијих породица подизане су на кат. Овакве куће на кат, на својим сеоским добрима подизале су турске спахије и бегови. Врата на сеоским пуњеницама затварају се „на шип", гвоздену резу; прозори су знатно шири и већи и имају дрвене решетке или дрвене капке и застакљена окна. Сеоска кућа пуњеница је дводелна или троделна; соба и „собиче" добијају таван, а

10 Риста Т. Николић, *Врањска Пчиња*, СЕЗ, Насеља и порекло становништва књ. II, Београд 1904,137; Исти, *Крајиште и Власина*, СЕЗ, Насеља и порекло становништва књ. VIII, Београд 1912,129-141.

11 Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, II, 205.

12 Д. Којић, Нав. дело, 160-163.

старински „ајати“ се све чешће претварају у „коднике“. Ове куће су покривене ћерамидом, имају обавезно подрум или „избу“, а подрумска врата су увек са настрешницом. У сеоским кућама пуњеницама под је и даље био од набијене земље. После ослобођења југоисточне Србије и одласком Турака, у време спровођења аграрне реформе, у многим чифчијским и спахијским селима уселиле су се бивше чивчије у напуштене турске куће, прилагодивши их својим потребама и навикама, мењајући у њима распоред просторија и покућство. Оваквих старих кућа оријенталног типа бондрук - грађевина има и данас у Житорађи, Лепеници, Јелашници и оне се по техници грађења не разликују од турских кућа у Пољаници, Власини, Прешеву.[13]

Староварошка балканска кућа у Србији непосредно вуче корене са ближег оријента, па се отуда за њу употребљава и термин оријентална кућа. Ова архитектура присутна је на Балкану још у време Византије. Познато је да су Византинци овакав начин градње преузели са истока - Персије и Палестине, јер им је највише одговарао због брзине градње, функционалности просторија и економичности материјала. Ову архитектуру Турци прихватају од Византинаца, јер им погодује за брзо формирање чаршије у новоосвојеним деловима Балкана и отпочињања живота у њима. Основне одлике овакве куће је лака бондручна конструкција, искована летвама, напуњена блатом и омазана са обе стране. За поједине зидове се користио плетар од прућа премазан блатом. Приземна просторија и подрум су увек од тврдог материјала. Спратни део је најчешће препуштен преко основе приземља целом дужином или „ћошкама“ еркерима, кровови су благог нагиба, једноставних конструкција, покривени ћерамидом, изнад њих су штрчали високи елегантни бело окречени димњаци са декоративно обрађеном главом.[14]

Посебну одлику овој архитектури даје размештај просторија. Карактеристична је средишна просторија око које су размештене остале просторије, како у приземљу, тако и на спрату. Уз ову просторију, која у Србији није имала назив, налази се диванхана, увек окренута ка дворишту - врту. По угледу на муслиманске куће тог времена, поједине српске куће имале су диванхане (харемлук - женска соба, саламлук - мушка соба). У харемлуку су боравиле жене и најчешће је окренута ка улици, како би могле да посматрају ко долази у кућу и пролази улицом. Код развијенијег типа ових кућа размештај просторија у односу на централну је симетричан и он се среће углавном код самосталних кућа, каквих је било у југоисточној Србији, које су током 18. и 19. века давале обележја старим чаршијама. У њима су углавном живели Турци (аге и бегови) али и угледнији хаџије и „големаши“. Српски живаљ је махом становао у једноделним и дводелним приземним чатмарама. Ве-

13 Јован Хаџи Васиљевић, Нав. дело, II, 146.

14 Александар Дероко, *Главе димњака у нашој народној архитектури*, ЗЕМБ, Београд 1953, 32-38.

лике куће на спрат Срби су ретко градили, пре свега из економских разлога, јер су као потчињена раја тешко могли да прибаве велика средства потребна за изградњу. Уколико су и били у могућности, нарочито из трговачког сталежа, морали су да савладају компликовану администрацију и дозволу за градњу, која се добијала у Цариграду уз претходно одобрење месних власти. Уз добијену дозволу угледни чорбаџије су се обавезивали да у такву кућу, након градње, свраћају Турци на путовању кроз град, као и угледни турски грађани из чаршије. Ова обавеза је Србима варошанима тешко падала, јер често контактирање са Турцима могло је да ода њихове пословне тајне, а довољно је било да Турци посумњају у исправну пословност и лојалност таквих грађана, па да их пошаљу у сургун. Све је то утицало да је веома мали број хришћана варошана имао овакве куће.

Типична кућа 18. и 19. века у југоисточној Србији је са доксатом, чија карактеристична стреја без олука даје кући живописан изглед. Фасаде нису биле украшене архитектонском пластиком, али се одликују складом односа маса и отвора. Куће овог типа градили су у југоисточној Србији Дебрани, као познати зидари, али и сами Срби, а зидари и дунђери „тј. цимермани јесу скоро сви Сербљи".[15] Оријентална балканска архитектура је брзо нестала из чаршије на југоистоку Србије, због ограничене трајности материјала којим је грађена, као и због честих пожара до којих је долазило услед лаке запаљивости дрвета.

У Пироту је сачувано неколико оваквих кућа: Конак Малог Ристе, кућа Беле Мачке, кућа Стојана Божиловића Белог, зграда попа Пантелије у Доситејевој улици. Основни тип старе куће Пирота симетричног је цртежа. Основа се састоји од улазне централне нише, са или без истуреног трема, на коју је навезан централни улазни простор, хол, назван „ижа".[16] С обе стране иже распоређене су просторије куће. У најранијим примерима радило се о троделној кући, међутим тај прототип није могао бити регистрован ни пронађен у градском инвентару Пирота. Изузев основног троделног прототипа, у Пироту је регистрована цела скала развојне линије до коначног концепта типа, у коме се централна ижа расцветала у богати крстати хол, а кућа развија у две етаже. Од мале, али изразите кућице попа Пантелије у Доситејевој улици, преко основне куће др Сенкијевића на Тргу слободе и куће Карађоле у Теслиној улици, до Христићевог конака завршног степена и највишег домета.[17] Штедљиви пиротски менталитет је бочне просторе, са обе стране иже, делио у две собе. Друга особеност пиротске куће је да је средишњи улазни простор куће истовремено и кухиња. Међутим, кад

15 Народни музеј у Нишу, *Мемоарска грађа*, Збирка етнолошког одељења, Инв. бр. 2050.

16 В. Николић, *Стари Пироти*, 20.

17 Јован Крунић, *Пироти, о урбаном шкиву и старој кући града*, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979, 240.

се тај улазни простор издужи у попречни хол, онда се функција кухиње преноси у један од бочних простора. Средњи улазни трем типа куће југоисточне Србије пола је увучен као ниша, а пола истурен ван масе куће. У пиротској интерпретацији трем је редовно подељен - на комуникацијски део - пролаза, излаза и улаза у кућу - и уздигнут и оградом одељени део за седење и уживање - ћошку, диванхану или „доксат". Како се кућа повећава, и ижа се претвара у подужи хол, тако да се и ниво основе куће уздиже изнад нивоа терасе, да би се испод добио простор за подрум. У најпримитивнијим основама простор подрума или шупе придодат је са стране на нивоу приземља. Код развијенијих типова само се део приземља уздиже да би се испод тога дела куће добио подрумски простор. Увек је прилаз у подрум споља. Ово уздизање нивоа приземља у полуспрат и полуукопани подрум испод, била би друга специфична особеност пиротске куће, која се не сусреће на другом месту. У коначном степену развоја типа, кућа постаје двоетажна.

Најизразитија и највреднија кућа Пирота је ХРИСТИЋЕВ КОНАК. За чуђење је како је њен мајстор - хришћанин у Пироту, на периферији Турске удаљене провинције, композицијом њених лица и модулацијом њене масе, антиципирао све „оно што ми данас зовемо модерна фантазија". По своме оригиналном склопу, композицијом масе, зграда представља један од најлепших објеката у Србији који нам је у наслеђе оставила блиска прошлост. Фантастична уобразиља њеног мајстора, смела динамика крова, лакоћа и прозрачност, стављају је у ред велике архитектуре и драгоцене националне вредности. Динамика њених волумена и склад композиције њених површина премашају домете ба-рокних схема и стављају је у ранг једне фантастичне балканске егзотике. Невероватна је смелост његог власника да себи, као припаднику раје, гради овакав дворац. А још смелије, да сам себи честита овај подухват, када је овај велелепни конак завршио, на порталу собе за примање записао је: „Машала Христа Иwван сзида дом сеи на 1848 априли 5". Зграда има подрум, приземље и спрат. Подрум се састоји само од једне просторије и служио је искључиво за смештај вина и ракије. У приземљу се становало, а спрат је служио за репрезентацију, пријеме и светковине.

Приземље има једно пространо централно одељење, чија је намена многострука. Ту је било огњиште. Јело се и кувало у „тенџерама" (посуде од кованог бакра). Пећи за кување није било, већ се на огњишту налазио троножни гвоздени подметач - „сацак" - на који су постављане тенџере. Посуђе („тенџере", „санови", „така-тука", „синије", „тепсије") стајало је по дрвеним „рафовима" не само око огњишта већ и свуда по кући, чак и у свечаној соби за пријем. Посуђе је својим декоративним обликом и металним сјајем (бакар и туч) служило као изврсна декорација, и својим великим бројем показивало богатство и моћ сопственика куће. За слагање крупнијег посуђа (велике тенџере, бакрачи, чиније) служило је дрвено узвишење - „отурак".

Интересантно је напоменути да су првобитни сопственици зграде избегавали да кувају јело у овој просторији, иако је она у првом реду била намењена кувању и спремању јела. Изгледа да су желели да јој дају репрезентативни карактер, па су одмах по довршењу куће дозидали једно велико одељење у приземљу, које су звали „ижа". Очигледно је да се старе навике нису могле прилагодити новом распореду куће и да се домаћин није сложио с идејом градитеља да гости пролазе кроз просторију у којој се кува. Тако је ова велика просторија, која је пројектом намењена била и за кување, служила у почетку само као улазна просторија и донекле као дневна соба. Огњиште у њој се продужавало у једини димњак у кући: у собама нема димњака. Грејало се по угледу на Турке, мангалима. Собе у приземљу служиле су за спавање. Кревета није било - спавало се на поду. Постељне ствари („црге" - покривачи, јастуци) распростирале су се увече, а склањале преко дана. Ормати у зиду - „долапи" служили су за смештај постељних ствари и рубља. Поред долапа у десној соби био је и „обдеслк" - купатило. „Ниска соба" служила је за оставу ствари и рубља, као гарсоњера. Рухо и рубље стајали су у ковчезима и долапима. Кроз тајна врата у долапима могло се ући у „скришницу" испод степеништа, где су се укућани крили за време ратова. У ћилеру се месио хлеб. Овде су били сандуци са брашном и мекињама. Хлеб се пекао ван куће, код професионалног пекара - „фурунџије". Према улици је једна просторија која је служила за пролаз и за смештај дрва за огрев.

Степениште - право и једнокрако - води директно на спрат у пространи хол који има три дела: централни део, огњиште и део с миндерлуцима-диванхана. Огњиште, око кога има много рафова са посуђем, није служило за кување јела већ, као камин у холу, за кување кафе и шербета и за распаљивање ћумура за мангале. Део с миндерлуцима служио је за пријем обичнијих и чешћих гостију. Бољи и знаменитији гости примани су у „големој" соби, која је свуда около имала миндерлуке. Доксат - „ћошка" - такође је имао миндерлуке. Сви су миндерлуци били покривени пиротским ћилимима, па су и јастуци на њима такође били од пиротских ћилима. Столица, сем ниских троножаца, није уопште било. Ручало се око „софре" (ниски округао сточић), седело се на ћилиму или на јастуку који се скидао с миндерлука само за време ручка.

„Кандил-соба" добила је име по кандилу које је стално горело; служила је за вршење верских обреда о Ускрсу, Божићу, кућној слави и другим свецима и за редовне дневне молитве. Од намештаја је имала сто и столице, остали предмети су култно-религиозног карактера: иконостас са иконом кућног свеца Св. Арханђела, кандило које се палило о свим већим верским празницима, славама, световод - глинена посуда пехарастог облика, босиљак, тамјан и други култни предмети донети са хаџилука из Јерусалима.

„Сарк-соба" такође је била гардероба. Сарк је дугачка обла мотка, окачена крајевима за алке које преко ланца висе са таванице. Преко ове мотке пребацује се одело и рухо које за дуже време није у употреби (зимско и празнично одело).

Из „големе" собе улази се кроз узани пролаз у ризницу. Ту су стајали бакрачи пуни металног новца, кутије са банкнотама и сандуци с драгоценим оделом. Највеће драгоцености, у случају опасности, скривале су се у скривници иза ризнице. Пролазило се опет кроз долап на чијој су се задњој страни налазила тајна врата.

Прозори нису имали крила већ су се подизали на „шибе"-систему. И данас је доксат преграђен од хола прозорима који се отварају у страну, такође по „шибе"-систему. Дрвене решетке негде су скинуте, а негде замењене гвозденим. Оригиналне решетке задржале су се само на споредним зградама у дворишту (шупе). Оригинални намештај задржао се на доксату, у холу (део са миндерлуцима), а миндерлуци из „големе" собе прекројени су за „кревет"-собу. У свим собама је био патос, изузев у централном делу хола и у централној просторији приземља, који су били поплочани опеком.

Конструкција је дрвени бондрук-плетара.[18] Међуспратне конструкције су дрвене. Кров се састоји од костура (тзв. „макази"), преко кога се укивају мале рожњаче, а преко њих мали рогови. Летвице преко рогова и ћерамида сачињавају кровни покривач. Кровна грађа је укована великим ексерима од кованог гвожђа.

Од интереса је у овој згради, сем оригиналне стрехе од дрвених дасака споља у виду тимпанона, какав се облик не може наћи на нашој територији, улаз на таван са спрата и гредна таванска конструкција, особито због тога што се ту, на тавану испод крова налази једно узвишење, као платформа за теферичење. Према том узвишењу налази се велики дводелни прозор у виду „лукарне", која се затвара дрвеним капцима. Одатле је леп видик на брда која окружују Пирот и на његову богату околину. Колико је нама познато, оваква конструкција „теферича" у поткровљу јединствена је у овој архитектури на овом тлу. Чак се слична конструкција не може наћи ни у архитектури суседних земаља,

18 Посебан тип наше фолклорне архитектуре јесте „насип" или, по турском, „бондрук" архитектура у жупским пределима и долинама. То је приземна или вишеспратна кућа која се среће по јужним крајевима наше земље. Приликом подизања оваквих зграда, најпре је изграђен дрвени костур за целу грађевину, који је личио на велики кавез, па су потом зидови у том костуру испуњавани лаким материјалом. Обично су оплитани пругем, или пак испуњавани „ћерпичем" (непеченом опеком), а врло ретко печеном опеком. Кров има благи нагиб и покривен је ћеремидом, јер се такве куће не подижу по планинама где има много снега. Пошто су зидови оваквих зграда од слабог материјала, штите их врло широке стрехе. Изгледа да се овај начин зидања најпре раширио по обалама Средоземног мора, на Леванту, јер су Смирна, Цариград и Солун пуни таквих грађевина. - Иван Здравковић, *Документи народног стваралаштва у прошлости*, Београд, 1990, 4.

одакле је ова наша зграда, свакако, примила утицај, јер је њен сопственик често путовао у Цариград и, уопште, на Исток.[19]

Лепоту овој изуетној кући даје двориште, калдрмисано, са пуно зеленила и цвећа, са „османлуком" - виновом лозом, као и бунар са хладном водом за пиће. Шкрипа ђерма употпуњавала је овакав амбијент. Цело двориште било је ограђено солидном оградом, а према улици зидом и кровом покривеним ћерамидом, са улазном капијом са звекиром - алком којом се најављивао долазак. Живот у овој кући текао је тихо, по обично устаљеним правилима моралног инстинкта, заснован на љубави и светој покорности према својим старијима.[20]

Друго репрезентативно здање старобалканске куће у Пироту је кућа Божиловића на Карађорђевом тргу бр. 13. Овде се не ради само о изразитој стамбеној згради него о целом комплексу старог домаћинства Пирота турског доба, са економским зградама, двориштем и баштом, све добро очувано. Зграда је симетричног плана и масе, са два средишна истурена трема; и према југоистоку (улазна страна) и према југозападу. Иако несумњиво српска кућа по пореклу, подељена је према турском узору на два дела: улазни трем за пријем гостију и дворишни трем за породичну употребу. Богато опремљена и добро очувана, ова кућа представља у највећем степену изразит тип градске куће Пирота из почетка XIX века, и то не само по старости, функционалности решења, не само као комплетна грађанска кућа свога доба, него и као најизразитија архитектура, композиција масе, конструкције и структуре. Опстанак ове зграде, најизразитије после Христићевог конака, компликован је изградњом новог стамбеног објекта суседа, који се недозвољено и непрописно наслања на њено североисточно лице. За приступачност ове куће за јавност треба нарочито истаћи њеног власника, до 1990. године, Наду Божиловић, унуку Стојана Божиловића Белог, која је била неплаћени кустос малог музеја, специмена старе пиротске куће из почетка XIX века.[21]

У истој вредности је и кућа Манојла Беле Мачке, која по своме плану не припада типу симетричне куће. Нешто сувљи концепт облика њене спољашности као да изражава жељу њеног власника да се не хвали,

19 Интересантно је предање које се очувало у породици о зидању куће: Христа, богат човек и велики трговац, често је путовао у Цариград и с пашама се дружио. Похвалио се једном неком паши да хоће велику и лепу кућу да зида, а паша на то рекао: „Дођи ћу код тебе у госте, али да направиш тако велику и лепу кућу да могу на коња да уђем." И заиста је Христа такву кућу направио, али паша није доживео да дође у госте своме пријатељу, јер је умро док се кућа градила. - Исказ смо забележили јуна 1989. године од праунуке Христе Јовановића, дипл. правника у пензији Вере Христић-Живковић у Београду, која је и сама хроничар породице Христић.

20 Здравковић Иван, *Документи народног стваралаштва у прошлости*, Споменици градске и сеоске народне архитектуре у Србији, Београд, 1990, 12.

21 Јован Крунић, *Заштита архитектуре старог Пирота*, ГДКС, 9, Београд, 1985, 54-60.

али је зато богата њена унутрашња опрема. Нарочито је истичу изванредно фине сликарије на зидовима соба. Још једну занимљивост старог наслеђа архитектуре Пирота чини комплекс зграда старе примитивне индустријске прераде коже, Табакана.[22]

ЗГРАДА ГРАДСКОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ- Кућа у којој је до скора био смештен градски Народни музеј је изразити тип куће балканског стила. Стара је више од сто година и припадала је породици Димитријевић; кућа је спратна и са улице има два еркера (испада), које носе конзоле, а из дворишта затворену диванхану испод које је улаз у мали хол, из кога воде дрвене степенице на спрат. Десно из хола су двоја врата за две собе, а лево једна за подрум, у који може да се уђе и са улице. На спрату је пространи вестибил из кога води улаз у три веће и једну мању собу, као и на диванхану, која је за неколико степеница виша од пода спрата. У појединим собама су сачуване таванице од дрвета и долапи узидани у зидове. Зграда је обновљена са новоизграђеним димњацима из времена настанка куће.[23]

ЦРКВЕНИ КОНАК У СЕЛУ РУДАРУ КРАЈ ЛЕСКОВЦА - Конак Рударске цркве, недалеко од Порте саме цркве, импозантна је зграда грађанске архитектуре тзв. балканског стила. По начину градње и детаљима, вероватно је зидан у првој половини 19. века. До 1894. црква у Рудару служила је за потребе Лесковчана - поред ње су сахрањивали своје мртве, што потврђују натписи на надгробним споменицима. Зграда је двоспратна, са избаченим доксатом, окренутим према дворишту, у приземљу и на спрату. У приземље се улази испод доксата. Из пространог хола воде широке једнокраке дрвене степенице за спрат, а испод њих друге степенице воде у подрум из хола у приземљу. Такође, из хола у приземљу воде десно двоја врата у две веће собе, а лево једна у велику собу, која је вероватно служила као трпезарија. У холу је отвор за већу пећ, оџаклију, која је загревала собе десно од улаза. На спрату је велики хол, отворен са западне стране, а са источне су једна врата и два прозора. Врата воде на доксат који је са два степеника уздигнут од нивоа спрата. Из хола на спрату су по двоја врата лево и десно, као и отвор за пећ оџаклију, који се види у зиду десно. Зграда је споља врло живописног изгледа због јако избаченог доксата и широке стрехе. Са-чуван је велики димњак и капаци на прозорима, вероватно из времена зидања зграде. Црквени конак у Рудару је један од најлепших објеката ове врсте на територији југоисточне Србије и видан је доказ високих домета грађевинарства тога доба.[24]

ШАШИТ ПАШИН КОНАК У ЛЕСКОВЦУ - Шашит пашин конак у Лесковцу са теферичем, на Ветерници, срушен је пре балканских ратова. Остао је леп опис Феликса Каница и фотографија и збирке архи-

22 Исти, Пирот. *О урбаном ткиву и старој кући града*, 244.

23 Иван Здравковић, *Документи народног стваралаштва*, 18.

24 Иван Здравковић, нав. дело, 35.

текте Владислављевића. Каниц је конак описао овако: „Шашит паша је у центру града на десној обали саградио педесет корака дуг „Сарај“ са истуреним крилима; у једном крилу су биле пашине жене и одаликe, а друго је служило као „селамлук“. У другом средњем делу који их је повезивао, са широким отвореним чардаком и великим степеницама с обе стране, биле су просторије суда и управе. Украшен аутентично оријенталним сликаним фризовима, гирландима итд, сарај још изазива добар утисак, мада је очигледно да је почео да пропада, јер данас служи као депо дувана. Зграду су најпре били откупили власотиначки и лесковачки срез, а 1872. године она је срушена, да би се на њеном месту подигла зграда ниже гимназије за коју су новац и грађевински материјал били сакупљени већ 1889“.[25]

КУЋА ШОП-ЂОКИЋА У ЛЕСКОВЦУ - Кућа Шоп-Ђокића, смештена у главној лесковачкој улици, потиче из прве половине XIX века, има приземље и спрат. Декоративност дворишне фасаде казује о затвореном породичном животу, који се углавном одвијао унутар куће. Најлепше на овој кући је отворена диванхана на спрату која је целом једном својом страном и половином друге везана уз конструкцију саме зграде, а остале се стране држе на три витка дрвена ступца. Постављена је на средини дворишне фасаде, а трем у приземљу уједно служи за заштиту улаза. Лепота ове куће лежи у њеној једноставности, складним односима зидних маса и прозорских отвора. Спољну фасаду карактерише широка зидна маса у приземљу, скоро без отвора, која се наставља на високи оградни зид с којим наглашава неприступачност споља. Улаз у зграду је испод диванхане, лево су степенице за спрат, а десно и лево собе, које су уједно и најлепше просторије. Из хола се улази у отворену диванхану, која се одликује лепо израђеном таваницом. Десно од диванхане је најлепша соба ове куће, са богато израђеном таваницом у дуборезу, каквих је ретко сачувано. На супротном крају је просторија која служи као остава, а у једном углу се налази засведен амам. Што се тиче унутрашње декорације, она се налази на таваницама, углавном у различито обрађеним розетама, затим на оквирима врата и прозора, оградама степеница, узиданим долапима и нишама у зиду. Овај објекат спада у ред докумената каквих је мало код нас.[26]

КУЋА ХАЏИ-РОЧКОМАНОВИЋА У ЛЕСКОВЦУ - Кућа Хаџи-Рочкомановића у Лесковацу налазила се у Улици Лешњака, срушена је 1951. године. Нема много података о овој кући. Зна се да је била својина неког Махмуд-бега, а једно време служила је и као болница. Кућа је имала приземље и спрат, са типично симетричном основом куће балканског стила, распрострањене нарочито у јужним крајевима Србије, где су се много више и сачувале. Централни улаз у хол био је из баште, којој је била окретнута главна фасада. Из хола се пело на спрат дрвен-

25 Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, књ. 2, Београд 1985, 240.

26 Н. Спремо, *Споменици културе у Лесковцу и околини*, Лесковац, 1952, 21.

им степеницама са лепом оградом. Мала врата соба на спрату су резбарена, таванице соба су у дуборезу, са прозорима који су били са карактеристичним дрвеним решеткама. Од свих просторија најкарактеристичнија је била диванхана, која је била подељена на три дела, чији је средњи део, са таваницом у дуборезу, кружног облика, са розетом у средини, која је са периферијом спојена зракастим, змијастим дашчицама, служио само као диванхана. Друга таваница у соби била је једноставније обрађена, са розетом испод чијег је дубореза био стањол жуте боје, који је покривао празна поља, превучена црвеним плишом између дубореза. После рушења ове куће, делови таваница, степенишних ограда, прозора и др., пренети су у градски музеј у Лесковцу.[27]

ПАШИН КОНАК У ВРАЊУ - У центру Врања налазе се две старе турске зграде, које су припадале, по предању, Рауф-бегу Цинићу. Зграде су обновљене и у њима је смештен градски музеј. Једна од зграда служила је паши за становање и његовој мушкој пратњи (селамлук), а друга је служила за харемлук, односно за становање пашиних жена. Зграде су подигнуте 1765. године; имају и у приземљу и на спрату велике холове неправилних облика, повезане међу собом узаним и стрмим степеницама. Из холова се улази у простране собе, између којих се налазе мање собе тзв. оџаклије. Велике собе се загревају из „оџаклија", а имају добро очуване и богато украшене таванице од дрвета. Нарочито су интересантне таванице у згради у којој је смештен пашин харем. Обе зграде су представници симетричног типа старе балканске куће, са стрехом која јако испада. Хол на спрату женске зграде има полукружно проширење које је служило као диванхана, а испод њега, у приземљу, налази се отворен трем са ступцима, из кога се улазило у хол са степеницама на спрат. Зграде су повезане на спрату мостом, чији су трагови очувани.[28]

КОНАК ХАФИЗ-ПАШЕ У НИШУ - Најзначајнији споменик балканско-оријенталног типа у Нишу био је Бећир-бегов конак на левој обали Нишаве. Састојао се од старог дела, грађеног крајем 18. века од Хафиз-паше, заповедника града Ниша и главнокомандујућег турске војске у бици код Иванковца, где је рањен и по повратку у Ниш умро, и новог дела, грађеног од Бећир бега - унука Хафиз-паше, подигнутог 60-их година 19. века. Оба дела чинила су јединствену целину, са посебним улазима, еркерима, доксатима. Све собе имале су, према подацима М. Шапчанина, таванице са турским орнаменталним дуборезом, којим је била обложена и гостинска соба. Врхунац мајсторске вештине у обради ентеријера представљале су суседне две собе, са дубоким рељефним орнаментима по зидовима и штукатурм, унутар које су постављени плодови разног воћа, обрађени у воску и заштићени стакленим прегра-

27 С. М. Ненадовић, *Споменици културе у Лесковцу и околини*, Лесковац 1952, 31-33.

28 Иван Здравковић, *Један старински конак*, Уметнички преглед, 8, Београд, 1939, 247-250.

дама, док је друга одаја - арапска соба - имала по зидовима дуборез са арапским орнаментима. У дворишту новог дела конака налазио се мермерни шедрван из кога је избијао водоскок а око шедрвана, смештеног у затвореном простору, налазиле су се зидовима одвојене четири диванхане за одмор, изнад којих је била живописана таваница. Бећир бегов конак је после ослобођења Ниша купио кнез Милан, и после преуређења коришћен је за летњу резиденцију Обреновића до 1903. године. Овај објекат, заједно са пашиним конаком у Лесковцу, по казивању А. Дерока, није забележен на нашим просторима. Бећир бегов конак је страдао у Првом светском рату од пожара.[29]

По споменичким вредностима, најрепрезентативнију српску кућу турског Ниша представљала је кућа трговца Хаџи Тодоровића, грађена 1820, коју је после 1845. наследио његов зет Никола Христодуло. За ову кућу истицано је да „није заостајала иза конака Кнеза Милоша у Београду и Крагујевцу. Кућа је била асиметричног типа, са великим тремом у приземљу и доксатом са хамамом и капелом за хришћанске верске обреде, богато изрезбареним таваницама и стубовима на трему и доксату. У објекту је био смештен Народни музеј Ниша у периоду од 1933. до 1944. Порушен је приликом бомбардовања Ниша, 2. септембра 1944. године. Објект се налазио у улици Стојана Новаковића.[30] Још два објекта у Нишу поседовала су значајне споменичке вредности. То су: кућа турског војног лекара Хећима Захарија Стетаса, која се налазила у близини Христодулове куће, подигнута око 1870, у време Абдурахман паше. Строго симетричног типа, са великим централним улазом, изнад кога је избачена диванхана, кућа је имала извучену спратну конструкцију. У централном делу дворишта налазио се шедрван а поред куће налазио се хамам. Месни комитет КПЈ купио је 1920. ову кућу за потребе Радничког дома Ниша, који је ту био смештен до 1. децембра 1928, када је кућа спаљена. Друга кућа припадала је Стевану Коцићу Кривокапцу. Налазила се код Саборне цркве, грађена око 1840, си-метричног типа, са великим доксатом према дворишту. Страдала је 1944. у бомбардовању Ниша. У документацији Завода за заштиту споменика културе сачувано је још неколико објеката балканске архитектуре из турског периода 19. века. То су: кућа у Улици Облачића Рада бр. 11, кућа Таска и Ђорђа Узуновића у Улици Станка Пауновића бр. 9, кућа трговца Златковића, кућа Стамболијских у Улици Петог конгреса 36, кућа у Улици Димитрија Димитријевића и кућа Мишићевих у Вождовој улици 25. Кућа Стамболијских је симетрична спратна бондручара,

29 Видети: И. Здравковић, *Избор грађе за проучавање исламске архитектуре у Југославији*, Београд 1964; Д. Ђорђевић, *Како је изгледао Ниш на Дан ослобођења од Турака*, Политика, 24. јун 1937.

30 Извори: Документација Народног музеја у Нишу; Документација Завода за заштиту културе, Ниш; Б. Андрејевић, Споменици Ниша, Ниш 1977; С. Андрејевић, *Документи о непокретностима*, Зборник Народног музеја бр. 3-4. Ниш 1987.

грађана око 1820, коју је 1878. године купио нишки трговац Тодор Станковић Стамболија од Ахмета Мехметовића. Кућа Мишићевих грађена је око 1840, приземна је, симетричног типа, са отвореним доксатом над подрумом са конаком на средини, гостинском собом, амамциком, сарачаном, вратима са алкама, очуваним таваницама, прозорима са решеткама, долапима, огњиштем затвореног типа и уџерком изнад њега. Кућа Димитрија Димитријевића грађена је око 1860. године, асиметричног типа, са очуваним тремом и изрезбареном таваницом. Први власник по ослобођењу био је Ђорђе Јовановић до 1911, када је кућу купио начелник Нишког суда Манојло Поповић.[31]

МИТХАД-ПАШИН КОНАК - У оквиру нишког рада тврђаве (величине 22 ха, 80 а и 52 м^2), како наводи Милан Ђ. Милићевић, налазило се „доста грађанских турских кућа", односно две четврти - Хункар (царева) мала и Едирно Бали-мала. У првој је смештен „владалачки део", у којем је била и грађевина Митхад-пашиног двора и Команде турског гарнизона. Другу, Едирне Бали-малу Милићевић је описао као део унутрашње оријенталне вароши у којој је било „много каваница, бакалница, бојаџиница и свакојаких турских прчварница".[32] Захваљујући Винтеровом „Пројекту за регулацију вароши Ниша", као фотографском снимку унутрашњих делова тврђаве, направљеном од стране Главног ђенералштаба српске војске 1878, види се оријентални склоп насеља у тврђави. Посебну пажњу заслужује простор Хункар мале, где се налазио Митхад пашин конак са харемлуком и салемлуком и тајним пролазом ка Нишави. Митхад паша је овај објект на спрат користио за своју резиденцију 1861-1864. године. „Грађевину чине две бочне ламеле на чијој се средини, под великом аркадом, налази главна улазна капија. На предњој страни фасаде сваке ламеле на спрату налази се по 14 прозора, а на спратном делу везног тракта шест; укупно на спратном делу зграде с предње стране налази се 34 прозора, а са приземљем заједно укупно 56 прозорских отвора."[33] Грађевина је по садржајима, функционалном распореду и организацији простора, као и пратећим и декоративним садржајима, била типичан представник богате муслиманске куће оријенталне архитектуре и изгледа.

31 Видети: Б. Андрејевић, *Кућа Мишићевих*, Народне новине, Ниш од 18. 11. 1972; Исти, Кућа Стамболијских у Нишу, Градина, Ниш, 1971, 11; Исти, *Стара кућа у улици Димитрија Димитријевића*, Народне новине, Ниш, 4. новембар 1972.

32 Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884,102.

33 Ј. Ћирић, *Ниш град*, Историја Ниша, II, Ниш 1984, 182.

Summary

Borislava Lilic

THE VILLAGE AND CITY HOUSE IN THE SOUTH-EAST SERBIA BEFORE THE LIBERATION IN 1877/1878

The development of the village house in the south-east Serbia can be more reliably followed from the beginning of XIX century on the basis of national tradition and field researches. Because of often devastations and destructions in the near and distant past, the movements of the population were often, when the settlements were abandoned, and afterwards settled, and the houses were once again rebuilt. The oldest type of the village house was "kuca na krivulje", "koliba", then "plotnjaca", and before liberation from the Turks "ceramidna kuca". The old city house derives from the nearby Orient, and therefore the expression used for it is the oriental house. The Turks accepted this architecture from the Byzants, because it was suitable for fast building of the market-places in newly conquered parts of the Balkans. The basic features of this house are post and petrail construction forged with laths, filled with mud and painted from both sides and covered with Spanish tiles.

UDK 886.1 (091) „18/19“

Хранислав А. Ракић

ПУТОПИСЦИ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА КАО ИЗВОР ПРОУЧАВАЊА ИСТОРИЈСКЕ ПРОШЛОСТИ НА ПРИМЕРУ СЕЛА ПЕЧЕЊЕВЦА

По свршетку српско-турских ратова 1878. године више наших књижевних и јавних радника путовало је у ослобођене крајеве (нишки, пиротски, врањски и топлички округ), у „Нову Србију“, да је опишу и презентирају своја сазнања научној јавности.

Међу првима, били су Мита Ракић и Сретен Л. Поповић, а потом Милан Ђ. Милићевић и Феликс Каниц у склопу шире турнеје по Србији. Они су дали обиље података о друштвено-политичким и просветно-културним приликама у новоослобођеним крајевима.

Приликом ослобађања нових крајева уочено је да на тим територијама постоје интересантни културно-историјски споменици религијског, културног и историјског значаја за српску историју. Зато је начелник Врховног штаба поверио Мити Ракићу једну малу научну мисију, коју је он са успехом завршио, обишавши све новоослобођене крајеве које је држала српска војска до Берлинског конгреса 1878. године. Подаци које је прикупио били су драгоцени за даље проучавање географије, хидрографије, топономастике, комуникационих праваца и историјске прошлости ових крајева.Мита Ракић није посетио Печењевце, јер је приликом обиласка новоослобођених крајева ишао с десна на лево као што се пшеница сеје и то преко Прокупља, да би било више среће, али је посетио лесковачки крај и оставио много података о Лесковцу, Пустој Реци, Јабланици, Поречју, Власотинцу итд. Он је о Печењевцу записао да је припадало лесковачком срезу и нишком округу и податке из пописа из 1879. године, да је имало 88 кућа, 410 мушких и 336 женских глава, да је било 14 писмених и 159 пореских глава.

У поговору књиге „Из нове Србије“, коју је објавио Народни музеј у Лесковцу 1987. године академик Владимир Стојанчевић каже „... Ракићев путопис задужио је и српску науку, пре свега изношењем многих историјских, етнографских статистичких и демографских података и обавештења, дотле мало знаних или потпуно непознатих чак и струч-

њацима који су се бавили културно- историјском проблематиком српског народа под турском влашћу... Пусту Реку и Јабланицу, затим Ветерничку Клисуру и Пољаницу, Ракић је практично увео у област проучавања, саопштивши доста података о тамошњим насељима и становништву, и о карактеру турске управе последњих деценија пред ослобођење."[1]

Сретен Л. Поповић у својој књизи „Путовање по новој Србији (1878 и 1880), Београд 1950. године, дао је обиље података о старим временима у Србији, у Београду, у „новим крајевима (Ниш, Врање, Лесковац). Са обиласка новоослобођених крајева, оставио је значајне историјске, политичке, војничке, културне, етнографске и друге податке за боље упознавање становништва и територије која је прикључена матици Србији после Берлинског конгреса.

Одмах по ослобођењу од Турака Сретен Л. Поповић, идући из Ниша за Лесковац, прошао је кроз село Печењевце и после кратког задржавања о њему је записао: „Код Печењевца прећемо преко ћуприје на реци Јабланици, која од југа вијуга и одавде на по сахата утиче у Мораву. Кад бих села у лесковачком пределу или округу само нека побројао, читаоци из прека нашли би своја села; као Лалинце, Шантринце, Ђалу Кулу итд, а по рођењу од оца на сина и праунука можда и то да су се баш из ових села у оном општем пресељењу и иселили и тамо преко населили места и села истог имена.

„У Печењевцу су и двори паше Агића са воденицом, иначе нема да се види како село ушорено, него механа и једна пространа штала. Пре него што наступимо на, видесмо у једној авлији топове и каре тобџиско. Ту је на посади једна тобџијска батерија. Пред механџиницом, која је од како су наши у овоме крају нешто очешљана и умивена, видесмо више официра који су поседали око астала напоље изнесених.

„Ту нас сачека окружни лесковачки начелник г. Лацковић. Сиђемо с кола да се одморе коњи, а и ми да се поздравимо са нашом браћом официрима, ја одмах одем у страну, да погледам и видим изближе овај предео. „Одмах за она два брега пред Печењевцем вијуга казана речица Јабланица. Преко ње под брегом види се неколико кућа. У правцу на југозапад простор је дугачак и широк. Тако је исто пространство и на источној страни к југу.

„За горе казаног пашу Агића дочух, кад је оданде побегао са осталим Турцима, да је узео од овдашњих околних села до 200 волова за подвоз и превоз за Турску, па су и стока и кола тамо задржани, а људи су се преко планина једва вратили својим кућама, а понеки се тамо заглавио и не вратио се, па зато можда и не видимо волове да по стрњикама пасу. Сад су противу њега, и кад се вратио, многе су подигнуте због тога, као и зато што је многима земље поотимао.

1 Мита Ракић, *Из Нове Србије (Отаџбина, књ. 4, 5 и 6, 1880-1881)*, Лесковац, 1987, стр. 188-189.

„Разгледајући околину, која је врло пријатна и романтична својих брежуљака и текућом водом, чух неке војничке сигнале. Загледам тамо откуд то свирање долази, а оно једно чобанче дува у песнице и производи те сигнале."[2]

Чим су ови крајеви ослобођени од Турака, почела је да се гради траса за „гвоздени пут" из Београда за Скопље долином Јужне Мораве и то уз саму трасу Мидхад-пашиног друма. Сретен Л. Поповић који је посетио овај крај после ослобођења приметио је српске инжењере у јесен 1878. године како размеравају земљу за будућу железницу. Радови су брзо ишли, и већ 1886. године прошао је први воз долином Јужне Мораве.[3]

Сретен Л. Поповић у свом путопису о Печењевцу оставио нам је неколико нових података, а неколико је потврдио. Ново је да је видео српске војнике у Печењевцу, опис природне лепоте краја, да печењевачки доњи део села није насељен, да је окружни начелник у Лесковцу био Дацковић и да је видео српске инжењере како размеравају земљу за будућу железницу. Потврдио је да је постојала Пашагићева кула са воденицом, да је одузео око 200 волова за подвоз и превоз за Турску приликом бежања испред српске војске, и да се њих неколико који су пратили кола са воловима нису вратили.

Сигурно је да су ова запажања драгоцена за тај период историје села Печењевца, а иначе његови записи су добар извор за историју и географију новоослобођених крајева.

Други путописац који је посетио Печењевце после ослобођења од Турака био је Милан Ђ. Милићевић. Био је у науци сваштар, писао је много и објавио сто књига. Његови историјско-географски списи представљају грађу, често неуко сабрану, како истиче академик Сима Ћирковић у „Енциклопедији српске историографије". Најважније дело му је Кнежевина Србија (1876) и додатак Краљевина Србија (1884). То је опис целе ондашње Србије са топографским подацима, са описом старина и локалних предања. Ту је сабрано обиље материјала данас драгоценог за историју, историјску географију и етнологију.

Милан Ђ. Милићевић, обилазећи српске крајеве посетио је и Печењевце и о њему записао неколико значајних података из историјске прошлости овог села.

Посматрајући Добру Главу уочио је да „У хатару села Печењевца, на месту Доброј Глави, има стари порушени градић, који се зове Добра Глава. У хатару тога истог села има још једно старо црквиште и једно старо манастириште, ни о једном се засад није могло ништа сазнати."[4] Поред археолошких налазишта он је записивао и догађаје који су се дешавали за време под Турцима. Записао је једно добро сећање о поло-

2 Сретен Л. Поповић, *Путовање по новој Србији (1887. и 1880)*, Београд, 1950, стр. 379-380.

3 Исто 377.

4 Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1984, стр. 33.

жају раје под Турцима и једној делегацији која је посетила Цариград и тиме донекле побољшала положај раје села Печењевца. Он о томе каже: „Кад су лесковачки Турци, у претесњивању Срба, прешли сваку меру, онда се нашао неки Живко Јовановић из Печењевца, који се изложио свим опасностима да би народу муке смањио. Живко је, као човек врло разборит, видео да она зла која Турци чине Србима, не може одобравати турски цар. Срце му његово, да снаге, и он, узевши са собом некога Коцу Тимића, из Липовице, и неког Илију из Печењевца, оде чак у Цариград да тражи заштите од силе.

Ти људи нађу пута и изађу пред самога цара, и замоле се за браћу своју.

Турске силе није нестало, али ипак било је мање после тога.

Другом приликом одлазили су ти исти у Крагујевац кнезу Милошу; казивали му шта народ трпи, и од њега примили упуте: како да се владају и шта да чине, да би судбину народа олакшали. Хвала им и по смрти."[5]

Поред ових значајних података Милићевић је забележио и легенду о постанку имена села, а она гласи: „Печењевце или новије Печењевце, село на Јабланици, испод Лесковца. Прича се да је некакав Бан био бој на Бојнику. Пре битке наредио је био да му се пече печење код Манастира Свете Марије (а тај манастир је био баш у средини данашњег села Печењевца) на брегу који се зове Белова Глава.

Тек што је бан, по разбоју стигао да руча печење, сустигне га из Бојника непријатељ и настави нападе. Бан остави печење, повуче се у долину по сахата на север од Печењевца, где начини шанчеве, и на ново се стане бранити."[6]

О имену села Печењевца постоји неколико легенди, али историјским поузданијим изворима ниједна није потврђена, па и ова.

Један од најзначајнијих путописаца који је прокрстарио Србијом крајем XIX и почетком XX века несумњиво је Каниц Феликс Филип, аустријски археолог и путописац. Проучавао је територију Србије и Бугарске и издао читав низ књига (које је илустровао) у којима је приказивао ове земље и њихове народе, а нарочито римске и средњевековне старине.

Каниц је важио за најбољег познаваоца Србије, јер је Србију упознао са свих аспеката и запазио у њој често задивљујући полет, који је био најупадљивији у војсци, просвети, развоју науке, пољопривреде и шумарства, као и у повећаној општој удобности живота. Он истиче да је народ у својој сржи остао здрав, а земља крије још нетакнута природна блага сваке врсте, која уз стално ширење железничке мреже отвара повољне привредне перспективе.[7]

5 Исто 67-68.

6 Исто 81-82.

7 Феликс Каниц - *Србија земља и становништво од римског доба до краја 19. века* (Друга књига), Београд, 1985, стр. 8.

Обилазећи лесковачки крај Феликс Каниц оставио је доста веродостојних података. Ми ћемо се овом приликом осврнути само на оне који се односе на село Печењевце. Феликс Каниц, боравећи у Печењевцу, записао је више података о животу и положају становништва. Записао је и легенду о имену села која се прилично разликује од оне коју је записао Милан Ђ. Милићевић, а она гласи: „Кажу да име овог имућног села потиче од неког српског војводе који је био наредио да му се у оближњем манастиру припреми ручак, али тек што је појео печење, напали су га Турци, он се не само храбро борио већ их је и у бекство нагнао."[8]

Каниц је први описао цркву св. Илије у Печењевцу и констатовао да је подељена у три брода на шест стубова од пешчаника, скромна је репродукција старије лесковачке цркве Св. Богородице и, као и ова, веома потамнелим иконама, које озбиљно делују. Њу је 1844. године, под митрополитом Јанићијем, саградио неимар Андрија из Велеса. Десни брод, у малом отвореном предворју које је замењивало нартекс, превучен је одмах по доласку Срба плавом бојом. На питање зашто је то учињено, добио сам необичан одговор: тамо је по наређењу печењевачког муслиманског спахије био насликан „Величање Мухамедово", јер он без тога није хтео да дозволи освећење цркве. Било би занимљиво да се премаз одстрани да се види како је хришћански умерник решио овај задатак. Сада са дрвене звонаре три бронзана звона позивају некадашњу рају на молитву. Ова неколико запажања су добро дошла за нова истраживања цркве Св. Илије.

Веома корисне податке, Феликс Каниц нам је оставио о положају раје под Турцима и њиховим односима према становницима села Печењевца. Он о томе пише: „Од 680 пореских глава у девет места, која са 3.380 душа и 435 кућа сачињавају општину Печењевце, већина је била обавезна на плаћање дажбина Крезу Пашагићу. Биле су две врсте раје. У повољнијем положају била је она што је са муслиманским поседником имала уговорни однос који јој је обезбеђивао извесна права; од њега је добијала само земљиште за обраду, а кућу и стоку имала као својину и сама се морала бринути за семе. Такви сељаци су морали од земље која је од раније била обрадива да дају државну десетину, а спахији трећину летине; ако су пак земљиште сами искрчили и учинили обрадивим, били су обавезни да поред султанске десетине спахији дају само деветину доприноса. У много горем положају били су чивчије (сељаци бесземљаши), који су све добијали од спахије; били су то бесправни и неслободни колони, који су са женом и децом и целим приносом од рада зависили од добре воље и од веома хваљене хуманости земљопоседника".[9]

Исто, тако оставио нам је добре податке о пољопривреди, богатству земље и сточарској производњи, као и о робно-новчаним односима. О свему томе Каниц је записао: „У Печењевцу и око њега одлично успе-

8 Исто 284.
9 Исто 284-285.

вају конопља и жито. Како сам сазнао од Младена М. Маринковића, трговца из Сремске Руме, који је овде већ дуго насељен, од 1889. појављују се у Нишу и Лесковцу страни агенти који више извозе преко Солуна него преко Угарске. Добра пшеница је те године постигла цену од 12, јечам 10, кукуруз 8 - 9 динара за 100 килограма. При рационалној обради и организацији пословања ова изврсна земља би могла да даје знатно веће приносе. Али засад се још ради веома примитивним оруђем, које је, осим гвозденог раоника, цело од дрвета. Раније је винова лоза гајена само у Поморављу, а после српске колонизације уведена је и у Пусту Реку; тамо је, међутим, знатно назадовало воћарство, коме су Албанци поклањали много пажње. Дуж Мораве, низводно све до Грделице, веома је уносно свињогојство. Само Печењевце извози годишње по 200 товљеника од 100 до 130 кг. по цени од 65 до 80 динара за сто килограма, и 500 мршавих свиња по 60 динара пар код најближе железничке станице. Говедарство је слабо развијено. Говече је мало, кратких рогова, чупаво, шарено и неподесно за добијање меса, али се пасмина постепено побољшава увозом угарске расе са дугим роговима; и биволи су слабији од оних у Македонији, али је млеко ипак добро. Коњићи су веома издржљиви и снажни, а овце у баровитој околини Лесковца много страдају од метиља; њихова добра вуна извози се по цени од 1,30 динара по килограму."

После ослобођења од Турака, откупљивана су земљишносвојинска права од одбеглих Турака. Феликс Каниц нам је оставио конкретне податке како се то право остваривало у Печењевцу и суседним селима, а о томе је забележио следеће: „Српска Влада је од Пашагића откупила земљишносвојинска права у Печењевцу за 7.000, у севернијем Чекмину за 3.200 и у јужнијем Кашавару (са 11 кућа) за 400 дуката и од општине обезбедила повраћај исплаћених износа са каматама у двадесетгодишњих рата. Две рате су плаћане уредно, онда се са отплаћивањем застало „лоших година", па је држава уместо готовог новца узимала „у рачун" пољопривредне производе, по утврђеним ценама, за снабдевање војске."[10]

Поред значајних чињеница које нам је оставио Феликс Каниц о пољопривреди, сточарству, откупу турских имања, робноновчаним односима и друго, веома интересантну информацију нам је дао о изградњи пута који иде од Печењевца до Добре Главе. Овај пут се и данас користи приликом обраде земљишта са обе стране пута, довоз дрва за огрев, а тај пут користио је и краљ Милан Обреновић, који је више пута посећивао Печењевце и учествовао у лову на дивљач. О томе, Каниц је забележио: „Саобраћај овог веома богатог краја добио је много са путем који је краљ Милан дао да се изгради 1885. кроз винограде преко Белог камена, Шиљегарника, Цаверова луга и висова Добре Главе (богати разном дивљачи) у западну долину Пусте Реке".[11]

10 Исто 285.
11 Исто 285.

Из напред изложеног треба закључити да путописац на свом пропутовању записује своја запажања и доживљаје. Ти записи могу имати завидну сазнајну вредност, јер омогућавају ближе упознавање са земљом и њеном прошлошћу, културом, обичајима и друго. Путописи могу имати књижевну, научну и уметничку вредност, јер дочаравају амбијент, природу и живот људи са одређене територије.

Међутим, како у путописима има доста усмене традиције, историчар треба крајње критички и опрезно да их узима као историјски извор у својим расправама. Прихватајући начело критичког преузимања усмених казивања из путописа, неки историчари су успели да многа казивања из историје преместе у царство легенди.

Summary

Hranislav A. Rakic

TRAVEL WRITERS BY THE END OF XIX AND BEGINNING OF XX CENTURY AS A SOURCE OF RESEARCH OF HISTORICAL PAST ON THE EXAMPLE OF VILLAGE PECENJEVAC

Pecenjevac is located on the main highway on 32nd km from Nis in the south and on 12th km from Leskovac in the north. Lots of travel writers were passing by that road in the past, and we have decided to show what the travel writers wrote down about this village by the end of XIX and beginning of XX century. On this occasion, we have used travel - records of Mita Rakic, Milan Đ. Milicevic, Sreten L. Popovic and Felix Kanica. They gave several relevant facts for better introducing of population, economy, history, and similar, as well as their position under Turkish authority and the resistance toward alien authority. We pointed out that many narrations, used by travel writers, historians have to accept critically and with special checking of statement.

UDK 726.54 (497.11) „18“

Тијана Борић

ПРОБЛЕМАТИКА ИСТРАЖИВАЊА ЦРКАВА XIX ВЕКА СА ПОДРУЧЈА БУЈАНОВАЧКО-ПРЕШЕВСКОГ ОКРУГА

- ПРИМЕР ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ У КЛИНОВЦУ -

Уметничко и градитељско наслеђе XIX века са подручја јужне и југоисточне Србије непотпуно је и фрагментарно испитано поље наше историографије. Досадашња истраживања, спорадично предузимана, односила су се углавном на веће градске центре (Ниш, Лесковац, Пирот, Врање), док је обимна уметничка баштина мањих насеља и села остала готово у потпуности запостављена. У светлости модерних проучавања историјске слике Балкана, усмерених ка реинтерпретацијама и отклањању неоснованих предубеђења, намеће се потреба за свеобухватнијим сагледавањем културног и уметничког развоја ових простора. Сакралне грађевине XIX века, подигнуте на територији југоисточне Србије, ван градских средина, представљају необично значајан и неправедно потцењен сегмент наше културне баштине. Чињеница је да су у већим градовима остварена најрепрезентативнија уметничка дела, међутим, показује се да је за разумевање развоја и појава у сакралној уметности XIX века неопходно проучити и обимну уметничку продукцију изван градова. Управо су се на овим уметничким делима формирали носиоци уметничког развоја Балканског полуострва, путујући неимари, зографи и копаничари, који су, организовани у специфичне дружине - тајфе, покривали ову пространу територију и предузимали све послове око изградње цркава, црквеног мобилијара, иконостаса и живописа.[1] Малобројни аутори, који су се бавили проучавањем рада тајфи, уочили су да је погрешно мишљење о заоста-

1 О делатности тајфи видети: К. Томовски, Велешките мајстори и зографи, Културно наследство, Скопје 1959; Ж. Шкаламера, Обнова „српског стила“ у архитектури, ЗЛУМС 5, Нови Сад 1969, 191-239; М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац 1987; З. Маневић, Романтична архитектура, Београд 1990; А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века), Београд 1997 (са старијом литературом); К. Грчев, Црковното грдителство во Македонија мегу двете светске војни, Скопје 1998 (са старијом литературом).

лости и нестручности ових мајстора. Потврђено је да су многи од њих долазили у додир са новим уметничким токовима Европе, и нарочито Медитерана, те да су их постепено уводили и инкорпорирали у специфичну, локалну уметничку традицију. Ове новине и трансформације, разуме се, не исказују се тако експлицитно и непосредно, поготово када се узму у обзир комплексне друштвено-економске и политичке прилике балканских земаља у току XIX века. Подручје Бујановачко - Прешевског округа данашње Врањске епархије припадало је све до 1878. године Отоманској империји, најпре у оквиру Врањског пашалука, а затим и Врањске казе.[2] Турске власти дуго нису дозвољавале подизање било каквих верских објеката. Тек је после Једренског мира 1829. године Хусеин-Паша доделио Србима из Врањског пашалука извесне повластице, слободу трговине и вероисповести, чиме је била омогућена и обнова старих цркава.[3] Дозвољено је било подизање цркава искључиво на постојећим култним местима, и то тако да буду неупадљиве. С тим у вези, не може се ни очекивати да се ове грађевине, својом архитектонском композицијом, организацијом и конструктивним склопом, могу мерити високим критеријумима и стандардима цркава епохе просперитета. Међутим, управо су ови скромнији споменици крчили пут амбициознијим и репрезентативнијим решењима.

Када је реч о споменицима Бујановачко-Прешевског округа, један од основних проблема, који се тичу њиховог проучавања, јесте њихова неприступачност, будући да велики број ових цркава припада копненој зони безбедности. Засада је познато око четрдесет цркава из овог периода, које досада нису биле предмет научно-истраживачких радова, а забележене су само у пописима парохијских цркава Врањске епархије и неколиким путописним записима.[4] Овом приликом биће представљена једна од цркава са овог подручја, чиме се жели указати на њихове вредности, карактер, као и на проблеме везане за њихово истраживање.

Црква Св. Николе у селу Клиновац једна је од најстаријих цркава овога подручја подигнутих у XIX веку.[5] До села води уски колски пут, који се одваја од магистрале Прохор Пчињски-Бујановац недалеко од места Кленике. Сама црква се налази на узвишењу, у дворишту, које је ограђено високим каменим зидом (сл. 1). Улаз у двориште се налази на југозападној страни. Северно од цркве простире се локално клино-

2 Ј.Ф. Трифуноски, Кумановско-Прешевска Црна Гора, САНУ Одељење друштвених наука, Српски етнографски зборник књ. LXII, Насеља и порекло становништва књ. 33, Београд 1951, 45-58; Ј. Хаџи- Васиљевић, Јужна Стара Србија, књ. II, Београд 1913, 1-2.

3 Ј. Хаџи- Васиљевић, нав. дело, 398-418.

4 Подаци о црквама и њиховом инвентару добијени су из извештаја пописне обраде терена, коју је спровео проф. Мирослав Тимотијевић са групом студената историје уметности током месеца маја 2002. године, уз благослов епископа врањског господина Пахомија.

5 Ј. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, Београд 1913, 156-159, 371.

вачко гробље, издвојено високим зидом од теменоса храма. На североисточној страни је звоник шестоугаоне основе и спратне конструкције, са конусним кровом, који је подигнут убрзо по завршетку Другог светског рата, у коме је изгорела првобитна дрвена звонара (сл. 2).[6] Црква у Клиновцу је изграђена на старијем култном месту.[7] Предање каже да су ту још Византинци саградили цркву.[8] Доласком на ове просторе, Срби су цркву прихватили као своју богомољу. Сматра се да је овај првобитни храм настрадао непосредно у време сеобе Клиновчана под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, када је велики број становника напустио своје домове.[9] Нови храм Св. Николе у Клиновцу подигнут је на старим темељима и освећен 1833. године.[10]

Тешко је разлучити фазе изградње цркве (сл. 3). Претпоставља се да је црква првобитно била решена у виду једнобродне базилике, коју су сачињавали плитки олтарски простор и наос, а која је била покривена равном дрвеном таваницом и кровом од сламе. Нешто касније црква је проширена са јужне стране, за скоро трећину првобитне ширине.[11] На месту некадашњег зида, а на средини дужине цркве, интерполиран је стубац четвртасте основе, од кога се, ка источној, северној и западној старни пружају луци ослоњени на одговарајуће зидове саме цркве. Приликом овог проширења, дошло је до постављања нове дрвене таванице, која је тада и осликана (сл. 4).[12] Слама на крову је, том приликом, била замењена ћерамидом.[13] Црква је прерађена још једном, 1926. године, када је на западној старни дозидан трем и постављен кров од црепа на четири воде.[14]

Црква је грађена од мешовите конструкције. Обимни зидови су начињени од крупних, притесаних камених квадера, везаних грубим малтером, а затим су цели омалтерисани нешто финијим слојем малтера. Носећи елементи су рађени у бондручној конструкцији, а трем је изведен од правилно сечених и добро тесаних квадера локалног камена. Карактеристика цркава овог подручја је посве једноставна обрада фасадних површина. Једина разуђеност, уколико се изузме касније дозидани трем, јесте избачена тространа апсида, на источној страни грађевине (сл. 5). Природно осветљење је веома оскудно и остварено је са два прозорска отвора на јужном зиду. Северно зидно платно, као што

6 Подаци о развоју грађевине кроз историју су пронађени на једној од страница Трипода, штампаног 1866. године у Београду, коју је потписао извесни свештеноучитељ Вавила. Податке о звонику потврдио је и локални свештенослужитељ.

7 Ј. Хаџи- Васиљевић, нав. дело, Београд 1913, 156-159.

8 Запис помиње да су Византинци саградили цркву и тврђаву Градиште.

9 Ј. Хаџи- Васиљевић, нав. дело, Београд 1913, 127-128.

10 На зиду, одмах поред улазне капије, налази се плоча са уклесаним натписом, из кога се чита да је цркву подигао локални мајстор Мита Станковић 1833. године.

11 Према Вавилином запису, реч је о периоду од око двадесет година.

12 Овај податак потврђује и приложнички запис на јужном делу таванице.

13 Наведени Вавилин запис из 1866.

14 Година се налази записана у плитком полукружном пољу западног забата.

је случај и са осталим црквама овог региона, остаје чисто и неартикулисано.

У унутрашњости цркве зидови олтраског простора и наоса су у потпуности били прекривени фреско-сликарством. Међутим, због присуства влаге, која продире кроз оштећени кров и зидове, шалитра је већ озбиљно угрозила добар део живописа. У току протекле деценије један од свештеномслужитеља је покушао да проблем влаге реши тако што је зидове обложио ламперијом, бетонски под поплочао керамичким плочицама, а олтарски простор прекречио. Овим поступцима изворни ентеријер је озбиљно нарушен, а монументално сликарство је могуће проучити само у горњим партијама цркве. Живопис је слабијих ликовних квалитета, али програмски прати уобичајену схему монументалне декорације куполних цркава, коју примењују зографи тога периода. У олтарском простору, у полукалоти главне апсиде, налази се представа Богородице Ширшаје са апостолима Петром и Павлом (сл. 6 и 7). У полукалоти нише протезиса, представљен је Христ Живоносни источник, кога фланкирају два серафима (сл. 8). На потрбушјима и бочним странама лукова, распоређене су представе светитеља, јеванђелиста, апостола, серафима и херувима (сл. 9). Све представе су уоквирене сликаном имитацијом разнобојних камених тесаника. На таваници, на месту где би се, логички гледано, очекивала купола, разапето је платно са представом уобичајеном за куполне декорације (сл. 10). У квадрату, оивиченом црвеном бордуром, уписан је медаљон у коме се налази представа Христа Пантократора. У угаоним сегментима приказани су симболи четворице јеванђелиста. Прецизан цртеж одаје руку искусног мајстора. Услед оштећења таванице, платно је потклобучено и по средини расцепано.

Иконостас, архијерејски трон, туторски сто, певница и проскинитарион, дела су једне копаничарске радионице из средине XIX века. На ову констатацију указују, пре свега, обрада дрвета и карактеристично украшавање косим и оштрим усецима. Иконостас сачињавају парапетне плоче, престоне иконе, апостолски и празнични ред. Квалитативно се истиче галерија престоних икона. Једина потписана је престона икона св. Јована Крститеља, коју је урадио Вено, зограф (сл. 11).[15] Судећи по стилским одликама, прецизном цртежу, начину исликавања инкарната, третману лица и орнаментике одежде, престона икона Исуса Христа, насликана 1867. године, припада такође руци овог уметника (сл. 12). Икона Богородице са Христом показује стилске сличности са претходне две иконе, али и извесне разлике у детаљима, па се може претпоставити да је реч о руци једног од вештијих помоћника

15 Вено, зограф, потписује многе иконе из неколиких цркава овог округа, а његови радови срећу се и на мноштву иконостаса, од Куманова па све до саборне цркве Св. Тројице у Врању. О томе видети: К. Томовски, Саборна црква Св. Тројице у Врању, Прилог проучавању македонских неимара и зографа у 19. веку, Врањски гласник III, Врање 1967.

или ученика Вена, зографа (сл. 13). Икона св. Тројице се стилски знатно разликује од свих осталих икона овог реда и квалитативно је најслабија (сл. 14). Последњу у низу престоних икона, св. Ћирила и Методија, урадио је мало познати зограф Зафир 1877. године (сл. 15). Међу иконама престоне галерије нема иконе патрона храма, али се на проскинитариону налази једна икона св. Николе, колористички изразито успео рад (сл. 16). Изнад престоних икона, налазе се, најпре, иконе са ликовима апостола, које је радио сликар скромнијих могућности (сл. 17), а затим и празнични ред стилски и квалитативно веома неуједначених радова (сл. 18). На врху иконостаса се налази дуборезно обрађени крст, чије подножје формирају два змаја, а изнад њих се налазе медаљони са попрсјима Богородице и св. Јована. На самом крсту је, вероватно, некада било насликано распеће Христово, али је у току протекле деценије његова површина префарбана плавом, а дуборез златном бојом (сл. 19). Једнако неприродно делује и остатак иконостаса који је офарбан тамнобраон бојом. На јужној страни иконостаса, на врху, налази се свевидеће око, а са његове леве и десне стране, четири дрворезбарене фигуре. Два ратника, петао на амфори и голуб, одлични су примери маштовитости локалног народног стваралаштва (сл. 20).

У певници је пронађено Четворојеванђеље, штампано у Москви, у Синодалној типографији, 1899. године (сл. 21). Странице су исписане црквеном ћирилицом, црвено-црном штампом, а на првој се налази сигнатура:

1901. године Априла 18 поклонио је ово златно-сребрно Јеванђеље нашој цркви Св. Николе.

четири епитрахиља
три чивта ваздуси-дарчики
један фелон од просте материје
један колан бело-златан
три чивта рукавице
једна завеса од бела штова
две вунене беле бошче
једна свилена бошча и
икона манастира Хилендара.

За спомен од Његово високо преподобије својеручно
Архимандрит Данило Хилендарац Цретковић сел. Клиновац

Композиција је симетрична, са редовима који теку од маргине до маргине. Књига је повезана дашчицама обложеним љубичастим плишем. Оков Четворојеванђеља, очуван само на предњој корици, начињен је од позлаћеног искуцаваног сребра. У средишту предње корице је приказан Христ, одевен у тогу, са скиптром у левој руци. Поред Христа, са леве стране, одмах до отвореног гроба, приказан је анђео који држи гробну плочу у рукама. У угаоним сегментима корице, у овалним

медаљонима, представљени су јеванђелисти са својим симболима и књигама у рукама.

Црква Св. Николе у Клиновцу је у процесу континуираног пропадања. Процес деградације уочљив је како на спољашњости тако и у унутрашњости грађевине. Црква се налази на клизном терену, чиме је већ нарушен основни габарит, што је нарочито видљиво на северном и источном делу зида. Услед недавног земљотреса, који је, месеца марта 2002. године, потресао Гњилане, северни зид је претрпео видљива оштећења. Кров је такође оштећен. Због присуства влаге, која продире кроз кров и зидове, унутрашњи зидови и таваница су на доста места потклобучени. Шалитра је већ озбиљно угрозила већи део преосталог зидног сликарства. Изворни ентеријер је нарушен низом нестручних интервенција. Посебан проблем у цркви представља и појава глодара и црвоточине, што има катастрофалне последице по инвентар саме цркве. Црквене књиге се налазе у нарочито лошем стању. Иконостас је веома слабо фиксиран за зидове, па се, због њиховог померања, деформише, криви и прети да се уруши. Сам приступ грађевини је веома лоше уређен. До гробља води неасфалтирани колски пут, а до саме цркве уска утабана стаза. У време киша цркви је практично немогуће прићи. Северна и источна страна цркве су обрасле у високу траву и коров. Црква, такође, има и проблем недовољне флукције верника, па је отуд и недовољна заинтересованост за стање ове грађевине. У цркви се служи само о одређеним празницима. Иако у селу има око 150 кућа, већину чине старачка домаћинства која нису у могућности да се активније заузму за одржавање и чување цркве. Како свештенослужитељ овде борави само повремено, црква је углавном празна и без надзора.

Црква Св. Николе у селу Клиновац само је један од многобројних занемарених и запостављених споменика од значаја за истраживање и ишчитавање културног нарастања Балкана под Отоманском империјом. Својом архитектуром, иконописом и детаљима ентеријера, важан је рани пример црквене уметности XIX века на територији Бујановачко-Прешевског округа. С тим у вези, она представља драгоцено сведочанство развоја и континуитета наше неимарске и уметничке делатности и за време Отоманске власти, те завређује пажњу и интерес истраживача културе и уметности простора Балканског полуострва. Историјске околности и друштвено-економске прилике нису ишле у прилог репрезентативним и раскошним облицима ове цркве, али то не значи да се, у оквирима својих могућности, хришћански живаљ ових простора није трудио да, кроз уметност, покаже своју јаку вољу за опстанком. Имајући све ово у виду, било би неопходно у што скорије време на одговарајући начин заштити овај споменик од даље деградације и предузети кораке ка исцрпнијем истраживању осталих споменика овог подручја.

(Сл. 1) ***Црква Св. Николе у Клиновцу - југозападна страна***

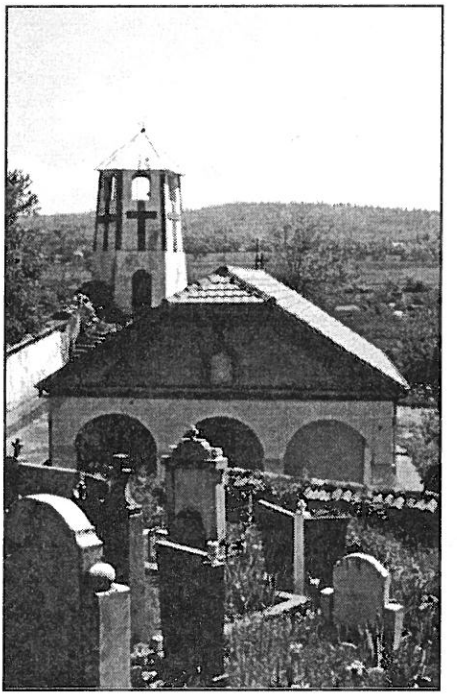

(Сл. 2) ***Црква Св. Николе у Клиновцу - изглед са запада***

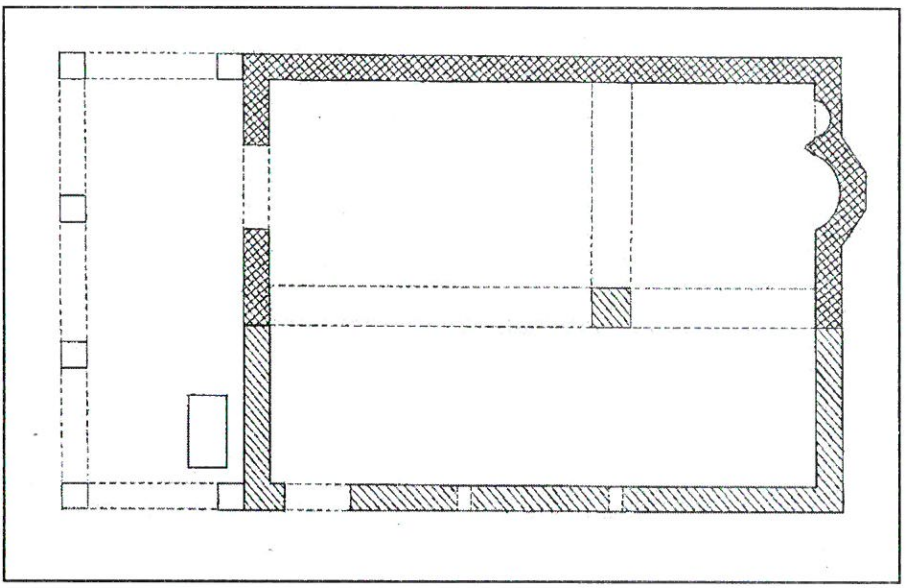

(Сл. 3) ***Црква Св. Николе у Клиновцу - основа***

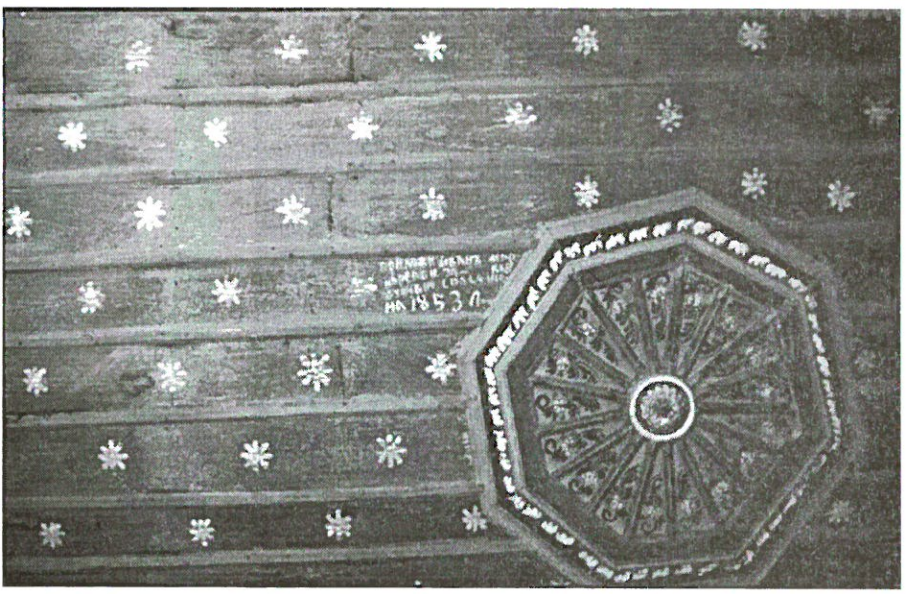

(Сл. 4) ***Детаљ таванице са записом о приложнику и времену извођења декорације***

(Сл. 5) ***Црква Св. Николе у Клиновцу - југоисточна страна***

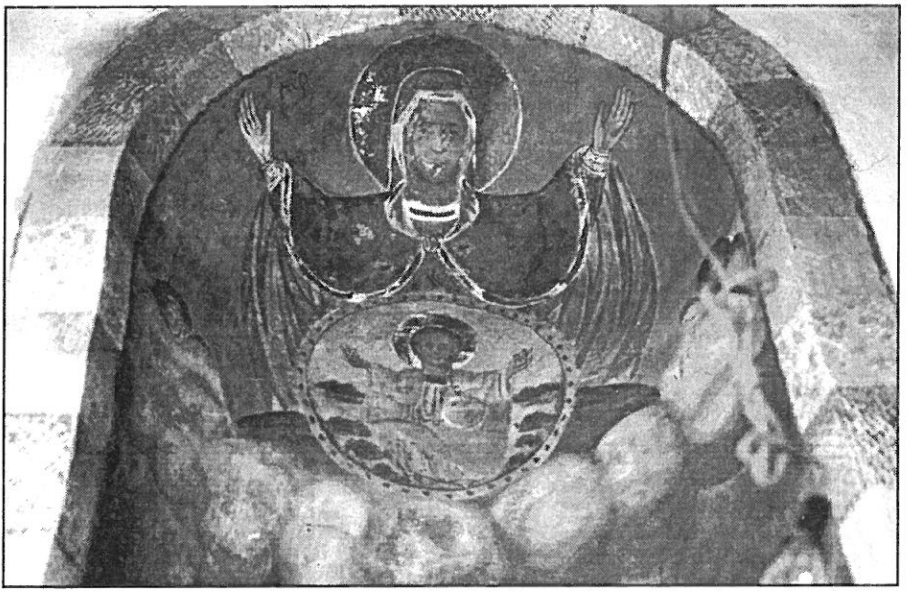

(Сл. 6) ***Богородица Ширшаја од Небеса - полукалота апсиде***

(Сл. 7) *Св. Апостоли Петар и Павле - источи зид олтарског простора*

(Сл. 8) *Исус Христ Живоносни - зид протезиса*

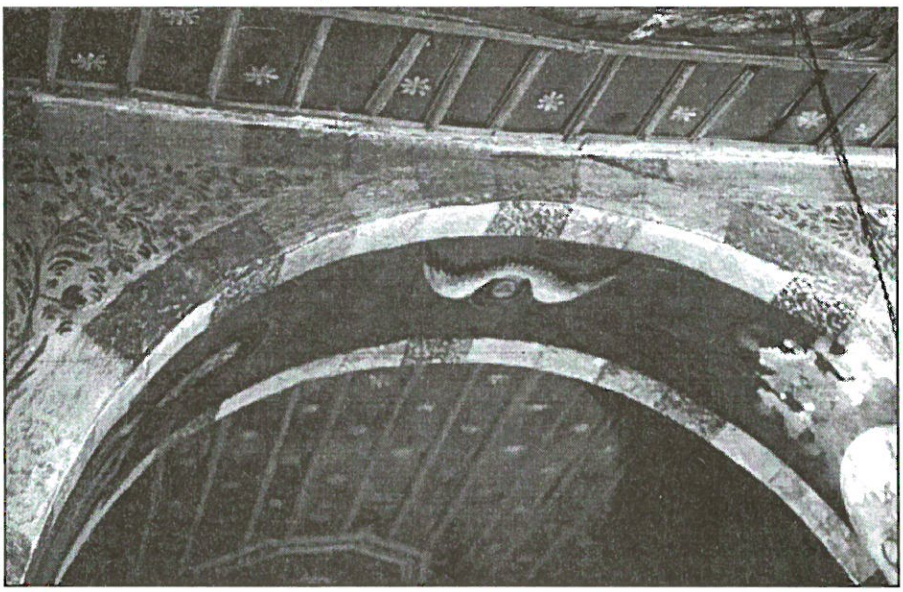

(Сл. 9) *Декорација северног лука*

(Сл. 10) *Христ Пантократор - детаљ декорације североисточног дела*

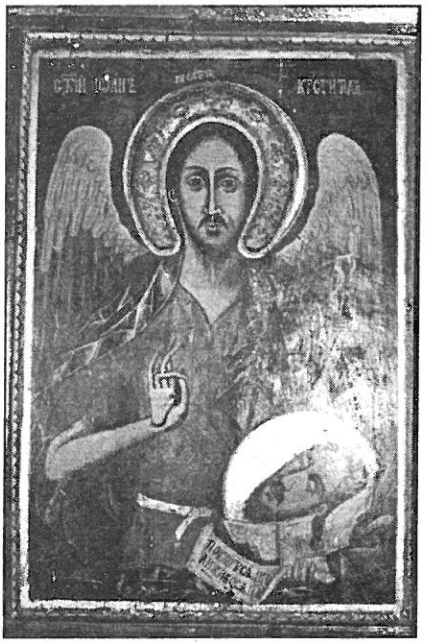

(Сл. 11) *Св. Јован Крститељ - престона икона*

(Сл. 12) *Исус Христ - престона икона*

(Сл. 13) *Богородица са Христом - престона икона*

(Сл. 14) *Света Тројица - престона икона*

(Сл. 15) *Св. Ћирило и Методије - престона икона*

(Сл. 16) *Св. Никола - икона са проскинитариона*

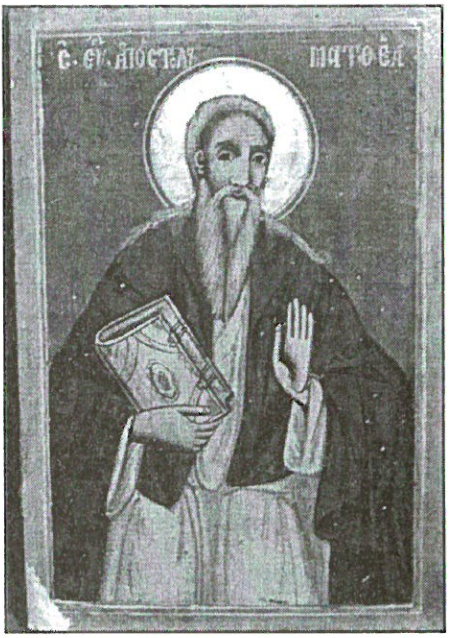

(Сл. 17) *Св. Апостол и Јеванђелист Матеј - икона апостолског реда*

(Сл. 18) ***Цвети - икона празничког реда***

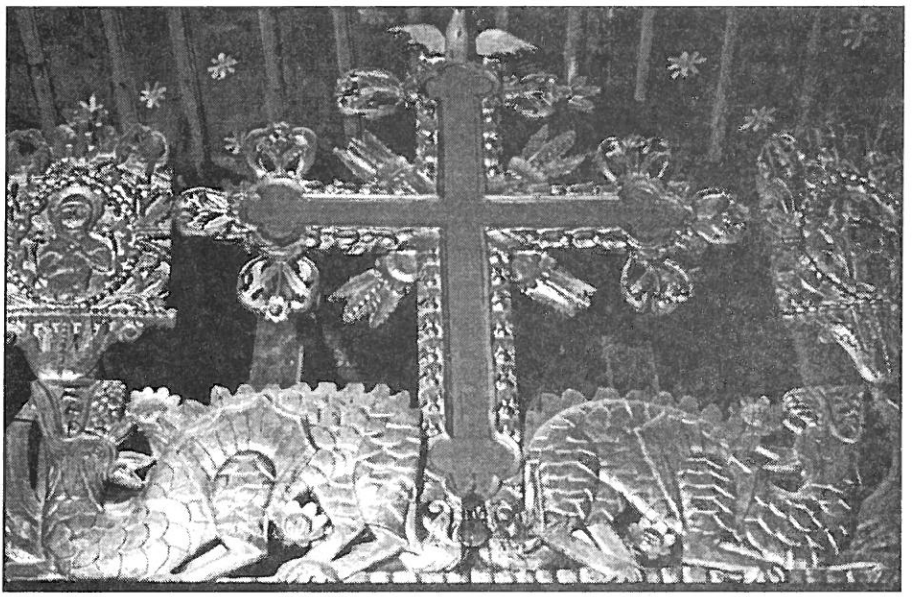

(Сл. 19) ***Змајевски крст***

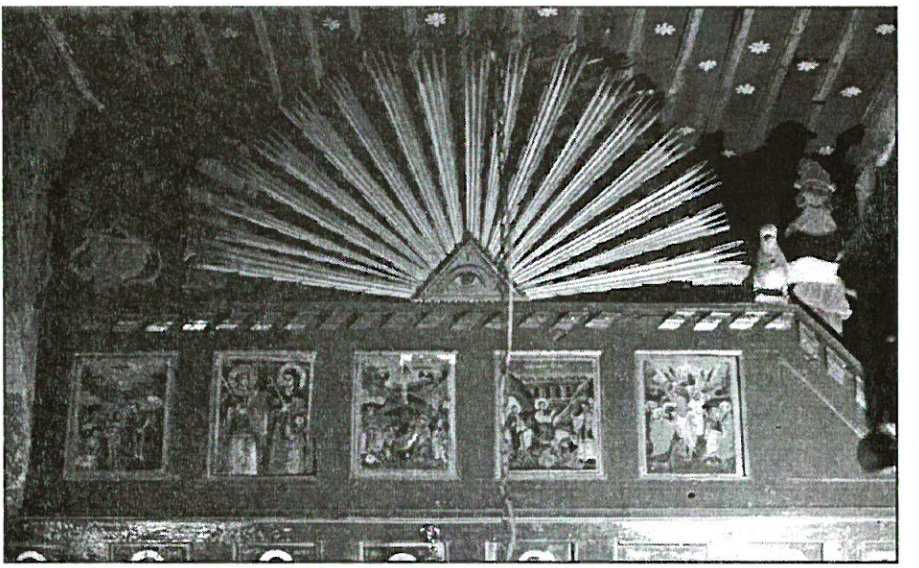

(Сл. 20) ***Детаљи дрворезбарене декорације јужног дела иконостаса***

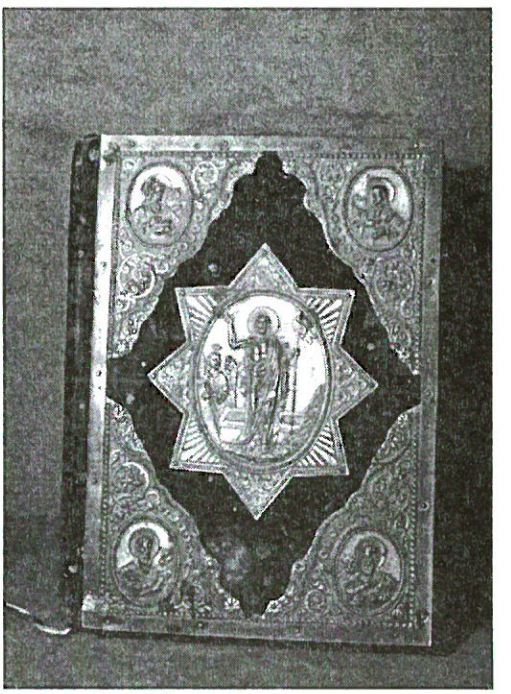

(Сл. 21) ***Четворојеванђеље***

Фотографије: Катарина Миловановић
Цртеж основе: Мирослав Лазић

Summary

Tijana Boric

PROBLEMS OF RESEARCH OF XIX CENTURY CHURCHES ON THE TERRITORY OF BUJANOVAC - PRESEVO DISTRICT

EXAMPLE OF ST.NICOLA'S CHURCH IN KLINOVAC

Large cultural-artistic inheritance, which has continually been marginalized when it comes to scientific research, is scattered on the territory of Bujanovac - Presevo district of Vranje eparchy. Modern Balkan studies are more and more directed to new readings of art from this specific ground, which also bring need for critical re-examination of the present understandings of the value of artistic deeds and cultural monument, in which the concept of unity and representative quality dominated. The initial research of the XIX century churches, which were built outside the city areas on this territory, gave at the same time fascinating but also disturbing results. There are lots of quality deeds of skilled masters, who in their modest orders to parish churches saw possibility for acquiring of those more representative. Sacral buildings of Bujanovac - Presevo district with their inventory, churches' chattel, books, iconostasis, represent important testimonies of the continuity of artistic creation of population, despite the turbulent war and slavery ages. However, these monuments are in state of almost total neglect and continued devastation. St. Nicola's church in the village Klinovac is only one of many sacral monuments on this territory, which is worth studying and which should, as soon as possible, be subjected to detailed rehabilitation.

UDK 352 : 725] (497.11)

Тијана Жунић

ОКРУЖНО НАЧЕЛСТВО У ВРАЊУ - ПУТОКАЗНО ОСТВАРЕЊЕ НАЦИОНАЛНОГ СТИЛА У НОВИЈОЈ СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ

У српској архитектури новијег доба приметно је стално присуство романтичног духа. Најстарији израз романтичне свести у српској архитектури, без сумње, јесте идеал формирања националног градитељског стила. Крајем 1904. године пут ка остварењу идеала националног стила чинио се коначно отвореним. Те године млади архитекта Министарства грађевина Петар Поповић приступа реконструкцији Лазарице. Учећи на живом примеру некадашње славне грађевинске традиције, Поповић постаје родоначелник српско-византијског стила у његовом најчистијем облику, а Окружно начелство у Врању, које је Поповић саградио 1908. године, непосредно по довршењу рестаурације Лазарице, неспорно је антологијски пример.

Године 1986. године, решењем СО Врање број 630-3/86-04, зграда старог начелства у Врању званично је проглашена за културно добро са монументалним обележјем и са стилским карактеристикама значајним за један период у историји не само домаће већ и европске архитектуре, јер и сама идеја о стварању националног стила у архитектури и обнове „српског стила" потиче од општих кретања у Европи, без обзира на критичке ставове еминентних савременика из времена када је грађевина настала. Штавише, зграда Окружног начелства је због својих споменичких вредности уврштена у регистар културних добара од великог значаја за читаву републику.

На захтев СО Врање, 1984. године урађен је пројекат за рестаурацију.

* * *

Развој Врања као варошког насеља евидентан је тек од друге половине 18. века. Због вишевековне турске владавине Врање се у свим сферама развијало под њиховим јаким утицајем. Иако је у 18. веку

дошло до снажног привредног напретка и јачања економске моћи Врања, што је изазвало и велику грађевинску делатност, ипак се у сваком његовом делу осетила моћ Турака који су снажно утицали на културни развој Врања. Тако је било и са грађевинама које су се појавиле у периоду турске владавине и које су до данас одржале тај свој оријентални изглед.

Градитељска делатност, па и сама архитектура као таква, из године у годину развијала се и добијала све већи значај. Одређене грађевине и дан данас пркосе времену. Проласком кроз Врање, може се запазити велики број стамбених јединица из периода турске власти. То су углавном приземне куће са подрумом и евентуално спратом, са обиљем изванредних украсних детаља. Ентеријер је био посебно битан, са украсима који својом разноврсношћу импресионирају.

ТРАЖЕЊЕ НАЦИОНАЛНОГ СТИЛА

Након ослобођења од турске власти и у периоду између два светска рата, почела је да се развија архитектонска делатност. Нарочито је простор југоисточне Србије био примамљив архитектама за остварење властитих концепција. И баш у овом периоду долази до тражења, а уједно и успостављања српског националног стила у архитектури. Стога најзанимљивији стилски слој архитектуре у Врању и околини обухватају објекти који поседују све одлике овог новог, такозваног српског националног стила.

Идеја стварања националног стила зачета је као типичан израз епохе романтичарског историзма у српској уметности средином 19. века. Ова идеја одржала се у нашој архитектури у различитим видовима до данашњих дана. Ослањајући се на богато српско-византијско градитељско наслеђе протеклих векова при стварању нових архитектонских модела, протагонисти овог стила су од средине 19. до средине 20. века оставили неизбрисив траг у нашој уметности и архитектури.

Развој националног стила је био сложен, али не и подложан крупнијим идејним заокретима. Развијао се у више фаза. Прва фаза била је прелазна и обухватала је национални романтичарски историцизам као основу за развој идеја у архитектури. Друга фаза представљала је период усвајања нововизантијске академске архитектуре коју су снажно негодовали у средњој Европи. Почетком 20. века зачетници националног стила потпуно се окрећу изворним српским уместо страним академским узорима. Тако је изузетно јак био утицај моравске школе. Појединци окренути ка наслеђу ове школе у тежњи да достигну национални стил нису се устручавали да мешају елементе традиционалног градитељства са тековинама сецесије. Међу архитектима оваквог опредељења спадају Бранко Таназевић и Момир Коруновић. С друге стране, на представнике неоморавског правца са почетка 20.

века сецесија није извршила значајнији утицај. У ову групу архитеката спадају Душан Живановић, Петар Поповић, Јован Новаковић.

Ако покушамо да пронађемо национални стил у Врању, можемо рећи да је антологијски пример за то зграда Окружног начелства. Међутим, ова грађевина не обележава најјасније изражен национални стил само у Врању, већ представља најаутентичнији пример националне профане архитектуре у неоморавском маниру у читавој Србији тога доба. Зачет зградом Окружног начелства (1908), развој архитектуре у којој се огледа национални стил у Врању наставља се и након Првог светског рата.

ЗГРАДА ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВА У ВРАЊУ

Оријентација усмерена на обнову националног стила у архитектури, развијајући се упоредо са већ застарелим академизмом и тек усвојеним елементима сецесије, нашла је у градитељству Врања своје пуно остварење. Свакако, најрепрезентативнији објекат овог стилског опредељења у Врању, незаобилазан у изучавању развоја српско-византијског стила у целини, јесте зграда Окружног начелства, данас Скупштина општине, лоцирана у најужем градском центру.

У тежњи за обновом српског националног стила огледа се, с једне стране, жеља за напуштањем иностраних узора, истицаних у архитектури академизма и сецесије, и потреба за самосталношћу и националним опредељењем, с друге стране. Свакако, најбољи познавалац овог стила био је београдски архитекта Петар Поповић, који је урадио зграду Окружног начелства у Врању.

Као архитекта и научник, заузимао је једно од значајних места у историји уметности српске архитектуре у периоду између два светска рата. Студирао је на Техничком факултету Велике школе, а касније је постао професор на катедри за византијску архитектуру. Још за време студија, где је био одушевљен предавањима професора Драгутина С. Милутиновића, почео је да се интересује за српске средњовековне споменике, њихову рестаурацију и заштиту. Укључује се у покрет младих архитеката који су, у духу старе средњовековне српско-византијске уметности, покушали крајем 19. и почетком 20. века да створе нови, национални стил у архитектури.

Цео свој живот Поповић је посветио српским и средњовековним црквеним споменицима, њиховој рестаурацији, изучавању и пројектовању нових грађевина на средњовековној традицији.

Поповић је био доста окренут моравском стилу грађења, те се стога елементи ове школе могу видети и на згради Окружног начелства. Матични узор и инспирација за настанак ове грађевине била је црква Лазарица у Крушевцу - задужбина кнеза Лазара. Поповић је прихватио њен стил, али ипак није копирао њене стилске елементе и детаље.

Дакле, пројекат за рестаурацију Лазарице - нови звоник и капија, као непосредни узори преузети из моравске архитектуре, свакако су допринели успешној интерпретацији архитектонских облика моравске школе на згради начелства. Тордирани стубићи, полукружне нише, полукружни декорисани луци, преплетене траке и розете, најкарактеристичнији су елементи преузети из репертоара моравске декоративне пластике. Обрада фасада изведена је у два материјала и две боје, чиме је опонашан византијски стил зидања. Декорација зидног платна, инспирисана средњовековном архитектуром, у извесном је нескладу са савремено конципираном основом здања.

ОПИС ГРАЂЕВИНЕ

Није познато ко су били извођачи радова на овом објекту, али, како сматра архитекта Милорад Војиновић, ако је архитекта Петар Поповић као пројектант имао непосредни утицај на обликовање стилске декорације - пошто је, свестан вредности својих пројеката у националном стилу, инсистирао на тачном извођењу својих планова - може се рећи да су радове на обликовању елемената и детаља у камену радили мајстори из Белих Вода, који су радили и на рестаурацији појединих детаља цркве Лазарице. На згради начелства радили су: ограду прилазног платоа, унутрашње степениште, стубове у степенишном холу, розете на кружним отворима свечане сале и друго.

Пројекат за ово здање рађен је у Министарству грађевина за потребе администрације Окружног начелства у Врању. Према оцени стручњака, то је требало да буде једна од најлепших грађевина тадашње Србије.

Сви делови грађевине, па и она сама, монументалних су размера. Може се, такође, приметити савремено решавање простора, као и потпуна примена савремене конструкције. Стилске карактеристике, композиционо и у детаљима, са положајем и распоредом маса, елементима пластичне декорације и полихромијом у малтеру на фасадним површинама, указују на потпуно и апсолутно присуство манира такозване српско-византијске архитектуре из времена када се тежило да се домаћа архитектура ослободи страних утицаја. Ова појава у архитектури, са покушајем стварања националног стила код јавних грађевина, развила се под утицајем како друштвено-политичких прилика (одвајање од аустрофилске политике) тако и прилике у уметности Европе током 19. века под утицајем романтизма.

* * *

Ово је објекат са асиметричном основом у односу на њено угаоно решење. Састоји се од подрума, сутерена, приземља и спрата. То је разуђена угаона композиција, састављена од средишњег угаоног

блока, допуњеног дугачким бочним подужним крилима. Овде је примењена академска схема зона (подељених на три нивоа). Распоред просторија и облик основе здања изведен је на најсавременији начин за српске прилике, као и примена класичног зидног носећег конструктивног система. Веома је битна чињеница да се пространа диспозиција зграде истиче појавом средишњег ризалита на који се надовезују, с обе стране, трактови зграде од којих је развијенији и дужи онај из данашње улице Матије Гупца, док је десни, који припада тргу, дужински знатно краћи. Разлог овоме је сама диспозиција грађевинског земљишта којим се располагало.

Због оваквог терена за градњу, зграда је имала, с једне стране, наметнут облик. Међутим, и поред тога, Поповић је извукао максимум и на овако суженом простору пројектовао грађевину која је у својој унутрашњости изванредно функционална. Поповић је успео да распореди просторије тако да се хармонија и склад не губе, а комуникација није отежана.

У саставу средишњег ризалита је наглашена улазна партија издигнута са прилазним платоом и осовински решеним степеништем у нивоу приземља, а на спрату свечана сала за пријеме. Из улазног предворја зграде постоји непосредна веза са степенишним холом, у чијем је саставу задивљујуће монументално степениште које води на спрат на коме се налази свечана сала (сл. 1). Из хола у обе етаже ходницима се остварује веза са деловима у којима су смештене канцеларијске просторије. Поповић је овде најлогичније распоредио све делове и просторије. Акценат је стављен на монументално степениште испред главног улаза које се даље наставља у унутрашњости, све до свечане сале која је, опет, постављана у центру здања.

Стилска обележја зграде огледају се у примени фасадних венаца, са тракама у малтеру између којих се истичу редови фасадних опека, затим облици појединих отвора са специфично украшеним розетама, полукружним луковима, чак и у виду бифора на спратним отворима трактних ризалита, па и фасадних елемената, односно рељефа начињених од теракоте и др. Јединству стила доприноси и богатство пластике са детаљима композиција у ентеријеру улазног хола и свечане сале, уз полихромну декорацију појединих зидних партија, детаља и плафонских површина са украсним бордурама (сл. 2, 3, 4, 5). Поред свега, овде треба указати и на појаву секо-репродукција са делима еминентних академских сликара Паје Јовановића и Уроша Предића у оквиру тема везаних за националну историју. Ове секо-сцене налазиле су се у пољима постојећих декоративних оквира у ентеријеру свечане сале, али, нажалост, данас их више нема.

Главна фасада развија се на засеченом углу са три прозорске осовине, које су у пластичној обради добиле прислоњене стубиће, нише, а на спратовима декоративне луке и украсне мотиве, као што су: забати,

венци, розете. Подељена је на три вертикална дела прислоњеним ступцима који полазе од подножја, али не иду читавом дужином грађевине већ се завршавају испод клесаног украса који у лучном облику окружује две розете и централни часовник по коме је ова грађевина препознатљива. Кровни венац је рађен постављањем опеке на зуб, што је једна од великих карактеристике византијске и моравске архитектуре. На главној фасади прозори су једноставни, лучно завршени, док се на бочној фасади, окренутој према градском тргу, налази једна бифора са богатим архитектонским украсом и стубићем у средини, који носи декоративни капител (сл. 6). Фасада обилује богатом орнаментиком и полихромијом у малтеру, са одавањем имитације распореда камена и опеке. Богата, племенита профилација фасада такође ствара живописне светло-тамне ефекте. Склад и топлина фактуре ублажавају академску строгост и монотонију у изгледу целине, упркос стриктној традиционалној симетричној подели зона.

Неки фасадни детаљи, тј. медаљони са присутним орнаментима са представама српских симбола (двоглави орао у оквиру квадратних медаљона, крст са оцилима на капителима стубића у нишама око отвора свечане сале и др.) најпре, за време бугарске окупације а и касније, били су уништени, што се односи и на уметничке секо-репродукције у ентеријеру свечане сале. Том приликом са фасадног ризалита био је уклоњен и натпис „Начелство округа Врањског", обликован рељефно, а налазио се непосредно у подножју лучних линија завршног венца, тако да је представљао и део фасадног садржаја, односно декорације. Данас је тај натпис реконструисан. Занимљива је и појава мотива шаховнице на пољима изнад прозора, што говори о моравском стилском обележју, јер је овај мотив преузет баш из те школе. Ако се постепено погледају елементи фасаде, може се с правом закључити колико су сви ти делови понаособ изванредни и вредни пажње. Занимљиво је монументално спољно степениште са изванредном оградом које доприноси комплетном ликовном решењу зграде. Тако сам прилаз овом објекту изазива огромну дозу поштовања према овако великом делу српске профане архитектуре (сл. 7).

Ни ентеријер не заостаје за предивним изгледима грађевине споља. Мноштво декоративних елемената и богатство штуко декорација само употпуњују утисак о националном карактеру објекта (сл. 8).

Интересантан је однос спољашњег и унутрашњег простора. Поповић је успео да учини да грађевина изгледа и споља и изнутра монументално. Архитектонски украс ентеријера нимало не заостаје за архитектонским украсом фасада грађевине. Поповић је успоставио равнотежу између спољашњег и унутрашњег простора тако што је подједнако третирао сваки архитектонски детаљ, како на фасади тако и у унутрашњости. Поред тога, канцеларијске просторије које се пружају с обе стране централног дела грађевине, урађене су доста једноставније,

али им зато бочне фасаде одговарају. Оне су, такође, скромније урађене од главне фасаде.

По одабиру материјала и полихромији, здање је блиско споменицима прве половине 14. века и моравским задужбинама, док је по пласману декоративне пластике сродно искључиво моравској школи.

* * *

Окружно начелство грађено је веома солидно, због чега је и издржало сва разарања у ратовима који су уследили на овим просторима. По монументалности, репрезентативности и урбанистичком значају, специфичној морфологији, оно је пример најдоследније романтичарске стилизације средњовековних мотива у профаном неимарству, непревазиђене у току читавог развоја српског националног стила. Зато се може закључити да је то антологијски пример националне профане архитектуре у неоморавском маниру, најстудиознији, академизовани пример профане архитектуре националног стила и највредније остварење у профаном неимарству националног смера до 1914. године.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Б. Несторовић, Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века, Саопштења РЗЗЗСК X, Београд 1974, 161.
2. Б. Андрејевић, Основне карактеристике Врања крајем 18. и током 19. века, Врањски гласник XII- XIII, Врање 1979, 249.
3. М. Војиновић, Архитектонске карактеристике Врања друге половине 18, током 19. и почетком 20. века, Врањски гласник XII- XIII, Врање 1979, 253.
4. З. Шипка-Ергелашев, Пера Ј. Поповић - живот и делатност, ЗЛУМС 16, Нови Сад 1980, 159-202.
5. В. Ристић, Рестаурација Лазарице Пере Ј. Поповића из 1904-1908.године, Саопштења РЗЗЗСК XV, Београд 1983, 129-146.
6. М. Војиновић, Зграда Окружног начелства у Врању и њен значај у односу на градски центар, заједно са зградом Окружног суда и другим јавним грађевинама кроз историју, Врањски гласник XXVI- XXVII, Врање 1993/94, 131-136.
7. М. Ђурђевић, Прилог проучавању новије архитектуре у Врању, Врањски гласник XXVI- XXVII, Врање 1993/94, 115 - 130.
8. А. Кадијевић, Примери архитектуре српског националног стила у Врању између два светска рата, Врањски гласник XXVIII, Врање 1995, 67.
9. А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX- средина XX века), Београд 1997, 91-93, 310.
10. Г. Митровић, Зграда Старог начелства, у: Споменичко наслеђе Србије, Београд 1998, 147.
11. З. Маневић, Историја српске архитектуре новијег доба, у: Лексикон српских неимара, Београд 2002, IV.
12. З. Маневић, Поповић Петар, у: Лексикон српских неимара, Београд, 2002, 158.

Summary

Tijana Zunic

MUNICIPAL ASSEMBLY BUILDING IN VRANJE - SIGN FOR ACHIEVING OF NATIONAL STYLE IN LATE SERBIAN ARCHITECTURE

The orientation directed toward revival of architectural national style, developing at the same time as already old-fashioned academic style and just adopted elements of secession, has found its full realisation in the architerture in Vranje. By all means, the most representative object of this stylistic orientation in Vranje, unavoidable in studying of Serbian - Byzantium style development on the whole is the building of Municipal Assembly, today Townhall, located in the city centre.

Petar Popovic, who designed the building of Municipal Assembly in Vranje, had one of the most significant places as a scientist and an architect, in the History of Art of Serbian architecture between two World Wars. He studied at the College of Engineering (in Belgrade) and later he became the professor of the Byzantine Architecture Department.

Stylistic characteristics of the building are seen in the application of face cornice, with the rendered bands between which face brick courses are emphasized, then shapes of certain holes with specifically decorated rosettes, semicircular arches, even as biforas on the storey holes of the track overhangs and facing elements, that is, reliefs made from terra cotte. The plastic opulence with details of composition in the interior of the entrance lobby and state-room, with polychromic decoration of certain wall parts, details and ceiling areas with decorative borders, contributes to the uniqueness of the style.

UDK 72.071.2 : 929] (497.11)

Ирина Нешић

ПАЛАТА СОТИРА ИЛИЋА У ЛЕСКОВЦУ

Насељеност Лесковца и околине може се пратити још од неолита преко римских кастела и значајних трагова византијске епохе, као што је Царичин град. Међутим, до турских освајања Лесковац је био мало познато насеље. Турци су од Лесковачке котлине, познате под именом Дубочица, створили нахију у саставу Крушевачког (Алаџахисарског) санџака, а од Лесковца центар нахије.

Пре ослобођења од Турака Лесковац је имао изглед веће турске паланке. У погледу урбанистичких услова и архитектуре, био је сличан Нишу, Пироту, Врању, као и градовима у Македонији, на Косову и Метохији. У то време у Лесковцу није било улица у данашњем смислу, већ група кућа и махала које су се различито звале. Мањи део града лежао је на левој обали реке Ветернице и углавном је био настањен муслиманима, док су десни део држали хришћани, тј. Лесковчани. Поред хришћанске цркве и синагоге, у Лесковцу је било шест џамија, чија су минарета штрчала изнад масе кућа, седам текија, три сарајa[1] и једна медреса. Лесковчка чаршија, улица у којој су били дућани, била је тако узана да се кола нису могла мимоилазити. Имала је изложену калдрму и ниске дућане са испуштеним ћепенцима. Турске куће биле су већином ниске чатмаре, али простране, са доксатима и амамом. Виђенији Срби имали су куће налик на турске, само много скромније и обично ограђене плотовима од прућа. Куће лесковачке сиротиње биле су мале, покривене сламом и неограђене. Између ограђених кућа постојали су капици.[2]

Слика турског Лесковца очувала се дуго по његовом ослобођењу, џамије су и даље парале облаке, улице су биле блатњаве и тесне, турске куће напуштене и мемљиве... Лесковац је спао на 9.800 становника, јер се из њега иселило око 5.000 Турака. Ослобођење је донело другу управу, други правни поредак, аграрну реформу. Друштвена средина је и даље била веома конзервативна. Веома тешко се излазило из традици-

1 Међу њима репрезентативни Шашит-пашин сарај

2 О томе в. Д. Трајковић, *Из нашег Менчестра*, Београд 1953.

оналне укалупљености. Следећих година полако почиње да се мења ношња становника, почињу се кројити европска одела, а млађе жене и девојке уместо шалвара облаче сукње и усвајају тзв. српску моду. Град се модернизује, старе турске дрвенаре замењују нове, лепе и укусно сазидане куће, а ћорсокаке лепо уширене и чисте улице којима слободно шетају Лесковчани и Лесковчанке.

Још у време Турака лесковачко становништво, поред пољопривреде, имало је у рукама сву трговину и скоро све занате. Земља, песковита иловача, у Лесковачком пољу и оближњим нижим и равнијим местима, омогућила је гајење конопље, чија традиција води порекло из врло давне прошлости.[3] Прерада конопље је временом постала нека врста шире локалне индустрије, чије су израђевине били главни артикли трговине Лесковчана. Поред ужарије, најважнији артикал био је вунени гајтан, али је једини произвођач била Бугарска. Монопол откупљивања имали су Лесковчани.[4]

Од српско-бугарског рата (1885) јавиле су се сметње у погледу трговања гајтаном у виду обостраних царина, што је довело до поскупљивања и навело лесковачке трговце на идеју о фабричкој производњи. Идеја је била спроведена удруживањем тада већ формиране трговачко-занатске буржоазије, родбинским повезивањем и међусобним утркивањем. Адаптацијом старе воденице на Накривањској реци у селу Стројковцу основана је прва гајтанара у власништву Антонија Поповића, уз стручну помоћ Бугарина Стевана Бојаџова. Пошто прва фабрика није могла да задовољи целокупну потребу земље, а путовање у Бугарску ради доношења њиховог гајтана постало опасно по живот, јавља се идеја и код других Лесковчана да подигну још једну такву фабрику. Један од носилаца те идеје и веома важна личност за развитак индустрије у Лесковцу (касније и у Србији) био је Коста Илић - Мумџија. Рођен је у Власотинцу 1832. године. Захваљујући упорном раду и способности, Илић се издигао од пуке сиротиње до врло имућног занатлије, трговца и индустријалца. Отпочео је мумџијски занат као шегрт, убрзо је постао калфа и мајстор и отворио је самосталну радњу, а од зараде купио пољско имање. Бавио се говедарством, трговао стоком, ужаријом и гајтаном, давао новац под зеленашки интерес. Након акумулације одређеног капитала, „Власотиначки крез", како га је назвао Феликс Каниц, ступа у договор са Мануилом Илијевим и ортацима Горчом Петровићем и Миком Јовановићем. Заједно оснивају фирму под именом Коста Илић и компанија у селу Козару 1888. Појавом друге фабрике развија се конкуренција која омета рад и једној и другој, али се после дужег договарања фирме удружују. Подижу заједничку, модернију фабрику, која је требало да производи уз помоћ машина, а не чаркова,[5] као до тада. Фирма је регистрована под именом Поповић,

3 О томе в. Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, Београд 1961.

4 О томе в. Д.Трајковић, *лесковачке индустрије*, Београд 1961.

5 Чекрк

Илић и компанија 1895. год. Они одлучују да то буде фабрика за израду сукна шајка, што је било веома смело, будући да су то били људи скоро без икакве школе.[6] Нису знали где би могли набавити машине за свој рад, али се досете да оду у Бугарску и покушају да на неки начин дознају где се и у којим фабрикама израђују такве машине. Тако одреде Г. Јовановића да са младим Сотиром Илићем, сином Косте Мумџије, који се тек вратио са школовања из Љубљане и који је у овој фабрици заступао свога оца, оде у Бугарску под изговором да купује робу. Оштро око младога Сотира Илића запазило је све што је било потребно. Након тога они опет заједно путују у Кемниц где су добили упутства за рад и купују машине, као и парну машину са парним котлом. Нова фабрика вунених тканина, прва у Србији, подигнута од домаћих људи[7] и домаћим капиталом, послужила је као пример како се може развијати ова индустријска грана у Србији. Фабрика је успешно радила и проширивала се, а породица Косте Илића, захваљујући његовим напредним схватањима, постала је једна од носилаца развитка текстилне индустрије у Србији. Постепено се из ових предузећа развија велики текстилни концерн Илића и синова, који су чиниле следеће фабрике: Прво лесковачко акционарско друштво за прераду кудеље и лана, Фабрика кудеље и ужарије, Фабрика вунених тканина Косте Илића и синова АД у Београду, Прва лесковачка фабрика вунених тканина, Фабрика платна К. Илића и синова АД Београд.

После Првог светског рата добијају ратну одштету.[8] Текстилни концерн завладао је 1921. г. највећом и најмодернијом фабриком тепиха Лазар Дунђерски АД у Бечкереку, а уследило је преузимање већине акција Фабрике вунених тканина „Вуна" ДД у Карловцу, акција Првог хрватског млина ДД у Карловцу, Првој српској конфекцији АД у Конаку, потом и у Првој српској фабрици мрежа у Бечкереку и фабрици хемијских производа „Хемикос" АД Београд. Сотир Илић, један од оснивача Лесковачке трговачке банке, временом је преузео и значајан пакет акција ове банке.

Јачање економских потенцијала издваја слој добростојећих и веома богатих људи - индустријалаца који су имали потребу да се разликују од осталих. То је манифестовано изградњом репрезентативних стамбених, пословних и других приватних објеката. Лесковачки индустријалци слали су своје синове на школовање у иностранство, а они су у Лесковац доносили и нови начин живота и културу. Упознавши се са савременом грађанском архитектуром у великим европским центрима, одлучују да подстакну коренит преображај архитектуре свога града, да га од провинцијске, оријенталне касабе претворе у „европску варош„.

Један од њих био је и син Косте Мумџије Сотир Илић. Родио се 8. новембра 1873. Основну школу завршио је у Власотинцу, а четири раз-

6 О томе в. Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у 19. веку*, Београд 1981.

7 Постојала је и фабрика Е. Минха.

8 Пошто су Бугари уништили и покрали фабрике.

реда Гимназије у Лесковцу. После завршене Гимназије, одлази у Беч и Љубљану, где је завршио два разреда Трговачке школе. Коста Илић видео је у њему заменика који ће моћи да прими одговорност која га очекује. По завршеном школовању, 1891. долази у Лесковац и ступа у радњу свога оца, која је вођена под именом Коста Илић и комп. и вршила продају гајтана фабрике у Козару. После оснивања прве српске фабрике вунених тканина, активно сарађује на пословима у њој. Он се веома интересовао за рад привредних и културних установа. Заједно са Милошем Милојевићем оснива вечерњу трговачку школу и у њој предаје књиговодство и кореспонденцију. Учествује у раду Трговачког удружења и бива дуже време његов председник. У 1903. учествује у оснивању Лесковачке трговачке банке и фабрике за прераду кудеље. У 1911. изабран је за народног посланика. За свој рад одликован је орденом св. Саве V, IV и III степена. Умро је 9. 4. 1935. у Београду.

Подигао је једну од најлепших зграда Лесковца, палату Сотира Илића или Чонину кућу у Новој улици,[9] како су је звали Лесковчани. Главни инвеститор изградње био је поменути бугарски индустријалац Мануил Илијев, таст Сотира Илића. Он је убрзо после удаје своје ћерке Гане Илијеве продао своје имање у Бугарској и настанио се са својом супругом у Лесковцу, где је и сахрањен, на Светоилијском гробљу. По усменом казивању наследнице С. Илића, гђе Бране Димитријевић, ангажовани извођачи радова су такође били из Бугарске, а сва декоративна пластика и делови ограде су стигли упаковани, у дрвеним сандуцима, из Софије.

Нова улица је била типично стамбена, без иједног дућана и кафане. Налазила се у непосредној близини обале Ветернице. На њеном почетку, својим живописним изгледом, доминирала је кућа Сотира Илића. Остале куће биле су приземне, са једнаким или сличним фасадама, цветним авлијама, ограђене тарабама. У то време су све главне улице и нешто узвишенији тротоари били покривени само облуцима.[10] Једини изузетак представљале су зграде Првостепеног суда и куће Сотира Илића и породице Теокаревић, чији су тротоари били поплочани каменом.

За пројектанта С. Илић је ангажовао архитекту Светозара Јовановића, старијег. Он је дипломирао 1888. год. на Техничком факултету Велике школе у Београду, на коме су крајем 19. века дипломирали архитекти који ће оставити неизбрисив траг у развоју новије српске архитектуре Андра Стевановић, Милан Капетановић, Милорад Рувидић, Драгутин Ђорђевић и Никола Несторовић. По дипломирању, запослио се у Министарству грађевина, где је радио до Првог светског рата. Као инжењер, радио је од 1889. до 1890. год. у Пожаревачком округу,

9 Добила назив по Чони Илијевој, супрузи Мануила Илијева, која је за време Првог светског рата остала у кући и помагала грађанима Лесковца, упркос свом бугарском пореклу.

10 Турска калдрма.

од 1892. до 1893. у Ваљевском, затим Моравском 1895, од 1899. до 1900. Топличком, у Пиротском од 1901. до 1903. Врањском од 1905. до 1910. и Крајинском 1911. Године 1904. и 1913. радио је у Инжењерском одељењу Министарства грађевина у Београду, напредујући од подинжењера друге класе до вишег инжењера друге класе, да би крајем 1919. постао инспектор Министарства грађевина у Београду. Као службеник Министарства грађевина, пројектовао је и кућу Сотира Илића, подигнуту 1911. год. у духу академизма. То је уједно до сада једини познати стамбени објекат који је он пројектовао у Лесковцу. Поред ове репрезентативне зграде, Светозар Јовановић, старији, пројектовао је Окружни суд у Лесковцу 1904. године, изграђен на углу улице Пана Ђукића 7[11] и Млинске улице, која доминира у архитектонско-урбанистичком ткиву овог дела града, као и зграду Среског начелства на углу улица Пана Ђукића и Лесковачког одреда 1905. г. У непосредној близини Начелства подигнута је и зграда Општине, такође по његовим плановима.

Обнова историјских стилова у Европи током деветнаестог века одразила се и на развој градитељства у Србији. Академски стил постаје званични стил државе која подиже монументална здања. Истовремено, ове тенденције полако освајају и слојеве грађанства, тако да је у духу академизма подигнут и велики број породичних кућа.

Лесковац није оскудевао у занимљивим примерима академске архитектуре. Кућа Данила Дунђеровића је ведре и префињене композиције прочеља, са неоренесансним мотивима, допуњеним барокно заталасаном средњом зоном спрата. Тонкићева палата произашла је из пројектантског атељеа Манојловић - Азриел, а њен главни мотив је заобљени угаони тракт разуђеног подужног волумена који је у изглед целине унео динамику и пластичност израза. Упркос томе, ово здање ипак изгледа масивно, строго и монотоно. Кућа „Мице Боке" је са масивним кубусом, али системом пробране фасадне декорације, као што су декоративни забати на врховима бочних ризалита, са овалним таванским прозорима. Не нарочито значајни објекти су палата „Калодерма" и штампарија „Покрет", који осим по монументалности и доминантном месту не превазилазе локални значај. Међу породичним приземним кућама, чија се стилска обрада огледа у скромној декорацији трема на дворишној страни, понеком фризу или орнаментацији натпрозорне пластике и стилизованим подеоним венцима, треба поменути кућу Горче Поповића - Поп Наћиног, кућу Димитрија Костића - Грка, Душана Димитријевића - Смејурије и Х. Сотировића Бобичанца. Одјек сецесијског стила уочљив је на фасади робног магазина Тодора Гичића, са доминантним стакленим парапетом, као и на кући свештеника Михаила Тасића, у виду декорисаног прочеља флоралним мотивима и посебно наглашеним тимпаноном.

11 Некада Краљице Марије.

Палата Сотира Илића грађена је као породична кућа 1911. године, са сутереном, приземљем, спратом и поткровљем. Објекат је у основи скоро квадратног облика, димензија 15,70 х 14,20 м, са испустима за улазне партије са западне и источне стране. Сутерен има директан приступ са источне стране. Унутрашњост зграде се кроз све три етаже, сем поткровља, састоји од централног хола са степенишним простором и четири собе, по две са обе дуже стране. Просторије у сутерену биле су намењене послузи, а у једној од њих су били смештени велика пећница за кување и котао. У приземљу је својевремено становала Чона Илијева, на спрату Сотир Илић са својом породицом. По усменом казивању гђе Бране Димитријевић, једном приликом у кући су преноћили и чланови краљевске породице.[12] Поткровље није било завршено, осим једне собе.

Конструктивни склоп куће је од масивно зиданих зидова од пуне опеке, односно камена у сутерену и челичних носача са луковима међуспратне конструкције.[13] Подрумски зидови од камена дебљине су 70 цм, док су у приземљу и на спрату спољни зидови дебљине 45 цм, а унутрашњи 45 цм, односно 30 цм. Кровна конструкција је дрвена, са покривачем у облику квадратних плоча од бакарног лима. Од истог материјала су и олуци и олучне цеви. Кров је четвороводни, а у његовом југозападном делу јавља се петоугаона купола.

Њена фасада и фасадна пластика раскошно су обликовани, с циљем да одсликају богатство и моћ власника. Разнолика стилска опредељења, карактеристична за овај период развоја српског градитељства, присутна су и на овом пројекту, на коме има примера комбиновања елемената различитих стилова. То је било карактеристично за многе ауторе чији се речник архитектонског изражавања врло често састојао из синтезе владајућих стилских тенденција на једном објекту. Објекат садржи складно укомпоноване архитектонске елементе барока и сецесије, а посебно обликованим детаљима аутор је успео да у потпуности искаже сву слободу и креативност, која је у случају пројектовања јавних здања била врло често спутана и условљена наменом и унапред утврђеним правилима. По својој архитектури, палата Сотира Илића превазилази локални значај. Главни мотиви су наглашени улазни део, истакнути балкони, ризалити, калкански завршеци, мансардни кров и купола. Јединствени ефекат раскошности постигнут је на јужној страни куће која је својим изгледом доминирала двема главним улицама предратног Лесковца. Декоративна пластика је сецесијске оријентације. Типично за речник сецесије је динамична спољна обрада пластичне декорације у виду различитих флоралних мотива и преплета. Ови мо-

12 Кнез Павле и кнегиња Олга у то време били су веома блиски пријатељи Сотировог брата Владе Илића и његове супруге која је водила порекло из угледне породице Дунђерски.

13 Садашњи власник је током реновирања оставио ове детаље видљивим како би се могао видети начин градње.

тиви (цветови, листови, класје) комбиновани су тако да се избегне пренатрпаност или претерано понављање. Поуздано се не зна који се мотив налазио на самом врху прочеља, јер се на постојећим фотографијама тај део јасно не разазнаје нити је очуван неки детаљ на основу кога би се могао реконструисати. Претпоставља се да је могао бити монограм власника. Зидно платно изнад балконских врата је лучно зас-вођено. Изванредно израђен балкон са оградом од кованог гвожђа у виду биљних преплета истиче средишњу зону прочеља. Вертикалну линију куће, скоро квадратних димензија, наглашава купола, што све доприноси утиску разиграности маса, какав оставља изглед овог објекта. Изглед са запада и севера карактеришу симетрични, али разноврсни флорални мотиви украсне пластике, који уоквиравају прозорске отворе. На западни зид је прислоњен зид са степеништем. На овој истој страни истиче се прозор на мансардном крову, уоквирен малтерском пластиком исте израде. На источној страни је наглашени улаз (затворени трем), који носи терасу првог спрата. Тераса је са гвозденом оградом и ниским стубовима антропоморфних облика. То су маске у облику женских глава. Сва столарија је израђена од квалитетне боровине, беле боје, а балконска врата су била флорално декорисана са одређеним мером, да би се избегла превелика употреба детаља. Изнад отвора на тераси се, поред богате декорације, налази и натпис са годином изградње куће. Интересантна је и лучна атика изнад кровних прозора. Са посебном пажњом и мајсторством су обрађени изражени, богато профилисани венци.

У унутрашњости зграде важно место припада раскошној гвозденој степенишној огради и детаљима антропоморфних облика на вратима и прозорима, од месинга. Тиме зграда уједно представља и „материјално сведочанство у погледу развоја декоративног занатства у грађевинарству с почетка овога века".[14] Просторије су већих димензија, високих плафона, простране и добро осветљене (ако се изузму оне директно заклоњене зградом).

По изградњи куће, двориште је било ограђено, такође гвозденом оградом, парковски обрађено, а у њему се налазила и фонтана.

У бомбардовању Лесковца 6. септембра 1944. од стране савезничке војске, поред вредних обележја архитектуре Лесковца и уопште његовог живота: Соколане, Гимназије, Хотела Костић, Хотела Плуг, страдала је и кућа Сотира Илића. Кућа је била знатно оштећена, а промене након Другог светског рата угушиле су један дуго грађени континуитет породице њеног власника и самог града Лесковца. Период после Другог светског рата обележила је једнолична архитектура, прилагођена потребама убрзане јефтине послератне изградње. Уместо просторног уређења града и ликовног улепшавања улица, завладао је архитектонски шематизам и монотонија. Репрезентативне лесковачке грађеви-

14 М. Војиновић, *Архитектонско наслеђе Лесковца*... 322, Лесковачки зборник 25.

не, попут Саборне цркве Св. Тројице, Начелства, породичне и пословне зграде лесковачких индустријалаца, називане су примерима „рђаве архитектуре". Оно што је било пожељно у то време и, наравно, идеолошки исправно, била је брза градња вишеспратних зграда у блоку за колективно становање. Једно од таквих мегаломанских решења у Лесковцу, познато као „Северни блок", чија је градња почела крајем педесетих година, маргинализовало је постојећу вредност овога града - Палату Сотира Илића. Наследници Сотира Илића су се убрзо после почетка изградње „Северног блока" одселили, након што су доживели одузимање целокупне породичне имовине и понуде да се постојећа кућа сруши и сагради иста, само на другом месту или да се направи пролаз у облику тунела. Кућа је добијала нове станаре, а нехумани амбијет је све више гушио њену некадашњу лепоту.

У скромној литератури треба издвојити рад Милорада Војиновића о архитектонском наслеђу у Лесковцу од 1878. до 1940. год. објављен 1985, Снежане Тошеве о раду архитекте Светозара Јовановића, старијег, 1999, Зорана Маневића о вредновању градитељског наслеђа у Лесковцу 1989. и Александра Кадијевића и Срђана Марковића о међуратном градитељству Лесковца 1996. године, у којима није темељито приказана кућа Сотира Илића.

Кућа је проглашена спомеником културе и под заштитом је Завода за заштиту споменика културе. Данас је у току рестаурација и конзервација куће С. Илића од стране новог власника. Извршена је њена пренамена у пословни простор.[15] Обнова је рађена на основу услова датих од стране Завода за заштиту споменика - Ниш и Завода за урбанизам - Лесковац. Испоштовани су сви важећи технички прописи, нормативи и стандарди за ову врсту објекта. Због близине ограде и „Северног блока", степениште је са западне стране окренуто, формирајући мали подест испред улазних врата. Ово је обезбедило конфорнији улаз у зграду. Због одсуства комуналне опремљености, северозападне просторије на свим етажама искоришћене су у ту сврху,, што је нарушило претходни распоред, али је било неопходно. Изграђено је и адекватно степениште између спрата и поткровља, кога није било, јер је кућа остала незавршена због ратова који су уследили. Урађена је потпуна термо и хидро изолација читавог објекта. Читав кров је прекривен бакарним лимом, а у косим равнима уграђени су кровни прозори. Врло добро очувана столарија је репарирана, а истог квалитета је урађена и у сутерену. Пошто су фасада и фасадна декорација биле у веома лошем стању, негде је фасада и недостајала, израђени су шаблони по детаљима одговарајућих профилација, по узорцима на фасади. Радове је изводио академски вајар М. Деврња из Сремских Карловаца. Кречење фасаде извршиће се на основу једне ретуширане фотографије куће и сећања гђе Бране Димитријевић. У свему, зграда, иако завршни радови

15 Канцеларијски простор фирме Шампион-Л.

нису готови, треба да послужи као пример очувања културног добра као целине, са враћањем првобитне архитектуре објекту.

Пример куће Сотира Илића опомиње нас да објекти који преживе девастацију, постају неугодни симболи наших дилема, неинвентивности, духовног слепила. Надамо се да ће ново време донети рехабилитацију тог сведочанства просперитетног времена за Лесковац и више разумевања за трајне градитељске вредности.

ЛИТЕРАТУРА

- Драгољуб Трајковић, *Из нашег Менчестра*, Београд 1953.
- Драгољуб Трајковић, *Историја лесковачке индустрије*, Београд 1961.
- Драгољуб Трајковић, *Немањина Дубочица*, Београд 1961.
- Сретен Динић, *Споменица 1877-1927*, Лесковац 1928.
- Никола Вучо, *Развој индустрије у Србији у 19. веку*, Београд 1981.
- Александар Кадијевић, *Лесковац у урбанистичком извештају архитекте Ратомира Богојевића из 1953. године*, Лесковачки зборник 39, Лесковац 1999, 209-218
- Александар Кадијевић - Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац 1996.
- М. Војиновић, *Архитектонско наслеђе Лесковца*, Лесковачки зборник 25, Лесковац 1985.
- Зоран Маневић, *О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу*, Лесковачки зборник 29, Лесковац 1989.
- Снежана Тошева, *Прилог проучавању рада Светозара Јовановића, старијег, у југоисточној Србији*, Лесковачки зборник 39, Лесковац 1999.

Коста Илић - Мумџија

Сотир Илић

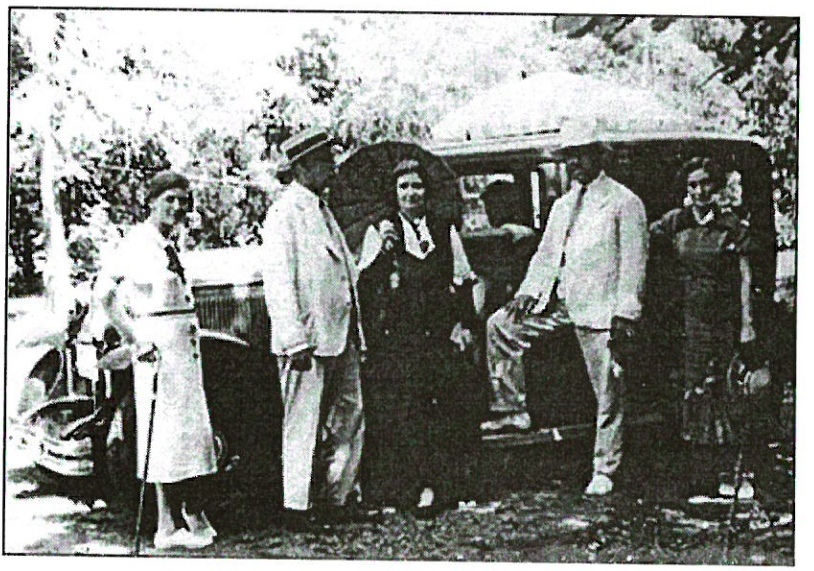

Породица Сотира Илића

Палата Сотира Илића

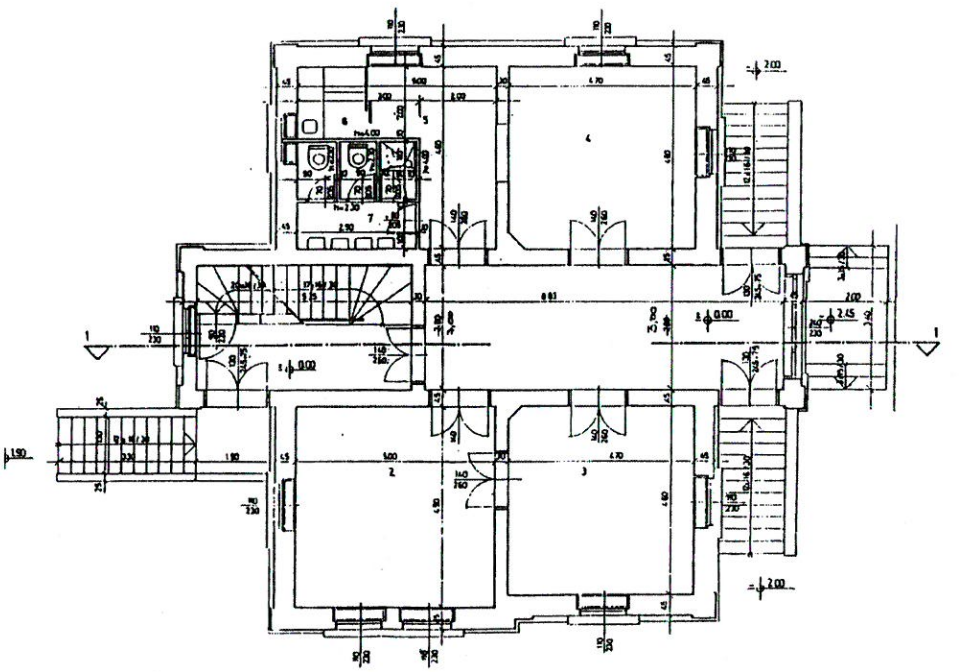

Основа приземља

Изглед фасаде са јужне стране

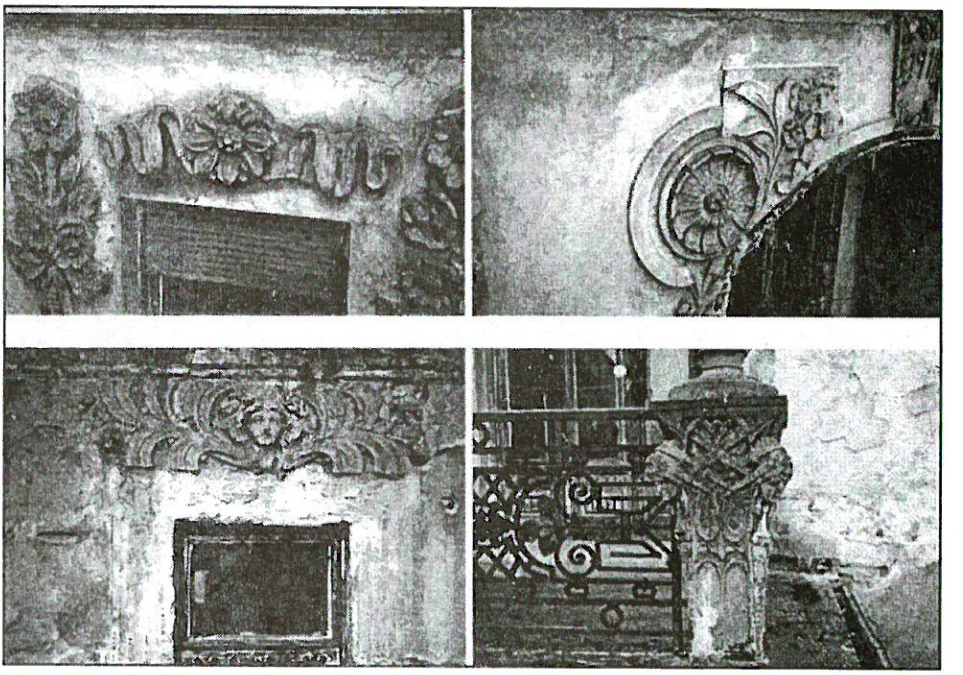

Детаљи фасаде

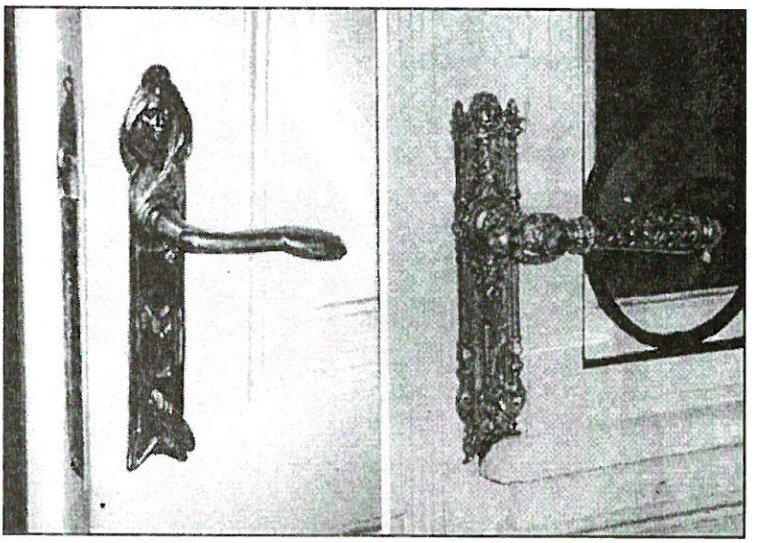

Детаљи унутрашњости

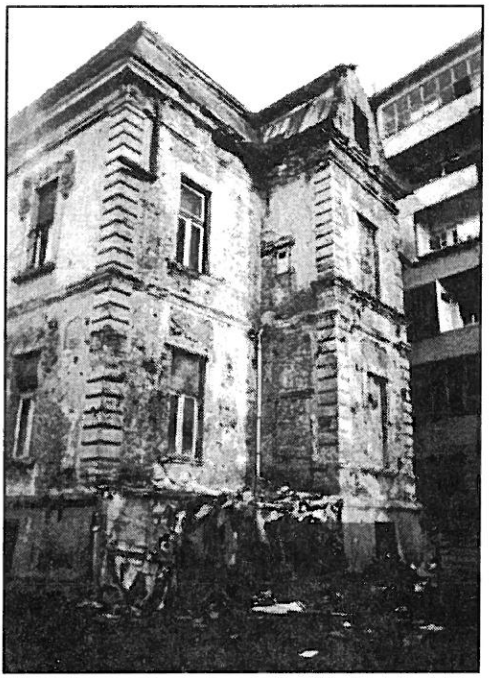

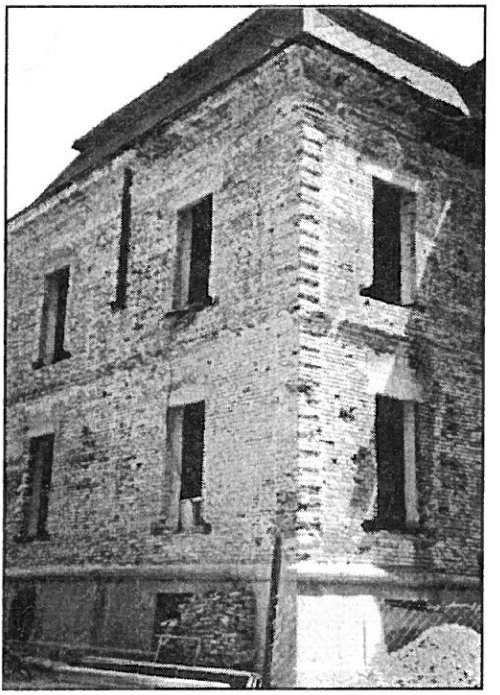

Фазе реконструкције

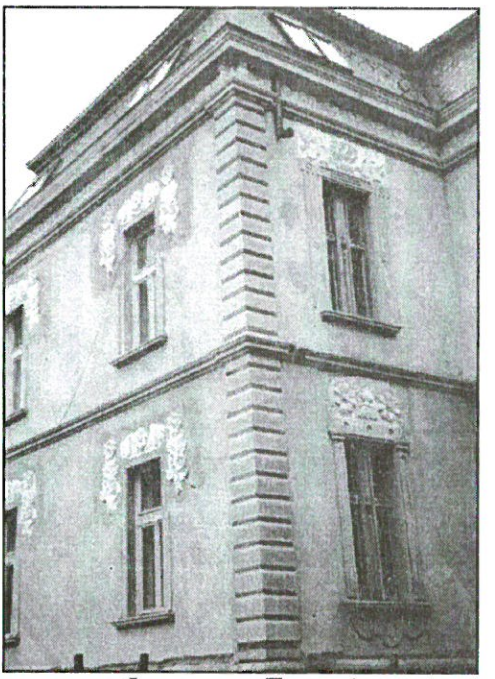

Фазе реконструкције

Положај куће данас

Summary

Irina Nesic

THE PALACE OF SOTIR ILIC IN LESKOVAC

The palace of Sotir Ilic or Chona's house, as people in Leskovac used to call it, was built in 1911 as a family residence of an industrialist Sotir Ilic from Leskovac, one of the sons of Kosta Ilic Mumdzija. It used to be located in New Street, nearby the coast of the river Veternica, which does not exist nowadays on the present map of the town. The project was a design of an architect Svetozar Jovanovic Senior. The house was almost of a square shape, on three floors with five-angled dome on the south-west part of the roof. Various stylish choices characteristic for this period of development of Serbian building were also present on this project, on which architectural elements of baroque and seccesion are proportionally fitted in. The main motives were: emphasized entrance part, pointed out balconies, overhangs, gable ends, double-pitch roof; and a dome. The unique effect of luxury was achieved on the south part of the house, which with its look dominated two main streets of the prewar Leskovac. Lavishly and in detail shaped decorative plastics of secession orientation, in the form of floral motives, interweavings and masks in the shape of female heads. In the interior of the building, the important place belonged to lavish iron balustrade and anthropomorphic brass shapes on the doors and windows of the exquisite hand craft process. The house was bombed on 6th September 1944 in Leskovac, by the allied forces; it was extremely damaged and the changes and circumstances after World War II stifled a long built continuity of a family of its owner and the very city of Leskovac.

Megalomaniac solution in the form of multi-storey buildings in a block, known as "Severni blok", marginalized the present value of this city and put it in inhuman setting. The example of the palace of Sotir Ilic warns us that the objects which survive devastation become unpleasant symbols of our dilemmas, absence of inventiveness and spiritual blindness. We hope that new time will bring rehabilitation of that testimony of the prosperous period for Leskovac, and more understanding for permanent architectural values.

UDK 72.071.2 : 929] (497.11)

Драгана Стојковић

АРХИТЕКТУРА ПАЛАТЕ МИЛАНА ПОПОВИЋА - ТОНКИЋА У ЛЕСКОВЦУ

Развој једног града кроз историју најбоље се може сагледати преко архитектонских остварења која су нам претходне генерације оставиле у наслеђе. Споменици архитектуре представљају огледало живота једног града, одраз су техничких, ликовних, економских и опште културних достигнућа човека.

Лесковац се налази у великој Лесковачкој котлини композитне долине Јужне Мораве, поред пруге и аутопута Београд - Скопље. То је град који лежи под брдом Хисар, на обе обале реке Ветернице.

Град је, као мало који у Србији, у својој новијој историји претрпео толико коренитих архитектонско - урбанистичких трансформација. Отуд је већ на први поглед упадљива изразита несређеност његовог градитељског фонда, зачињена стилском шароликошћу и преоштрим контрастима између старе, традиционалне, и нове, модерне архитектуре.

Несагласје његових архитектонских чинилаца посебно појачава стихијски распоред мањих, нижих и већих, неретко предимензионираних објеката, као и прејаки сукоби вертикала и хоризонтала. Осим тога, у садашњем изгледу осећа се недопустива маргинализација трајних градитељских вредности у корист примера пролазног, строго утилитарног значаја.

Дисконтинуитет у градитељском развоју Лесковца, који је само делимично сачувао властити урбани идентитет, у највећој мери су изазвала рушења и бомбардовања током два светска рата. С друге стране, томе су допринеле и нецелисходне урбанистичке интервенције изведене после Другог светског рата. Оне су додатно обележиле контекст старог градског језгра, са можда још тежим последицама од чувеног крушевачког „чешља“ или тоталитаристичког урбаног хаоса створеног у центру Крагујевца.

У сталним ударима на историјску матрицу града на Ветерници нестали су многи значајни споменици новије лесковачке, али и српске архитектуре. Они вреднији, постојећи, одавно су изгубили првобитни ликовни и урбанистички значај.

И у таквој, поремећеној равнотежи историјских слојева лесковачке архитектуре, сачуване су поједине значајније грађевине, које су одолеле рушењу и захватима једностраног урбанистичког приступа да се старо подреди новом.

Пошто је Лесковац био град богаташа и сиротиње, куће ових двеју категорија његових грађана биле су веома различите. Непосредно после Првог светског рата био је градско насеље у коме су доминирале приземне зграде. Имао је развијену чаршију, са многобројним дућанима, која се пружала од железничке станице до болнице и имала три огранка:

- Судску улицу (до Општине),
- улицу од Кудељне пијаце до Дрвене пијаце и
- Нишку улицу.

Око тог његовог трговачког и занатског језгра биле су окупљене богаташке куће, солидне грађевине са пространим двориштима. А на периферији, која је окруживала овај његов централни део, налазиле су се мале куће у којима је становала сиротиња и низ фабрика на северној и источној страни града, чији су многобројни димњаци давали овом градском насељу специфичан оквир.

У том граду са изразитим мноштвом приземних зграда, богаташке куће биле су од тврдог материјала, зидане од цигала и покривене црепом, са високим приземљем, озиданим каменом цоклом у доњем делу, са великим прозорима и сутеренима, а често и са гвозденом оградом и капијама и каменим тротоарима.

Од неколико хиљада кућа, укупан број кућа на спрат није прелазио педесет. Тај мали број етажних грађевина припадао је лесковачким богаташима, пошто је то био елеменат њиховог угледа и слика њиховог богатства. Те грађевине на спрат међу ондашњом лесковачком популацијом носиле су назив Палате.

Крајем треће и почетком четврте деценије модернистички покрет у српској архитектури незадрживо се ширио по броју учесника и квалитету остварења. Плодни и агилни предводници српског модернизма (Драгиша Брашован, Никола Добровић, Милан Злоковић, Бранислав Којић, Григорије Самојлов) подстакли су развој тог архитектонског правца и у југоисточној Србији. Модернизам се у Лесковцу појавио и усталио највише захваљујући Б. Којићу и Г. Самојлову. Међутим, у њему су градили и мање познати београдски модернисти М. Манојловић

и И. Азријел, али не у духу модернизма, већ академизма. Они су аутори најрепрезентативније зграде подигнуте у центру Лесковца између два светска рата - палате Милана Поповића - Тонкића (сл. 1).

О животу архитеката Мише Манојловића и Исака Азријела зна се веома мало. Све што нам је познато могло би се свести на неколико белешки о њиховом заједничком раду, пореклу и понеку назнаку о трагичном крају једнога од њих.

Миша Манојловић, пореклом из старе београдске јеврејске породице, родио се почетком прошлог века. Двојаки низ података прати место његовог студирања. По једном од њих, веродостојнијем и научно утемељенијем, Манојловић је био дипломац берлинске Више техничке школе, а по другом, факултет је завршио у Београду. По свему судећи, истина је негде у средини. По сећању архитекте Јове Ранковића, само завршну годину студија провео је на београдском Архитектонском факултету и ту стекао диплому 1929. године. Манојловић се брзо после тога вратио у Берлин и почетком тридесетих година оданде шаље конкурсни пројекат за железничку станицу у Скопљу, који је у овој замашној утакмици награђен првим пласманом. Иако је формално остао ван групе архитеката модерног правца, судећи по квалитету остварених дела, Миша Манојловић могао је, без икаквих двоумљења, постати њихов члан.

Током тридесетих година Манојловић у Београду оснива сопствени биро у тандему са архитектом Исаком Азријелом.

Према извесним сећањима, Азријел је био у родбинским везама са Виктором Давидом Азријелом, грађевинским инжењером, чије се име везује за један од најмаркантнијих објеката сецесијског стилског израза - кућу Бенцона Булија „Робни магазин" у Улици краља Петра бр. 16 у Београду. Азријелово студирање покривено је велом потпуне тајне. Једино што се са сигурношћу може утврдити јесте да он није био дипломац Београдског универзитета. Можда је Азријел био Манојловићев друг са берлинске школе, што се може лако претпоставити по карактеру његовог самосталног рада у оквиру сопствене архитектонске фирме, крајем четврте деценије прошлог века. Дух дела обојице, тада већ независних пројектаната, остао је истоветан идејама присутним у заједничким реализацијама.

Пројектујући и градећи током тридесетих година прошлог века, Манојловић и Азријел неговали су изузетно прочишћен архитектонски израз, заснован на постојању принципа функционализма и пуризма потеклих из света немачке градитељске средине. Рано антологијскло остварење с почетка каријере овог тандема, које је у свет српског модернизма поранило, чини се, читавих десет година - Гостионичарски дом у Југ Богдановој улици у Београду (1931) - јасно оцртава контуре ових принципа, сједињених са тежњом ка монументалности исказаној у низу лезена закривљеног дугачког фасадног зида.

У оквиру међа врачарске општине у Београду Манојловић и Азријел су 1935. саградили једну зграду - вишеспратницу професора Ђурића у Булевару краља Александра 52 у Београду, без икакве сумње, по својој концепцији дело је изван шаблона и типичних београдских компромиса (сл. 2).

Тонкићева палата, саграђена 1937. године, данас позната као зграда хотела „Дубочица", подигнута је на углу Булевара ослобођења 11 и Улице 11. октобра, тј. на углу тадашњих улица краља Петра и Цара Николе (сл. 3).

Заслужан за подизање овог монументалног дела јесте лесковачки индустријалац Милан Поповић - Тонкић (сл. 4). Подигнута је на месту старе породичне куће Антонија - Тонке Поповића, Милановог оца.

Антоније Поповић се сматра творцем лесковачке гајтанске индустрије. Он је био један од оснивача тадашње фабрике „Глигорија Петровића", матице лесковачких текстилних фабрика, која је онда била у саставу фирме „Поповић, Илић и Комп.".

Његови наследници, Пера и Милан Тонкић, после смрти свога оца, реновирали су фабрику и кроз годину дана, осим гајтана, почели и са производњом сукна „и то на шеснаест разбоја".

Успон текстилне индустрије поспешио је и изградњу нових грађевина, међу којима и оних за становање све бројније породице Поповић-Тонкић.

На основу натписа постављеног на угаоном делу фасаде, као и сачуване основе крова, објекат се поуздано може приписати реномираном београдском атељеу Манојловић - Азријел, који су овде упадљиво одступили од својих модернистичких пројектантских становишта, излазећи у сусрет жељама имућног наручиоца. Подарили су му просторно и обликовано сложен, али стилски веома хомоген, монументалан класицистички објекат, који је у потпуности задовољио његове потребе.

Палата је имала и лифт, што јој је давало још елитнији и луксузнији карактер. Носећи конструктивни елементи изграђени су од армираног бетона, што је дошло до пуног изражаја у ентеријеру приземља. Изнад ниског, неупадљивог и скромно декорисаног приземља, развија се благо обрађена средња, перфорирана зона зидног платна. Читаво прочеље, замишљено у духу монументалног академског класицизма, са елементима паладијанске архитектонске естетике (прислоњени стубови који се уздижу у висини од три спрата), развијено је на три стране и обухвата два улична потеза. Хоризонтала, понешто неприступачна композиција приземља, подређена је наметљивој, скупој обради средње зоне, подељена на десет мањих сегмената, рашчлањених са по три отвора по вертикали.

Главни мотив ове солидне истористичке композиције је заобљени угаони тракт разуђеног подужног волумена, који је у изглед целине

унео неочекивану динамику и пластичност израза, нетипично за статичне, усиљене академске структуре. Примена заобљених форми била је, уосталом, веома популарна у српском градитељству крајем четврте деценије века. Монотонија фасаде и смирени ритам њених уједначених делова овим мотивом знатно је поремећен, што је у Тонкићевој палати утиснуло нешто од модерног, органског, динамичког схватања форме.

Ипак, најупечатљивији сегмент декоративног система представља проверени и поуздани тип прислоњеног стуба, популаран мотив у иконографији архитектуре еклектицизма. Ови масивни, псеудоантички, прислоњени стубови на заобљеном делу зграде, са композитно обрађеним капителима и недекорисаним стаблима, показују одређен утицај постакадемске архитектуре. За разлику од истакнутог заобљеног угла фасаде, вертикална подела на мање наглашеним бочним ризалитима изведена је путем пиластара. Осим прислоњених стубова и пиластара, елементи тешке академске пластике фасада примењени су, такође, на врху и дну средишње зоне, постављањем балустри и масивних квадратних постоља изнад приземља и јако истуреног поткровног венца, са пластично развијеним конзоластим жљебовима.

Упркос разуђености основе и богатој пластичној обради фасада, ово монументално здање изгледа изразито масивно и строго, па и монотоно, без довољно лакоће и јасноће израза. Зона поткровног венца, у кореспонденцији са средњом зоном, прилично притиска и гуши композицију приземља, стварајући јако тежак и неприступачан изглед целине, прикладан пре за административан него резиденцијалан објекат.

Недостаци у композицији прочеља огледају се и у превише наглим прелазима између вертикално одвојених сегмената, остварених без хармоничности и функционалног оправдања. Осим тога, чини се да су прозори средње зоне превелики у односу на уске површине између стубова и пиластара. Изразито масивне и затворене контуре, са компликовано решеном спољном и унутрашњом архитектонском обрадом, чине да Тонкићева палата представља занимљиво локално остварење, карактеристично за закаснела постакадемска стилска стремљења у српској архитектури, сродно примерима помпезне неокласичне архитектуре у земљама тоталитарног уређења (Италија, СССР, Источна Немачка, Шпанија).

Мада угаони тракт, према Улици 11. октобра, са својом цилиндричном вертикалном површином, као и трактовима са стране, са присутним индивидуалним спратним балконима, доприносе оживљавању утиска у односу на зграду као целину.

Према тврдњама старих Лесковчана, који су добро познавали породицу Тонкић, зна се да је Пера Тонкић имао „најлепшу палату у Србији", са фонтаном испред улаза, која је, нажалост, срушена од стране комунистички опредељене масе, одмах након ослобођења.

Што се тиче палате Милана Поповића - Тонкића, која се састоји од приземља и три спрата, зна се да је приземље првобитно служило за издавање. Било је уређено тако да су се унутар њега налазили мали локали. Постоји више тврдњи о томе ко је ту све имао своје локале.

Према једној, ту се налазило заступништво грделичке фабрике штофова, апотека „Спаситељ" - Димитрија Јефтића и бифе „Жишић".

Према другој верзији, ту се налазило заступништво грделичке фабрике штофова, апотека „Спаситељ", бакалница и кројачка радња која је у току рата била затворена. У тој кројачкој радњи Немци су имали свој штаб за време окупације, а касније су, за потребе штаба, заузели и апотеку и бакалницу.

Данашњи потомци породице Тонкић тврде да је у приземљу постојала и грнчарска радња.

Међутим, према тврдњи господина Слободана Стојиљковића, Тонкићева палата је у приземљу имала локале, а на спратовима су становали Војкан и Бора Тонкић, као и Димитрије-Дишка Јефтић и његова супруга Рада, који нису имали деце. У приземљу се налазила апотека у власништву Димитрија и Раде. Димитрије је био брат Богољуба Јефтића, тадашњег председника Општине Лесковац. С десне стране, одмах до апотеке, налазила се продавница Петра Илића (стрељан је одмах после ослобођења) за промет тканина грделичке фабрике штофова. Поред те продавнице налазила се кројачка радња, чији је власник стрељан у току рата (1942. или 1943), а чијег се имена Стојиљковић не сећа. Поред ове радње налазио се бифе „Жишић".

Такође, Стојиљковић тврди да је пре изградње Тонкићеве палате на том месту била фабрика „Стојановић и Коцић".

Милан Тонкић имао је два сина, Бору и Војкана, који су живели са њим у заједници. Он је становао на првом, Бори је припао други, а Војкану трећи спрат. У поткровљу се налазила сушарница, а у самом углу мансарде налазио се атеље сликара Бранка Дочића.

Будући да је плац Милановог оца Антонија Поповића био мали за изградњу палате, Милан је био приморан да га употпуни и прошири (сл. 5). То је учинио тако што је склопио договор са Димитријем Митићем - Жишком, власником продавнице електроматеријала, која се налазила уз саму ивицу Антонијевог плаца. Договор се састојао у томе да Милан, када разруши зид Жишкине продавнице, након изградње подигне нови, на отприлике метар удаљености од првобитног, чиме би уједно за толико смањио површину продавнице. Тај договор није испоштован, већ је спољна фасада Тонкићеве палате била и унутарњи зид ове, већ поменуте продавнице.

Међутим, постоји још једна тврдња у вези са плацем и она је везана за откуп земљишта на коме се налазило стовариште старог гвожђа и кафана „Жишић", а као накнаду за плац Жишић је добио локал у приземљу Тонкићеве палате.

У току рата у Тонкићевој палати су боравили челници немачке војске, који су на првом спрату палате увели парно грејање, а у подруму се налазила ложионица. Сваки пут када би била најављена ваздушна опасност, у том подруму су се, у току рата, крили Лесковчани. Зграда је била оштећена приликом бомбардовања од стране савезника 1944. године. Једна од бомби која је пала на Тонкићеву палату ударила је одозго и пробила све четри бетонске плоче, а друга је ударила искоса, у темељ палате, баш на углу заобљеног тракта. Од високе температуре, изазване експлозијама бомби, запалио се угаљ у подруму, што је однело многе недужне животе људи који су ту покушавали да се сакрију.

Тонкићева палата је накнадно поправљена и адаптирана у хотел, чије се собе и данас налазе на спратовима, док је приземље претворено у јединствен простор ресторанске сале. Интересантно је овде истаћи и поновити, да су сви конструктивни елементи рађени од армираног бетона, што долази до свог пуног изражаја унутар ресторанске сале. (сл. 6).

Архитекта Миша Манојловић трагично је настрадао око 1942. године у усташком логору на Старом сајмишту у Београду. У општем ратном метежу неко се, злонамеран можда, сетио његовог ангажовања у међуратном Клубу архитеката, када је одбрана националног културног наслеђа (оличеног у остацима Калемегданске тврђаве, нападнуте мастодонтским пројектом олимпијског стадиона Хитлерове архитекте спортских објеката, Вернера Маркса) била масовно подржан морални и патриотски чин.

Исак Азријел преживео је рат. Године 1947. налазио се у ауторском тиму на конкурсу за зграде Председништва и ЦК КПЈ на Новом Београду. Пројектовао је и масивну зграду „Геокарте" у Булевару војводе Мишића у Београду. По свему судећи, Азријел се почетком педесетих преселио у Израел. У овој деценији напори истраживача да сазнају судбину једног значајног архитекте уродили су плодом, али само у извесној мери: из једног кибуца, где је тада живео, вероватно заплашен, дискретно је саопштио да не би желео да освежава сећања на дане успеха и пуног професионалног ангажмана.

Зграда хотела „Дубочица" својом појавом, изгледом и локацијом у оквиру централне градске саобраћајнице, репрезентује развој грађитељства из времана јачања грађанске средине, у периоду између два светска рата. Као таква, она је значајна, не само као представница тадашње грађитељске културе поручиоца, већ и као важно дело за историју архитектуре. Дело које репрезентује естетику једног индустријски напредног, али не и претерано образованог становништва Лесковца.

Иако битна, не само за лесковачко грађитељство, већ и за српску архитектуру између два рата, зграда хотела „Дубочица", нажалост, није будила посебно велику пажњу код лесковачких истраживача. Чак и

данас, када су истраживања оваквог типа и више него могућа, па и прихватљива од стране друштва, није пробуђена заинтересованост лесковачких академских грађана за архитектуру Лесковца и околине уопште.

Постоји, међутим, заинтересованост и научни набој код истраживача ван Лесковца, па чак и страних хуманитарних организација, које би да поврате првобитан сјај Тонкићеве палате, како у ентеријеру - тако и на екстеријеру грађевине.

ЛИТЕРАТУРА

- ЛЗ XXI, Лесковац, 1991, 101-117.
- Др Ж. Стојковић, др С. Стојичић, Х. Ракић, *Историја Лесковца*, Лесковац.
- А. Кадијевић, С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац, 1996.
- С. Димитријевић, *Историја Лесковца и околине*, Лесковац, 1983.
- ЛЗ XXV, Лесковац, 1985, 321-333.
- Захваљујем се ГГ Д. Митићу - Жишки, С. Димитријевићу, Б. Аргировићу и С. Стојиљковићу, који су ми дали податке неопходне за овај рад.

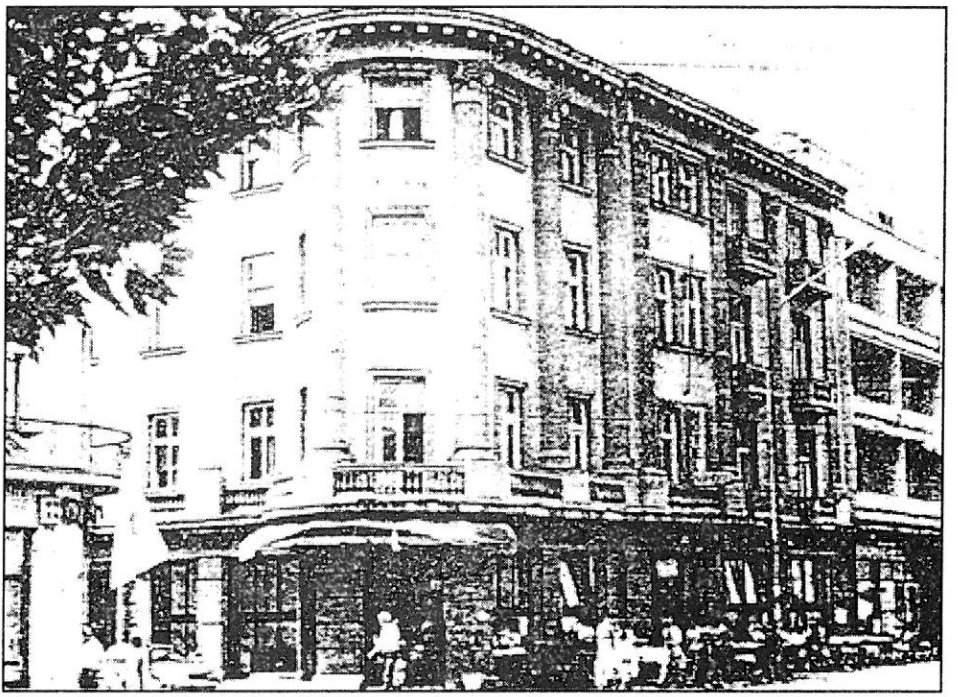

Слика 1. Тонкићева палата, Милош Манојловић - Исак Азриел

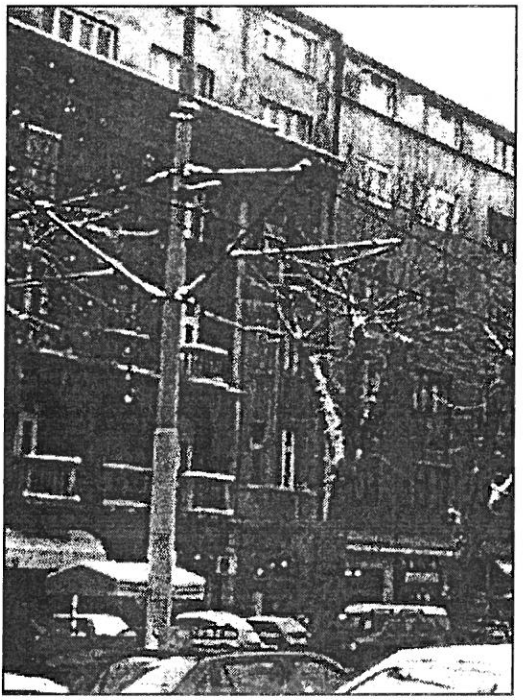

Слика 2. Вишеспратница професора Ђуричића, Милош Манојловић - Исак Азриел

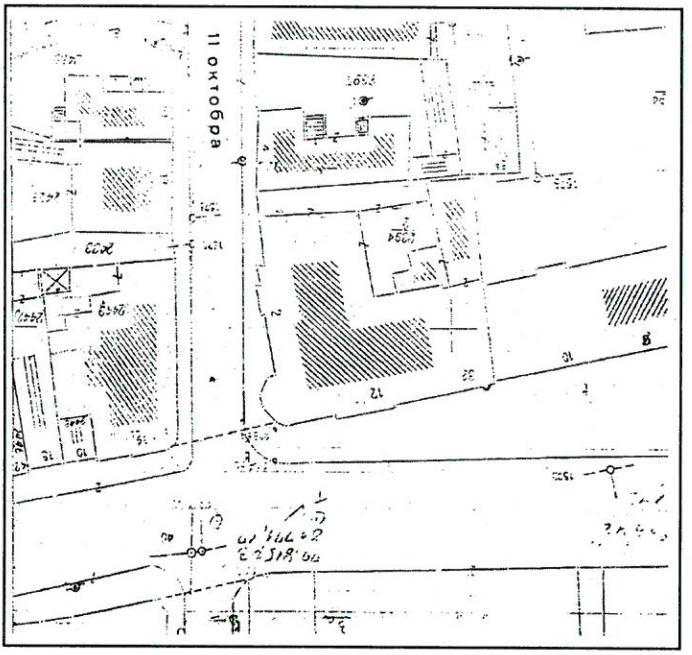

Слика 3. Положај Тонкићеве палате (угао улица Булевар ослобођења и 11. октобар)

Слика 4. Милош Поповић - Тонкић

Слика 5. Плац Антонија Поповића (припрема за изградњу Тонкићеве палате)

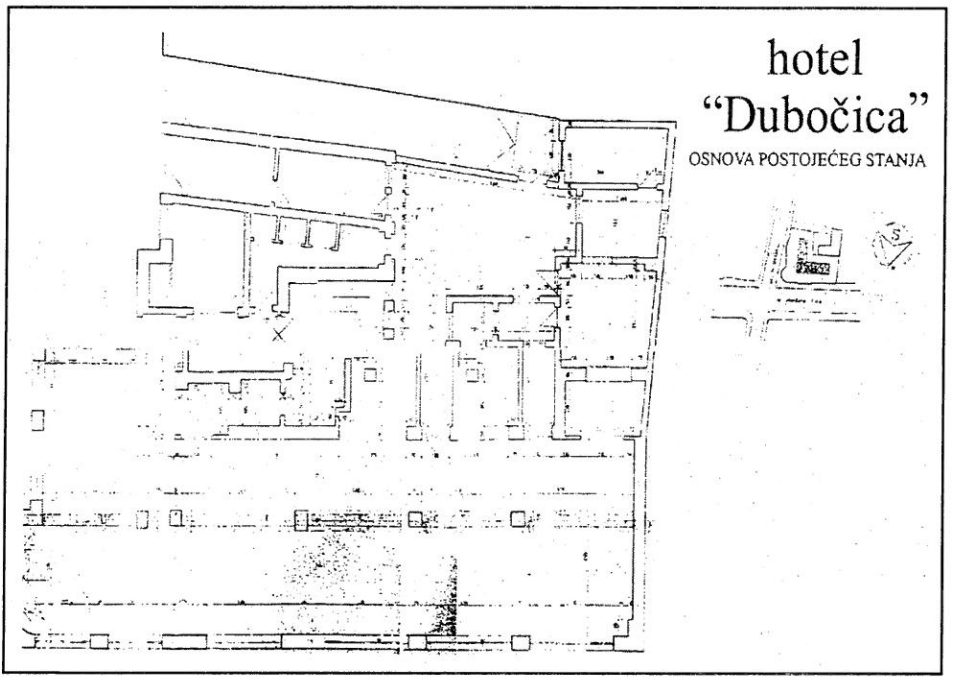

Слика 6. Основа ресторанске сале хотела „Дубочица"

Summary

Dragana Stojkovic

THE ARCHITECTURE OF THE PALACE
OF MILAN POPOVIC - TONKIC IN LESKOVAC

The palace of Tonkic represents an interesting local realisation, characteristic for late postacademic stylish aspirations in Serbian architecture. In spite of the jagged base and rich plastic facing, this monumental edifice looks massive and austere, even monotonous, without enough lightness and plainness of expression.

The most convincing segment of art deco represents the reliable and verified type of leaning pillar, a popular motif in iconography of electic architecture. These massive, pseudoantique, pillars leant against rounded part of a building, with compositive processed capitals, show certain influence of postacademic architecture.

With its apperance and location within the central city traffic artery, it represents the building development of the period of city milieu strengthening between two World Wars. As such, it is significant, not only as a representative of that period consignee building culture, but also as an important work of architectural history. The work which represents aesthetic of one industrially advanced, but not too much educated population of Leskovac.

UDK 72 : 929

Драгиња Маскарели

О ДЕЛАТНОСТИ АРХИТЕКТЕ ЈОВАНКЕ БОНЧИЋ-КАТЕРИНИЋ

Међу женама архитектама које су оставиле траг у српској архитектури истакнуто место припада арх. Јованки Бончић-Катеринић. Рођена је у Нишу 22. јуна 1887. од оца Михаила, адвоката, касније касационог судије, и мајке Катарине, рођене Петровић, из Београда. Прва три разреда основне школе завршила је у Пожаревцу, где јој је отац био адвокат, а четврти и шест разреда гимназије у Врању, где јој је отац био председник Окружног суда, а затим и окружни начелник. Похађала је Трећу мушку гимназију у Београду, где је матурирала 1905. године и уписала се на Архитектонски факултет Велике школе, која је те године проглашена Универзитетом.

На крају четврте године студија, 1909. године, Јованка Бончић одлази у Дармштат, у Немачкој. Студије је наставила на мушкој Вишој техничкој школи, где је дипломирала 18. јула 1913.[1] На тој школи Јованка је била је четврта жена која је дипломирала и прва жена која је стекла диплому архитекте, што је пропраћено и једним бројем натписа у немачкој штампи тога времена.[2] У Србији су пре Јованке Бончић студије архитектуре завршиле само три жене: Јелисавета Начић, Ангелина Нешић и Видосава Николић, рођена Миловановић.

Значајан број чињеница везан за живот и рад Јованке Бончић-Катеринић прикупила је др Дивна Ђурић-Замоло у оквиру свог истраживања о женама архитектима уписаним Београдски универзитет у периоду од 1896. до 1940. године. Грађа прикупљена у оквиру овог истраживања има изузетан значај за проучавање градитељске делатности у Србији током прве половине прошлог века и публикована је 1996. године у оквиру научноистраживачког пројекта „Путевима ин-

1 Љ. Трговчевић, Studenten aus Serbien an deutschen Universitäten 1878-1914. 2001 „citirano 8. januara 2003". Dostupno na WWW <www.mzs.info/assets/pdf/programme/conference/ 00symposium/trgovcevic.pdf>

2 Исто.

жењерства у Србији (и у Срба) - ПИНУС".[3] Др Александар Кадијевић, који је поменуту документацију др Дивне Ђурић-Замоло припремио за штампу, истакао је у пратећем тексту Јованку Бончић-Катеринић, заједно са Јелисаветом Начић, Милицом Крстић Чолак-Антић и Даницом Миловановић-Којић, као архитекту чији је опус био обиман и значајан и чија дела поседују особен ауторски израз и препознатљиве црте градитељског карактера.[4]

За време свог боравка у иностранству Јованка Бончић била је стипендиста Министарства грађевина у коме се по повратку са студија и запослила. Постоји податак да је том периоду пројектовала зграду за пошту и телеграф у Обреновцу. Током студија у Дармштату Јованка је упознала колегу из Русије Андрејy Катеринића. Већ почетком 1914. године отац је одводи у Беч, одакле она, заједно са Андрејом, одлази у Русију где су се њих двоје венчали 5. фебруара 1914. године. Катеринићи су потом живели Петрограду, Риги, Москви, Козељеву, Кијеву, Могиљов-Падолском и у Бирзули код Одесе, а у Југославију су се вратили бежећи од револуционарних превирања, Јованка 1922. године са синовима Петром и Виталијем, а Андреја 1923. године, са најстаријим сином Михаилом.

По повратку у Југославију Јованка Бончић-Катеринић се поново запослила у Министарству грађевина. Као њене најзначајније радове можемо издвојити Бањску дворану (1929-32, са Миланом Миниħем, првобитни нацрт Драгутин Маслаħ и Владимир Поповић) и Блатно купатило у Бањи Ковиљачи[5], пројекат за банске зграде у Бања Луци (1930-38, са Јованом Ранковићем и Анђом Павловић)[6], као и два објекта у Београду: зграду Женске учитељске школе краљице Марије у улици Народног фронта (1933-35)[7] и зграду Ветеринарског факултета на Булевару Југословенске армије (1939-47).[8]

Зна се да је Јованка Бончић-Катеринић око 1930. била са још двадесетак својих колегиница члан Клуба архитеката. Радила је и на реконструкцији дела дома „Анкера" у Балканској улици у Београду, учествовала је у извођењу зграде Правног факултета арх. Петра Бајаловића, пројектовала болницу у Деспотовцу и гимназију у Смедереву, као и не-

3 Д. Ђурић-Замоло, *Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског Универзитета генерације 1896-1940 године*, ПИНУС Записи 5, Београд 1996.

4 А. Кадијевић, *О грађи за проучавање дела жена архитеката са Београдског Универзитета од 1896. до 1940. године др Дивне Ђурић-Замоло*, у Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, 69-85.

5 В. Митровић, *Топографија градитељског наслеђа Бање Ковиљаче*, Гласник Друштва конзерватора Србије 23-24, Београд 1999-2000, 99-105; Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, 20; З. Маневић, *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Београд 1999, 92, 123, 150.

6 А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури* (средина XIX - средина XX века), Београд 1997, 177; Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, 20;

7 Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, 20; З. Маневић, нав. дело, 92.

8 Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, 20; З. Маневић, нав. дело, 92.

колико зграда основних школа у Србији. Одликована је орденом Св. Саве петог реда 1928. године, а десет година касније орденом Југословенске круне петог реда. Током 1941. године није радила, да би јој 1942. године били додељени мање значајни задаци у Министарству грађевина. У пролеће 1944. године отишла је на дужност у Петровац на Млави, где је изводила мање радове и дочекала крај Другог светског рата, а после се вратила у Министарство грађевина где је 1945. године пензионисана. Настрадала је је у свом стану у Београду 27. децембра 1966. у пожару који је сама изазвала, заспавши са неугашеном цигаретом.[9]

Јованки Бончић-Катеринић је у раду доста помагао и супруг Андреј. По повратку у Југославију 1924. године, Андреј Катеринић се запослио у Техничкој дирекцији Општине града Београда у којој је радио до пензионисања 1950. Пројектовао је зграду Основне школе „Краљ Александар I" у Дечанској улици у Београду (1930, данас зграда Музичке школе „Станковић") и зграду Средње техничке школе у улици Војислава Илића.[10]

Изградња Бањске дворане (Кур-салон, од нем. Kursaal), највећег и свакако најрепрезентативнијег објекта у Бањи Ковиљачи, започета је пре Првог светског рата према пројетку Драгутина Маслаћа и Владимира Поповића. Бањска дворана, обликована елементима архитектуре и декоративне пластике преузете из историјских стилова, дефинитивно је завршена према нацртима Јованке Бончић-Катеринић и Милана Минића и свечано отворена 1932. године. Детаље ентеријера, степениште и канделабре према парку пројектовао је Николај Краснов.[11] У овом периоду Јованка Бончић-Катеринић је израдила и пројекат за Блатно купатило у Бањи Ковиљачи, чија је изградња такође започета пре Првог светског рата, а довршена почетком четврте деценије прошлог века.[12]

Заједно са Јованом Ранковићем и Анђом Павловић, Јованка Бончић-Катеринић је израдила пројекат за две банске зграде у Бања Луци: Банске дворе и Банску управу (1930-38). Ове две репрезентативне и монументалне јавне зграде постављене су тако да затварају бочне стране главног градског трга на чијој се средини налазила саборна црква Св. Тројице, дело архитекте Душана Живановића.[13]

9 О животу и раду арх. Јованке Бончић-Катеринић в. Д. Ћурић-Замоло, нав. дело, 19-21; З. Маневић, нав. дело, 92.

10 За податке о животу и раду Андреја Катеринића захваљујем проф. др Александру Кадијевићу и г. Милошу Јуришићу, в. и З. Маневић, нав. дело, 92.

11 В. Митровић, нав. дело, 101; Г. Митровић, *Градитељско наслеђе у бањама Србије*, Саопштења XXX-XXXI, Београд 1998-99, 175-191.

12 В. Митровић, нав. дело, 101.

13 Црква Св. Тројице у Бања Луци (1924-39), грађена према пројекту арх. Душана Живановића, срушена је 1941. године по наређењу Виктора Гутића, стожерника Независне Државе Хрватске. Обнова ове цркве отпочела је 1993. године, в. А. Кадијевић, нав. дело, 126-128; О градитељском наслеђу Бања Луке в. Љ. Шево, *Урбанистички развој Бања Луке*, Бања Лука 1996.

Југословенски конкурс за идејну скицу банских зграда објављен је у београдском листу Политика 18. марта 1930. Конкурсом је постављен захтев да архитектура буде украс града, с обзиром на постојећу православну цркву и да фасаде буду обрађене у чистом стилу монументалне архитектуре, које утакмичари могу сами бирати, а жеља је да буду у народном духу.[14] Чланови конкурсне комисије били су београдски архитекти Петар Бајаловић, Момир Коруновић и Бранко Таназевић, као и представници Врбаске бановине, арх. Бранко Јовановић, инжењери Стеван Бесарић и Љуба Николић и технички инспектор Милан Пањковић.[15] Прву награду на конкурсу освојио је пројекат Јованке Бончић-Катеринић, Јована Ранковића и Анђе Павловић. Другу награду освојио је Петар Гачић, а трећу Драган Симић, док је занимљив пројекат у националном стилу приложио и Рајко Татић.[16]

У облику основе са унутрашњим двориштем, елевацији и композицији фасада банске зграде понављају традиционалне академске ликовне и просторне схеме. Применом широких лучних ниша у средњим зонама зидних платана, аркадном трему приземља, атикама и скулпторалном декорацијом, ови објекти се надовезују на академизоване примере националног стила у међуратној архитектури. У Банским дворима је број просторија сведен у односу на Банску управу, што је условило и сведен број лучних ниша које рашчлањују фасаде, као и број отвора на фасадама. По обради балустраде, атикама и скулптурама орлова, архитектура банских зграда блиска је опусу Момира Коруновића.[17]

Зграду Женске учитељске школе краљице Марије, у улици Народног фронта број 43 у Београду, Јованка Бончић-Катеринић пројектовала је 1933. године. Ова грађевина, у којој се данас налази Учитељски факултет, поседује одлике умереног академизма. Зграда има основу облика ћириличног слова „Г" и изграђена је на углу, тако да се једно њено крило налази у улици Народног фронта, а друго у Добрињској, док је иза зграде школско двориште. Основе облика ћириличног слова „Г" или „П" са унутрашњим двориштем честе су у архитектури школских зграда, управо због потреба да се школско двориште заклони и интегрише у простор саме грађевине.

Зграда Женске учитељске школе има приземље и три спрата. Троспратна елевација објекта представља утицај академске архитектуре. Академизам је, међутим, знатно ублажен тиме што су прозори на сва три спрата истог облика, сведени на једноставне правоугаоне отворе, без декоративних оквира и ритмично повезани у низ, што нагиње модернистичким концепцијама једноставног и огољеног зидног платна.

14 Службени лист Врбаске бановине 19, 10. 04. 1930, 1.
15 Службени лист Врбаске бановине 19, 10. 04. 1930, 1.
16 А. Кадијевић, нав. дело, 177.
17 Исто.

Академски делови разграничења задржани су на згради Женске учитељске шлоле, али у знатно поједностављеном облику. Приземни део зграде одвојен је од спратног имитацијом рустичних камених блокова. Вертикални жљебови, који су у академској архитетктури имали улогу да асоцирају на ренесансне камене блокове, овде не постоје, већ је задржана само хоризонтална подела која је уравнотежена са ритмичним хоризонталним низовима прозора у горњој зони. Венци који хоризонтално деле фасаду не појављују се између спратова, док приземну и спратну зону дели једноставан венац плитког испада. Још један венац једноставног профила, али знатно дубљег испада, крунише фасаду грађевине целом дужином и представља још један елеменат академског утицаја.

Главни улаз у зграду Женске учитељске школе наглашен је целокупној композицији знатним испадом фасаде, као и великим површинама прозора свечане сале, која се налази изнад главног улаза, а својом висином захвата не само први већ и други спрат. Главни улаз, чији је отвор подељен у три дела, са два снажна ступца, води преко хола до степеништа у задњем делу зграде. Обликовање главног улаза и његовог архитектонског оквира изведено је у духу монуметализма, насталог под утицајем архитектуре тоталитарних режима, док је само истицање главног улаза, као централног мотива, последица академских утицаја. Бочни улаз у зграду налази се на њеном споредном крилу у Добрињској улици, а од њега води још једно степениште.

Унутрашњи простор овог наменски грађеног школског објекта замишљен је тако што на свим његовим нивоима дуж крила зграде води дугачак ходник уз који се бочно нижу учионице и друге просторије.

За разлику од зграде Женске учитељске школе, зграда Ветеринарског факултета на Булевару Југословенске армије број 18 у Београду, грађена по пројекту Јованке Бончић-Катеринић из 1939. године, у потпуности је ослобођена утицаја академизма. Основа грађевине има облик који подсећа на ћирилично слово „Ш". Поделе фасада нема, већ су оне у потпуности лишене декоративне пластике и рашчлањене само монотоним хоризонталним низовима прозора једноставног, правоугаоног облика. Главни улаз није истакнут како то бива са централним мотивом у академизму, већ је ненаметљиво уклопљен у композицију главне фасаде, док су једини декоративни елементи везани за њега два модернистичка јарбола за заставе.

Зграда Ветеринарског факултета има приземље и четири спрата. Унутрашњост овог објекта је, такође, изведена тако што су дуж дугачких ходника распоређени кабинети и друге просторије, док је амфитеатар смештен у централно крило. Пада у очи слабо осветљење зграде, посебно на местима где се дуж ходника са обе стране ређају просторије, тако да ти комуникациони правци остају без природног светла. Пошто је саграђена на земљишту знатно нижем од нивоа

Булевара Југословенске армије на који гледа њена главна фасада, површним посматрањем зграде са Булевара Југословенске армије може се стећи погрешан утисак да је реч о грађевини која има свега три нивоа. Разлика између нивоа улице и земљишта на коме је објекат изграђен довела је до тога да главни улаз са Булевара Југословенске армије води у хол на другом спрату, у коме се налази и степениште које повезује нивое зграде. Још два помоћна степеништа, као и споредни улази, налазе се у бочним крилима.

Иако се сама Јованка Бончић-Катеринић определила за архитектуру једноставних форми, њена најважнија дела - банске зграде у Бања Луци и Женска учитељска школа и Ветеринарски факултет у Београду - ипак нам пружају увид у различите стилске концепције које су постојале у српској међуратној архитектури, од академизма и националног стила па до огољених модернистичких фасада. Управо током последње две деценије у српској историографији интензивно се развијало проучавање овог периода у историји градитељства, што је у значајној мери успело да скрене пажњу шире јавности на значај градитељског наслеђа новијег доба. Приказ градитељске делатности Јованке Бончић-Катеринић представља још један прилог овим настојањима.

Summary

Draginja Maskareli

ABOUT THE ACTIVITY OF THE ARCHITECT JOVANKA BONCIC-KATERINIC

Among women architects who left a distinguishing mark, an outstanding place belongs to the architect Jovanka Boncic-Katerinic(1887-1966). She was educated on the Faculty of Architecture and Higher male Technological School in Darmstadt, where she also graduated in 1913. With her husband Andreja Katerinic, also the architect, she lived in Russia from 1914 to 1922. After returning to Yugoslavia, she lived and worked in Belgrade as the architect of the Ministry of Construction until she retired in 1945. The most important constructions of hers are Ballroom (1929-32) and Muddy Bath-room in Spa Koviljaca (1929), governor buildings in Banja Luka (with J. Rankovic and A.Pavlovic, 1930-38). Female Teaching-Training school of Queen Maria (1933, today Teaching-Training Faculty) and Veterinary Medicine Faculty (1939) in Belgrade. Even though Jovanka Boncic-Katerinic took side of the architecture of simple forms, her most important works give insight into different style conceptions, which existed in Serbian architecture between the two wars, from academism to national style and then to bared modern facades. The studying of this period was intensively developed in the history of building during the last two decades in Serbian historiography, what significantly managed to draw attention of the general public to the importance of the building inheritance of later period. The survey of building activities of Jovanka Boncic-Katerinic represents one more supplement to these efforts.

UDK 352 (497.11) „1920/1929“

Мира Ниношевић

ОПШТИНСКА ВЛАСТ У ЛЕСКОВЦУ ОД 1920. ДО 1929. ГОДИНЕ

Седми октобар (по старом календару 24. септембар) 1918. године донео је слободу и означио крај страдања и патње становништва окупираног Лесковца. Око 11 сати ушле су у варош прве патроле коњичког ескадрона са четом пешадије, а затим и цела дивизија, сачекане изливима одушевљења Лесковчана.

Општинска власт формирала се раније него што су у Лесковцу стигле јединице српске војске. Пре напуштања вароши, 2. септембра 1918. године, командант бугарског гарнизона одобрио је формирање привремене лесковачке општине. За председника је одређен Александар Стојановић Кмет, а за чланове: Костадин Шоп Ђокић Дина, Јован П. Живковић, Петар Симоновић, Чеда Тодоровић, Михаило Буринчић, Петар К. Јанковић, Славко Миленковић, Трајко М. Митровић, Јосиф Миленковић, Радомир Угриновић и други. Управа општине формирала је органе: општински суд, општинску управу, команду места, лесковачку војну болницу, и општински магацин. За време боравка Прве српске армије, од 7. до 17. октобра 1918, Лесковац је српској и савезничкој војсци организовао смештај, исхрану, лечење рањеника и болесних војника, затим опскрбу војних коња и волова. Привремена општинска управа је организовала рад млинова, пекара, месара, ковачких и поткивачких и техничких радионица за оправку оружја и војне опреме, покушавајући да обезбеди довољно хране за грађанство и војску.[1]

После дуге и тешке бугарске окупације, Лесковац је чинио прве кораке у слободи. Привремена управа лесковачке општине, са Александром Стојановићем на челу, после одласка српске и савезничке војске, старала се у првом реду да отклони тешкоће у снабдевању животним намирницама и електричном струјом, да нормализује саобраћај и живот у граду. Истовремено, имала је обавезу да изврши припреме за

1 Добросав Туровић, *Ослобођење Лесковца 1918*, Лесковачки зборник, XXXIV, Лесковац 1994, стр. 149.

расписивање општинских избора (попис становништва, састав бирачких спискова, припрема техничког материјала)[2] на којима би била изабрана нова општинска власт.

Поново је успостављена предратна административна подела земље, као и правне норме организације власти. У новој југословенској државној заједници, Краљевини СХС, Лесковац је, као варошко насеље, остао административни центар лесковачког среза који је припадао врањском округу и са 13.721 становником (од којих 6.839 мушких и 6.882 женских) у 2.898 домова, према попису из 1921, био је дванаеста варош по величини у границама ондашње Србије. У организацији локалне власти примењиван је Закон о општинама, донет још 1903. године, према коме је општина основна управна јединица. Општина је имала самоуправу у вођењу својих послова, с тим да је врховну надзорну власт имало Министарство унутрашњих дела, а непосредну у окружним варошима, у случају Лесковца окружно начелство у Врању. Општинску самоуправу сачињавали су: Општински одбор од 36 одборника, Општински суд од 3 кмета и председник. Највиша извршна власт је био председник општине, председавао је Општинском суду као и Општинском одбору, одређивао рад кметовима, осталим општинским органима и вршио надзор над њима.

Послови којима се бавио општински одбор сводили су се углавном на одређивање буџета, решавање оставки општинских часника, давање под закуп општинских добара и права, примање нових грађана у општину, давање материјалне потпоре сиромашним грађанима, бирање општинских инжењера, лекара и бабица, одређивање плате председнику, кметовима и осталом општинском особљу, одређивање бирачких одбора и дана за зборове.

Прву непосредну власт у општини вршио је Општински суд, који су чинили председник, два кмета и деловођа. Општински суд имао је и полицијску власт у одржавању реда и безбедности на територији општине, по упутствима и наредбама више државне полицијске власти, руководио је општинским пословима, у договору са општинским одбором. Имао је и судску власт у неким случајевима грађанских спорова и кривичних иступа. Непосредни послови за које је био задужен сводили су се на старање о чистоћи и безбедности места, одржавању саобраћајница, спречавању пожара, одржавању здравља становништва и контроли промета животних намирница.

Општинска управа бирала се на три године општим и тајним гласањем. Право гласа на општинским изборима имали су сви пунолетни

2 На основу чл. 12. Привременог закона за избор општинских часника, било је одређено да суд и одбор општине изврше поделу свих општина у гласачке рејоне, у смислу прописа чл. 36. Закона о општинама, „и то, за пет дана од ступања у живот овог закона како би се пописна књига мушких пунолетних грађана који имају право гласа на општинском збору, и азбучни спискови, израдили по овом закону." *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 106. од 154, маја 1920.

мушкарци (који су плаћали најмање 15 динара пореза са прирезима), тј. они који имају 21 годину старости. Жене нису имале право гласа.[3]

Први избори за локалну самоуправу одржани су 1920. године на основу Привременог закона за изборе свих општинских часника у границама раније Краљевине Србије и округзима: бјелопољском, беранском, метохијском и пљеваљском, који је унео неколико новина у односу на ранији Закон о општинама који је још увек био на снази. Најзначајнија новина је била та што је проширено бирачко право на све пунолетне мушкарце, без обзира на имовно стање. Гласање свих општинских часника, према Привременом закону, било је тајно, гуменим куглицама на којима је био утиснут грб Краљевства СХС, које су спуштане у дрвене кутије закључане са три кључа и „тако удешене да се спуштање куглица и не види и не чује".[4]

Према закону о општинама, кандидатска листа која добије већину гласова добија општинску управу и две трећине одборничких места у општинском одбору. Број одборника у општини зависио је од броја бирача. У општинама до 500 бирача бирано је 18 одборника, од 500 до 1000 бирача 24 одборника, а у општинама са преко 1000 бирача 36 одборника, само је у београдској општини бирано 45 одборника. Како је лесковачка општина према бирачком списку имала преко 1000 бирача, имала је право на 36 одборника, што је, са председником и три кмета, чинило општинску управу од 40 изабраних представника. Општине у Србији су биле подељене на варошке, у које су убрајане и општине у малим варошицама, и сеоске општине. Свако насеље са најмање 200 пунолетних мушких грађана имало је право да оснује општину. Приликом образовања општина, ниједно село ни варошица се нису могле цепати.

Изборни закон усвојио је већински, а елиминисао пропорционални систем представништва. На тај начин, кандидатска листа (са именима кандидата за председника, кметове и одборнике) која би добила просту већину гласова преузела би општинску управу, тј 2/3 или 24 одборничких места; преостала 1/3 одборнички места распоређује се на остале кандидатске листе, пропорционално добијеним гласовима на изборима. Изабрани одборници били су дужни да положе заклетву краљу и док то не учине не могу учествовати у раду одборских седница, а ако неко од оборника не положи заклетву, одмах се разрешује дужности. Новоизабрана општинска управа почињала је са радом у року од три дана од дана избора.

„Привремени закон за избор општинских часника..." предвиђао је да свака кандидатска листа поред свог кандидата за председника има и три кандидата за кметове и кандидате за одборнике.[5]

3 Закон Краљевине Србије о општинама од 5. јуна 1903. објашњен одлукама Државног савета и Касационог суда, Београд 1920.

4 Службене новине Краљевине СХС, 106, 15. мај 1920.

5 Исто.

„Избори за председника општине, потпредседника, кметове и одборнике у општинама, које чине по једно место, као и председника и одборника у општинама које су састављене из више места извршиће се у недељу 22. августа 1920. а кметови варошки односно селски, у прву недељу и дане за овим после ових избора, а избор ће им важити за три године. По истеку три године, избори ће се, у смислу предњег става, извршити треће недеље месеца августа и то: председника општине, потпредседника, кметова и одборника у општинама, које су састављене из више места, и кметова варошких, односно селских, у прву недељу и дане за овим, после ових избора.“[6]

Први општински избори после рата одржани су 22. августа 1920. године. У Лесковцу је гласање за општинске чланове организовано на три гласачка места: 1) у кварту варошком, 2) у кварту Панађуриште и 3) у кварту ветерничком. Победила је листа Комунистичке партије са Јованом Дискићем на челу, са 1160 гласова, испред демократске са Миланом Поп Динићем (666 гласова) и радикалске (373) са Михајлом Бабамилкићем. На основу Закона о општинама, право на председничко место и највећи број одборника стекли су комунисти. Од укупно 36, комунисти су добили 24 одборника и 3 кмета. Председник је био Јован М. Дискић, трговац, кметови Милан Стојановић, трговац, Светозар Тасић, брашнар и Реља Станковић, столарски радник. [7]

Ова општинска власт била је на власти 10 месеци и показала се агилном и способном да решава комуналне проблеме града, посебно оне који су се тицали сиромашнијих слојева, али без подршке виших власти „које не само што нису помагале него су и зазирале од комуниста“, и са сиромашним општинским приходима управа није могла ни постићи значајније резултате за десетомесечни период управљања општином. Председник Јован Дискић у својим сећањима истиче: „за свега десет месеци нашег рада у општини ми смо успели да, и поред скучених финансијских средстава остваримо многе задатке које смо себи поставили. Даље, смо успели да општинске приходе поштено прикупљамо и рационално трошимо на општенародно добро ... да повећамо ставку у буџет за помоћ сиротињи, да организујемо народне кухиње и делимо храну сиртињи и избеглицама... Успели смо да многе улице регулишемо, испунимо и калдрмишемо велику варошку кањугу звану „Рупе“, да подигнемо градски парк у центру града ... да уредимо сточну пијацу, да уредимо и очистимо ток Ветернице и пошумимо њене обале.“[8]

Први парламентарни избори су одржани 28. новембра 1920. године. Постигнутим изборним резултатима посебно нису биле задовољне

6 Службене новине Краљевине СХС, 106, 15. мај 1920.

7 Др М. Павловић, М. Ниношевић, В. Трајковић, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919-1939*, I, Лесковац 1997, стр. 36-44,

8 Споменица 50-годишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903-1953, Лесковац 1954. стр. 269

грађанске странке, нарочито Радикална и Демократска странка, које су избијање комуниста на треће место по броју посланика у Конституанти схватиле као највећу опасност по режим, монархију и доношење устава. Поред штрајкова и социјалних немира, то је био разлог да министар унутрашњих дела Милорад Драшковић припреми, а влада донесе и објави познату Обзнану (обустављено је излажење комунистичких листова, затворени су раднички домови и суспендоване су радничке организације).

На хрватски сепаратизам, разбојништво у јужној Србији, на масовне штрајкове који су завршавани нередима и убиствима, као и на разорну комунистичку делатност изражену кроз серију атентата после Обзнане (атентат на регента Александра 29. јуна 1921, пре тога неуспео атентат на министра Драшковића на Ускрс 1921. и коначно његово мучко убиство у парку у Делницама, док је седео са децом, 21. јула 1921) Влада је одговорила изгласавањем у Скупштини (по кратком поступку) Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави (Закон о заштити државе). Закон је ступио на снагу 3. августа 1921. и прецизно је наводио дела која су сматрана злочином и која ће се кажњавати смртном казном или затвором у трајању од 20 година. Радило се о делима као што су штампање субверзивне пропаганде, подстицање на комунизам, тероризам, покушаји убиства и сл. Закон је властима давао широка овлашћења за сузбијање комунистичке, терористичке или уопште антидржавне делатности. Чланом 18 било је предвиђено да „не могу вршити никакву јавну службу нити функцију, нити часници самоуправних тела бити они који припадају комунистичкој странци..."[9] Тако су мандати комунистичким посланицима поништени, а то је урађено и са мандатима општинских одборника. Општинска управа у Лесковцу је суспендована, а председник Јован Дискић и сви комунистички одборници ухапшени. Управа је декретом предата Чеди Николићу.[10] Поред њега, општинску управу сачињавали су и Михајло Јанковић Анџијски, бакалин, Наћа Коцић Црковнички, трговац, и Милан Ђорђевић Врањанче, кафеџија. Ова управа је имала задатак да у најкраћем року спроведе изборе за нову општинску власт.

Поновљени општински избори одржани су 16. октобра 1921. године. На њима су биле две кандидатске листе, демократска, са председничким кандидатом Ђоком Врањкићем, и радикалска, са Михајлом Бабамилкићем. Победила је листа Радикалне странке и Михајло Бабамилкић је изабран за председника општине са 950 гласова, док су демократе добиле 898 гласова.[11]

9 Службене новине Краљевине СХС, 3. август 1921. број 170 Л.

10 Споменица, 50-годишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903-1953. Лесковац 1954. стр. 269.

11 Самоуправа, бр. 238, 18. октобар 1921.

Непосредно после предузимања дужности, агилни повратник на место председника (био је председник од 1903 - 1913) Бабамилкић је организовао збор грађана вароши, почетком новембра 1921, поводом најављеног предлога закона о подели земље на области. На збору је донета резолуција у којој се тражи да се због економских интереса лесковачки срез прикључи нишкој области. На конференицији грађана и општинских одборника, 4. децембра, једногласно је прихваћена резолуција са збора грађана и изабрана депутација у Београд је предала резолуцију и обавила разговор у надлежним институцијама.[12]

Нови закон о обласној и среској самоуправи, донет 26. априла 1922. године, са намером да сузбије федералистичке тенденције и груписање по „племенској основи", предвидео је поделу земље на области. У новој подели Лесковац је и даље остао административно седиште среза, али је овог пута припао нишкој области, са седиштем у Нишу.[13]

Према Закону о општинама, општински буџет траје од 1. априла једне календарске године до 31. марта наредне године. Предлог буџета изграђује председник општине. У њему се износе потребни расходи: лични, материјални редовни и материјални ванредни, затим подаци о томе колико се од појединих извора прихода може очекивати у току наредне буџетске године. Буџет лесковачке општине формиран је из разних дажбина и од општинске имовине. Постојале су две врсте дажбина - 1) дажбине које се непосредно наплаћују обвезницима путем приреза и разних такси (судских, санитетских, за пренос сточних пасоша, кланичење, за преглед стоке, за износ ђубрета и чишћење улица, за заузимање земљишта грађевинским материјалом, пијачних, за уличну продају, колских, за фирме, плакатирање, забаве, преноћишта путника); 2) дажбине које се од грађана наплаћују посредно преко предмета потрошње, путем „трошарине". Дажбине у општинском буџету износиле су око трећине свих прихода. Посебан извор прихода лесковачке општине представљала је трошарина, која је знатно оптерећивала грађане. Опорезивањем свих артикала потрошње (само су делимично ослобођени трошарине основни артикли исхране: млеко, јаја, поврће итд.) умногоме је спутаван привредни а поготову трговачко - индустријски развој Лесковца. Све три лесковачке привредне коморе, Индустријска, Трговачка и Занатска залагале су се непрестано за укидање трошарине или за њено смањење, јер су сматрали да иде на штету развоја лесковачке привреде.[14]

На првој одржаној седници општинског одбора у 1922. години усвојен је намет на „калдрмину" и донета је одлука о рушењу старе „Ча Митине основне школе", која је била подигнута 1854. године и кроз коју је прошло 60 генерација Лесковачана.[15]

12 Лесковачки гласник, 12. новембар - 10 децембар 1921.
13 Архив Југославије, фонд Народне скупштине Југославије 72-1-3)
14 Лесковачки гласник, 21. јануар 1922.
15 Лесковачки гласник, 27. јануар 1922.

Главна преокупација нове општинске управе било је комунално уређење вароши, али сем прављења планова и припремања терена, на том плану у 1922. и првој половини 1923. нису постигнути значајни резултати. На седници општинског одбора, одржаној 6. марта 1922. године, расправљало се о недостатку новца, како би општина могла да ради и плаћа своје обавезе. Решено је да се на основу непокретног општинског имања закључи зајам од 10 милиона динара ради уређења вароши (за изградњу водовода, изградњу другог спрата на школским зградама, оправку мостова на Ветерници, подизање купатила, сиротињског дома, исушивање баруштина, подизање модерних касапница и општинских дућана, помоћ за подизање нове цркве, регулацију и нивелацију вароши, регулацију корита Ветернице, проширење зграде лесковачке реалке и исплату старог дуга управи фондова). На истој седници одбор општине лесковачке решио је да се из општинске касе изда 1000 динара на име помоћи деци у Русији.[16]

У пролеће 1922. године започето је неколико послова на унапређењу вароши. Након расписане лицитације за подизање тротоара од тесаног камена и цокле испред општинског имања, посао је уступљен техничком предузећу „Моћ", по цени од 76 дин. по метру квадратном.[17] Поред овога, почети су радови на рушењу старе „Ча Митине школе".

После рата у вароши су поред општих пијаца, као Главне пијаце и трга (испред фабрике сапуна Влајчић), постојале и специјализоване пијаце Дрвена пијаца (код Поште), Кудељна пијаца (са кантаром), Житна пијаца и Марвена пијаца, тзв. Говеђа пијаца.[18] Ниједна од ових пијаца није била уређена (са тезгама), али зато се на улазима у варош наплаћивала трошарина и калдрмина, од чега је пуњен општински буџет. Општинска управа је на својој наредној седници одредила висину општинске таксе свим намирницама на пијаци.[19]

На седници општинског одбора, заказаној почетком априла 1922. године, после опречних дискусија одборника око одређивања и усвајања буџета и разрезивања приреза, усвојен је буџет у износу од 2.029.435 динара на име прихода и расхода и без разрезанаог приреза.[20]

Поред решавања комуналних проблема општинска управа је имала обавезу и организовања градских свечаности, годишњица, разних свечаних дочека, при чему су верски празници и светковине доминирали по броју учесника. Сви ти догађаји су окупљали велики број људи и представнике општинских власти. Тако је 8. јуна, на дан венчања краља Александра, свечано извршено полагање темеља нове цркве у Лес-

16 Лесковачки гласник, 12. март 1922.

17 Лесковачки гласник, 12. март 1922.

18 Лесковачки гласник је писао: „Оно што се зову пијаце, то су обичне уличне раскрснице које се суботом толико закрче, да не можете ни проћи, а камоли контролисати куповину и продају." Лесковачки гласник, 29. октобар 1922.

19 Лесковачки гласник, 19. март 1922.

20 Лесковачки гласник, 9. април 1922.

ковцу.[21] На прослави Видовдана, 28. јуна 1922. године, освећени су споменици незнаном јунаку на Хисару и споменик код Светоилијске цркве стрељаним у Араповој долини. Освећење је извршио митрополит скопски Варнава, уз учешће многобројних изасланстава. Гости су били Љуба Давидовић, министар на расположењу, изасланик владе Видоје Митић и изасланство кола Српских сестара из Београда.[22]

У имовину искоришћавану за потребе општине спадали су: општинско имање „Мира", општински дућани, кланица, паркови, гробља, основне школе. Разним хуманим, спортским и другим удружењима општина је уступала на уживање плацеве са зградама или пак земљиште. Једна таква важна одлука општинског одбора за културни живот вароши било је уступање општинског плаца код новоподигнутог парка Соколском друштву за изградњу Соколане[23] и зграде код цркве за потребе Женске подружине.

Општинска управа покушавала је на разне начине на изнађе изворе и начине финансирања за решавање комуналних проблема вароши. На одборничкој седници од 25. августа 1922. године донета је одлука да се упути јавни позив преко југословенске и стране штампе страним улагачима којима би се у виду концесија уступили изградња водовода и канализације вароши, постављање трамвајске мреже, подизање купатила и још других јавних послова.[24]

Према пресудама Вишег суда за ратну штету у Београду која је додељена лесковачком срезу и Лесковцу за претрпљену штету за време окупације 1914-1918, могле су се наручити одређене ратне репарације, првенствено из Немачке. На седници одржаној почетком септембра 1922. године усвојен је предлог председника општине Михајла Бабамилкића да се путем репарације, а на рачун досуђене ратне штете општини лесковачкој и њеним грађанима, по извршеним пресудама, изврши набавка материјала за подизање нове електричне централе и новог електричног постројења.[25] Незадовољна слабим осветљењем вароши, лесковачка општина раскинула је уговор између општине лесковачке и Електричног друштва. На одборској седници од 4. септембра 1922. године изабран је ужи одбор за решавање електричног питања у који су ушли, поред председника општине Бабамилкића и општинског инжењера М. Протића, и одборници Атанасије Губеровић, трговац, Влада Антоновић, судија, др Душан Радаковић, Живојин Стојићевић, школски надзорник, и Љуба Алексић, професор.[26] Задатак ове комисије одборника била је да изради услове под којима би се нова концесија уступила и нов уговор закључио.

21 Лесковачки гласник, 4. јун 1922.
22 Лесковачки гласник, 2. јул 1922.
23 Лесковачки гласник, 8. септембар 1922.
24 Лесковачки гласник, 3. септембар 1922.
25 Лесковачки гласник, 10. септембар 1922.
26 Исто.

Општинска управа је била задужена и за контролу промета животних намирница и одређивања њихових цена. У јесен 1922. године општински одбор је решио да забрани продају белог хлеба, осим пецива, а сви пекари у граду су били у обавези да продају хлеб од јединичног брашна 75% по цени од 5,50 динара. На истој седници одређена је цена говеђем месу - 8 динара, овчјем 10, а ћевапчићима 0,20 пара по комаду и одобрена је изградња 9 дућана за касапнице поред реке, које би се издавале под закуп. Општински инжењер је израдио планове.[27]

Поред бриге око сређивања финансија вароши, општинска управа је водила рачуна о социјалној помоћи сиротиње и избеглица. Из буџета града издвојена су средства за збрињавање 120 избеглица из Турске, који су били смештени у стану школе код цркве.[28]

Један од највећих проблема са којима се сусретала општинска власт било је одређивање и усвајање буџета. На мајској седници општинског одбора усвојен је буџет од 2.240.000 динара. Према прорачуну који је општина направила, и расходи су били у истом износу, па није одобрен прирез, што се може посматрати као предизборни агитациони гест радикалске општинске власти.[29]

Проблеми калдрмисања и регулисања улица је један од главних комуналних проблема Лесковца чије је решавање нарочито узимано у разматрање приликом изборних кампања. Стара турска калдрма постојала је у главним улицама у граду, док су улице на периферији и оне које су водиле према неким индустријским предузећима били обични земљани путеви, лети прашњави а зими блатњави. Због тога су становници неких махала (Мурџа мале, Ајтине мале, Рупа) јануара 1923. године на збору изабрали један одбор који је добио задатак да од општине тражи да се улице у тим махалама, које воде фабрикама, доведу у ред, а ако се то не испуни, да се ове махале одвоје од тадашње општине и „поведу преговоре са другом општином ради спајања, или пак да образује засебну општину."[30]

Маја 1923. године председник општине М. Бабамилкић у Лесковачком гласнику, у оквиру једне широке анкете о уређењу Лесковца, јавно износи своје мишљење око уређења вароши, тј. проблема које треба решавати. Овај његов напис може се посматрати и као предизборни маневар за најављене општинске изборе, који ће се одржати крајем 1923, а на којима га његова Радикална странка није поново кандидовала. Бабамилкић пише да је „довођење добре и здраве пијаће воде једно од најважнијих и најозбиљнијих питања које треба што пре решити". За решавање овог проблема општини су достављена три опширна извештаја, у којима је констатовано да се Лесковац може снабдети пијаћом водом само из подземних извора, тј. бунара. Пошто је за извођење ових

27 Исто, 10. септембар 1922.
28 Исто, 6. јануар 1923.
29 Исто, 19. мај 1923.
30 Лесковачки гласник, 27. јануар 1923.

радова била потребна велика сума новца, Бабамилкић је предлагао продају општинског имања (око 300 ха зиратне земље), док је за „задуживање" сматрао да није тако „повољно". После водовода, на ред би дошло регулисање вароши. На треће место би дошло питање канализације, затим подизање варошког купатила (у буџет за 1923. унето је за ту сврху 270.000 динара) и подизање модерне бетонске ћуприје преко Ветернице. Он је још писао и о подизању модерне пијаце, паркова, регулисању корита реке и др., „али ће они доћи на ред тек пошто се напред описани радови изведу".[31] Од свих планираних комуналних акција општинска управа је у лето 1923. године почела са „крштавањем улица и нумерисањем домова"[32] и завршени су радови на изградњи још једног спрата на основној школи код цркве.[33]

У вези са анкетом око уређивања вароши, појавила су се различита гледишта о томе шта је приоритетно (Ж. Конфино, приватни лекар у Лесковцу, сматрао је нпр. да је исушивање водоводне периферије приоритетан задатак). Иако је мало од планираног остварено, створена је позитивна атмосфера за решавање комуналних проблема града. За побољшање хигијене центра вароши Гласник је предлагао: „1) Да општина постави једног чувара који ће се старати о чистоћи парка; 2) да нареди поливање насипа, који води за парк: 3) да нареди поливање бар главног дела улице до општине „Спаситељ" до радње М. Тодоровића, за време док траје корзо; 4) да забрани недељом и празником саобраћај колима, коњима, аутомобилима, велосипедима улицом од апотеке „Спаситељ" до радње М. Тодоровића, за време док траје корзо; 5) да она или полицијска власт забрани изношење столова на улицу кафеџијама и хотелијерима."[34]

Уочи најављених општинских избора, коментаришући на свој начин комуналну политику општинске управе, „Лесковачки гласник" је писао: „Старање о вођењу једне здраве комуналне политике, о здравственим, саобраћајним и економским потребама обично је бацано у позадину и једино се водила борба око политичког престижа ове или оне партије и старање да се преко општине осигурају чисто политички успеси паритије која је на управи."[35] а у чланку под насловом „Ти си бабо глува" је захтевао: „Хоћемо да се једанпут Лесковац озбиљно уређује, а не крпари и живи од данас до сутра... Зато тражимо прво општинску управу, свесну, културну, непартиску... Зато довикујемо партијама: удружите се ако Бога знате и дајте нам општинску управу која ће нас извући из блата и прашине..."[36]

31 Исто, 19. мај 1923.
32 Исто, 14. јул 1923.
33 Исто, 7. јул 1923.
34 Исто, 28. јул 1923.
35 Лесковачки гласник, 11. август 1923.
36 Исто, 4. август 1923.

Напор да се општинска управа покаже бољом, а уочи најављених избора, испољила се у одлуци општинског одбора у давању инвалидском удружењу неколико киоска у Лесковцу који би се уступили инвалидима за продају дувана.[37]

У околностима све веће међустраначке нетрпељивости, шест месеци након претходних парламентарних избора, одржани су други редовни општински избори, 19. августа 1923. Лесковац је до тада имао једне ванредне изборе за председника општине, тако да су ово били трећи избори за општинску власт за протекле три године. На овим општинским изборима појавиле су се у Лесковцу три кандидатске листе: радикалска, демократска и радничка (НРПЈ).

На изборима је највише гласова добила листа Милана Поп-Димића, демократе - 906 гласова, радикали су добили 767, а радничка листа (НРПЈ) 733 гласова. Избори у општини су довели потпуно нове људе: за председника Милана Поп-Димића, индустријалца, који је као популаран политичар, демократа, добио надимак „Ганди лесковачке чаршије", за кметове Алексу Стојановића, кројача, Мику Јанковић Анџиског, бакалина, Мику Микића Ерсеновског, кафеџију, Уроша Михајловића, брашнара, Петра Митића Чекерку, терзију.[38]

Једна од првих акција нове управе било је организовање народног весеља поводом рођења престолонаследника Петра II, 6. септембра 1923. године. У башти хотела „Плуг" је, уз суделовање певачког друштва „Бранко", приређена забава са игранком у част рођења престолонаследника. Општински одбор је донео одлуку да се прикупљени добровољни прилог од 5.000 динара, „на име повојнице", употреби за зидање нове цркве.[39]

Нова општинска управа, са Миланом Поп Димићем на челу, организовала је 9. септембра забаву на којој је прикупљен новац као прилог за наставак радова на подизању нове цркве.[40]

Крај 1923. године обележила је једна новина за варош. На иницијативу родитеља, отворено је прво дечје забавиште у Лесковцу. Уз помоћ општинског одбора од 4.000 динара, отварање првог дечјег забавишта извршено је 2. децембра 1923. у кући проф. Стеве Живковића.[41]

На седници општинског одбора, одржаној 15. марта 1924. године, одобрен је буџет за 1924. годину у износу од 3.700.000 динара, што је за 1.300.000 динара било више него 1923. године. У буџету је за подизање саборне цркве предвиђено 703.000 динара, за помоћ Женској подружини 5.000 динара, за подизање земљорадничког дома 10.000 динара, за помоћ дечјем забавишту 4.000, за подизање звонаре 20.000, за подиза-

37 Лесковачки гласник, 11. август 1923.
38 Исто, 23. август 1923.
39 Исто, 15. септембар 1923.
40 Исто, 15. септембар 1923.
41 Исто, 24. новембар 1923.

ње сиротињског дома 100.000 динара, на име помоћи за подизање другог спрата лесковачке реалке 10.000 и за патриотске и хумане циљеве.[42]

Од свих планираних акција за 1924. изведено је само неколико мањих пројеката: изграђен је канал за одвођење воде из Вашаришта, просечено је и отворено неколико нових улица, калдрмисана је улица која води ка фабрикама, ограђене су све школе и постављено је неколико пумпи за воду.[43] Постављало се питање да ли случајно то што је улица која води до фабрике преседника општине калдрмисана, док су главне саобраћајнице пропале.[44]

Оштро критикујући рад општинске управе у решавању комуналних проблема вароши, „Лесковачки гласник" је предлагао да се из редова општинског одбора од стручних лица формира ужи одбор за уређење и улепшавање вароши. Задатак овог одбора био би да изради нацрт и планове за извођење појединих комуналних радова и о томе да подноси извештај целом одбору општине, јер „само тако организован рад у општини моћи ће брзо да изведе Лесковац из овог хаоса и блата и поправити његове прилике или боље рећи неприлике".[45]

Одржавање чистоће вароши, као један од основних комуналних проблема са којима су се борише све управе, демократска општинска управа са Миланом Поп Димићем на челу покушала је да реши издавањем од стране Суда општине лесковачке Наредбе о чишћењу улица, радњи и простора испред њих, као и личне хигијене продаваца, нарочито месара. У вези с тим, почетком марта 1925. године, у име грађана Лесковца, гласник је тражио од општинског одбора да „за прскање вароши набави потребна кола, да општински лекари сву пажњу обрате на чистоћу улица и радњи, да општинска кола за изношење ђубрета свој посао раде после поноћи, а не пре подне као што има обичај да чини" и предлаже да општински органи „добро обрате пажњу на чишћење улица, и да свако ко се огреши, без обзира ко је он, којој партији припада, богат или сиромах, пријаве власти на казну".[46] Поред овога, у циљу заштите грађана од ширења беснила, општина је издала наредбу о уништавању „мангуп паса" који лутају улицама „без корпе и општинске марке".[47] На седници Одбора, одржаној 22. јануара 1925. године, изабран је за општинског марвеног лекара др Михаило Петровић

42 Исто, 15. март 1924.

43 Исто, 15. новембар 1924.

44 „Од како је пак г. Милан Поп Димић председник општине, путеви су нам хрђави, иако се грађани убише вукући кулуком за оправку истих, признајем му пак да је направио одличан пут идући за његову фабрику." Збирка плаката Сергија Димитријевића, плакат Грађанима града Лесковца, од 23. априла 1927. у потпису Мих. Ђ. Бабамилкић, кафеџија и бивши председник општине.

45 Исто, 15. новембар 1924.

46 Исто, 7. март 1925.

47 Исто, 26. септембар.

који је руководио радом Ветеринарског одељења и контролом и прометом стоке на пијаци.[48]

У току 1925. за варош и његов развој догодило се неколико значајних збивања. Општина је уступила имање окружне економије за подизање касарне и смештај војске.[49] Отворена је још једна Поштанско-телеграфска станица у Панађуришту. Лесковчане је пријатно изненадила вест да је Михајло Пупин, проф. Универзитета у Њујорку, послао 1000 динара као прилог за подизање нове цркве у Лесковцу.[50]

Раније предвиђени радови за сређивање улица започети су почетком октобра бетонирањем тротоара главне улице, од станице до болнице.[51] Поред овога, општина је уступила део општинског земљишта (које се налазило преко пруге, од железничке станице) за подизање фудбалског игралишта које је уступљено С. К. „Јосиф" на 10 година.[52]

Вођена је и акција за решење водовода, чија се изградња назирала после упућене молбе општине Министарству пољопривреде и вода за одобрење радова и помоћ. Решењем министра пољопривреде одређена је комисија (Милан Т. Луковић, хонорарни проф. геологије, Милоје Јовановић, инспектор, и Михајло Симоновић, инжењер), са задатком да испита најрационалније решење за снабдевање Лесковца водом.[53] Урађен је Елаборат за истраживање подземних вода за водовод вароши Лесковац, који је одобрен од стране Хидротехничког одељка у Врању и достављен Генералној дирекцији вода у Београду 10. септембра 1925. Због недостатка новца, пројекат је одложен.[54]

Иако је било предвиђено да Гимназија, подигнута још пре I светског рата (по величини и спољашњем изгледу постала је један од симбола града) буде осморазредна, нашла се пред одлуком Министарства просвете да се укине седми и осми разред. Делегација општине, са председником Миланом Поп Димићем на челу, у Београду је 27. октобра 1925. године предала министру просвете резолуцију грађана донету на збору у Лесковцу.[55] Тек наредне школске године Министарство просвете је поново отворило седми разред.[56]

Почетком 1926. године Министарство финансија је укинуло наплаћивање општинске таксе. Овим укидањем трошарине, општина је лишена јавних и главних својих прихода, услед чега је била принуђена да отпусти преко 80 службеника.[57]

48 Исто, 24. јануар 1925.
49 Исто, 21. фебруар 1925.
50 Исто, 16. мај 1925.
51 Исто, 10. октобар 1925.
52 Исто, 31. октобар 1925.
53 Исто, 20. јун 1925.
54 Исто, 20. јун 1925.
55 Исто, 31. октобар 1925.
56 Исто, 11. септембар 1926.
57 Исто, 30. јануар 1926.

Општински избори који су расписани за 15. август 1926. године били су прилика за одмеравање политичких снага у првом реду демократа и радикала. Тада су демократе поново кандидовали за председника општине Милана Поп Димића, трговца, а на листи Удружених независних радника био је Влада Милошевић Дзвер, бивши обућарски радник. Победиле су демократе са 136 гласова више од радикала.[58]

Старо-нову општинску управу Лесковачки гласник је критиковао, преносећи писмо једног читаоца, који је писао како је „општина запустила паркове, како је од њих направила белосветске пашњаке и како ми сад и немамо паркове ... Друго, општина још није решила питање чистоће реке, коју ниједан Лесковчанин ни једном странцу не сме да покаже... Треће, ова наша калдрма је једно формално распикућство ... данас закрпа, а сутра је већ разваљена колима. Каква је то калдрма која не траје ни месец дана."[59]

Поред бриге око сређивања финансија града и оправке саобраћајница, челни људи општине приредили су велики, свечан дочек делегацији од 85 парламентараца из Чехословачке. За ту прилику образован је одбор за дочек са председником Миодрагом Стоиљковићем. На станици су чехословачке парламентарце, које је предводио председник скупштине Малипетар, дочекали поглавар среза, председник општине, командант места, представници удружења и корпорација. По наређењу Суда општине лесковачке, варош је била свечано окићена државним заставама, станица и сала хотела „Париз" биле су декорисане венцима од цвећа, док је Електрично друштво увече већим бројем сијалица осветлило варош и железничку станицу. Целокупно грађанство је учествовало у дочеку гостију из Чехословачке.[60]

У пролеће 1927. варош је потресао сукоб грађана и Електричног друштва које је испоручивало граду електричну енергију. После неуспелих преговора о смањењу цене електричне енергије, 3. априла 1927. године општинске власти су организовале збор грађана на тргу код споменика. На збору је донесена резолуција у којој се тражио раскид уговора са Електричним друштвом који је потписала општина 1925. године.[61]

Ова општинска управа организовала је велику прославу 50-годишњице ослобођења од Турака. На конференцији грађана, одржаној 16. септембра 1927, одлучено је да се прослава одржи 23. октобра, изабран је Прирећивачки одбор, са председником Миланом Поп Димићем на челу, у који су ушли представници свих установа и корпорација. На дан прославе град је био свечано окићен државним заставама и цвећем, а увече и осветљен. Уз присуство високих званица, краљевог изас-

58 Збирка плаката Народног музеја у Лесковцу.
59 Лесковачки гласник, 11. децембар 1926.
60 Лесковачки гласник, 9. октобар 1926.
61 Исто, 9. април 1927.

ланика генерала Јосифа Костића, епископа нишког господина Доситеја, изасланика министара војног генерала Милана Јечменића, начелника Министарства трговине и индустрије Миливоја Савића и Драг. Обрадовића, министра вера, одржана је прослава 50-годишњице ослобођења од Турака, 40 година певачке дружине „Бранко", откривен је споменик ослободиоцима и приређена Индустријска изложба у салама Гимназије и освећена Женска занатска школа.[62]

У току 1928. године завршен је један значајан посао - подизање дечјег диспанзера за матере, одојчад и малу децу у дворишту основне школе код реке. У ту сврху општински одбор је издвојио из буџета 115.000 динара за пренос дрвене куће добијене из репарација, увођење електричне енергије и водоводне инсталације.[63] Са подизањем Дечјег диспанзера, Лесковац је добио прво јавно купатило, у које су имали приступ у одређене дане ђаци и грађани. Благо критикујући немаран однос државе према Лесковцу, Лесковачки гласник је писао: „Давно обећани диспанзер за децу у Лесковцу, већ се увелико зида у дворишту основне школе код реке. За овај диспанзер општина је узела учешће у зидању, а остале инсталације и цео прибор за грејање воде и купање тушевима, даје Министарство здравља. Ово је први пут да држава нешто да Лесковцу. Диспанзер се састоји из доњег дела, у сутерену, где ће бити тушеви, казан за грејање воде и кујна за исхрану сиромашне деце. На партеру прегледаонице за лекара, апотека итд. А на мансарди предвиђен је један стан за сестру нудиљу, која ће ту становати. Овим диспанзером је решено једно важно хигијенско питање за Лесковац."[64]

Једна од следећих акција општинске власти била је изградња и уређење парка. Још 1913, за време председника Михајла Бабамилкића, откупљено је земљиште за парк код Гимназије за суму од 15.600 динара. Уређење парка је започео председник Јован Дискић, да би после две године све саднице биле поломљене, а запуштен парк је служио као место за испашу домаћих животиња. Нови парк је направљен на брду Хисар. Изградња је почела пресецањем брда код турског гробља, на коме је направљен плато са шетачким стазама, уређеним алејама цвећа, док је у подножју засађено украсно шибље и дрвеће. Парк је добио име по епским народним јунацима „Парк Девет Југовића" и по својој уређености постао је симбол вароши. За уређење парка општина је примила стручног „градинара" Јозефа Мухку.[65]

Током двадесетих година у више наврата предузимана су истраживања и прављени планови за изградњу водовода. Велика финансијска средства за изградњу водовода и канализације варош није могла да обезбеди, па је општинска управа покушавала да се задужи на основу

62 Исто, 29. октобар 1927.
63 Исто, 11. фебруар, 7 април, 29. септембар 1927.
64 Лесковачки гласник, 25. март 1928.
65 Лесковачки гласник, 7. новембар 1929.

свих непокретних имања, приреза, такси и трошарина, како би обезбедила новац. На седници општинског одбора, одржаној 29. априла 1928. године, прихваћен је предлог председника општине Милана Поп Димића да општина закључи зајам у износу од 10.000.000 динара код финансијских институција у Будимпешти. Зајам би се употребио за 1) изградњу водовода, 2) пресецање и калдрмисање улица; 3) за изградњу бетонског моста код основне школе I кварта; 4) за подизање општинских дућана и магацина. Као залог за овај зајам општина је понудила своја имања.[66] Пошто није закључен зајам, општински одбор је на септембарској седници 1928. године донео одлуку да се избуше 10 полуартеских бунара и да се у свим деловима града поставе градске чесме.[67]

Један путописац, пролазећи кроз Лесковац, забележио је: „Лесковац има и свој водовод али он није разведен по кућама него у поједине крајеве варошке, где су подигнуте опште чесме. Гледали смо ред, који влада на једној од њих, гледали смо и чудили смо се. Чесма има две славине, с једне точи мушкиње, а с друге женскиње. Точење се врши таквим редом, какав влада само у кошници. Ко пре дође он пре и наточи, па одмах одлази. Овде смо видели бољи ред на чесми него негде у цркви."[68]

Када је 6. јануара 1929. године уведена диктатура, завршено је раздобље грађанског парламентаризма у Краљевини СХС. Краљ је тог дана укинуо устав, распуштио Народну скупштину, забранио рад политичких странака и политичких удружења, променио име државе у Краљевина Југолсавија, а 3. октобра исте године државну територију поделио на општине, срезове и бановине. Органи општинске власти нису више бирани, већ именовани од више власти. Рад општинског одбора сужен је, а власт сконцентрисана у општински суд, који су сачињавали председник и кметови са деловођом. У исто време укинути су општински зборови, а њихову надлежност преузео је општински одбор. Број одборника, који се могао мењати, одређиван је од стране Министарства унутрашњих дела.[69]

Стара општинска управа, на чијем челу се дуги низ година налазио Милан Поп Димић, демократа, била је целе године у ишчекивању и није, мада се то очекивало, замењена непосредно после завођења личног режима краља Александра.

Поглаварство среза лесковачког издало је свима општинама строгу наредбу у којој се од њих тражи брз, законски и експедитиван рад, извештај о стању разних предмета у општини, као и о томе да се општинске власти имају понашати према народу у духу наредбе Министарства унутрашњих дела, тј. љубазно и предусретљиво.

66 Лесковачки гласник, 12. мај 1928.

67 Исто, 29. септембар 1928.

68 Т. Радојевић, *Југославија у слици и речи*, I Србија, Београд 1927. стр. 209.

69 Закон о изменама и допунама у закону о општинама, Службене новине бр. 37, 1. 2. 1919.

У тој наредби наглашено је на крају да ће све општинске управе које не буду тако поступале, поред законске одговорности, бити предложене на надлежном месту за смену.[70]

Општинска управа, и поред несигурности свог положаја, развила је извесну активност у решавању комуналних проблема. Политичка кампања и елан који је ширен после завођења диктатуре пренет је и на комуналне проблеме. Општина лесковчка издала је строгу наредбу свим сопственицима зграда, како у чаршији тако и у осталим улицама, да своје олуке који нису спроведени од крова до тротоара, већ капљу пролазницима на главу, доведу у року од 10 дана у исправно стање, иначе ће бити кажњени затвором од 1 до 10 дана или новчано. Поред тога, предузети су радови на постављању још једне пумпе у Светоилијској улици, а реосновано друштво за уређење Светоилијског парка (основано 1919. под називом „Фидан") најављивало је детаљно уређење парка и постављање покретних клупа, како би парк постао „украс наше вароши".[71]

Међутим, варош је и даље пола године била блатњава а пола године прашњава. Општина је издала наредбу да се ђубре оставља испред сваке радње у сандучету, како би га лакше општински рабаџија однео. Општински суд казнио је многе „немарљиве" трговце и занатлије због нечистоће пред њиховим дућанима, али стање није битно поправљено.[72]

Општинска власт, поред осталих, није решила ни проблем прашине и опасности од заразе од туберкулозе. „Лесковачки привредник" је оштро критиковао општинску управу јер „довољно је да улицом прођу каква кола, па да прашина заигра у зраку, а кад прође пак ауто, облаци прашине нас почну да запљускују... Са мало добре воље наше општине и њених функционера и мало труда грађана ... ово зло би се дало отклонити. Довољно би било да општинска управа пошаље једнога свог пандура од куће до куће са наредбом, да се испред куће почисти у један одређен дан и час, па да то ђубре општина својим колима изнесе. То је посао који не изискује много труда, а донео би непроцењиве користи грађанима, само би требао неко да се за ово заинтересује. Има улица које се никад не чисте и у којима су сада дебели слојеви прашине, која се после кише претвара у кањугу. ... Наша варош иначе стоји рђаво у здравственом погледу. Сваки трећи умире од туберкулозе, па ипак се не предузима ни оно што може да се учини, да се здравствене прилике поправе. Највећи грех за ово сноси општинска управа".[73]

Половином априла Одбор општине лесковачке усвојио је коначно решење о оштинском буџету за 1929. годину, који је за свега 130.000

70 Исто, 16. фебруар 1929. „Милан Стаменковић, председник општине ораовичке, кажњен је са 100 динара по чл. 158 Закона о општинама, због неизвршења наредбе".

71 Исто, 6. април 1929.

72 Лесковачки гласник, 27. април 1929.

73 Лесковачки привредник, 15. јул 1928.

био већи у односу на онај из 1928. године (буџет општине износио је 5.530.000 динара), а у коме су биле предвиђене ставке од 800.000 динара за подизање основне школе у Мурџа-мали, 250.000 за вађење пијаће воде, 25.000 за подизање споменика Ђорђу Лешњаку, који је због учешћа у Топличком устанку погубљен од Бугара али није никога одао „и својом крвљу и својим животом спасао свој град".[74]

Питање снабдевања вароши пијаћом водом, тј. бушење бунара и додела плаца за градњу Соколског дома били су предмет опречних дискусија у општинском одбору. Најзад, на седници од 18. маја 1929. године, решено је да се поред већ избушених пет бунара, на којима су пумпе намештене, избуши још шест бунара на следећим местима: „у авлији основне школе код цркве, у улици Поп-Илијиној, код новог општинског парка, у улици Војводе Мишића (испред старе куће г. Лазе Јовановића), у Сат мали (за Цигане) и у Ђорковској улици"; и да се за подизање Соколског дома уступи западни део парка, до општинских штала.[75]

У исто време, у лето 1929, општинска управа је преузела акцију за подизање јавне хигијене вароши. Ветеринарско одељење издало је наредбу по којој се промет стоке може вршити само на марвеној пијаци и да се при продаји крупне и ситне стоке мора вршити пренос сточног пасоша. Предвиђене су строге казне, у висини од 5.000 динара или затвор до 2 године.[76] У циљу спречавања и ширења епидемије шарлаха „Општински санитет" је у јесен 1925. године организовао пелцовање ђака I разреда свих основних школа.[77]

Завођењем шестојануарске диктатуре, суспендована је лесковачка општинска управа, као установа основне самоуправне грађанске власти. У складу с Законом о изменама и допунама Закона о општинским и обласним самоуправама, велики жупан Моравске области је решењем, новембра 1929, суспендовао општинску управу изабрану 1926. године под председништвом Милана Поп Димића и истим решењем

74 Лесковачки гласник, 27. април 1929.

75 Лесковачки гласник, 18. мај 1929. „Друго важно питање којим се на овој седници одбор бавио, и због чега је седница трајала дубоко у ноћ, било је питање давања плаца овдашњем Соколском друштву за подизање Соколског Дома. Соколско друштво добило је у своје време од општине један плац поред садањег општинског парка, на коме је мислило да подигне једну скромну зграду за своје потребе, а из својих средстава и добровољних прилога које је прикупљало. Међутим, недавно је један племенити господин известио друштво да жели, да за успомену на своја два рано преминула сина, да подигне Соколски Дом у Лесковцу, зграда која би коштала више стотина хиљада динара и била прави украс Лесковцу. Како су сви стали на гледиште да би била права штета подићи такву зграду на једном затуреном плацу, са кога се она готово не би видела Соколско се је Друштво обратило недавно општинском одбору с молбом да му се за подизање нове соколане уступи други, бољи плац, и назначило да би желело да источни део, нешто око једну четвртину, садањег општинског плаца."

76 Лесковачки гласник, 1. јун 1929.

77 Исто, 2. новембар 1929.

наименовао за председника општине Михајла Буринчића, банкара.[78] Поред њега, општинску управу сачињавали су још и кметови: Спасић Жарко, агроном, Јовановић Милан, пензионер, Младеновић Тодор Зуцкић, трговац, Цветковић Глигорије, кафеџија, Стојановић Милан, житни трговац; одборници: Алхалел Аврам, рабин, Бабамилкић Михаило, кафеџија, Банковић Ђока, касапин, Влајчић Тодор, индустријалац, Врањкић Ђока, индустријалац, Димитријевић Раде, апотекар, Дискић Василије, књижар, Ђелошевић Бата, адвокат, Здравковић Димитрије, кожар, Илић Сотир, индустријалац, Костић Јован Бургиски, мех., Крњић Милан, трговац, Кузмановић Драгољуб, председник првостепеног суда, Миловановић Драгиша, учитељ, Митровић Жика, индустријалац, др Стојан Новковић, хирург, Петковић Душан, трговац, Пешић Светозар, трговац, Поповић Пера, индустријалац, Рецић Осија, свирач, Росић Владимир, директор Гимназије, Стаменковић Гавра, индустријалац, Станимировић Гавра, трговац, Станковић Драгутин, индустријалац, Стојилковић Душан, адвокат, Стојилковић Миле, индустријалац, Стојковић Филип, берберин, Тасић Михајло, свештеник, Цветковић Хараламлије, свештеник, Тодоровић Василије, адвокат, Трубић Арсеније, школски надзорник, Цветковић Никола, трговац.[79]

* * *

Убрзаном развитку Лесковца после I светског рата, допринела је предузимљивост и штедљивост његових житеља. У њему у то време ради двадесетак модерних индустријских постројења са неколико хиљада запослених. Укупно богаство вароши ценила се на више стотина милиона динара и тврдило се да Лесковац може да исхрани још седам других градова.

С друге стране, то је још увек била варош са оријенталним наслеђем. Изузетно прљав, с прашњавим и блатњавим кривудавим улицама, без довољно пијаће воде, без водовода и канализације, са запуштеним речним коритом Ветернице, у коју се потапала конопља, од које се ширио непријатан мирис, пошто вода није могла да опере сву прљавштину.

О вароши на Ветерници „Политика" 1929. године пише: „Не може се веровати да је у овој вароши са џомбастом калдрмом и зградама са нахереним крововима, полутрошним мостовима, сконцентрисано пола милијарде капитала. Лесковац има изглед једне најобичније паланке. Док није подигнут хотел Костић, није имало где да се одседне. Садашњи изглед Лесковца не одговара његовој економској и финансијској снази. Много мање вароши које немају ни пети део богатства које има Лесковац, имају боље културне и хигијенске услове за живот.

78 Исто, 16. новембар 1929.

79 Чедомир Јоксимовић, *Српски Манчестер Лесковац у 1930.* Лесковац 1930. стр. 111.

Сами интелигентни Лесковчани увиђају овај велики недостатак и радо се жале странцима. За све криве општину, за коју кажу да нема никаквог комуналног програма и признају и то да је главни узрок у томе што Лесковчани нерадо одвајају време за ствари, које се не тичу њиховог посла и њихових навика. Људи који се занимају поред свог посла и другим општег карактера губе много у очима друштва. Лесковчани су готови да о њима мисле као о рђавим трговцима или индустријалцима. Због тога и они који би хтели да се заложе, не могу лако да се одлуче."[80]

Основна карактеристика општинских власти до 1929. године била је да су оне имале искључиво политичко страначко обележје, да су интереси грађана били подређени партијским интересима странака. У периоду од 1920. до 1929. године три пута су обављени редовни општински, једанпут ванредни избори за председника општине. Иако се општинска управа често мењала, у овом периоду је један човек, Милан Поп Димић, на место председника обележио ово раздобље својим непрекидном мандатом од 1923. до 1929.

Освајање власти у општини Лесковац био је један од значајнијих циљева сваке политичке странке. Борба за општинску власт у Лесковцу док су се одржавали избори од 1920. до 1926. имала је јаван облик и власт је освајана добијањем поверења бирача. Осим на општинским изборима 1920, када у победили комунисти, и на поновљеним 1921, када су победили радикали, на осталим општинским изборима (1923, 1926) највећи број гласова добијала је Демократска странка. Поред непрекидне борбе за управу над вороши, општинске власти покушавале су и делимично успеле да измене лик вароши, модернизујући је. Међутим, ниједна општинска управа није успела да реши основне комуналне проблеме града - водовод и канализацију, регулацију и калдрмисање лесковачких улица, како споредних, тако и главне. Решавање ових главних комуналних проблема нарочито је узимано у разматрање приликом изборних кампања.

Summary

Mira Ninosevic

THE MUNICIPAL AUTHORITY IN LESKOVAC FROM 1920-1929

The basic characteristic of municipal authorities, until 1929 was that they had solely political, partly characteristic, that the citizens' interests were subordinated to interests of the parties. In the period from 1920 to 1929 three times were carried out general municipal, one time special elections for the president of municipality. Even though the municipal governmet often changed, one man, Milan Pop Dimic, in this period on the place of the president marked this period with his constant mandate from 1923 to 1929. Except on municipal elections in 1920 when the communists won, and on the repeated elections in 1921, when the radicals won, on other municipal elections (1923, 1926) The Democratic Party was receiving the majority of votes. In addition to constant fighting for administration of the city, municipal authorities were trying and they partially succeeded in changing the image of the city, modernizing it.

80 Политика, 17. август 1929.

UDK 394.912 (497.11-44) „1914/1941“

Душан А. Јањић

ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА ФРАНЦУСКЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА У ЛЕСКОВЦУ

У Лесковцу је између два светска рата постојало Друштво пријатеља Француске, познатије као Француско-српски клуб, или, још краће, Француски клуб. Било је то једно од многих предратних друштава која су деловала тада у Лесковцу, културних, просветних, привредних, спортских, хуманитарних. О низу ових друштава и установа написане су после рата монографије или бар дужи или краћи радови у периодици, а Француски клуб није „заслужио“ ниједан чланак, ни најкраћи осврт на његово постојање и рад. Неоправдано, неправично и незаслужено, јер Друштво пријатеља Француске, односно Француски клуб, оставило је дубоког трага у култури, и уопште, у друштвеном животу предратног Лесковца.

Друштво пријатеља Француске (Société des Amis de la France) основано је у Лесковцу 1921. године као, може се рећи, огранак једне велике породице друштава пријатеља Француске широм Краљевине СХС, односно Југославије. Тачан датум оснивања нисмо могли да утврдимо: архива Друштва је уништена за време немачке окупације, а „Лесковачки гласник“, значајан сведок минулог времена, у коме су ревносно бележени догађаји из привредног, политичког, културног и спортског живота Лесковца, почео је да излази тек крајем 1921. године; ни потрага у осталој штампи тога времена (београдској, нишкој, врањској, скопској) није дала резултата, а тог податка нема ни у историографским радовима наших аутора о Лесковцу. Једини поуздани податак налази се у једном француском документу из 1940. године у коме стоји само 1921, као година оснивања Друштва.[1]

Друштво пријатеља Француске је, међутим, по свему судећи, имало свог претходника у Француском клубу, основаном у Лесковцу маја 1919. године. За ову тврдњу нема, додуше, ниједног непосредног дока-

1 Annuaire des cercles des Amis de la France, Belgrade, 1940, p. 36. Овај годишњак се налази у Народној библиотеци Србије.

за, али неки посредни докази постоје. У Лесковцу је, наиме, 28. маја 1934. године свечано обележена петнаестогодишњица оснивања Друштва пријатеља Француске. Како су се друштва под овим називом почела стварати тек од 1920, а углавном од 1921 (када је и Друштво у Лесковцу створено) може се са великом сигурношћу тврдити да је 1919. године основан Француски клуб, вероватно по угледу на француске клубове који су већ постојали у неким српским градовима: Београду, Нишу, Шапцу. На ово упућује и чињеница да је Друштво пријатеља Француске у Лесковцу у читавој својој историји најчешће називано Француским клубом, и у штампи и међу грађанством,[2] па се може претпоставити да је доживљавано као продужетак, следбеник раније основаног Француског клуба. Клуб је основан пре свега на иницијативу Лесковчана, француских ђака,[3] али и других грађана, као израз великог пријатељства и захвалности према Француској, највећој и највернијој савезници Србије. У живом сећању Лесковчана остало је и француско учешће у ослобађању Лесковца. Доказ тог учешћа били су погинули француски војници - педесетак их је сахрањено 1918. године на лесковачком Шпитаљском гробљу.[4] Поред овог општег разлога, на формирање Клуба могао је утицати и један посебан разлог - могућност пословне сарадње са Француском. Једно француско државно предузеће понудило је, наиме, почетком 1919. године, лесковачкој општини увођење гасног осветљења и друге „етаблисмане", а општина је, с извесним закашњењем, понуду прихватила.[5] До сарадње није, међутим,

2 „Недељне новине", у броју од 6. маја 1934, најављују, на пример, за крај маја 1934. „прославу петнаестогодишњице оснивања Француског клуба."

3 Према Сергеју Димитријевићу, „Француско-српски клуб у Лесковцу је основан после првог светског рата, акцијом лица која су боравила у Француској, посебно оних која су се школовала у њој за време тог рата". (*Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, Лесковац, 1983, стр. 382. У једној другој напомени, у споменици Гимназије у Лесковцу (*Сто година лесковачке Гимназије (1879-1979)*, Лесковац, 1979, стр. 110-111), С. Димитријевић истиче да се у Француској за време рата школовало више од тридесет Лесковчана.

4 „Лесковачки гласник", 30. јун 1923.

5 Текст понуде француског предузећа нисмо пронашли, али сачуван је одговор председника лесковачке општине Стојана Николића. Репродукујемо га овде, на француском и српском језику, како је пренето у „Лесковачком гласнику" од 27. 2. 1937:

Municipalité de Lescovatz (Serbie)
le 10 avril 1919

Monsieur,

Dans la séance du Conseil Municipal nous avons discuté sur vos propositions du 8 janv. et j'ai l'honneur de vous prévenir avec un grand plaisir de pouvoir accepter, pas seulement votre demande d'une consession d'éclairage du gaz de houille, mais encore même très volontiers et toutes les autres entreprises que la mairie puisse vous accorder (la canalisation d'eaux, instalations de chauffage, établissement du bain, du tramway etc).

Vous n'avez que nous adresser vos conditions et les projets détaillés.

Je vous présente, Monsieur, mes sentiments les plus sinceres.

Maire de Lescovatz
St. Nikolić

дошло, а чини се да је и Француски клуб у Лесковцу био прерано основан. Још су се видале ране од рата, а ни Посланство Француске у Београду није пружало помоћ спорадично основаним клубовима. Тек крајем 1920. године ствара се јединствена организација на нивоу целе земље „Amis de la France", са друштвима у многим градовима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца[6], па је било логично да Француски клуб у Лесковцу „прерасте" у Друштво пријатеља Француске.

Оснивачка скупштина Друштва је одржана у кафани „Касина"[7] (у центру града, у непосредној близини садашњег хотела „Београд"). Избор „Касине" није био случајан. У то време она је била стециште виђенијих људи Лесковца; у њој је било седиште Грађанске касине, удружења које је имало карактер културног клуба, са малом библиотеком, читаоницом (са дневном штампом) и сталним члановима. Било је готово природно да се међу члановима новооснованог Друштва пријатеља Француске нађе и добар део чланова Касине.

Већ у првој години Друштво је имало педесет чланова. Тај податак смо нашли у годишњем извештају Друштва пријатеља Француске из Београда[8], према коме „друштва из Пожаревца, Ваљева, Ниша, Лесковца, броје по 50 чланова" (sociétés de Pozarevac, Valjevo, Nis, Leskovac, comptent 50 membres"). Друштво је добило, после краћег заједничког смештаја са Грађанском касином, своје сталне просторије („друштвени локал"), најпре у кући Петра Звиске (налазила се одмах до садашњег Народног музеја). Имало је своју библиотеку (са читаоницом) и, што је најважније, постојала је француска школа. Према напред поменутом годишњем извештају, она је имала „40 élèves". Школу је водила Милица Грујић (супруга истакнутог наставника Гимназије Тодора Грујића) која је од 1920. до 1921. била „стална хонорарна наставница" за „француску конверзацију" у лесковачкој Гимназији (у Лесковац је премештена из Прилепа). Оставку на службу дала је 1921. године[9], вероватно да би руководила француском школом.

Господине,

На седници општинског одбора, ми смо дискутовали о Вашем предлогу од 8 јануара а о чему ми је част известити Вас да бисмо радо прихватили не само осветлење - гасно, него и друга предузећа, која би општина могла увести (водовод, инсталацију огрева, купатило, трамвај, и т д.).

Имали би сте само доставити нам Ваше услове и детаљне пројекте.

Примите Господо изразе мога искреног поштовања.

Претседник Лесковца
Стојан Николић

6 Према помињаном француском годишњаку (Annuaire des cercles des Amis de la France, Belgrade, 1940, p. 36), у Југославији је између два светска рата основано 70 друштава. Лесковац је био међу првим градовима у земљи у коме је Друштво пријатеља Француске образовано.

7 „Лесковачки гласник", бр. 11. од 15. марта 1924.

8 Société des Amis de la France, Belgrade, Rapport annuel, 1922.

9 Сергије Димитријевић: *Наставници лесковачке Гимназије од 1918. до окупације 1941*, „Лесковачки зборник", XXIII, 1983.

Прва велика акција Друштва била је приређивање помена палим француским војницима сахрањеним на лесковачком гробљу. Помен али и приредба у вечерњим часовима одржани су у недељу, 25. децембра 1921. године, на француски Божић. О овом догађају „Лесковачки гласник" је, у броју 10. од 31. децембра, објавио опширан чланак под насловом *Манифестација француско-српског пријатељства*.Преносимо овај чланак у целости:

„Прошле недеље изведена је у Лесковцу једна тужна, али у исто време и лепа свечаност. Иницијативом Француско-Српског Клуба у Лесковцу, а уз свесрдну помоћ Општине Лесковачке, приређен је помен у Саборној цркви и на гробљу француским војницима погинулим 1918. год. за ослобођење Лесковца. Помену у цркви присуствовао је огроман број грађана, чиновника и ђака, а на јектеније одговарао је хор Пев. Друж. „Бранко". Прота Милун Стојадиновић одржао је у цркви говор, одајући хвалу и признање француском народу, који се показао као велики наш пријатељ, нагласивши да овај помен чини: „Aux grands amis français la Serbie reconnaissante".

После помена у цркви поворка грађана кренула се и отишла на гробље, где су на гробове палих француских војника положена два венца, један са натписом: „Грађани града Лесковца француским војницима, палим у херојским напорима за ослобођење Србије", а други са натписом: „Les élèves de l'école française, aux soldats français, morts pour la Serbie et pour la délivrance de la ville de Leskovac". После извршеног помена, којом је приликом одговарала Певачка Дружина „Братство", г. Срећен Диниħ, школски надзорник, одржао је дирљив говор изазвавши скоре усмомене тужних дана по српски народ и величине француске душе према јадним српским избеглицама. Присутни су се затим послужили, по српском обичају, кољивом за покој душа француских војника.

Истога дана увече приређен је у сали Реалке концерат са играном у корист фонда сиромашних ученика Лесковачке Реалке и ради набавке одела сиромашним ученицима француско-српске школе. Концерат је био врло добро посећен и на њему су све тачке лепог програма одлично изведене.

Сутра дан су председник општине г. Баба-Милкић и председник Франц. Српског Клуба г. В. Живановић, наставник, упутили посланику Француске Републике, госп. Клемансу Симону, телеграм ове садржине:

„Јуче је Општина Лесковачка са Француско-Српским Клубом у Лесковцу, уз велико учешће грађана и корпорација, приредила у Саборној цркви и на гробљу помен француским војницима палим за ослобођење Лесковца 1918. године. Извештавајући Вас, молимо Вас, Господине Посланиче, да и ово примите и протумачите као знак наше искрене захвалности великом француском народу.

Слава палим Французима! Живела Француска."

Господин Клеманс Симон, посланик Француске Републике, на ово је одговорио овим телеграмом, упућеним г. Баба-Милкићу, председнику Општине Лесковачке:

„Веома сам потрешен вашим телеграмом и вама као и грађанству Лесковца захвалан сам што сте одали пошту успомени француских војника палих за стварање савезника. Француска са своје стране не заборавља братство у оружју које је њу везало са храбром армијом српском и народом српским, који је показао у толико прилика свој патриотизам, своје херојство и своју верност према савезницима."

Друштво пријатеља Француске је у свом раду имало успоне и падове, али је оно континуирано деловало до априлског слома Југославије, 1941. године. Не задржавајући се на историјату и набрајању свих конкретних активности Друштва, указаћемо, у првоме реду, на његов значај, карактер и улогу у тадашњем Лесковцу.

Значај Друштва је био вишеструк. Оно, Друштво, било је, најпре, зачетник уношења европског духа на овим просторима. Основано са циљем да унапређује односе са Француском, да развија и шири вредности француске културе и франкофонију, Друштво пријатеља Француске је подстицајно деловало на своје чланове и бројне пријатеље, па и ширу јавност, у рецепцији, прихватању оних вредности и достигнућа француске и европске цивилизације чија је корист за развој нашег друштва, и овде, била неспорна. Преко разних облика, кроз приредбе, матинеа, соареа, чајанке, концерте, забаве, балове, предавања, курсеве језика, хуманитарне акције, продирао је француски утицај и међу наше грађане и то се огледало у, макар ситним, променама у начину живота, моди, у усвајању и развијању културних потреба грађана.[10]

Делатност Друштва сводила се најчешће на два устаљена облика: матине недељом и соаре средом увече. Иако нема писаних сведочанстава о садржају тих активности, може се на основу неких индиција и усмених казивања савременика (врло ретких додуше) претпоставити како су се те активности одвијале: чланови и пријатељи Друштва састајали су се у назначено време и слушали, уз чај и друга послужења, француске шансоне са грамофонских плоча или стихове француских песника које су рецитовали ученици Гимназије или француске школе; слушали су се радио концерти, такође. Водила се и конверзација о разним темама на француском језику, читала се француска штампа, пред-

10 Француски културни утицај, доминантан у то време у Србији, осетио се и код нас, па су се на страницама „Лесковачког гласника" и „Недељних новина" појављивали, најчешће у наставцима, преводи приповедака, одломака из романа или драмских дела многих француских аутора (Игоа, Мопасана, Ренана, Куртлина, између осталих). Било је и приказа тек изишлих превода дела француских писаца (на пример, Ромена Ролана, Рожеа Мартена ди Гара, Жана Касуа) или текстова о француским научницима (Пастеру) и државницима (Клемансоу, Бријану) и др. У позоришном животу Лесковца, од страних комада најчешће су извођена дела француских аутора (међу осталима, *Топаз* Марсела Пањола, *Лукреција Борџија и Звонар Богородичине цркве у Паризу* Виктора Игоа, *Дама с камелијама* Александра Диме сина, *Мизантроп* Молијера, *Сирано де Бержерак* Едмона Ростана).

стављане су понеке нове француске публикације (слало их је редовно Посланство Републике Француске из Београда). У просторијама Друштва и у његовој организацији држала су се каткад и предавања. То су бележили лесковачки недељници („Лесковачки гласник" који је излазио од 1921. до 1941. и „Недељне новине", штампане од 1933. до 1935), али не увек. Тако се, на пример, тек из извештаја Гимназије за школску 1923/24. годину[11] могло видети да је у локалу Француског клуба суплент француског језика Александар Гавриловић одржао предавање о француском песнику Леконту де Лилу, шефу парнасовске песничке школе (вероватно поводом тридесет година од његове смрти).

Издашно помагано од француске државе, Друштво је располагало, између осталог, богатом библиотеком, чији су књижни фонд користили не само његови чланови, и својом француском школом са курсевима француског језика у току читавог његовог трајања; располагало је простором који је често уступало другим друштвима за неке њихове активности.[12] За време свог двадесетогодишњег постојања, Друштво је више пута мењало, изнајмљивало, просторије („друштвени локал", „стан") у којима је било његово стално седиште, односно управа.[13] У друштвеном локалу налазили су се библиотека, са читаоницом, и француска школа, али то није било правило. Дешавало се, наиме, да библиотека буде ван главног седишта, као што је то једно време био случај 1922 (била је смештена у основну школу код реке - сада школа „Светозар Марковић") и 1938. када је добила просторију у Тиршовој.[14] Француска библиотека је имала велику репутацију и важила је у једном периоду као најбоље опремљена књижница у граду. Аутор књиге *Српски Манчестер Лесковац*, Чедомир М. Јоксимовић, уврстио ју је чак у ред значајних институција у Лесковцу. Према наводу из књиге, имала је петочлану управу.[15]

11 Архив Србије, СН 14957/24

12 На пример, Грађанској касини, Шах-клубу, Групи за социјалну и културну акцију СКА итд. У организацији СКА Драгољуб Трајковић је, тако, 18. септембра 1927. године одржао предавање о Првом српском устанку и Илији Стрељи, а Јован Јовановић, 16. јануара 1928, предавање о Јовану Цвијићу (Према „Лесковачком гласнику").

13 После краћег пребивања у „Касини", Друштво се преселило у кућу Петра Звиске, а три године касније (1924) у зграду у Улици краљице Марије 34, а онда, 1929, у Улицу краља Петра 132 (до Мазниђеве дрогерије). Друштво се најдуже задржало (1931-1939) у „стану" у Улици учитеља Јосифа бр. 4, „на спрату изнад пекаре" (С. Димитријевић: Оп. цит). Последње две године његово седиште се налазило, најпре у Тиршовој и, на крају, у Краља Петра, код Споменика.

14 У „Лесковачком гласнику", у бр. 31. од 6. августа 1938. године, нашло се у рубрици „Наше вести" обавештење под насловом *Из Француско-српског клуба*: „Извештавају се чланови и чланице да је читаоница пресељена у Тиршовој улици бр. 2 над Лесковачком задругом и отворена је сваког дана од 9-17 ч". Управа

15 Библиотека је овако била представљена: „Библиотека „Пријатеља Француске" Претседник: Др Николчић Спира (приватни лекар окр. физикус у пенз), потпредседница: Тадићка Јелица, Секретар: Стојиљковићева Душанка, Благајник: Митићка

У самом „друштвеном локалу" одржавале су се скупштине Друштва: редовне годишње, ванредне и главне изборне. Скупштину су чинили сви чланови, а Друштво је од органа, изабраних на скупштини, имало председника, управни одбор и надзорни одбор. Председник Друштва био је истовремено и председник управног одбора. Поред председника, управни одбор су чинили, по правилу, и потпредседник, секретар, благајник, библиотекар и још један број чланова.[16] Како архива Друштва није сачувана, никад се, вероватно, неће сазнати ко је све од Лесковчана био члан ни колики је био њихов број. Зна се, ипак, en général, на основу сазнања из новина и казивања савременика, да су то били виђени, па и најугледнији грађани: индустријалци, рентијери, лекари, адвокати, професори, инжењери и др.[17] На челу Друштва налазили су се, као председници, лекари - Жак Конфино, Јово Кашиковић, Душан Радаковић, можда и Спира Николчић, професор Величко Живановић, адвокат Василије Тодоровић, рентијер Александар Чуљковић. На месту председника најдуже су се задржали Величко Живановић и Жак Конфино и њихов удео у раду Друштва је највећи. То се посебно односи на Величка Живановића.

Родом из Ваљева, Величко Живановић је за време Првог светског рата добар део времена провео у Француској, у њеном средишњем делу, у Оверњу. У Лесковац је дошао 1919. године и, најпре, као апсолвент постављен је за хонорарног наставника француског језика лесковачке Реалке, 8. септембра 1919. После три године рада у Лесковцу, премештен је у Алексинац, па у Вршац, да би се крајем 1929. вратио у Лесковац у коме је, уз тромесечни премештај у Пљевљима крајем 1931, остао до 19. 10. 1935, када је премештен у Реалку у Београду.[18] У Лесковцу је провео укупно девет година. Величко Живановић је у два наврата био председник Друштва пријатеља Француске, до одласка у Алексинац, крајем 1922, и по повратку у Лесковац. Врло предузимљив, агилан, он је био spiritus movens Друштва, покретач и организатор многих његових активности. Као први председник, имао је тежак задатак да Друштво у Лесковцу „постави на ноге" и да успостави добру сарадњу са локалним властима, али и са Посланством Републике Француске у Београду. У приређивању помена палим француским војници-

Боса, Библиотекар: Богдановић Чеда". Врло је интересантно да се у списку Чедомира Јоксимовића није нашло и само Друштво пријатеља Француске!!? Није немогуће, међутим, да је овде реч, у ствари, о управи Друштва ?! За период 1927-1930, немамо сасвим поуздане податке ко се налазио на челу Друштва.

16 Једини сачувани списак чланова управног одбора дат је у извештају лесковачког Друштва објављеном у француском годишњаку из 1940 (Annuaire des cercles des Amis de la France). Број чланова Одбора је чак 17 што је несразмерно много у односу на укупан број чланова Друштва - 30.

17 У извештају из 1940. у Управном одбору су, од седам мушкараца, четворица била индустријалци (Пера Врањкић, Војкан Поповић, Добривоје Влајчић, Бора Поповић).

18 Сергије Димитријевић: *Наставници лесковачке Гимназије од 1918. до окупације 1941*, „Лесковачки зборник", XXIII, 1983.

ма, крајем 1921. године, о чему смо већ напред говорили, преузео је, свакако, најтежу дужност, али ју је веома успешно обавио, показавши своје велике организаторске способности и могућности. У свом првом мандату имао је видну улогу и у организовању посете Лесковцу главног секретара Француске алијансе, Пола Лабеа, професора и песника, великог пријатеља српског народа, а те исте године, 1922, и посету амбасадора (посланика) Републике Француске у Београду, Клемана Симона. У току свог другог мандата радио је на јачању улоге Друштва, истакао се, између осталог, у прирећивању другог *Француског дана* 1930. године, а поднео је, разуме се, највећи терет у обележавању петнаестогодишњице оснивања Друштва, односно Француског клуба. Величко Живановић је био активан не само у Друштву већ и другде, у Народном универзитету, на пример, као члан управе и предавач,[19] и посебно, у самој Гимназији (био је оснивач скаутске организације, касније стеговођа Стега извидника и планинки, књижничар наставничке књижнице, надзорни наставник у литерарној дружини „Вуловић", предавач на Ђачком универзитету и др.). У Лесковцу је 1934. објавио *Збирку француских и немачких нетравилних глагола за ученике свих средњих школа*. У сећањима ученика Гимназије запамћен је, како пише Сергије Димитријевић, као један од најбољих професора.[20] Оставио је, доиста, светао траг у културном животу Лесковца између два светска рата. Као професор београдске Реалке, саставио је *Антологију француских лирских песника 19. и 20. века* за ученике средњих и средњих стручних школа, која је изишла у Београду 1940. године. Са француског је превео роман Едмона и Жила Гонкура *Жерминија Ласерте* (Сарајево, 1957).

Овде смо више простора дали професору Живановићу јер је својом културном акцијом задужио Лесковац, а овај му се није одужио ни најкраћим освртом.

О Жаку Конфину, познатом српском писцу и лекару, много се говорило и писало. Посвећено му је више радова и биографских написа, али интересантно је да се ни у једном од њих не помиње да је више од четири године (1922-1926) био председник Друштва пријатеља Француске у Лесковцу. Запостављена је, уопште, француска „компонента" у његовом животу и делу: боравци у Паризу, дописи из Париза, превођење са француског на српски и, обрнуто, са српског на француски језик.[21] Када је Величко Живановић отишао из Лесковца, тридесетогодишњи Жак Конфино, рођени Лесковчанин, овдашњи лекар, носилац

19 Од 1930. до 1935. године одржао је девет предавања; четири су била на француске теме (о Жан-Жак Русоу, Волтеру, архитектури старог Париза, карактеристикама Оверња). Интересовале су га и друге области па је говорио и о Петру Кочићу, женским ликовима у нашој народној поезији, Лесковцу и Лесковчанима, културном раду Сретена Динића.

20 *Сто година лесковачке Гимназије*, Лесковац, 1979, стр. 135.

21 О Конфину као књижевном преводиоцу и, посебно, као преводиоцу на француски језик, видети једино чланке Д. Јањића у „Помаку" (бр. 11-12 из 1999. и бр. 19 из 2001).

Албанске споменице, угледан грађанин, уз то и одличан зналац француског језика, наметнуо се, чинило се, као најбоља замена бившем председнику. Прилика да се нови председник јавно представи лесковачкој јавности указала се врло брзо, на самом крају године, 31. децембра 1922, када је Друштво обележило, у хотелу „Плуг", стогодишњицу рођења Луја Пастера. Прослава је наишла на запажен пријем у грађанству и протекла је у знаку Конфиновог предавања о великом француском научнику, а богат музички програм, који је потом уследио, употпунио је повољан утисак о овој лепој акцији.[22] Био је то сјајан почетак Конфиновог председниковања Друштвом, на чијој консолидацији је радио у читавом свом мандату са променљивим успехом. Ваља истаћи његов удео у организовању *Француског дана* у Лесковцу.

Када је пак реч о члановима Друштва, пажњу заслужује, пре свих, Сретен Динић, школски надзорник, народни просветитељ, књижевник, дугогодишњи уредник „Лесковачког гласника". Он је био један од иницијатора оснивања Француског клуба и Друштва пријатеља Француске. Много је урадио на пропагирању Друштва, дакако у листу који је уређивао, и дао је, уопште, велики допринос ширењу вредности француске цивилизације у лесковачкој средини. На светковинама Друштва наступао је, не једном, као главни говорник, а учествовао је и у низу акција, хуманитарних и других. Између осталог, предводио је чланове Друштва у посети Друштву пријатеља Француске у Прокупљу.[23]

Био је од велике помоћи свим председницима Друштва. И о Динићу је објављен већи број написа, али, као и код Конфина, у њима, уз један изузетак, нема ниједне речи о његовом ангажману у Друштву и о француским темама у његовом делу. На то се не осврће чак ни пословично педантни Драгољуб Трајковић у својој књизи о Динићу.[24] То је чудно, јер живот и дело Сретена Динића добрано су испуњени француским садржајима. Десетине и десетине текстова у „Лесковачком гласнику" и „Народном просветитељу" посветио је Француској, а неки његови књижевни радови садрже француске елементе (на пример, приповетка *На левој обали Мезе*). Као поклоник француске културе, често се у својим чланцима позивао на њене вредности, уздижући их као пример за углед (на пример, о штедњи, о музејима, библиотекама). Интересантне су његове успомене из Француске, у којој је боравио за време рата (најдуже у Јури). Неговао је, речју, култ француско-српског пријатељства.[25] Захваљујући добрим делом Сретену Динићу, лесковачко Друштво се из-

22 „Лесковачки гласник", 6. јануар 1923. У наредном броју, на другој страни, појавио се овећи чланак о Лују Пастеру, потписан са Др. Радило се, очито, о скраћеном тексту Конфиновог предавања.

23 Дводневни излет у Прокупље изведен је 31. маја и 1. јуна 1930. године („Лесковачки гласник", бр. 23. од 7. јуна 1930).

24 Драгољуб Трајковић: *Народни просветитељ и писац. Сретен Динић и његово време (1875-1949)*, Лесковац, Народни музеј, 1973.

25 Француску компоненту у животу и делу Сретена Динића додирнуо је једино Величко Живановић у споменици чији пун наслов гласи: *Народни просветитељ -на својој*

дигло изнад клупске затворености и постало позната, особена институција у предратном Лесковцу.

Још доста чланова је вредно помена. Навешћемо овде само имена Владислава Росића, директора Гимназије, преводиоца дела Анатола Франса и Ги де Мопасана на српски језик, и Милицу Младеновић, професора француског, чије је предавање о Алфреду де Мисеу на Народном универзитету, фебруара 1934, оцењено као изузетан културни догађај. Занимљиво је да су у Друштву посебно активне биле Францускиње - супруге угледних Лесковчана: лекара Велизара Пијаде, Жака Конфина, судије Живојина Дикића, ветеринара Михаила Петровића, адвоката Стојадина Николића.[26] Може се претпоставити да су и поједини припадници бројне руске колоније у Лесковцу учествовали у раду Друштва, јер је међу руским избеглицама било доста интелектуалаца и људи из виших друштвених слојева, прожетих француском културом и зналаца француског језика. Готово је немогуће да се, рецимо, Анатолиј Красовски, професор Гимназије, чијом заслугом је добрим делом покренут рад Народног универзитета, није интересовао за културне акције Друштва. Поготову што је крајем 1931. године, у сали Гимназије, одржао предавање (са пројекцијама) о француском рококоу. Зна се и да је Иван Татаркин, професор музике, учествовао у музичком програму у светковини обележавања стогодишњице рођења Луја Пастера.

Поред својих редовних активности - састанака у друштвеном локалу, повремених предавања, балова, рада библиотеке, курсева француског језика - Друштво је било иницијатор и организатор или учесник у организовању и великих скупова и приредби који су окупљали бројно грађанство Лесковца. О помену из 1921. године палим француским војницима већ смо говорили, и овде ћемо се осврнути још на манифестацију *Француски дан*. Наиме, 26. марта 1925. године у целој земљи је, на основу одлуке Владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, одржан *Француски дан*, у част Француске, као захвалност за помоћ коју је

бразди - Споменица на прославу четрдесетогодишњице просветног, културног, књижевног и новинарског рада СРЕТЕНА ДИНИЋА народног просветитеља. Обављена на дан 24 новембра 1935 год. у Лесковцу, Лесковац, Штампарски завод „Покрет", 1940. На једном месту, у свом чланку посвећеном Динићу, Живановић пише: „Радећи за своју земљу у Француској, г. Динић је у исто време заволео Француску, и после повратка у отаџбину, он је у Лесковцу био један од оснивача Друштва Пријатеља Француске, чији је веран и одан члан остао све до данашњих дана." (стр. 27)

26 Супруга Жака Конфина, Грета, била је, у ствари, Швајцаркиња. Превела је, заједно са Жаком, три његове комедије на француски језик. О њој је Јован Јовановић, у једном сећању на Конфина (објављеном касније у „Помаку", бр. 9, 1998, стр. 25-26), оставио кратак запис. Он Грету описује као „високу, витку... Тихо се кретала по лесковачким сокацима и радо свраћала у малу просторију клуба „Les amis de la France", прелиставала француске часописе, ћаскала са другим женама чланицама овог клуба уз ручни рад." Дирљива прича о Мадлени Гуелен, жени Стојадина Николића Главотопа, може се прочитати у књизи Саве Димитријевића *Баче поголеме од сокаци*, Лесковац, 1994. (стр.101-103.

пружила Србији у Првом светском рату, и у спомен на одржавање *Српског дана* у Француској, тачно десет година раније. А 26. марта 1915. у целој Француској је приређен *Српски дан* (Journée serbe). У више од сто хиљада школа, са преко три милиона ђака, говорило се тог дана о храбром српском народу, његовим патњама и величини, а и многи угледни Французи изразили су своје дивљење према Србији која је, како је рекао тада Морис Барес, „заузела место међу првим народима". Прикупљена је и огромна сума новца, преко милион франака, као помоћ избеглим Србима. Париске новине су сутрадан писале: „Никада ниједна земља није примила сличан данак у симпатији и дивљењу". Овакав излив поштовања и пријатељства наишао је на широк одјек у Србији: „То је била, писао је Светислав Петровић, једна дирљива, величанствена апотеоза нашег имена: далеко овде на Балкану, ми смо сви дубоко осећали тога дана узбуђење и гордост што припадамо своме племену".[27] Сличан *Српски дан* организован је у Француској и 25. јуна 1916. године. Лесковачко Друштво пријатеља Француске укључило се у општејугословенску акцију и, по свему судећи, било један од организатора *Француског дана* у Лесковцу. Ево како је „Лесковачки гласник" известио о томе како је протекла прослава:

„У четвртак 26 ов. м. по свима школама у Лесковцу држана су предавања о заслузи Француза за наше ослобођење. По вароши су продаване значке. А увече код „Плуга" одржана је свечана конференција у част Француске, на којој су неколико говорника изнели у кратким потезима све заслуге Француске за наше духовно развијање и ослобођење. Конференцијом је руководио председник Француског клуба г. Д-р Конфино који је и прилоге скупљао за споменик захвалности. После конференције била је игранка".[28]

Интересантно је да је 1930. године, 14. априла, у Југославији одржан још један *Француски дан*, а повод су биле катастрофалне поплаве које су крајем марта опустошиле Француску. *Француски дан* је, наравно, одржан и у Лесковцу и његово приређивање било је веома добро припремљено, чини се чак знатно боље него пет година раније. Образован је Организациони одбор, а Друштво пријатеља Француске дало је видан допринос обележавању тога дана. Манифестација је добила велики публицитет; у „Лесковачком гласнику" је објављено неколико чланака (Сретена Динића, Величка Живановића и других), а у броју од 12. априла изнет је детаљан програм прославе, при чему на крају прогласа Одбора, у коме се налазио и В. Живановић, стоји: „Одбор моли грађане да за време прославе држе своје радње затворене и да својим присуством увеличају ову манифестацију љубави и пријатељства према Француској, нашој великој заштитници и пријатељици." Недељу дана касније, у овом листу објављен је чланак под насло-

27 Наводи из *Књиге о Француској*, Београд, 1940.

28 „Лесковачки гласник", бр. 13, 28. март 1925, стр. 3.

вом *Свечаности Француског дана у Лесковцу* у коме, између осталог, пише:

„Као свуда, тако и у Лесковцу приређен је *Француски дан* на врло свечан начин. Одбор за приређивање тога дана растурио је плакате на неколико дана пре тога. И када је освануо понедељак, у свима школама одржана су предавања о француском народу и свему ономе што је Француска за нас учинила.

После тога у 10 сати формирала се огромна поворка од Гимназије, састављена од свију школа и установа, сокола, скаута, певачких дружина и грађана и прошла кроз целу варош одајући овације Французима. Док се није зауставила код споменика са чијег је постоља у име резервних официра поздравио Француску г. Никола Динић, учитељ и резервни потпуковник...

По том се поворка упутила у Гимназију, у чијој је сали, која је примила велики број елитне публике, одржао предавање о француском учешћу у светском рату и њеној помоћи нашој војсци и целом избеглом народу за време рата, г. Величко Живановић, проф. И тиме се завршила ова свечаност..."[29]

Допринос Друштва пријатеља Француске унапређивању културе и развоју друштвених односа у Лесковцу имао је разне видове и није се ограничио само на ширење франкофоније и француске цивилизације.

Може се казати, тако, да је Друштво, заједно са Грађанском касином, играло у извесном смислу улогу Народног универзитета, све до његовог оснивања 1924, односно до правог почетка његовог рада 1928. године. То се и истиче у коментару „Лесковачког гласника" поводом оснивања Народног универзитета почетком 1924. године: „Ми смо овде већ имали Народни универзитет, само што га нисмо назвали тим именом. И ми бисмо могли набројати читаву серију предавања која су наши људи... одржали..."[30] У просторијама Друштва, али и у хотелу „Круна" или у „Плугу", као и у Гимназији, одржавана су повремено предавања о знаменитим француским научницима, писцима, државницима, али и о другим темама, поготову онда када је Друштво уступало своје просторије другим друштвима (Грађанској касини, СКА и другима).[31] Када је пак Народни универзитет почео у пуној мери да функционише, од фебруара 1928. године, најревноснији предавачи на њему били су управо чланови Друштва пријатеља Француске: Сретен Динић, Жак Конфино и Величко Живановић, у првоме реду.

Друштво је имало, такође, важну улогу у настојањима да се у Лесковцу оснује Народна књижница са читаоницом. У Лесковцу је,

29 „Лесковачки гласник", 19. април 1930, стр. 2.

30 „Лесковачки гласник", 19. јануар 1924.

31 У просторијама Друштва одржано је, на пример, 30. јануара 1927. године, у оквиру матинеа („у 3 сата"), „за чланове клуба и њихове госте" (тј. Француског клуба, одн. Друштва пријатеља Француске) предавање Димитрија Хаџи Митића:"Шта се хоће васпитањем да створи?" (Према најави у „Лесковачком гласнику" од 29. јануара).

наиме, више установа и друштава имало своје књижнице (Лесковачка трговачка омладина, Удружење студената, Грађанска касина, Народни универзитет, Друштво пријатеља Француске, и др.), но оне су се, у целини узев, слабо користиле.[32] У граду се осетила потреба за једном централном градском књижницом, па је крајем августа 1934. године покренута иницијатива за њеним формирањем. Најједноставнији пут до ње био је, како је то предлагано у „Лесковачком гласнику", обједињавање појединачних књижница, концентрација библиотека на једном месту „под фирмом једне опште народне библиотеке, као што их има по другим неким варошима а којом би се могло цело грађанство користити... И само онда кад се те библиотеке буду прикупиле на једно место и ставиле у дејство, моћи ће се видети колико је и за свој интелектуални живот Лесковац дао. А све дотле, докле књиге леже затворене као у гробницама, за њих нико неће знати."[33] Друштво пријатеља Француске је, са Удружењем студената, било иницијатор да се та идеја претвори у стварност. У његовим просторијама одржавани су састанци представника појединих установа и друштава, формиран је, 26. августа 1934. и одбор који је требало да конкретизује решење.[34] Целовито решење тада, ипак, није нађено, чини се због супротстављених интереса појединих установа. Француска библиотека, која се због свог специфичног карактера тешко и могла замислити као део заједничке градске књижнице, остала је и даље у саставу Друштва пријатеља Француске, као њен нераздвојни део.

Друштво је прво и, по свему судећи, једино прихватило идеју о концентрацији, укрупњавању културних установа у граду. Била је то замисао Сретена Динића, неуморног покретача идеја, изнета априла 1925, када је, у „Лесковачком гласнику", покренуо питање удруживања, „у једном локалу", културних установа.[35] Друштво је прихватило предлог и практично се интегрисало једно време, нешто више од две године, од 1926. до 1928, са Грађанском касином. Користећи исти прос-

32 У „Лесковачком гласнику" од 1. септембра 1934. стоји: „Ретко која установа да нема своју библиотеку, чији се ормани са затвореним књигама чувају у појединим ходницима или кујнама кафанским, којима се нико не може да користи..."

33 *Концентрација библиотека*, „Лесковачки гласник", 1.9.1934.

34 Према „Недељним новинама" бр. 35. од 30. августа, првом, иницијалном састанку у друштвеном локалу Француског клуба присуствовали су Предраг Ђорђевић, председник Удружења студената, Дара Крцалић, председница Народног универзитета, као и Сретен Динић и Јован Јовановић, тада главни уредник „Недељних новина". У одбор су изабрани Сретен Динић, Предраг Ђорђевић и Драг. Миловановић.

35 „Лесковачки гласник", 11. 4. 1925: „Зашто Грађанска касина, Француски клуб и Гундулић да се не удруже у једном локалу, па да имају све удобности. А кесе им нико неће помешати. Зар то није боље него овако ни да се живи ни да се мре, кад су иначе скоро исти људи у свима установама. И најзад, зар то није смешно да једна установа држи један локал , зато да се он једанпут у месец дана отвори, или још доцније." Идеју о концентрацији културних установа у граду Сретен Динић је поновио још неколико пута касније, све до предлога о заједничком Дому културе у Лесковцу.

тор (у ствари локал Друштва), ове две институције, организоване као клубови, ефикасније су, чини се, деловале, изводећи и заједничке приредбе и акције. Посебног је одјека у граду имала заједничка приредба, „вечеринка", на самом крају 1926. године, одржана у хотелу „Плуг", која је оцењена као „најуспелија забава ове сезоне, и по садржини и по форми и по стилу".[36] „Интеграција" се разврла крајем 1928. године (Грађанска касина се вратила у простор кафане „Касина"), али био је то интересантан пример могућности кохабитације, одн. заједничког деловања. Овај пример је показао добру вољу, спремност Друштва љубитеља Француске да истражује нове форме деловања у култури.

Запажена је била и хуманитарна делатност Друштва. Оно је прикупљало средства за помоћ сиромашним ученицима, незапосленим радницима, и за друге намене, на пример, за уређење Светоилијског парка. Средства су се пак најчешће обезбеђивала организовањем приредби: концерата, забава, балова. „Мора се признати", пише „Лесковачки гласник", „да нико не приређује успелије забаве код нас као што је то случај са забавама које приређује Друштво пријатеља Француске".[37] Забаве Друштва биле су, уопште, најотменије, најелегантније, и учествовати на њима представљало је знак престижа. На неким од ових забава присуствовали су као гости и угледни Французи, на пример, познати писац Пол Лабе, потом француски амбасадор, па француски конзули, итд. Сарадња са француском страном била је у сваком погледу примерна, а куриозитет представља преписка са прослављеним војсковођом, маршалом Франшеом д'Епереом.[38]

Златно доба Друштва било је крајем двадесетих и почетком тридесетих година прошлог века. У том периоду, али каткад и раније, оно се јављало као незаобилазан, па и доминантан чинилац у културном животу града. Приликом прославе педесетогодишњице ослобођења Лесковца од Турака, одржаној октобра 1927. године, у писаном програму за госте, посетиоце Лесковца, у напомени „Шта има да се види у Лесковцу" стајало је и име „Француског клуба", при чему

36 Одржана су чак три предавања „потпуно на висини постављеног задатка": Жака Конфина о радијуму, Миликића о систему образовања у Енглеској и судије Пуљевића о кризи брака („Лесковачки гласник", 1. 1. 1927).

37 „Лесковачки гласник", 13. фебруар 1932.

38 Први пут се радило о поздраву, телеграмом, Боре Наумовића, ратног инвалида, Франшеу д'Епереу приликом његовог доласка у Београд, октобра 1828, на прославу пробоја Солунског фронта и маршаловог отпоздрава („Л.Г". 13. 10. 1928). Други пут је д'Епере (војвода југословенске војске и почасни председник Друштва пријатеља Југославије у Паризу) упутио 11. октобра 1934. године писмо Друштву пријатеља Француске у Лесковцу у коме је изјавио саучешће поводом трагичне смрти Краља Александра у Марсељу. Лесковачко Друштво се захвалило маршалу на пажњи, а овај је, опет, послао још једно писмо из Париза (13. децембра 1934) у коме је изразио задовољство „што су Пријатељи Француске у Лесковцу схватили... да је он био само тумач једнодушног осећања мојих суграђана" („Л.Г." 22.12.1934).

су многа друштва и установе изостављени. Било је то необично признање нашем Друштву за његову улогу у културним и друштвеним збивањима у Лесковцу тога времена. Но, по одласку Величка Живановића из Лесковца, 1935. године, рад Друштва почиње полако да замире. Једина акција достојна пажње била је организовање прославе двестогодишњице Француске револуције, чему су лесковачке новине посветиле готово целу страну. На свечаности у хотелу „Костић", одржаној 23. јула 1939. године, узели су учешћа француски конзул у Скопљу, г. Гиз, и професор универзитета из Скопља Никола Банашевић. Али ни ова приредба Друштва није помогла да оно поврати стару славу. Акције се све више проређују, број чланова опада (према извештају из 1940. године, остало их је још само 30, од тога више од половине чланова управног одбора) и Друштво се тихо гасило.

Капитулација Југославије априла 1941. године значила је фактички и крај Друштва пријатеља Француске у Лесковцу.

Summary

Dusan A. Janjic

THE SOCIETY OF FRIENDS OF FRANCE IN LESKOVAC BETWEEN TWO WORLD WARS

The Society of friends of France (Societe des amis de la France), which existed between two World Wars in Leskovac, remained completely out of sphere of interest of our scientists and professional circles. The researches that we carried out (started in 1999, and mostly finished till the middle of 2002), with inspection of prewar Leskovac and Serbian periodicals and by studying archival materials and relevant literary of Serbian-French relationship, confirms, however, that the socity had an imporatant role and was, rising very often above club clannishness, unavoidable and even, in certain periods, dominant factor in cultural and social life in Leskovac. The Society was, first of all, the initiator of bringing European spirit on these grounds. Founded with the aim of improving the relationship of friendship with France, of developing and spreading the values of French culture and francophonia, it functioned in a stimulating way on its members and numerous friends and even on the general public, in adoption, acceptance of those values and achievements of French and European civilization, whose benefit for the development of our society, was also here indisputable. Through different forms, through performances (tea parties, concerts, balls), lectures, language courses, humanitarian actions, use of rich literary fund of French library, the French influence was getting through and it could be seen in adopting and developing cultural forms and needs of citizens. The Society of friends of France, no doubt, left deep mark in the culture of prewar Leskovac, therefore the cultural history of city cannot be completely understood without including its "French" component.

UDK 785 (497.11) „1929/1937“

Живан Стојковић

ВЛАСОТИНАЧКА ПЕВАЧКА ДРУЖИНА „ЊЕГОШ” 1929 - МАЈ 1937.

По већ до тада уобичајеној пракси почетак 1930. год. био је у знаку припрема за прославу божићних празника којима је посвећивана велика пажња. У њиховом обележавању активно се укључио Народни дом који је упутио предлог певачким дружинама да са својим програмима учествују на забавама које су планиране за сва три дана славља.

Како су певачке дружине морале и саме да обезбеђују материјална средства од прихода са забава, припадало им је 20%. Певачка дружина „Његош“ прихватила је учешће и истовремено предложила да у Народном дому организује забаву уочи православне Нове године, 13. јануара, а да, такође, узме само 20% од прихода, чиме би се одужила Народном дому за сарадњу. Међутим, интересантно је да је Дружина одредила четири своја члана који су имали задатак да дежурају на каси за све четири приредбе и да контролишу приходе, што је, наравно, примљено сасвим нормално код представника Народног дома. За успешан рад чланова Дружина је редовно додељивала признања. Почетком 1930. године дипломе су добили: Смиља Костић, Видосава Цакић, Милан Петровић, Драгољуб Николић и Светозар Шушулић.

Сећање на умрле оснивaче, добротворе и чланове сваке године представљало је важно обележје делатности дружине. Тако је и 1. фебруара 1930. године одржан парастос у присуству њених чланова и других грађана и родбине умрлих. И поред тога што су се све чешће чула упозорења да чланови Дружине дисциплинованије присуствују пробама, донета је одлука да се то регулише и посебним правилима на основу чл. 35 Правила Дружине. Пред одржавање редовне годишње скупштине, 9. фебруара 1930. године, у сали Народног дома организована је игранка у поподневним часовима - матине, а увече забава на којој је изведен програм по избору хоровође Драгомира Бркића. Иако се настојало да у Дружини све нормално функционише, било је и незадовољстава појединих чланова третманом, па су због тога, почет-

ком фебруара 1930. године, на чланство поднели оставке Љубомир Стаменковић, Никодије Краинчанић и Захарије Марјановић, које су им на седници Управног одбора и усвојене. На редовној годишњој скупштини 1930. године изабрани су нови управни и надзорни одбор.[1]

Председник Влада Тодоровић предао је дипломе члановима које је предложио Управни одбор. Одлучено је да се ураде нове дипломе које би биле бољег квалитета од дотадашњих и да се набаве значке. Изабрано је и десет делегата за Скупштину Народног дома. Уважена је и интервенција хоровође да се више поведе рачуна о редовности на пробама, како би се избегле неугодне ситуације које би довеле до искључивања појединаца из Дружине.

Како је знатан број чланова био из редова занатлија и трговаца, разумљиво је да је и утицај код тог слоја власотиначког становништва био значајан. Управо због тога одвијала се и присна сарадња са Занатлијским еснафом, који је крајем марта 1930. године одлучио да Дружини уступи једну своју просторију. Задовољни оваквом одлуком, чланови Дружине су се писмено најсрдачније захвалили Занатлијском еснафу. У исто време, на основу постојећих Правила, Влада Тодоровић, Риста Крстић, Синиша Краинчанић и Драгомир Бркић урадили су Правилник о дисциплини на пробама и прозивник за млађе чланове. А за редовније обезбеђивање новчаних средстава одлучено је да се пре наступа на сахрани унапред наплате услуге, како би се избегле касније непријатности.

Сарадња певачких дружина у Краљевини Југославији одвијала се континуирано, уз видно изражену солидарност која се огледала у слању одговарајућих прилога поводом појединих свечаности. То се нарочито односило на свечаности поводом освећења застава дружина којима је придавана велика пажња јер је то била прилика да се успоставе контакти са другим певачким друштвима и учврсти сарадња. Дружина која припрема освећење заставе шаље другим дружинама спомен клинац, што је подразумевало давање одговарајућег новчаног прилога. Почетком маја 1930. године власотиначкој певачкој дружини „Његош" овакве позиве послале су певачке дружине из Великог Градишта и Котора. Нажалост, Дружина „Његош", због недостатка новчаних средстава, није могла да упути спомен клинац са новчаним прилогом, што је, уз извињење, и писмено објаснила. Кад се пак ради-

1 За председника Управног одбора изабран је поново Владимир Тодоровић, за потпредседника Риста Крстић, учитељ, благајника Драгутин Цонић, кројач, секретара Миодраг Топаловић, учитељ, заменика благајника, или, како су га називали, подблагајника Синиша Краинчанић, трговац, а за чланове: Љубомир Цветковић, Милорад Краинчанић, Стеван Бајић и Смиља Костић. За заставника је изабран Миливоје Ђукаловић, а његовог заменика Властимир Миљковић, за архиваре Владимир Цаљановић и Добривоје Марјановић. Надзорни одбор су чинили Богиша Поповић, председник, и Милан Мишић, Драгољуб Динкић и Видосава Цакић.

ло о посети Куманову, она је успешно реализована, уз учешће скоро свих чланова дружине.

Присна сарадња одвијала се и са Женском занатском школом у Власотинцу која је упутила позив Дружини да бесплатно наступи приликом обављања парастоса умрлим члановим и добротворима, као и да присуствује сечењу колача и слави школе. Први захтев је прихваћен и реализован, а због заузетости већег броја чланова Дружине, слави су присуствовали само делегати Богиша Поповић, Влада Тодоровић и Драгољуб Динкић.

Као и ранијих година, један од важних догађаја у раду Дружине било је обележавање дружинске славе 8. јуна 1930. год. Хоровођа Драгомир Бркић је добио задатак да припреми програм, а формиран је и одбор од 7 чланова који је имао задатак да се стара о што бољој припреми славе. На дан славе окупили су се чланови дружине и са заставом отишли у цркву на богослужење, после чега су се вратили у своје просторије, где је обављено сечење колача. Поподне, истог дана, одржан је концерт у парку, а увече је за чланове дружине приређена закуска. Са славе је упућен и поздравни телеграм краљу Александру, који се, тим поводом, преко среског начелника захвалио Дружини. За славу је из Београда био позван и кум Дружине, индустријалац Влада Илић, који, међутим, тада није могао да дође, али је то учинио крајем наредног месеца. Са колико респекта се очекивао овај долазак показује податак да је одржана и посебна седница Управног одбора на којој је договорено да сви чланови дружине дођу у њене просторије рано изјутра, одакле су са заставом кренули изван града да дочекају кума, а њени представници су увече били са њим на вечери. Током лета 1930. године активност Дружине је била слаба, а озбиљно се наметнуо и проблем обезбеђивања средстава за рад. То је половином септембра била и посебна тема договора.

Управо у то време Управа Народног дома добила је молбу школских одбора власотиначких основне и грађанске школе за уступање просторије Дружине за рад одељења једне од ових школа. Чланови дружине су одлучили да уступе просторију, али су захтевали да им Управа Народног дома омогући одржавање проба у канцеларији Занатлијског еснафа. Просторија је уступљена за период до завршетка наставе у тој школској години, односно до 1. јула 1931. године. Део инвентара је остао у њој, а могла је за одржавање проба да се користи кад у њој није било наставе.

Почетком јесени било је потребно интензивирати рад и пробе, што је условило чешће састајање свих чланова Дружине ради договора о редовнијем посећивању часова певања који су се одржавали уторком и средом. Зато је захтевано да се сви писмено изјасне да ли прихватају редовно ангажовање, или ће, у противном, бити искључени из чланства. Пошто секретар Дружине Миодраг Топалчевић није упутио позиве за изјашњавање чланова, био је смењен, а до избора новог ту дужност

је обављао хоровођа Драгомир Бркић. И поред ових тешкоћа, Дружина је наставила са својим ангажовањем у локалној средини. Тако је молба Александра Валчића, представника обућара, да њен хор крајем децембра пева на њиховој слави са задовољством прихваћена и речено је да треба „изаћи у сусрет браћи занатлијама".

Почетком 1931. године стање у Дружини се још више стабилизовало, јер стари чланови нису дозвољавали да се не остварују уобичајене акције које су већ биле традиција. Тако је уочи православне Нове године, 13. јануара 1931. године, организована забава која је најављена плакатима, а слате су и позивнице. После поздравне речи председника Дружине, и југословенске химне, изведен је програм који је припремио хоровођа Бркић. Стара година је испраћена песмом Свјати Боже, а нова дочекана песмом Многаја љета. Првог дана нове године одржана је игранка - матине.

Није се одустало ни од приређивања парастоса умрлим члановима, оснивачима и добротворима који је 1931. године одржан 7. фебруара. Тога дана изјутра чланови су се окупили испред Народног дома и са заставом на којој је био истакнут црни флор и у свечаним оделима и отишли у цркву, а после тога се вратили у просторије Дружине. Скренута им је пажња да се приликом наступа држе достојанствено како би очували углед Дружине и били за пример грађанима Власотинца. Овај нови приступ у организовању рада дао је врло брзо позитивне ефекте. Већ средином фебруара 1931. године примљено је у редовно чланство 18 нових чланова (Синиша Митић, Зарије Динкић, Војислав Петровић, Добривоје Марјановић, Добривоје Босић, Ђорђе Јовић, Драгутин Ристић, Светозар Ђорђевић, Велимир Нешић, Благоје Ноцић, Синиша Николић, Влада Цокановић, Јоца Маринковић, Божидар Даскаловић, Стеван Ранчић, Живојин Стаменковић, Витомир Ђокић и Благоје Ђокић). Истовремено, покренута је иницијатива да се поново формира мешовити хор и да се најпре помоћ потражи од старијих чланица Дружине. Међутим, на редовној годишњој скупштини, 8. марта 1931. године, дошли су до изражаја неспоразуми који су трајали још од септембра претходне године када је због недостатка финансијских средстава, смањена плата хоровођи, без његовог присуства седници Управног одбора. Зато је он критиковао Управу, замерајући јој да је благонаклона према члановима који нису били редовни на пробама, а управо су они били редовни на пратњама, јер се то плаћало. Зато је хоровођа добио овлашћење да припреми хор који ће ићи на пратње и да сачини списак чланова. На скупштини су изабрани нови Управни и Надзорни одбор.[2]

2 За председника Управног одбора изабран је Влада Тодоровић, потпредседника учитељ Риста Крстић, благајника Драгутин Цонић, секретара Добривоје Марјановић и његовог заменика Велимир Нешић и чланове: Љубомир Цветановић, Војислав Аранђеловић, Драгољуб Николић, Јордан Сибиновић, Владимир Цокановић и Ружа Крстић. За архивара је изабран Ђорђе Јовић, а економа Будимир Богосављевић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Богиша Поповић, Милан Мршић, Милорад Краинчанић и Надежда Бркић.

Десетак дана након скупштине, на седници Управног и Надзорног одбора, поново се разговарало о положају хоровође и његовом даљем ангажовању. Незадовољан односом према њему, хоровођа Бркић је упутио опширно писмо Управном одбору у коме критикује рад претходног Управног одбора и председника Владе Тодоровића. После дуге и полемичне дискусије, одлучено је да се хоровођи одговори писмом у коме се тражи да се у року од три дана изјасни да ли прихвата даље ангажовање за плату од 150 динара или да се у противном тражи други хоровођа. Присуствујући следећем састанку Управног одбора, хоровођа је пристао да ради под старим условима, али је тражио да му се председник Тодоровић извини због увредљивих речи да њега само новац интересује. Спор је решен тако што је и даље ангажован Бркић, али због ових сукоба Дружина није могла да организује уобичајену приредбу у дане Ускрса, па је то одложено за њену славу, како би било више времена да се припреми нови програм. За славу Дружине, на Духове, 31. маја 1931. године, упућене су позивнице представницима власти, затим куму Дружине Влади Илићу, Душану Он. Поповићу, бившем хоровођи, и Михајлу Илићу, начелнику у пензији. После богослужења у цркви и резања колача, када су изведене песме „Многаја љета“ и југословенска химна, обављено је послужење житом, слатким и колачима. Затим је одржан концерт, а увече организована вечера за чланове Дружине. Међутим, после тога је ослабила активност. Сукоб са хоровођом, за који се веровало да је решен, стално је био присутан. Нетрпељивост са председником Дружине је расла, хоровођи су упућиване примедбе да Дружина слабије ради и да је због њега лоше опремљена. Зато, средином августа, на предлог председника, Управни одбор доноси одлуку да се распише конкурс за новог хоровођу како би се побољшао рад Дружине. Убрзо затим, закључен је уговор са Мирком Рачићем, судским писаром, који је имао музичко образовање. Награда за рад остала је иста, с тим што је добијао још по 20% од сваког наступа на погребима и 20% од прихода приликом организовања концерата и забава. Тако је средином јула коначно разрешен дужности дотадашњи хоровођа Драгомир Бркић. Рад Дружине је настављен, али не тако успешно као раније. Почетком септембра 1931. године Управни одбор је уважио захтев Основне школе да јој се и у новој школској години уступи просторија за рад. Међутим, тешкоће са обезбеђивањем сталног хоровође су настављене. Крајем 1931. године Мирко Рачић је отпуштен из државне службе и престао је да буде хоровођа, па је расписан нови конкурс, а привремено је ову дужност обављао Ђорђе Илић, наставник Грађанске школе. Због тога није био припремљен уобичајени програм за дочек православне Нове године, а одлучено је да се тим поводом у хотелу „Земун“ само организује вечера за чланове Дружине са породицама, уз присуство добротвора и почасног председника. Истовремено је за побољшање рада хоровође набављена преса за копирање и штим.

Првог дана нове 1932. године, уз одобрење Народног дома, са 50 плаката најављен је матине који је успешно и организован. Са колико одговорности се приступало сваком послу показује пример реализације одлуке о изради нових диплома. Оне су наручене у литографији Љубомира Остојића у Београду, али се Управни одбор није сложио да се штампају на хартији марке „Брест" већ на квалитетнијој хартији. Зато је затражена и понуда и од једне литографије из Загреба чија цена, међутим, није прихваћена. Тако је коначно урађено 200 диплома у литографији Остојића. И поред тешкоћа у раду због проблема са хоровођом, 20. фебруара 1932. одржан је парастос за погинуле и умрле чланове, оснивaче и добротворе, а редовна годишња скупштина 6. марта, када су поднети извештаји о раду Управног и Надзорног одбора и изабрани нови органи.[3] Председник је и даље био Влада Тодоровић. Како је Ђорђе Илић само привремено обављао дужност хоровође, то се није могло очекивати да се остварује богатији програм.

Обележена је слава на већ устаљени начин, а расписан је и конкурс за избор сталног хоровође. Почетком јуна на конкурс се пријавио Т. Малашенко, хоровођа из Лознице, који је завршио шест разреда гимназије и музичку школу, с тим да му се обезбеди неко радно место у Власотинцу. Нешто касније пријавио се и Фердо Вигеле, наставник Грађанске школе у Ердевику, који је такође имао музичко образовање. Његова молба је прихваћена, па је председник Влада Тодоровић отпутовао у Београд да уз помоћ Владе Илића добије сагласност Министарства просвете да се Фердо Вигеле премести у Власотинце, у чему је успео. Тако је почетком септембра 1932. године нови хоровођа преузео дужност и уз значајну подршку Управног одбора обећао да ће се рад побољшати. Вероватно због дужег периода без хоровође, а и потребе упознавања новог хоровође са члановима, до краја 1932. године није било значајнијих акција. Да би се, међутим, побољшао рад, без обзира на захтев Народног дома, Дружина није могла поново да уступи своје просторије Основној или Грађанској школи, о чему их је и писмено обавестила. Иако је сарадња са соколским друштвом у Власотинцу била традиционално добра, због лоше финансијске ситуације, Дружина је, средином септембра 1932. године, могла да издвоји само 150 динара за спомен клинац приликом освећења заставе овог Друштва. Први озбиљнији наступ новог хоровође остварен је 1933. године на приредби у сали Народног дома, поводом дочека православне Нове године.

3 За председника Управног одбора поново је изабран Влада Тодоровић, а за потпредседника Воја Аранђеловић. За секретара Добривоје Марјановић, а за његовог помоћника Синиша Краинчанић, благајника Драгутин Цонић, заставника Миливоје Ђукаловић, а за његовог помоћника Благоје Ноцић. Чланови Управног одбора били су: Јордан Сибиновић, Славко Губеровић, Драгољуб Николић, Стеван Бајић, Милорад Краинчанић, Светозар Ђорђевић и Петар Цонић. Надзорни одбор: Богиша Поповић, председник, и чланови Љубомир Цветановић, Душан Такић, Зарије Динкић и Светислав Ђорђевић. Архивар је био Ђорђе Јовић.

После устаљеног парастоса за погинуле и умрле чланове, утемељиваче и добротворе, 26. фебруара 1933. године одржана је редовна годишња скупштина за коју је Управни одбор припремио и разматрао све предвиђене извештаје и предложио да се донесе одлука о прослави тридесетпетогодишњице рада Дружине. Након усвајања извештаја Управног и Надзорног одбора, хоровођа Фердо Вигеле изложио је свој програм који је оставио снажан утисак на све присутне чланове. Предложио је да се припреме програми за Ускрс, затим, за дружинску славу Св. Тројицу, а да се обележавање 35-годишњице обави што свечаније, уз формирање мешовитог хора и прикупљање материјала за изложбу.

Вигеле је предложио и да се Правила Дружине коригују, како би се учинила што савременијим и примењивијим. Овакав његов наступ утицао је на чланове Скупштине да га акламацијом изаберу за председника. Дотадашњем председнику Влади Тодоровићу захвалили су се на успешном раду и он је постао почасни председник. Затим су изабрани чланови Управног и Надзорног одбора.[4] Већ сутрадан, 27. фебруара 1933. године, на првој седници Управног одбора, за секретара је изабран Синиша Тотошковић. Одмах се кренуло и са реализацијом програма. Са неколико плаката најављено је формирање мешовитог хора, а пошто је требало разговарати са бившим чланицама Дружине и са онима које су заинтересовани за певање, формирана је комисија, коју су чинили Воја Ранђеловић, Милорад Краинчанић и Синиша Краинчанић, која је имала задатак да обиђе породице жена и девојака и разговара о њиховом ангажовању, после чега би се одржао заједнички састанак ради договора. Воја Ранђеловић је пак био задужен да прикупља материјал о раду Дружине од оснивања до 1933. године, како би се организовала предвиђена изложба. Упућена је и молба Јужнословенском савезу певачких дружина у Београду да отпише дуг Дружини „Његош“ на име чланарине коју није могла да плаћа, а Црквено-певачкој дружини „Бранко“ у Нишу да им препоруче доброг клавирштимера. Убрзо је мајстор из Ниша стигао и наштимовао пијанино.

Већ на седници Управног одбора, 23. марта 1933. године, Фердо Вигеле је могао да информише чланове да је састанак са женама и девојкама заинтересованим за мешовити хор одржан, па је одлучено да оне буду примљене у редовно чланство.[5] Решен да коначно среди стање у

4 За председника Управног одбора изабран је Фердо Вигеле, хоровођа, потпредседника Синиша Краинчанић, благајника Владимир Цокановић, заставника Петар Цонић, а његовог заменика Милан Костић, за чланове: Милорад Краинчанић, Светислав Губеровић, Стеван Бајић, Станимир Ристић, Воја Аранђеловић, Милча Петровић, Драгутин Цонић и Радоје Тодоровић. Надзорни одбор су чинили: Богиша Поповић, председник, Драгољуб Николић, Благоје Ноцић и Светислав Ђорђевић.

5 Примљене су: Даница Миљковић, Аница Кнежевић-Вигеле, Нада Божић, Вида Цакић, Славица Шушулић, Олга Валчић, Смиља Давинић, Мирјана Стојиљковић, Ружица Диманић, Вера Ноцић, Јелица Михаиловић, Ружа Давинић, Ружа Стефановић, Рада Ристић, Живана Валчић, Славица Поп-Симоновић и Добринка Ђекић.

Дружини, и да сачини прецизан списак редовних чланова, председник је предложио да се преведу из привременог у редовно чланство сви они који су редовно долазили на пробе.[6] Поред инсистирања на дисциплини и редовном долажењу на часове певања, Фердо Вигеле је посебно указао на понашање и морални углед чланова који морају бити лишени свих порока и представљати пример у Власотинцу. Тиме би се повећао и утицај Дружине, а и резултати рада би били бољи. Оштрија полемика је вођена поводом предлога да се нередовни чланови и они који су чланови само на папиру искључе или бришу из списка. Ипак је закључено да се они још једном позову да наставе рад, а ако се не одазову да се више не воде као чланови, што међутим није значило да се касније не би поново могли да укључе у рад. Овакав став је био прихваћен јер се радило о добровољном опредељењу људи да буду чланови Дружине. Пошто су нова Правила била у припреми, а по старим је надокнада за парастосе и погребе била прилично висока, одлучено је да се она снизи, утолико пре што је постојала и конкурентска Певачка дружина „Карађорђе". Цена наступа би се уговарала појединачно, зависно од имовинског стања онога који тражи наступ, али није могла бити мања од 200 динара. За уговарања је био задужен Воја Аранђеловић. Нешто касније ова сума је смањена на 150 динара. Ускршња забава 1933. године успешно је организована. Штампано је двеста позивница, места су различито наплаћивана зависно од удаљености од бине (најскупља на балкону - 10 динара). Водило се рачуна и о штедњи, тако да се могао довести само по један члан породице бесплатно. Музика за приредбу обезбеђена је од Музичког друштва „Томислав". Међутим, настао је спор око тога зашто је Народном дому исплаћено за салу 300 динара, када је погођено 250 динара. Решено је да се то испита и да се вишак уплаћених средстава врати или урачуна у нову уплату Народном дому. Због новостворене атмосфере о припреми за славу Дружине, више пута је расправљано на седницама Управног одбора. Размишљало се о дилеми да ли славу обележавати на дотадашњи начин или се због финансијских тешкоћа определити за скромније славље, што је и превагнуло. На дан славе најпре се са заставом кренуло у цркву, а затим је обављено сечење колача у Народном дому. Свештеник то није наплатио Дружини, а она му се поводом тога писмено захвалила.

6 Чланство у Дружини „Његош" потврђено је: Драгутину Цонићу, Драгољубу Динкићу, Јордану Сибиновићу, Светозару Шушулићу, Петру Цонићу, Драгутину Ристићу, Милораду Петровићу, Петру Јовановићу, Свети Ђорђевићу, Богиши Поповићу, Синиши Тотошковићу, Владимиру Јовановићу, Благоју Ноцићу, Ђорђу Јовићу, Јовану Мирковићу, Воји Аранђеловићу, Стевану Бајићу, Владимиру Нешићу, Синиши Митићу, Радивоју Тодоровићу, Светозару Ђорђевићу, Драгољубу Николићу, Крсти Димитријевићу, Влади Тодоровићу, Радомиру Ћукаловићу, Ратку Даскаловићу, Милораду Краинчанићу, Синиши Краинчанићу, Миливоју Ћукаловићу, Славку Губеровићу, Добривоју Босићу, Драгутину Пешићу, Зарију Динкићу, Сретену Кулашевићу, Добривоју Марјановићу, Витомиру Ђокићу, Ристи Ристићу и Стојмиру Ристићу.

Послужење је било скромно жито, слатко и ракија, затим вино и бисквити. После подне је приређена игранка-матине, али је овом приликом ангажована циганска музика која је плаћена само 50 динара. Изостала је и заједничка вечера за чланове Дружине. После дружинске славе, јуна 1933. године закључено је да се због летњег периода и пољских радова не одржавају часови певања, али да се једанпут недељно организују предавања из теорије певања.

Почетком јесени активност је оживела. Ради обезбеђивања прихода, закључено је да се бесплатне карте за приредбе убудуће могу давати само учесницима програма, а не и њиховим члановима породица. У сали Народног дома успешно је организована приредба 29. октобра 1933. године када су обезбеђени знатни приходи. Председник и хоровођа Фердо Вигеле је захтевао да се после сваке приредбе или концерта упозна Управни одбор са приходима и расходима. Тако је приход на овој приредби износио 1082 динара, а расход 410 динара. То је утицало на одлуку да се већ 5. новембра 1933. године у сали Народног дома организује игранка-матине. На свечан начин, уз бројне званице, обележен је 19. новембар - дан рођења Петра Петровића Његоша, чије име носи Дружина.

Крајем 1933. године до пуног изражаја је дошло питање измиривања дуга Народном дому, поводом чега је одржана и ванредна скупштина. Чланови Дружине су били упознати са одлуком Соколског друштва, донетој такође на ванредној скупштини, да исплати Народном дому 50.000 динара, а да остатак од 20.000 поделе остали корисници међу којима и певачка дружина „Његош“. Соколско друштво је за своје учешће тражило да му припадне сала, бифе, пројекциони апарат и просторија у којој је био смештен. Скупштина Дружине прихватила је ове захтеве.

Почетак 1934. године обележен је на исти начин као и ранијих година. Организована је успела забава поводом дочека православне Нове године.

Повећана активност утицала је на захтев Ферда Вигелеа да се повуче са дужности председника и да само обавља послове хоровође. О томе се расправљало на редовној годишњој скупштини, 5. фебруара 1934. године. Вигеле је изнео неке примедбе на дотадашњи рад, наводећи да течај из теорије певања није успео због несавесног односа оних који су имали да га похађају, да није било редовног посећивања часова певања па чак и учешћа на сахранама. На крају је, на изненађење чланова скупштине, понудио оставку на место хоровође, што није прихваћено. За избор новог председника Дружине било је више предлога, а Фердо Вигеле је упозорио да то мора бити човек од ауторитета и да није политички експониран. После поновљеног гласања, за председника је изабран Благоје Манић, адвокат.[7] Скупштина је прихватила и мо-

7 За потпредседника Управног одбора изабран је Милорад Краинчанић, благајника Стеван Бајић, заставника Сретен Кулашевић, за чланове: Радивоје Ћукаловић, Ђо-

лбу Занатлијског удружења да учествује са програмом на њиховој слави Св. Трифуна. А неколико дана после скупштине организован је врло успешан маскенбал, а најбоље маске су добиле награде које су обезбедили имућнији грађани Власотинца.

Није се одустајало ни од приредбе за ускршње празнике, без обзира на то што је хоровођа упозоравао да је кратко време за припрему новог програма, као и да су му нови чланови редовнији на часовима певања од старих. Почетком маја 1934. године на предлог Ферда Вигелеа одлучено је да се организује први Ђурђевдански уранак за чланове Дружине. Идеја пак да Дружина са већ устаљеним програмом гостује у селу Великом Боњинцу није могла бити реализована због знатних трошкова и сазнања да приредба не би била довољно посећена због одсуства мештана који су на раду у другим местима.

Пун нових идеја, хоровођа Вигеле је предложио да се промени дан славе Дружине. Један од разлога био је што су Духови, када је обележавана слава, управо у време када се могу одвијати гостовања, приредбе, концерти, а да би славу требало обележавати у јесен или зиму, када је мање таквих активности. Било је предлога да дан нове славе Дружине буде православна Нова година, затим Богојављење, да би најзад било усвојено да се слава одржава 10, односно 23. децембра, када је Власотинце ослобођено од турске владавине.

Крајем маја 1934. године први пут се догодило да на молбу Радомира Ћукаловића, секретара, хор дружине учествује на његовој свадби, а да три представника Дружине присуствују ручку. Интересовање за учлањивање у Дружину је расло, па су, на пример, Драгомир Ж. Шушулић и Миодраг Живковић, почетком јуна 1934. године, примљени за редовне чланове. Истовремено, заоштравани су критеријуми према члановима. Тако је због лошег понашања из Дружине искључена Добринка Шишовачка, ради очувања угледа осталих чланица. То је утицало и на повећано ангажовање да се приреди концерт 7. јула на празник Светог Јована. Припреме су започеле већ средином јуна, а донета је одлука да се штампа и програм за овај концерт у 500 примерака, као и 300 плаката. Међутим, предвиђени програм није урађен по првобитној замисли, па је дељен по нижој цени на сам дан приредбе, а касније је штампан комплетан програм који је садржао следеће тачке: Љубомир М. Бошњаковић, „Молитва Југословена“ (мешовити збор), Смоленски, „Осана“ (мушки збор), Даворин Јенко, „Нек види душман“ (мушки збор), К. Адамић, „Кад млидијах ум-

рће Јовић, Владимир Јовановић, Драгољуб Николић, Петар Цонић, Богиша Поповић и Нада Божић. На првој седници Управног одбора, после скупштине, за архивара је био изабран Ђорђе Јовић. Заменик заставника био је Стеван Ранчић. За потпредседника Управног одбора изабран је Милорад Краинчанић, благајника Стеван Бајић, заставника Сретен Кулашевић, за чланове: Радивоје Ћукаловић, Ђорђе Јовић, Владимир Јовановић, Драгољуб Николић, Петар Цонић, Богиша Поповић и Нада Божић. На првој седници Управног одбора, после скупштине, за архивара је био изабран Ђорђе Јовић. Заменик заставника био је Стеван Ранчић.

рети“(мешовити збор), Влада Ђорђевић, „Била једном ружа једна“(мушки збор), Емил Адамић, „Откада ми фрула не звони“(мушки збор), Иван Зајц, „Песма славља из опере „Пан Твардовски“(женски збор), Стеван Бинички, „Што ми је мило и драго“ (мешовити збор), Јосип Ш. Славенски, „Град градиле“ (мешовити збор), Јосип Маринковић, „Песма срцу“(мушки збор), Матеј Хубад, „Гор чез језеро“ (мешовити збор) и „Шкрјанчек поје жврголи“ (мешовити збор), Виктор Парма, „Хајд играј“(женски збор), Емил Адамић, „Луципетар бан“ (мушки збор), Василије Мирк, „Коло“ (мушки збор) и Иван Зајц, „За краља и дом“ (мушки збор). Програм је штампао Штампарски завод „Млади покрет“ Лесковац. Концерт је успешно одржан у такозваном парку „Ваздушна бања“.

За помоћ у раду Дружине јављали су се и нови утемељивачи, добротвори и велики утемељивачи. То су Жика Цветковић, утемељивач, добротвор Милева Нешић и велики добротвори Костадин и Јелена Илић-Мумџијски, којима су дате дипломе. Међутим, крајем лета хоровођа Вигеле најавио је одлазак са те дужности, као и жељу да буде премештен из Власотинца. И поред тога, прихватио је да настави са увежбавањем утврђеног програма до избора новог хоровође.

Средином новембра 1934. године дошло је до нових компликација. Наиме, због разних дуговања, одлуком Општинског суда, затворен је Народни дом. И Дружина је за коришћење просторија Дома дуговала 6.000 динара. Због тога је, на предлог хоровође Вигелеа, донета одлука да се до решавања спора пробе одржавају у Грађанској школи бесплатно. Како се приближавао крај године, убрзане су припреме за обележавање прве дружинске славе 23. децембра. Купљен је колач и припремљено је остало послужење, а резање колача обављено је у Основној школи. Свештеник је обавио обред бесплатно.

Почетком 1935. године Дружина није могла да достави Средишњем одбору за народно просвећивање Вардарске бановине свој програм рада јер се још увек није знало да ли ће у тој години имати хоровођу. То, међутим, није утицало на реализовање раније утврђеног програма. Тако је успешно одржан концерт на други дан Божића у хотелу „Палас“, а забава је настављена уз музику самог хотела. А дочек православне Нове године 1935. организован је у хотелу „Солун“.

Средином јануара 1935. године Дружина „Његош“ суочила се са већ најављеном оставком хоровође Ферда Вигелеа. Видно погођени овим гестом, чланови Управног и Надзорног одбора донели су одлуку да најпре председник, а ако он не успе, колективно оду код хоровође и замоле га да остане на тој дужности, јер је врло квалитетно и успешно водио Дружину. После разговора са председником Благојем Манићем, Фердо Вигеле је пристао да повуче оставку, али је у писму Дружини навео 28 услова у којима је, између осталог, захтевао да се строго поштује дисциплина при долажењу на часове певања и да понашање за време пробе буде пристојно, да се забрани пушење, да просторија за

пробе буде стално загрејана, да чланови чувају нотни материјал, а да за нотни материјал одговара архивар, да се приликом присуствовања пробама чланови уписују у свеску. Посебно је захтевао да се сваки члан брине о моралном и материјалном стању у Дружини, да се не прави подела на богате и сиромашне и млађе и старије чланове. На јавним приредбама, сахранама, парастосима треба да влада савршена дисциплина, а сви се морају безусловно покоравати одлукама Управног одбора. Хоровођа је захтевао да му се одобри удаљавање недисциплинованог члана са часа пробе или стално удаљавање из Дружине. Седнице Управног одбора убудуће не би смеле да се одржавају после часова певања. Вигеле је тражио и да се ови захтеви прочитају на скупштини, а чланови који се са њима слажу да их потпишу. Затим је, уколико му се прихвате захтеви, предложио програм будућег концерта, као и увежбавање литургије за мешовити и опела за мушки хор. Пробе би се одржавале за сваки глас два пута недељно. На крају је Управном одбору предложио да се ураде нова дружинска Правила, да се обезбеди гостовање једног квалитетног певачког друштва из Лесковца како би Дружина „Његош„ могла да узврати гостовање, а затим да се организује и турнеја. На јавним наступима чланови Дружине морају носити дружинске значке, а бивши чланови не могу се појављивати као домаћини већ само као гости.

Сви захтеви хоровође Вигелеа су били прихваћени, па је донета одлука да он настави са радом и да се, до преласка у Народни дом, пробе и даље одржавају у Основној школи. Међутим, већ крајем јануара 1935. године Фердо Вигеле, наставник Грађанске школе, добио је премештај из Власотинца, тако да је питање хоровође поново постало актуелно. Он је прихватио да за почетак марта, док још борави у Власотинцу, припреми концерт и да се уобичајени рад у Дружини настави. У међувремену, скинута је забрана употребе просторија Народног дома и уклоњене су страже, па се Дружина вратила у своје просторије.

О раду Ферда Вигелеа на седници Управног одбора изречене су похвале и најбоље оцене, а 24. фебруара 1935. године поводом његовог одласка приређен је банкет у хотелу „Српски краљ“. Након тога, почетком марта, врло успешно је изведен концерт у хотелу „Палас“. Интересантно је да и поред тога што Вигеле напушта дужност хоровође, Дружина није опраштала недолично понашање својих чланова на пробама. Тако је са пробе удаљен Миливоје Ћукаловић и постављен му је услов да може да се врати само ако се јавно на скупштини извини хоровођи. После одласка Ферда Вигелеа, годишња скупштина Дружине одржана је крајем марта 1935. године. За председника је поново изабран Благоје Манић, а за секретара Радомир Ћукаловић.[8]

8 За потпредседника Управног одбора изабран је Жика Аранђеловић, за чланове: Радомир Ћукаловић, Владимир Јовановић, Стеван Бајић, Драгутин Цонић, Света Ђорђевић, Синиша Тотошковић, Стеван Ранчић и Перса Димитријевић. Стеван Бајић је био благајник, архивар Синиша Тотошковић, заставник Стеван Ранчић, а његов

Вигеле је изабран за почасног члана. Иако је скупштина донела одлуку да хоровођа буде Синиша Тотошковић, то се није реализовало. Зато је питање хоровође и даље било отворено. Средином маја у листу „Ћирило и Методије" расписан је оглас за хоровођу, набављене су и књиге „Споменица", „Читуља" и „Прозивник", а штампарија „Покрет" укоричила је партитуре. Међутим, сви покушаји да се питање хоровође реши нису успели тако да се до краја ове године активност Дружине није могла одвијати. Но, и поред тога, обележена је слава 23. децембра 1935. године. А после договора са свим члановима одлучено је да се забава поводом дочека православне Нове године 13. јануара 1936. године одржи заједно са спортским клубом „Власина". А оно што је Дружина могла сама да организује без хоровође је парастос за умрле и погинуле чланове, који је одржан 8. марта 1936. године. Како је по закључку претходне скупштине требало урадити нова Правила, она су била и припремљена, а требало је да их усвоји ванредна скупштина. Пошто се, међутим, приближило време одржавања редовне скупштине, одлучено је да се то уради том приликом. У настојању да што пре обезбеди хоровођу, Дружина се обратила народном посланику Душану Милошевићу да уз помоћ Министарства просвете нађе неко лице које би могло да обавља ову дужност.

Редовна годишња скупштина одржана је средином марта 1936. године. Како је било устаљено да утемељивачи, добротвори и велики добротвори редовно уплаћују своје прилоге, Скупштина је одлучила да се из Споменице бришу као добротвори Миливоје Пешкић и Ђорђе Шушулић, јер нису уплатили улог и да се пониште дипломе Божидару Даскаловићу, Јовану Маринковићу и Зарију Динкићу, јер нису провели ни годину дана у Дружини. Истовремено је уписано десет нових чланова утемељивача.[9]

Скоро три месеца је трајало настојање да се пронађе хоровођа, а био је расписан и конкурс у „Политици". Представници Дружине боравили су у Београду, где су преко Душана Михајловића, народног посланика, дошли у контакт са Владимиром Курагином, професором музике из Сремских Карловаца. Како није био у државној служби, он је прихва-

заменик Драгутин Ристић. У Надзорни одбор изабрани су: Воја Аранђеловић, Милан Мршић, Витомир Ђокић, Миливоје Ђукаловић и Ђорђе Шушулић.

9 За председника Управног одбора изабран је поново Благоје Манић, потпредседника и заменика хоровође Драгутин Цонић, секретара Радомир Ђукаловић, благајника Стеван Бајић, заставника Стеван Ранчић. За чланове Управног Одбора: Петар Цонић, Светислав Ђорђевић, Синиша Краинчанић, Миле Живковић и Владица Јовановић. Надзорни одбор су чинили Воја Аранђеловић, Ратко Даскаловић, Светозар Ђорђевић, Ђорђе Шушулић, Драгољуб Николић и С. Митић. На овој скупштини донета је и одлука да се у Споменицу упишу Бора Станковић, Благоје Ђокић, Влада Поп Илић и Влајко Такић, који су приликом куповине пианина из Београда 1932. године дали своје прилоге. Пошто су испунили услове прилозима, за утемељиваче су уписани: Бора Станковић, Влада Поп Илић, Влајко Такић и Благоје Ђокић, Гаврило и Васко Валчић.

тио да дође у Власотинце, под условом да му Дружина обезбеди стан и плату од 500 динара, док се не реши питање његовог сталног запослења. Почетком јуна 1936. године, на збору чланова Дружине, представљен је нови хоровођа који се захвалио на ангажовању и одмах је договорено да часови певања буду одржавани, за теноре, понедељком и средом, басове, уторком и петком и, сопран и алт, четвртком. Истовремено је и настављено уписивање добротвора и великих добротвора. Тако је генерал у пензији Глигорије Јовановић дао 500 динара за упис његовог оца Ставре за великог добротвора. За редовне чланове примљени су Божа Станковић, Петар Јовић, Ђорђе Симоновић и Душанка Јовановић. За добротворе су уписани Драгољуб Станковић и Миодраг Бајићевић.

Први концерт нови хоровођа припремио је за 9. август 1936. године, и то у сали Народног дома, за који је штампано 250 позивница, а учествовала је и музичка секција спортског клуба „Власина". Концерт је оцењен као врло успешан, а од прихода је део суме исплаћен хоровођи. Међутим, ускоро су се ствари искомпликовале. Наиме, Курагин није добио стално запослење у Грађанској школи, већ хонорарно, па је захтевао од Дружине да му повећа плату, како би могао пристојно да живи. Како Дружина није то могла да испуни, он се одселио у Лесковац и предложио да два или три пута долази у Власотинце за одржавање проба, што је у почетку Дружина и прихватила. Но, на томе се није завршило. Како су уследили нови захтеви Курагина, Управни и Надзорни одбори су, средином 1937. године, оценили да се ради о његовој намери да напусти Власотинце, па те услове нису прихватили. Истовремено су исказали и незадовољство дотадашњим радом. Тако је престало ангажовање Курагина у Дружини. О његовим лошим особинама у међувремену су добијена и мишљења Певачког друштва из Вршца „Не дајмо се", Дубровачког Певачког друштва „Слога" и Шабачког певачког друштва „Занатлија". О свему је обавештена редовна годишња скупштина, 14. марта 1937. године, када је донела одлуку да питање хоровође реши нова управа.[10]

Скупштина је одлучила да се за велике добротворе упишу: Јелисавета Цонић, Христа Мирковић, Ставра Јовановић и Живојин Аранђеловић. За добротворе: Мирослав Бојковић, Драгољуб Станковић, Драги Куцуловић и Сретен Пешић. За утемељиваче: Ђорђе Петровић, Влади-

10 За почасног председника Управног одбора изабран је Благоје Манић, за председника Јован Јовић, школски надзорник у пензији, потпредседника Миливоје Ђукаловић, благајника Стеван Бајић, заменика благајника Миодраг Живковић, за секретара Радомир Ђукаловић, архивара Зора Јовић, а његовог заменика Љубомир Ишљамовић, заставника Драгутин Пешић, а за чланове Управног одбора: Петар Цонић, Радомир Ђукаловић, Владимир Јовановић, Ђорђе Шушулић, Витомир Ђокић, Драгутин Пешић, Љубомир Ишљамовић, Зора Јовић, и Лепосава, Здравковић. У Надзорни одбор изабрани су: Светомир Грујић, председник, Драгољуб Динкић, Божа Станковић, Синиша Митић и Рад. Тодоровић.

мир Нешић, Никола Николић, Трајко Куцуловић, Велисава Куцуловић, Синиша Куцуловић и Марија Димитријевић.

Како се 1937. године обележавала четрдесета годишњица постојања Дружине „Његош", донета је одлука да се приступи Југословенском савезу певачких друштава, да се на месец дана позову Фердо Вигеле и Душана Он. Поповић, као да и стари чланови учествују у прослави. Такође, предложено је да се замоли краљ Петар II за покровитеља прославе. За почасног председника изабран је Благоје Манић, а за председника Јован Јовић, школски надзорник у пензији. За почасне чланове изабрани су Драгутин Сташевић, министар просвете Краљевине Југославије, и Драгутин Цонић, потпредседник Дружине.

Нова управа Дружине је исплатила све обавезе према Курагину и донела одлуку да се он хонорарно ангажује за два часа недељно за даље одржавање проба до коначног решења питања новог хоровође.

ИЗВОР: Записници Власотиначке певачке дружине „Његош" 1929. до 4. маја 1937. године, Историјски архив Лесковац, Фонд Певачке дружине.

Summary

Zivan Stojkovic

SINGING SOCIETY "NJEGOS" FROM VLASOTINCE 1929 - MAY 1937.

In this study, the work of the Singing Society "Njegos" in Vlasotince has been elaborated in the period from 1929 to May of 1937, on the basis of records from the meetings of Society and information from the Historical Archive in Leskovac.

Singing Society Fund

The first director of a choir in the mentioned period was Dragomir Brkic, but in August 1931, a competition to fill the position of a director was announced. Soon after, a contract was signed with Mirko Racic, a court clerk who was musically educated, but he performed this duty only till the end of a year, so Djordje Ilic, once again temporarily, came to his position. Finally, at the beginning of September 1932, Ferdo Vigele took over the position of a director of a choir. He was brought to Vlasotince from Erdevik and he performed that duty till 1935. After him the Society didn't have a director, until the beginning of 1936. when Vladimir Kuragin was appointed. Unfortunately, his engagement didn't last long.

The Singing Society "Njegos" was performing concerts and was making parties on occasion of some more important religion and public holidays. The Society supported itself from donations given by founders, benefactors, honorary members and others, as well as by charging the tickets for the performances.

UDK 332.26. 025.87] „1948“

Драгиша Костић

ПОДРЖАВЉЕЊЕ КАПИТАЛА ПРИВАТНОГ СЕКТОРА ТРГОВИНЕ 1948. ГОДИНЕ

Пажљивијим ишчитавањем извора насталих у раду судова, шкртих у свом правничком речнику, и покушајем да се разуме садржај увиђа се њихова вишеслојност и језгровитост. То произилази из догађаја који су претходили настајању ове документације, која, узета као целина, представља њихов сажет резултат. Наизглед, експропријацију приватног власништва у Југославији „народна власт“ је легално примењивала зарад благостања целог друштва, а радило се о покушају „прављења историје“ у привредној сфери и покушају стабилизације и успостављање контроле тоталитарне власти у свим привредним гранама. Зато је и документација о конфискацији имовине приватних трговаца 1948. године врло интересантна за проучавање историје државе и права, за област привредног законодавства, као и уопште за нашу новију историју.

Реч је о друштвено - економским променама у Југославији 1947. и 1948. године и њиховом утицају на правну сигурност становништва. У нашој историографији ово је једна од тема која није обрађена у свим сегментима, а врло је битна за функционисање нове државе, за потпунију слику власти у овом периоду. Вероватно због значајнијих догађаја, као што су Закон о национализацији, напад Информбироа и формирање Сељачких радних задруга, конфискацијама капитала трговачког сектора 1948. године није посвећено довољно пажње. Ако се неко од истраживача и дотакао ове теме, то је било појединачно, у оквиру национализације индустријских предузећа и велетрговине, занемарујући чињеницу да је овај социјални слој, поред сељаштва, био најбројнији и имао је највећу материјалну базу. Како се ради о продубљивању револуционарног законодавства и на ове друштвене слојеве, означене за „главне носиоце капиталистичких тенденција на селу и у граду“, то је и периодизација условљена овом специфичношћу.

Навешћемо нека дела Бранка Петрановића која се дотичу ове теме: „Политичке и правне прилике за време привремене владе ДФЈ“ (Беог-

рад, 1964), „Политичка и економска основа Народне власти у Југославији за време обнове“ (Београд, 1969), затим „Историја Југославије 1918-1988“ (књ. 3, Београд, 1988), „Југословенско искуство српске националне интеграције“ (Београд, 1993) и „Југославија, велике силе и балканске земље 1945-1948 - искуство народне демократије као партијске државе“ (са Савом Даутовићем, Београд, 1994). У тим делима није обрађена разлика у конфискацијама непосредно после рата и конфискацијама које су предмет нашег истраживања, и примећује се еволуција Петрановићевог става према „шпекулацијама“, од негативних последица по тржиште и „ирегуларних услова“ који је стварају, до отвореног кршења људских и грађанских права. Момчило Митровић у делу „Друштвено-економске промене и организација управљања привредом 1944-1952“ (Београд, 1988) веома мало посвећује пажњу конфискацијама 1948. године, а највише Закону о национализацији којим су подржављени остатак индустрије и велетрговина. Истакао бих дело др Марије Обрадовић „Народна демократија у Југославији 1945-1952“ (Београд, 1995) у којем је на документован начин анализиран однос донетих норми и њиховог практичног спровођења на макроекономском плану. Међутим, вероватно због недостатка радова или студија, у овом делу нису заступљени извори који нам говоре о спровођењу и примени одлука и директива највиших органа Партије и власти у разним срединама и утицај на поједине друштвене слојеве. Донекле је ову тему дотакла у свом ранијем раду „Кривичноправни систем и грађанска права у Југославији (1945-1952)“, али са другим предметом истраживања, тако да је конфискацијама имовине приватних трговаца 1948. године и слободније примене Закона о недопуштеној трговини, недопуштеној шпекулацији и привредној саботажи дала мало простора, а највише кршењу грађанских и људских права приликом формирања сељачких радних задруга. Полазна тачка у овом раду, поред пресуда које се налазе у лесковачком катастру, био је коментар „Закона о недопуштеној шпекулацији и привредној саботажи“ где је истакнут његов социјални значај и који: „... по томе заслужује много пре економску анализу него коментар кроз техничку правну призму“.[1] Ова констатација послужиће и нама као добар увод, а остала дела и радови биће наведени у напоменама.

Опстанак приватне трговине на мало, непосредно после рата, није долазио у питање јер је била основни снабдевач и регулатор тржишта у време несташице основних прехрамбених артикала и опште беспарице. Иако ју је оптуживала за шпекулацију и криминал, вођство КПЈ је ипак било свесно њене функције.[2] (О томе више у „Политичке и правне

1 Др Милан Бартош, *„Закон о сузбијању шпекулације и саботаже“*, Архив за правне и друштвене науке, 1-2, Београд, 1945.

2 Појам „шпекулација“ у социјалистичкој реторици није тачно дефинисан али је у суштини увек значио радњу која није у складу са законом. Међутим, знало се и за другу страну овог појма, што видимо из назива Закона о недопуштеној трговини, недопуштеној шпекулацији и привредној саботажи, јер ако је постојала недопуште-

прилике за време привремене владе ДФЈ", Бранко Петрановић, Београд, 1964). Тако се и догодило да је осим појединачних кажњавања по Закону о шпекулацији, недозвољеној трговини и привредној саботажи, приватна трговина на мало учествовала у промету робе 1945. године са 85%, 1946. са 48% и 1947. са 12%.[3] Овај постотак говори нам само о бављењу трговином као послом, а не и о приватном капиталу, јер су 1948. године приватни трговачки локали као део капитала још увек чинили 45,55% од укупног броја радњи у земљи.[4] Можемо закључити да, иако систематски потискивана разним административно економским мерама (порез, ревизије дозвола за рад, административно кажњавање због шпекулације, несташице робе, немогућност слободног формирања цена, инфлација), приватној трговини на мало остајале су некретнине, а некима и роба, као и новчана средства у динарима, страној валути, затим злато и друге драгоцености, оно што су током предратног периода зарадили или током више генерација стекли бавећи се овим послом.

С друге стране, изградња социјалистичког друштва претпостављала је и револуционарне промене својинских односа, а тај процес није могао бити радикално завршен непосредно у време обнове ратом опустошене земље већ у фазама, „према процени о сазрелости услова". Потребно је разумети ову кованицу која је у социјалистичкој тактици и речнику значила доказ објективних кретања у друштву, привреди и политици и на тај начин давала илузију научног карактера и законитости револуционарних мера државних органа. Међутим, у већини случајева значила је принуду власти у било које време и зато из „процене сазрелости услова" веома јасно огледају се мотиви народне власти приликом доношења важних одлука.

Да ли су услови за укидање и оних 12% учешћа приватне трговине у промету сазрели 1948. године и зашто? Како је реч о трговини, навешћемо део реферата министра трговине и снабдевања ФНРЈ Јакова Блажевића у Народној скупштини. У реферату је истакао борбу против по-

на шпекулација, шта би било допуштена шпекулација? Она вуче корене из предратног периода где је термин шпекулација био један од елемената трговине, односно означавао је тежњу за добити, што је био основни циљ трговине, те је и у називу трговачких радњи истицано „Шпекулативна радња..." или „Шпекулантска". Као такав, термин је прецизно дефинисан у уџбенику „Основи трговачког права" (Спасоје Радојичић, Београд 1919). У нашем случају, односно у периоду који описујемо, допуштена шпекулација била би свака тежња или свака добит коју је држава контролисала. Уопште, у новом друштву тежња за добити била је непотребна, непожељна, а како ћемо видети и - кажњива, имала је класну конотацију, а временом је постала синоним за било коју недозвољену радњу. Осим тога, шпекуланти су постајали сви који су имали „нездрава схватања" - односно тежњу за зарадом. И у самом закону појам „прекомерна имовинска корист", везан за шпекулацију, није био тачно дефинисан и зависио је од процене власти.

3 Говор министра трговине и снабдевања ФНРЈ Јакова Блажевића на 5. редовном заседању Народне скупштине ФНРЈ, Борба, 25. 4. 1948.

4 Марија Обрадовић, Народна демократија у Југославији 1945-1952, Београд, 1995, стр. 60.

јаве шпекулације у остацима капиталистичке трговине, као и онемогућавање рестаурације капиталистичко-експлоататорских елемената у трговини, нагласивши да: „Услови и потребе за то постоје јер је битно за испуњење петогодишњег плана у коме је стандард радника и становништва на првом месту. Сам развој државне трговачке мреже (...) нужно тражи ликвидирање већ данас бескорисног и непотребног учешћа већег дела приватног сектора у нашој трговини."[5] Пажљиво ишчитавање ове изјаве намеће низ питања, као што су: Зашто је развој државне трговачке мреже нужно тражио „ликвидирање" опасности за испуњење петогодишњег плана и за стандард радника и која је то опасност? Који су циљ и начин борбе против појаве шпекулације и циљ и начин онемогућавања рестаурације приватне трговине?

Наиме, борба за стандард, као основни циљ Петогодишњег плана, у пракси је подразумевала високе цене индустријских производа и откупљивање пољопривредних производа од стране државног сектора трговине по ценама далеко испод праве вредности, односно да сви у држави морају да „стегну каишеве" да би у будућности боље живели. Намера је била да се на брзу руку, на уштрб стандарда становништва, оствари акумулација неопходна остваривању Првог петогодишњег плана развитка народне привреде.[6] С друге стране, материјална база његовог спровођења била је пољопривредна производња, односно максимално извлачење средстава од сељаштва као најмасовнијег дела становништва помоћу откупа и система цена, што је захтевало његово контролисање, а самим тим и „чврсто регулисање потрошње" и контролисање односа потрошње и акумулације и њеног преливања из пољопривреде у индустрију.[7] Потпуна контрола могла се остварити само затварањем пута трговине и размене између сељаштва и приватних трговаца и проширењем државног и задружног сектора трговине, што ће значити нужно „ликвидирање" приватног сектора. Важност овладавања трговином и системом цена била је толика да је и у Резолуцији Петог конгреса КПЈ као један од основних задатака постављено „проширење и темељито организационо учвршћење социјалистичког сектора привреде, нарочито у трговини, даље ограничавање и потискивање капиталистичких елемената на селу и ликвидација капиталистичких елемената у граду".[8]

5 Борба, 25. 4. 1948.

6 Никола Чобељић, *„Наш досадашњи привредни развој"*: у Економска политика ФНРЈ II, Београд, 1958; Марија Обрадовић, Народна демократија у Југославији 1945-1952, Београд, 1995; и Предраг Марковић, *„Идеологија стандарда југословенског режима 1948 - 1965"*, Токови историје 1-2, Институт за новију историју Србије, 1996.

7 Никола Чобељић, Политика и методи привредног развоја Југославије 1947-1956, Београд, 1959; и *„Наш досадашњи привредни развој"*: у Економска политика ФНРЈ II, Београд, 1958.

8 *„Резолуција Петог конгреса КПЈ"* у: Народна држава 8-9, Београд, 1948.

У том смислу, нове економске мере државних органа добијале су историјски значај у даљем развоју привреде, као што је увођење новог система трговине - важне карике у извршењу задатака Петогодишњег плана.[9] Систем двојних цена пољопривредних и индустријских производа (у слободној продаји и по везаним ценама) који је промовисан крајем 1947. године, по изјави Душана Вуковића, помоћника председника Привредног савета, „дају могућност да шпекуланти покупују сву робу, да би је касније продавали по далеко већим ценама и зато (...) разни шпекуланти и препродавци могу много штете нанети потрошачима у селу и у граду, ако се не заоштри борба против њих."[10] У овој изјави врло јасно је одређен субјекат напада, а то није више само остатак приватне трговине већ „шпекуланти и препродавци", односно они који су имали услова да одрже позиције у фаворизовању државног сектора трговине, а објекат напада били би њихови капитали као средство одржавања тих позиција. Ту намеру народне власти јасније осветљавају следеће изјаве: Едвард Кардељ у Народној скупштини: „Ми смо, ... читавим низом мера које је донела наша влада, силно ослабили изворе капиталистичке шпекулације у области трговине...".[11] Што значи да су мере Владе биле усмерене на слабљење материјалних извора трговине, односно капитала који се употребљавао за трговину. То је недвосмислено изречено у извештају Савезне планске комисије о извршењу Првог петогодишњег привредног плана за прво полугодиште 1948. године, у коме се истиче: „... Партија и Влада донеле су и остварили читав низ мера од одлучујуће важности за изградњу социјализма у нашој земљи: потпуна национализација индустрије, развијање земљорадничког задругарства, ликвидација приватне и развијање социјалистичке-државне и задружне трговине. (...) Ликвидација капиталистичких елемената напредовала је нарочито у граду, где је овима готово потпуно разбијена материјална база."[12] Нема сумње да је циљ „борбе против шпекулације" био целокупни приватни капитал у трговини који су највише чиниле некретнине, односно радње на најповољнијим позицијама за обављање трговине, а које су 1948. године чиниле 45,55% свих радњи у земљи. Из овог циља „борбе против шпекулације" наслућује се начин који је веома проницљиво и практично осмишљен.

Самим увођењем система трговине по двојним ценама на тржишту се осетио мањак и скупоћа артикала, за шта је народна власт окривила „шпекуланте". Поред тога, услед затварања радњи или одузимањем дозвола за рад због административних прекршаја само, 12% промета на мало одвијао се преко приватне трговачке мреже. Зато је требало

9 Ломпар Душан, *„О новом систему трговине"* у: Народна држава 1-2, Београд, 1948.
10 Борба, 18. 11. 1947.
11 Едвард Кардељ, *„Борба за извршење првог Петогодишњег плана (говор одржан у Народној скупштини 25. априла 1948. године)"* у: Народна држава 4-5, Београд, 1948, стр.14.
12 Борба, 10. 7. 1948.

створити један оквир у коме би широко тумачење појмова недозвољене трговине и шпекулације као недозвољених радњи резултирало жељеним ефектом - одузимањем и подржављењем приватног трговачког капитала.

Чланови Закона о сузбијању недопуштене трговине, недопуштене шпекулације и привредне саботаже[13] извор су предузетих мера органа државне управе против приватне трговачке мреже. У чл. 1 као дело недопуштене трговине сматра се свака привредна делатност противна постојећим прописима којима се регулише трговина, а у чл. 3 као дело недопуштене шпекулације сматра се свака привредна делатност која има за циљ да се нагомилавањем или препродајом животних намирница или предмета масовне потрошње постигне несразмерна имовинска корист. У суштини, овај члан, као и цео Закон, био је веома рестриктиван и у зависности од тумачења „несразмерне имовинске користи" практично је ограничавао слободну трговину. Било како, из овога се јасно види да су виши органи државне управе имали широку лепезу и одрешене руке у доношењу разних закона, уредби, наредби, упутстава, указа и решења из привредне области, како би ускратили или онемогућили сваки покушај бављења приватном трговином. Навешћемо неке од ових „мера" које непосредно или посредно онемогућавају бављење приватном трговином и за које тадашњи званичници нису ни крили од јавности да су усмерене на њено укидање.

Упутство за примену наредбе о трговачким радњама овлашћеним на продају индустријских производа и предмета исхране по нижим јединственим ценама које је потписао министар трговине и снабдевања Јаков Блажевић. Наредбом је прописано да индустријске артикле који се налазе у слободној продаји могу продавати по вишим јединственим ценама (комерцијалним) само сресни магацини, углавном државни сектор трговине. Према истој наредби, приватне трговачке радње могу продавати индустријску робу само по нижим јединственим ценама, чак и ону индустријску робу коју имају на складишту, а којој је Решењем о вишим јединственим ценама индустријских производа у слободној продаји одређена виша јединствена.[14]

Уредба о трговању пољопривредним производима у приватној трговини предвиђа да се сва приватна лица која имају дозволу за обављање трговачке радње пољопривредним производима или пиљарске радње могу бавити трговином пољопривредним производима само на основу нарочитог одобрења Среског Извршног одбора или Градског

13 Први текст овог Закона објављен је под називом: Закон о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже (*Службени лист ДФЈ*, бр. 26, 26. 4. 1945), а под новим називом, „Закон о сузбијању недозвољене трговине, недопуштене шпекулације и привредне саботаже" и измењеним текстом, проглашен је Указом Президијума Народне скупштине ФНРЈ крајем 1946. године. (*Службени лист ФНРЈ*, бр. 56, 12.7.1946.)

14 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 19, 6. 3. 1948.

Извршног одбора. Приватне трговачке радње не могу се бавити трговином на велико. Ако обављају трговину ван среза, морају се пријављивати дотичним срезовима и др. одредбе, чије кршење је оквалификовано као прекршај, а кажњавање је препуштено среским и градским извршним одборима. У року од 8 дана по ступању на снагу ове уредбе трговци су били дужни да траже одобрења од надлежних среских и градских извршних одбора. Уколико не поднесу молбе, не могу се бавити трговином овим производима. Уз молбу, требало је приложити и доказ о плаћеном порезу.[15]

По Уредби о продаји пољопривредних производа те производе по везаним ценама могу куповати од земљорадника и сељачких радних задруга само земљорадничке набавно-продајне задруге, срески задружни пословни савези, државна откупна предузећа, као и друга државна предузећа која добијају за то нарочито овлашћење. Индустријске артикле продају земљорадницима по прописима ове одредбе земљорадничке набавно-продајне задруге и њихови срески пословни савези.[16] Овим мерама није потребан нарочити коментар, јер директно говоре о ограничавању приватне трговине. Следеће мере само наводимо: Наредба о слободној продаји индустријских производа по вишим јединственим ценама,[17] Наредба о државним (везаним) ценама пољопривредних производа[18] и Наредба о трговинским радњама овлашћеним за продају индустријских производа и предмета исхране по нижим јединственим ценама,[19] Упутство Министарства финансија за извршење Уредбе о порезу на промет производа[20] (на 14 страница у 38 чланова), Наредба Министарства финансија о роковима уплате пореза на промет производа.[21]

Од свих ових мера најинтересантнија је Уредба Владе ФНРЈ коју је потписао министар правосуђа Фране Фрол о контроли промета непокретностима, која непосредно потврђује мотиве и циљеве народне власти. По овој уредби, одобрења за пренос непокретности издају срески и градски извршни одбори, а у чл. 3 стоји да не могу издати одобрење ако је промет непокретности у шпекулативне сврхе и друге недозвољене потребе. На овај начин, дата је могућност извршним одборима произвољног тумачења „шпекулативних сврха и других недозвољених потреба" и селективног издавања одобрења за пренос према потребама народне власти. Тако је Влада ФНРЈ већ ставила руку на приватни капитал, а и овако широку могућност да се спречи пренос некретнина

15 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 12, 10. 2. 1948.
16 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 12, 11. 2. 1948.
17 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 12, 10. 2. 1948.
18 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 12, 10. 2. 1948.
19 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 12, 10. 2. 1948.
20 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 1, 3. 1. 1948.
21 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 32, 21. 4. 1948.

Влада је проширила одредбом да ближим прописима за извршење ове уредбе контролише у потпуности промет непокретностима.[22]

Кулминација свих мера било је Указ Президијума Народне скупштине ФНРЈ којим проглашава Основни закон о приватним трговачким радњама.[23] У њему се каже да приватне трговачке радње стоје под надзором надлежних трговинских органа, забрањено је постојање приватних трговачкх радњи на велико, дозволу за обављање приватних трговачких радњи издаје извршни одбор среског односно градског НО, ако приватни трговац испуњава прописане услове и ако је у складу са планом трговачке мреже среског и градског извршног одбора. За издавање дозвола прописано је више услова, од којих истичемо онај да је приватни трговац извршио пореску обавезу и да је пословно способан. Дозвола се издаје само за једну трговачку струку. Трговачка радња може отпочети пословање тек по упису у регистар приватних трговачких радњи који води окружни суд. Трговачка радња престаје са радом одузимањем дозволе и због неиспуњавања прописаних санитарних правила и хигијенских услова. Осим широког тумачења неиспуњавања услова, дозволе неће моћи да добију ни они трговци чији локали нису у складу са планом трговачке мреже. Поред тога, остављено је да се издавање дозволе и услови по којима ће се издавати буду ближе објашњени одредбама и прописима народне републике.

На основу овог закона, прецизније на основу члана 20 и 21 и ревизије трговачких радњи од стране трговинских инспекција, одузете су дозволе за обављање трговачке радње великом броју трговаца у Лесковцу (њих 50-ак).[24] Решење је донео Извршни одбор Градског народног одбора на основу извештаја трговинске инспекције у коме стоји да су: „... обављали радње противно друштвеним циљевима трговине....“ Даље, повереник трговине и снабдевања ГНО-а, на основу Упутства Министарства трговине и снабдевања НРС, од 13. маја 1948. године, предложио је да се одреди комисија која ће на темељу Основног закона о приватним трговинским радњама извршити ревизију свих имаоца дозвола за обављање трговачке радње. Извршни одбор је решењем именовао комисију у саставу: Благоје Тошић, повереник трговине и снабдевања ГНО-а, Душан Цонић и Благоје Живковић, директор Градског трговачког предузећа, и у исто време овластио је да може образовати

22 Службени лист ФНРЈ, бр. 24, 24. 3. 1948.

23 Службени лист ФНРЈ, бр. 24, 5. 5. 1948.

24 На основу овог закона, у Београду су народне власти затвориле и преузеле већи број трговачких радњи, а од 1945. до 1948. године ухваћено је и кажњено због шпекулације око 6000 приватних трговаца. Код многих је нађена страна валута. У Нишу је, такође, трговцима „одузето право трговања“, њих 100 је остало без тог права. Уосталом, у свим градовима Југославије током 1948. године вршен је јак притисак на приватне трговце „шпекуланте“, а у листу „Борба“ објављивани су редовно резултати народне власти у серијалу „Борба против шпекулације“ (Борба, 23. 5. 1948)

поткомисије ради што ефикаснијег рада.[25] Како се види, од три члана комисије двојица су - повереник трговине и снабдевања ГНО-а и директор Градског трговачког предузећа, непосредно укључени у израду плана трговачке мреже. Резултат спровођења Упутства Министарства трговине и снабдевања можемо видети из написа у локалном листу „Наша реч", у коме је од стране Градског народног одбора упућен позив бившим сопственицима трговачких радњи којима су услед ревизије одузете дозволе за даље обављање трговачких радњи, да у времену од 3. до 6. јуна 1948. године неизоставно дођу у Планску комисију ГНО ради давања података о промету робе на мало. Навешћемо сва имена трговаца из овог списка.[26]

Аранђеловић Мирко
Стефановић Јелица
Николчић Божидар
Костић Јован
Војводић Драгољуб
Стефановић Чеда
Петковић Воја
Кражић Никола
Даниловић Љубомир
Стојановић Александар*
Петковић Радивоје*
Кулић Петар
Дискић Благоје*
Стојановић Вукашин*
Поп-Коцић Драгутин
Маса Свет. Николића*
Ђикић Чедомир
Стојановић Милорад*
Поповић Петар*
Милчић Глигорије
Ђорђевић Стојан
Стојановић Прока
Прокоповић Антанасије
Митић Душан
Живковић Тодор
Стојановић Трајко
Ристић Ђорђе
Митић Тома*
Илић Тодор
Стојковић Чедомир*
Ставрић Димитрије
Митровић Рада
Јанковић Милорад
Томић Вукадин
Станковић Антанасије
Младеновић Роска
Јовановић Војислав
Тошић Димитрије
Станковић Димитрије
Николић Живојин
Јовановић Светислав
Цветковић Гаврило*
Станојевић Младен
Николић Петар*
Коњић Борисав*
Цекић Благоје*
Стефановић Душан
Костић Божидар*
Биволаревић-Сретковић
Стефановић Мика
Николчић Никола
Коцић Драгољуб
Војиновић Петар
Стоиљковић Костадин
Петковић Душан*
Крстић Радмила
Димитријевић Димитрије
Стојановић Божидар
Петровић Мика
Литрић Видоје*
Дискић Лука
Стојановић Драгољуб *
Поп-Ценић Добросав*
Милошевић Бранко
Ђорђевић Ђорђе
Стојановић Никола
Прокић Благоје
Митић Димитрије
Живковић Душан
Стојановић Тихомир*
Радуловић Душан
Митић Светислав
Ивановић Петар
Стојиљковић Стојан
Савић Душан
Митровић Евгенија
Јанковић Милоје
Тасић Милорад
Стаменковић Војислав
Младеновић Видосава
Јањић Александар
Томић Слободан
Станковић Благоје*
Момчиловић Благоје
Јовановић Дочкић Милан
Трајковић Михајло
Станковић Костадин*
Николић Јован
Карабеговић Радослав
Цветковић Добривоје
Стевановић Јордан
Николић Раде
Костић Алекса
Шашић Јосиф
Николић Стеван*
Костић Драгутин*
Весслиновић Велимир
Стефановић Трајко
Павловић Драгољуб
Кражић Никола
Гроздановић-Стојановић
Стоиљковић Лепосава
Петковић Милан
Кулић Мирослав*
Динић Младен
Стојановић Влајко
Плешаков Кузман
Лукић Синиша*
Додић Милорад*
Стојановић Ђорђе
Поповић Душан*
Милошевић Ђорђе
Ђорђевић Мика*
Стојановић Петар
Прокоповић Александар
Митић Драгољуб
Живковић Лепосава
Стојановић Тодор
Ристић Ђорђе
Митић Тодор
Илић Влада
Стојковић Јосиф
Савић Светислав
Митровић Коста*
Јанковић Милорад
Томић Благоје
Станимировић Даринка
Младеновић Михајло
Јовановић Александар
Тончић Благоје
Станковић Васа*
Недељковић Властимир*
Јовановић Драгољуб
Цакић Димитрије*
Станковић Петар
Николић Мирослав
Кованџић Властимир
Цветковић Ружа
Стевчић - Јовановић
Николић Станислав

25 Историјски архив града Лесковца, фонд ГНО општине Лесковац, књига 87: Записник са седнице Извршног одбора Градског народног одбора у Лесковцу, 26. 5. 1948. године,

26 „Наша реч", бр. 22, 5. 6. 1948.

Овде се у ствари ради о мерама пресије које су систематски уведене не за ограничавање шпекулације већ било каквог рада приватног сектора трговине и умртвљивања његовог капитала. Стварањем ових иррегуларних услова само је отпочела „борба" не против обављања делатности трговине преко које се одвијало 12% промета робе на мало, већ за одузимање капитала који су трговци поседовали у некретнинама, новцу и роби. Како каже Момчило Митровић, многи трговци и занталије одјављивали су своје трговачке радње после доношења Закона о допуни закона о национализацији приватних индустријских предузећа, плашећи се да не дођу под његов удар, међутим, трговци на мало и занатлије одјављивали су радње највише из немогућности да се надаље баве својом делатношћу. Што је још значајније, њиховим невољама ту није био крај.

Многи од трговаца били су затечени, јер су у својим радњама и даље имали робу, многи су имали велике количине динара које су зарадили до тог времена, а како су били у немогућности да стечени новац уложе у даљи обрт настојали су да сачувају свој умртвљени капитал на било који начин и да га ставе у функцију својих потреба и потреба својих породица. Некретнине које су поседовали нису могли да продају, а за стечени новац нису могли ни да купе јер је на снази била уредба Владе ФНРЈ о контроли промета непокретности. Роба која је остала сакривана је, а новцем је куповано злато или друге драгоцености, међутим, у сваком случају, вршен је неки прекршај или кривично дело. С друге стране, одузимање дозвола за рад, било услед одјављивања радње или било каквог прекршаја којих је, захваљујући „мерама", било исувише, само је једна фаза у развлашћивању приватних трговаца, јер тиме они нису били економски погођени, барем не у прво време по одузимању дозвола.

Стварањем оваквог режима за приватну трговину народна власт тражила је подршку и ангажовање ширих слојева становништва преко масовних организација. Лист „Борба" писала је (у циљу бољег снабдевања становништва): „Огромну улогу одиграће масовне организације контролом рада трговачког апарата, сталним указивањем на недостатке који ометају снабдевање и одлучном борбом против шпекуланата, који ће сада тражити нове путеве за обављање штеточинског рада и за ометање социјалистичког сектора трговине у извршењу његових задатака."[27] На оптужбе за авантуризам на економском плану у Резолуцији ИБ-а, Влајко Беговић одговорио је да национализација остатака приватне индустрије и трговине нису преурањене, левичарске законске мере, чије спровођење није било припремљено: „За тај рад формиране су нарочите комисије. Током прошле зиме били су организовани трговачки и угоститељски курсеви који су припремали кадрове за национализована предузећа." Навео је пример Београда где је у току 24 часа би-

27 Борба, 20. 7. 1948.

ло затворено 1170 приватних трговачких радњи, а сутрадан је отпочело нормалан рад 1070 радњи под руководством државе.[28] Једини превид у овој изјави је тај што Закон о допуни Закона о национализацији приватних привредних предузећа није обухватао приватну трговину на мало.

О очитој тенденцији да ће приватни трговци покушати да очувају капитал говори и следећи извор: На предлог повереника за трговину и снабдевање ГНО-а Лесковца, Благоја Тошића, да се комисија за шпекулацију појача, јер ће се појавити случајеви да ће поједини трговци којима су одузете дозволе за даље обављање трговачке радње шпекулисати и даље, ИО је донео и решење да се комисија за шпекулацију појача са: Јованом Дискићем, Милорадом Бојковићем и Живојином Јанковићем.[29] У овом документу јасно се види резултат Основног закона о приватним трговачким радњама (одузимање дозволе за бављење трговином), које последице народна власт очекује од примене ове мере и на који начин се спрема да реагује. Овакву тенденцију, односно стање, забележило је и судство. Приликом претреса предлога општедржавног буџета за 1948. годину, тадашњи јавни тужилац ФНРЈ, др Јосип Хрнчевић, говорио је о раду јавног тужиоца, истакавши: „Док статистика показује сталан, опћи пад криминилатита, дотле са друге стране појавили су се нови облици криминалитета. То су кривична дела против народа и државе, кривична дела против државне и задружне имовине и кривична дела недопуштане шпекулације. Та кривична дела у садашњој фази развитка наше земље и заоштравања класне борбе имају тенденцију пораста. Носиоци овог криминала су пропала буржоазија и разни други противнародни и нерадни елементи."[30] У овој изјави недвосмислено је изречено да су „нови облици криминалитета" резултат заоштравања класне борбе, односно пресије државних органа на остатке класног непријатеља и ширег тумачења криминалне радње.

Када смо већ код судства, један од основних задатака и надлежност народних одбора и пре ове кампање против приватног сектора трговине било је вршење опште контроле и надзора над њим и суделовање у сузбијању „шпекулације" у месту. У том циљу, већ су постојале комисије за њено сузбијање при извршним одборима самих среских и градских народних одбора при којима су постојали и одсеци унутрашњих послова.[31] Формирање комисија при овим органима предвиђао је и Закон о недопуштеној трговини, недопуштеној шпекулацији и привредној саботажи, у члану 16. По том члану, комисије су могле и саме изрицати новчане казне до 1.000 динара и вршити конфискацију предмета

28 Борба, 11. 7. 1948.

29 Историјски архив града Лесковца, фонд ГНО општине Лесковац, књига 87: Записник са седнице Извршног одбора Градског народног одбора у Лесковцу, 26. 5. 1948. године,

30 Борба, 30. 12. 1948.

31 Општи закон о народним одборима, *Службени лист ФНРЈ* 50, 1946.

кривичног дела. Даље, комисије су могле, с обзиром на „злонамерност извршиоца и последице дела", уступити предмет надлежном среском суду, што су оне у преиоду о коме је реч редовно и чиниле.

Репресија као начин владања била је општеприхваћени метод, и то не само од нижих органа власти већ је легализована и од стране државног врха. Говорећи о капиталистичким елементима, „који нам у точак наше социјалистичке изградње стављају штапове", Јосип Броз Тито истакао је да је питање уништења класног непријатеља питање тактике и да се иде поступно у ликвидацију капиталистичких елемената: „Потребно је, да ми створимо услове за добијање жита и пољопривредних производа у довољној мјери и да онемогућимо разним капиталистичким елементима да шпекулишу на штету радног човјека, на штету наших трудбеника. Ми имамо довољно могућности да их постепено у томе спријечимо разним мјерама, а на концу, ако неће другачије ићи, онда знамо и онај крајњи метод. Има двије врсте убјеђивања, другови. Има убјеђивања рјечима, а има и убјеђивања и преко леђа. Ја сам се овдје изразио онако једноставно али ја мислим, да је свако разумио шта то значи...[32]

О кривично-правном систему нове државе постоји доста дела, као што су већ наведена дела Бранка Петрановића и др Марије Обрадовић. Истакао бих само неколико изјава које верно осликавају погледе јавних и политичких радника на право и судство у периоду о коме је реч. Пре свега, коментар о праву др Јосипа Хрнчевића, председника Законодавног одбора Савезног већа: „...и право је класна категорија и оно изражава економске, у крајњој линији продукционе односе тог прелазног периода, оно је и овдје средство у рукама одређене класе односно радног народа, које се остварује путем принуде социјалистичке државе ради заштите економских, политичких и других интереса трудбеника итд."[33] Моша Пијаде на 6. редовном заседању Народне скупштине ФНРЈ, у расправи о општем делу Кривичног законика, био је прецизнији, истакавши да наше кривично законодавство штити од друштвене опасности тј. кривичних дела народну државу: „Јасно је какво је оруђе у класној борби".[34] У овој изјави изједначио је појмове кривичног дела и друштвено опасне радње, чија процена није била строго законски утврђена већ је зависила од „политичког тренутка". У вези с тим, мала је граница или боље рећи није постојала граница између прекршаја и кривичног дела, осим у казненој политици, јер су по тадашњој дефиницији прекршаји „повреде правног поретка утврђеног правним прописима државних органа

32 *„Говор друга Тита на II Конгресу КП Хрватске"* у: Народна држава 12, Београд, 1948.

33 Др Јосип Хрнчевић, *„Петогодишњи план и задаци правника"*, Архив за правне и друштвене науке, 2/1947; и „О класном карактеру наших закона", Архив за правне и друштвене науке 1/1949.

34 Борба, 29. 9. 1948.

ФНРЈ и народних република, за које се због њихове незнатне друштвене опасности прописују административне казне".[35] Имајући у виду променљивост друштвене опасности од „политичког тренутка", прекршај је преко ноћи могао постати кривично дело и обрнуто, што је зависило од процене државних органа и суда.[36]

Најчешћи и најмасовнији облици недозвољене трговине и шпекулације, према пресудама које поседујемо, испољавали су се у скривању и продаји заостале робе, прекорачивању и неистицању цена, трговини страном валутом, драгоценостима и златом. Такви послови у датим околностима, односно од процене друштвено опасне радње и „злонамерност извршиоца", по правилу постајали су кривична дела и имали су свој епилог пред среским судовима. Како је то на примеру изгледало, види се из образложења пресуда оптужених. Наводимо само једно образложење које је карактеристично за све пресуде у овом периоду. Председник већа Окружног суда у Лесковцу, Родољуб Стаменковић, на жалбу Гаврила Цветковића, оптуженог од Среског суда 5. 6. 1948. године, пооштрио је казну оптуженом уз образложење: „У садашњем моменту кривична дела недопуштене шпекулације појављују се као друштвено нарочито опасна, јер падају у периоду борбе за испуњење плана и ометају испуњење истога".[37]

Стварањем ирегуларних услова за обављање приватне трговине народна власт је инстурментима пресије гурала приватне трговце у последњи чин, у црноберзијанство преосталом робом, новцем, златом, страном валутом и другим драгоценостима. Репресија је почињала претресом стана и локала или привођењем лица на основу Решења Отсека унутрашњих послова при ГНО-у у Лесковцу. Занимљиво је да је у том Решењу као разлог за привођење или претрес стана и осталих просторија навођено да је „са поуздане стране дознао" да именовани прикрива робу или да поседује злато и друге драгоцености.

Конкретно, што се Лесковца тиче, већи број трговаца међу собом куповао је и продавао златнике као једину стабилну вредност после рата из већ раније наведених разлога. За њихово откривање и привођење било је довољно ухапсити двојицу - тројицу „дилера" златника и да они приликом саслушања открију коме су све продавали златнике и од кога су куповали.[38] Закон није правио разлику између куповине и продаје, количина није била битна, порекло и време куповине златника,

35 *Основни закон о прекршајима*, Збирка закона ФНРЈ, бр. 19, Београд, 1947.

36 Марија Обрадовић, *„Кривичноправни систем и грађанска права у Југославији (1945-1952)"*, Токови 1/91, Београд, 1991.

37 Историјски архив града Лесковца, Срески суд Лесковац, ванпарнични поступак, конфискације.

38 Нарочито су традиционалне трговачке везе доприносиле откривању путева златника. Тако је у Скопљу ухваћен Димитрије Бојаџијев, трговац анилинском бојом, који је у току 1947. године купио од Божидара Костића из Лесковца 102 златна наполеона и 150 других златника (Борба, 9. 6. 1948).

такође, није било важно, осим ако није у интересу истраге. Битно је да су они били материјални доказ „злонамерности сопственика" и „друштвено опасне радње", слично као и пронађена роба или неистицање цена које су одредили државни органи.

На основу извршеног претреса, прављен је записник, а лице које је руководило претресом и писало записник на суду се појављивало као сведок оптужбе. Лице је привођено и саслушавано, о чему је опет сачињен записник. Истражни притвор трајао је необично дуго (2 - 3 месеца), обично док оптужени не би признао кривицу, и то врло често, ако не и по правилу, саслушавања су пратиле разне тортуре и батине у циљу изнуђивања признања и исказа којим се оптужују и други трговци, чак и за раније почињена дела, када нису биле нарочито друштвено опасне радње. Уосталом, Закон о недозвољеној трговини, недопуштеној шпекулацији и привредној саботажи имао је и повратно дејство, односно важио је и за дела учињена и пре његовог доношења.

Даље радње преузимао је јавни тужилац, који је подизао оптужнице. Сваки покушај не нарочито агилне одбране окривљених судије су негирале испразним фразама о „нарочито друштвено опасним радњама" и „да су оптужени хтели да коче привредни развитак ...земље и то нарочито... када се остварује петогодишњи привредни план и када милионске радне масе у ... земљи учествују у остваривању петогодишњег привредног плана и у изградњи социјализма." На основу таквих фраза, судије су, по хитном поступку, драконским казнама, односно ригорозном применом Закона о казнама и споредним казнама, кажњавали окривљене новчано, казнама друштвено поправног рада, конфискацијом новца, златника, робе и некретнина, забраном бављења трговачким пословима и плаћањем трошкова суда. У већини случајева цео наведени репертоар казни примењиван је појединачно. Жалбе оптужених на пресуде среских судова обично су се завршавале пред судијом окружног суда, као другостепене инстанце, који их је потврђивао или пооштравао, наводећи исте фразе.

На овај начин конфисковане су милионске вредности, што у новцу и златницима, што у роби и некретнинама. Интересантно је да се међу конфискованим златницима налазио известан број античких златника, чија је нумизматичка вредност била велика, а што приликом конфискације није узимано у обзир. У статистици о раду Среског суда у Лесковцу видимо да је само у току 1948. године, до јуна месеца, по Закону о сузбијању недопуштене трговине, шпекулације и привредне саботаже решено 129 кривичних дела.[39] То не значи да их до краја 1948. године није било више.

На тражење Министарства трговине и снабдевања НРС (Управе за трговину), управник за трговину повереништва трговине и снабдевања ГНО-а Лазар Станковић и повереник повереништва трговине и снаб-

39 „Наша реч", 4. 9. 1948.

девања ГНО-а Драги Михајловић послали су 28. 12. 1948. године списак лица којима је исплаћена вредност преузете робе и инвентара приликом ликвидирања приватног сектора трговине. На том списку налазе се имена 71 лица, а укупна вредност преузете робе износи 2.176,572,00 динара и укупна вредност инвентара 149,175,00 динара. Реч је о исплаћеним сумама на основу процене власти, што ће значити да је вредност у сваком случају била већа, док се вредност преко 200.000 динара, према другој уредби, није исплаћивала. У истом акту послат је још један списак лица којима је конфискована роба и инвентар, а вредност је уплаћена Министарству финансија НРС. На том списку налазе се имена 35 лица, а укупна вредност конфисковане робе износи 4.809,277,00 динара и укупна вредност конфискованог инвентара износи 481,055,00 динара.[40]

Што се конфискованих некретнина тиче, односно у највећем броју трговачких и угоститељских радњи, предате су на управљање Градском народном одбору, односно Управи стамбених зграда, који их је, према потреби, даље уступао „Гратпреду" (Градском трговачком предузећу). На тај начин „Гратпред" је до краја 1948. године од 23 продавнице повећао број на 41 продавницу.[41] Будући да су по пресудама конфискације планиране за крај године и почетком 1949, овај број сигурно је повећан. Део некретнина Градски народни одбор задржао је за своје потребе, а шта је са њима даље урађено видимо у документу из 1953. године, по коме је ГНО огласио лицитацију око 40-ак конфискованих зграда. Занимљиво је да су локали и куће продаване опет приватним лицима.[42] И том приликом, без упозорења, оглашене су зграде предвиђене за рушење по новом урбанистичком плану, тако да су поједина лица одустајала од лицитације када су за то случајно чула.

То је била судбина приватног трговачког капитала и са овим догађајима елиминисан је цео друштвени слој из социјалне структуре до краја 1948. године. Остале су само огољене фасаде локала, симболи трговачке моћи и сивило трговачког духа који је Лесковац некада имао. Када имамо на уму да је шпекулант Салко Пајовић из Сарајева осуђен на смрт стрељањем зато што је шпекулисао робом и није плаћао порез на промет за своју књижару у Мостару,[43] онда је јасно да су лесковачки трговци „добро" прошли. Намеће се утисак да је овај чин народне власти био усмерен и против сељаштва које је остало последњи социјални слој у коме су се могли наћи остаци „капиталистичких елемената". Појачан систем откупа исцрпљивао је ионако осиромашено сељаштво.

40 Историјски архив града Лесковца, фонд ГНО општине Лесковац, 1948, кутија 105, фасц. 2: Поверљива акта

41 „Наша реч", 25. 12. 1948.

42 Историјски архив града Лесковца, фонд ГНО општине Лесковац, 1953, кутија 124, фасц. 1.

43 Борба, 15. 8. 1948.

СПИСАК ЛИЦА ОСУЂЕНИХ 1948. ГОДИНЕ[44]

Р. бр.	Презиме, очево име,име, занимање и год. рођ.	Главна казна	гр	Број пресуде	Извор
1.	Андрејевић Илије Трифун Гиланче, овчар, 1902.	после жалбе: 6 мес. са прин. рад.	3.	К-бр. 667/48, ред.бр. 7	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48.
2.	Арсић Танаска Марко из Гњилана, трговац, 1896.	3 године са принуд. радом	4.	К-бр. 701/48, ред.бр. 2	АК, досије бр. 55 и Н.р. бр. 22/48.
3.	Валчић Сотира Јордан из Власотинца, трговац, 1898.	3 године	3.	К-бр. 667/48, ред.бр. 2	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48.
4.	Валчић Т. Милан из Власотинца, трговац		П.	Р.бр. 1847/47 од 19.8.47	ИАГЛ, Срески суд, ванпарнични пос.
5.	Влајчић Петра Младен, трговац, 1915.	3 год. са принуд. радом	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 1	АК, досије бр. 49
6.	Војводић Милана Светислав, трговац, 1911.	2 год. л.с.	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 3	АК, досије бр. 49
7.	Војиновић РајкаСтојадин, службеник, 1902.	12 месеци са принуд. радом	3.	К-бр. 667/48, ред.бр. 10	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
8.	Вучковић Тихомира Лука Топало, кафеџија, 1912.	1 година са принуд. радом	5.	К-бр. 836/48, ред.бр.13	АК, досије бр. 49
9.	Граочанкић Добривоје, трговац	6 година са принуд. радом	1.	К-бр. 624/48 од 12.5.48,	Н.р. бр.20/48, ИАГЛ, Ср.суд, ванп. поступак
10.	Граочанкић Светислав, трг. помоћник	1 година са принуд. радом	1.	К-бр. 624/48 од 12.5.48,	Н.р. бр.20/48, ИАГЛ, Ср.суд, ванп. поступак
11.	Димитријевић Душан Смејурија, трговац	2 године са принуд. радом	П.		Н.р. бр. 23/48.
12.	Димитријевић Милош Смејурија, трговац	3 г. лиш. слоб. са принуд. рад.	П.		Н.р. бр. 23/48.
13.	Димитријевић Михајла Петар Кека, 1901.	6 месеци лиш. слобод	4.	К-бр. 701/48, ред.бр. 10	Н.р.бр. 22/48 и АК, досије бр. 55
14.	Дискић Благоје, књижар	1 година са принуд. рад.	П.		Н.р. бр. 23/48.
15.	Додић Милорад, трговац	1 година са принуд. рад	П.		Н.р. бр. 23/48.

44 Списак није коначан. У Историјском архиву града Лесковца и лесковачком катастру пронађене су пресуде за 75 лица, од чега 17 појединачних пресуда, 58 лица осуђено је у пет групних пресуда, и то од 12, 15, 21. и 24. маја и 1. јуна 1948. године. Остала имена осуђених пронађена су у локалном листу „Наша реч". Коришћене скраћенице у табели су: АК - Архив Катастра; ИАГЛ - Историјски Архив града Лесковца; Н.р. - Лист „Наша реч" и П. - појединачна.

16.	Ђокић Ђорђа Боривоје, трговац, 1912.	2 године са принуд. радом	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 2	АК, досије бр. 49
17.	Ђорђевић Јована Мирко, капар, 1888.	1 година и 10.000 дин.	4.	К-бр. 701/48, ред.бр. 5	Н.р.бр. 22/48 и АК, досије бр. 55
18.	Ђорђевић Мика		П.	К-бр. 782/48 од 4.6.48,	ИАГЛ, Срески суд, ванпарн. поступак
19.	Живковић Јордана Ђорђе Шуђуран, трговац, 1920.	18 месеци са принуд. радом	П.	Посл.бр. 787/48	АК, досије бр. 39 и Н.р. бр. 23/48.
20.	Живковић Милана Велимир Копица ? службеник, 1910.	6 месеци поправног рада	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 15	АК, досије бр. 49
21.	Живковић Прокс Алекса из Ниша, кафеџија, 1894.	после жалбе: 12 месеци	3.	К-бр. 667/48, ред. бр. 6	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
22.	Здравковић Милана Витомир, ковач,1907.	2 месеца поправног рада	4.	К-бр. 701/48, ред.бр. 9	Н.р. бр. 22/48 и АК, досије бр. 55
23.	Јовановић Алексе Милорад Сирће, службеник, 1910.	6 месеци	3.	К-бр. 667/48, ред.бр. 18	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
24.	Јовановић Костадина Славко Звонцар, трговац, 1890.	8 месеци лишења слоб.	П.	К-бр. 799/48 од 4.6.48.	АК, досије бр. 43 и Н.р. бр. 23/48.
25.	Конић Милана Боривоје, трговац, 1909.	30 месеци (2,5) са прин. радом	П.	К-бр. 796/48 од 5.6.48.	АК, досије бр. 42 и Н.р. бр. 23/48.
26.	Костић Глигорија Драгутин Зојкић, трговац, 1896.	после жалбе: 12 месеци са прин. рад.	3.	К-бр. 667/48, ред.бр. 8	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
27.	Костић Јована Божидар, трговац, 1911.	6 година са принуд. радом	4.	К-бр. 701/48, ред.бр. 1	Н.р.бр. 22/48 и АК, досије бр. 55
28.	Коцић Василија Добривоје Буцко, трикотажер, 1904.	1 година	2.	К-бр. 629/48, ред.бр. 6 и Ок.суд Кж.бр. 268/48	Н.р. бр.20/48,ИАГЛ, Ср.суд, ванп. поступ. и АК, досије бр. 67
29.	Коцић Василија Живојин Црковнички, служб. 1888.	1,5 год. са принуд. радом	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 8	АК, досије бр. 49
30.	Крстић или Костић Гире Пстар, бакалин, 1900.	6 месеци	3.	К-бр. 667/48, ред.бр. 15	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
31.	Крстић Љубисава Владимир,1897.	8 месеци лишења слоб.	П.	Посл.бр. К-827/48 од 9.7.48.	АК, досије бр. 46
32.	Кулић Милана Мирослав, трговац, 1915.	3 године	2.	К-бр. 629/48, ред.бр. 3	Н.р. бр.20/48, ИАГЛ, Ср.суд, ванп. поступ.
33.	Лимани Реџепа Мемет из Приш., земљорад. 1907.	2 године са принуд. радом	4.	К-бр. 701/48, ред.бр. 11	Н.р.бр. 22/48 и АК, досије бр. 55
34.	Литрић Костадина Видоје, трговац, 1900.	1 година са принуд. радом	П.	Посл. бр. К-795/48 од 4.6.48.	АК, досије бр. 41 и Н.р. бр. 23/48.

35.	Лукић Синиша, трговац, 1912.	12 месеци са прин.р.	П.		Н.р. бр. 23/48.
36.	Мара удов. Станислава Николића, бив. трговац	10 месеци лиш. слободе	П.		Н.р. бр. 23/48.
37.	Марковић Војислава Василије, трг. пом.	за 2 дела 3 год. са принуд. радом	3.	К-бр. 667/48, ред.бр. 5	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
38.	Миленковић Николе Василије, рентијер,1874.	без временске казне	4.	К-бр. 701/48, ред.бр. 12	Н.р.бр. 22/48 и АК, досије бр. 55
39.	Миловановић Коце Станимир Стајко, капар,1905.	2 год. л.с.	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 4	АК, досије бр. 49
40.	Милошевић Милан Сељак	10 месеци са принуд. радом	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 9	АК, досије бр. 49
41.	Митић Аврама Тома Стопањчанин, бакалин, 1903.	18 месеци са принуд. радом	П.	К-842/48 од 16.6.48.	АК, досије бр. 47
42.	Митић Спире Добривоје, чешљар, 1903.	2 године са принуд. радом	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 5	АК, досије бр. 49
43.	Митровић Коста, трговац	3 месеца попр. рада	П.		Н.р. бр. 23/48.
44.	Недељковић Властимир, трговац, 1911.	3 године са принуд. радом	1.	К-бр. 624/48 од 12.5.48,	Н.р. бр.20/48 и ИАГЛ, Ср.суд, ванп. поступак
45.	Николић Петар, трговац	2 год. лиш. сл. са принуд. радом	П.		Н.р. бр. 23/48.
46.	Николић Стеван Сикичкин, трговац, 1902.	2 године са принуд. радом	1.	К-бр. 624/48 од 12.5.48,	Н.р. бр.20/48 и ИАГЛ, Ср.суд, ванп.поступак
47.	Петковић Алексе Гаврило из Неготина, опанчар, 1890.	1 година лишења слободе	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 10	АК, досије бр. 49
48.	Петковић Душан Ђорђе, 1914.	2 године са принуд. радом	П.	Посл.бр. К-776/48 од 1.6.48.	АК, досије бр. 67
49.	Петковић Ђорђа Душан, терзија, 1884.	1 година лишења слободе	П.	Посл.бр. К-776/48 од 1.6.48.	АК, досије бр. 62
50.	Петковић Милутина Радивоје млађи Цинца, ужар.трг, 1915.	4 године	2.	К-бр. 629/48, ред.бр. 1	Н.р. бр.20/48 и ИАГЛ, Ср.суд, ванп. поступак
51.	Петковић Милутин Цинца, ужарски трговац	4 године	1.	К-бр. 624/48 од 12.5.48,	Н.р. бр.20/48 и ИАГЛ, Ср.суд, ванп. поступак
52.	Петковић Стојан, вуновлачар	3 године	1.	К-бр. 624/48 од 12.5.48,	Н.р. бр.20/48 и ИАГЛ, Ср.суд, ванп. поступак
53.	Поповић Душан, трговац	8 месеци лиш. слоб.	П.		Н.р. бр. 23/48.
54.	Поповић Петар, трговац	2 године са прин. рад	П.		Н.р. бр. 23/48.

55.	Поповић Тонкић Милана Борислав, службеник, 1911.	2 месеца поправног рада	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 16	АК, досије бр. 49
56.	Поп Ценић Јосифа Добросав,службеник, 1911.	1 година са принуд. радом	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 6	АК, досије бр. 49
57.	Срећковић Саве Ђорђе, трговац, 1890.	6 месеци лишења слободе	П.	Посл.бр. К-805/48	АК, досије бр. 45 и Н.р. бр. 23/48.
58.	Стаменковић Манчић Спире Антанасије, трговац, 1899.	8 месеци лишења слободе	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 12	АК, досије бр. 49
59.	Стаменковић Манчић Спире Божидар, кафеџија, 1900.	6 месеци	2.	К-бр. 629/48, ред.бр. 4	Н.р. бр.20/48 и ИАГЛ, Ср.суд, ванп. поступак
60.	Стаменковић Манчић Спире Петар, службеник, 190?	3 месеца поправног рада	3.	К-бр. 667/48, ред.бр. 17	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
61.	Стаменковић Николе Василије, 1925.	2 године са принуд. радом	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 7	АК, досије бр. 49
62.	Станковић Димитрија Василије, трговац, 1899.	18 месеци са принуд. радом	П.	Посл.бр. К-917/48 од 14.7.48.	АК, досије бр. 48
63.	Станковић Костадина Бранислав, трговац, 1908.	4 год. са прин. рад. и 20.000 д.	4.	К-бр. 701/48, ред.бр. 3	Н.р.бр. 22/48 и АК, досије бр. 55
64.	Станковић Спире Благоје, трговац, 1907.	4 месеца лишења слободе	П.	К-бр. 1372/48 од 22.11.48.	АК, досије бр. 54
65.	Станковић Тимс Костадин, терз. трговац, 1873.	6 месеци лиш. слоб. условно на 1 годину	П.	К-бр. 792/48 од 5.6.1948.	АК, досије бр. 40 и Н.р. бр. 23/48.
66.	Стефановић Ваљачкић Тодора Јован, часовн. 1906.	10 месеци са принуд. радом	5.	К-бр. 836/48, ред.бр. 11	АК, досије бр. 49
67.	Стоилковић Димитрија Милорад Таратумб, обућ., 1907.	2 месеца поправног рада	5.	К-бр. 836/48, ред. бр. 17	АК, досије бр. 49
68.	Стојановић Димитрија Спира Север, трговац, 1890.	после жалбе: 1 месец услов. за годину дана	3.	К-бр. 667/48, ред. бр. 14	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
69.	Стојановић Јована Вукашин, књижар, 1907.	12 месеци са принуд. радом	3.	К-бр. 667/48, ред.бр. 12	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
70.	Стојановић Костадина Драгољуб, књижар, 1900.	20 месеци са принуд. радом	П.	К-бр. 790/48 и 253/48 од 5.6.48.	Н.р. бр. 23/48, ИАГЛ, Ср.суд, ванп. поступак
71.	Стојановић Милана Душан из Влахова, службеник, 1901.	1,5 година	2.	К-бр. 629/48, ред. бр. 5	Н.р. бр.20/48, ИАГЛ, Ср.суд, ванп. поступак
72.	Стојановић Милорад, трговац	8 месеци са пр. р.	П.		Н.р. бр. 23/48.

73.	Стојановић Михајла Александар, трговац, 1918.	4 месеца поправног рада	4.	К-бр. 701/48, ред. бр. 8	Н.р.бр. 22/48 и АК, досије бр. 55
74.	Стојановић Тихомир, књижар	2 године лиш. слоб.	П.		Н.р. бр. 23/48.
75.	Стојановић Тодора Добривоје Гаша, трг. пом., 1911.	3 године са принуд. радом	3.	К-бр. 667/48, ред. бр. 3	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
76.	Стојановић Чедомир, трговац	1 година са пр. р.	П.		Н.р. бр. 23/48.
77.	Стојиљковић Алексе Трајко Таис, пиљар, 1904.	после жалбе: 18 месеци са пр. радом	3.	К-бр. 667/48, ред. бр. 4	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
78.	Стојковић Миленка Чедомир Црковнички, трговац, 1903.	2 године	2.	К-бр. 629/48, ред. бр. 2	Н.р. бр.20/48, ИАГЛ, Ср. суд, ванп. поступак
79.	Стојковић Прокс Јован, чешљар, 1904.	2 године	4.	К-бр. 701/48, ред. бр. 6	Н.р.бр. 22/48 и АК, досије бр. 55
80.	Тасић Христодора Александар, нам. пред. 1901.	12 месеци са принуд. радом	3.	К-бр. 667/48, ред.бр. 16	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
81.	Тодоровић Ђорђа Боривоје, службеник, 1901.	после жалбе: 6 месеци	3.	К-бр. 667/48, ред.бр. 11	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
82.	Томић Милана Светислав, фабрички радник, 1902.	4 месеца поправног рада	3.	К-бр. 667/48, ред. бр. 13	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
83.	Хаџи Јованчић Алексе Војислав, вуновлачар, 1904.	3 године	4.	К-бр. 701/48, ред. бр. 4	Н.р.бр. 22/48 и АК, досије бр. 55
84.	Хаџи Јованчић Младен, трговац	16 месеци са пр. р.	П.		Н.р. бр. 23/48.
85.	Хаџи Костић Јована Душан, трговац, 1903.	5 година са принуд. радом	3.	К-бр. 667/48, ред. бр. 1	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
86.	Цакић Прокс Димитрије Бели, трговац, 1902.	2 месеца поправног рада	5.	К-бр. 836/48, ред. бр. 14	АК, досије бр. 49
87.	Цакић Прокс Живојин Бели, трговац, 1909.	1 година са принуд. радом	4.	К-бр. 701/48, ред. бр. 7	Н.р.бр. 22/48 и АК, досије бр. 55
88.	Цветковић Димитрија Гаврило Гаре Јерсновче, трговац, 1883.	после жалбе: умро у то време	П.	К.бр. 801/48 од 5.6.48. и Кж. 334/48 од 5.6.48	ИАГЛ, Ср. суд, ванп. бр. пост; АК, досије 44 и Н.р.бр. 23/48.
89.	Цветковић Милана Никола, Лешњак, каменорезац, 1907.	после жалбе: 6 месеци	3.	К-бр. 667/48, ред. бр. 9	АК, досије бр. 51 и Н.р. бр. 21/48
90.	Цекић Благоје Мојсинче, трговац	3 године са пр. р.	П.		Н.р. бр. 23/48.

Ред бр.	Конфискована монета, роба и непокретна имовина као споредна казна
1.	
2.	забрана бављења трговином и 1 дућан у Гњилану и 1 плац са зградом у Београду (Теслина 7).
3.	подрумски инвентар, 1 кућа на спрату са радњом, плац са 2 дућана у Влас., трајна забрана бављења трговачким пословима.
4.	1 кућа у Јужноморавских бригада бр. 19, 1 магацин у ЈМБ бр. 6, плац са двоспратном зградом и 3 споредне у Александра Ранковића бр. 19.
5.	50 златника (37 фр. наполеона, 8 шведских, 3 белгијска и 2 талијанска)
6.	1 дућан у Поснкаревој бр.1 и 1 у Војводе Путн. бр. 60 и 1 плац у Маршала Тита бр. 64.
7.	25 златника: 13 француских наполеона (11 целих и 2 половине), 3 југословенска златника, 4 талијанска златника, 2 швајцарска златника, 2 турске лире, 1 белгијски златник, 4 мађарска златника, после жалбе и кућа у Учитеља Јосифа 48 бр. 2058
8.	трајна забрана бављења кафеџијским пословима
9.	1 кућа са подрумом
10.	
11.	роба и трајна забрана бављења досадашњом привредном делатношћу.
12.	
13.	без казне конфискацијом
14.	конфискација робе
15.	конфискација робе и трајна забрана бављења досадашњом делатношћу.
16.	25 златника (8 фр. напол, 3 талијанска, 1 српски?, 1 турски, 4 полу напол. и) целокупна роба и инвентар, бакалска радња у Нишу (Обреновићева 79) и трајна забрана бављења трговином.
17.	конфискација 30 пронађених златника, и трајна забрана обављања досадашње делатности.
18.	1 плац са дућаном и робом у Маршала Тита бр. 107.
19.	роба, 1 дућан у Александра Ранковића бр. 26 и трајна забрана бављења досадашњом делатношћу.
20.	
21.	61 златник: 27 турских лира, 7 фунте стерлинга, 13 златника антика, 7 великих аустријских дуката, 2 мала аустријска дуката, 2 руска златника, 1 немачки златник, 1 српски златник и 1 златник. 1 хотел у Нишу, Трг ослобођења 11 и трајна збрана обављања досадашње делатности.
22.	без казне конфискацијом
23.	

24.	целокупна роба и инвентар, једна идеална половина дућана у Војводе Путника бр. 17 и трајна забрана бављења досадашњом делатношћу.
25.	1350 недићевих динара и 58 старих југословенских динара, роба и инвентар плац и дућан у Маршала Тита бр. 20 и трјна забрана бављења досадашњом делатношћу.
26.	40 златника: 12 француских наполеона, 4 турске лире, 1 мека мамудија,7 српских и југословенских дуката, 4 златне енглеске фунте стерлинга, 2 руске златне рубље, 3 велика аустријска дуката, 4 мала дуката, 1 златник и 2 холандска златника. 3 дућана у улици Војводе Путника и трајна забрана обављања досадашње делатности.
27.	Конфискација 58 златника, забрана бављења трговином и 1 дућан са робом у Војводе Путника 16.
28.	40 златника.
29.	28 златника, инвентр, 1 плац и 1 дућан у Маршала Тита бр. 34, 1 плац са кућом у Саве Ковачевића бр. 87, још 1 плац у Маршала Тита и 1 ливада зв. „Бобиште" у лесковачком атару.
30.	4 наполеона и конфискација целокупне робе и трајна забрана обављања досадашње делатности.
31.	2183 литара вина 1 дућан са инвентаром у Светозара Марковића
32.	9 златника, инвентар и роба
33.	без казне конфискацијом
34.	роба, 3/4 кафане, кућа у Маршала Тита бр. 68, дућан у Маршала Тита бр. 64 и трајна забрана бављења досадашњом делатношћу.
35.	конфискација робе и трајна забрана обављања досадашње привредне делатности.
36.	конфискација роба, 1 дућан и трајна забрана обављања досадашње привредне делатности
37.	
38.	1 плац са кућом у Сталињградској и 1 плац са дућаном у Маршала Тита 35.
39.	79 златника, роба, 1 радња и 3 ха шуме у Г. Купиновици
40.	кафански инвентар, 1 кафана и 1 плац у Ал. Ранковића бр. 85?
41.	Роба, 1 кућа са плацем у Милоша Обилића бр. 56 и 1 дућан.
42.	97 златника, 63 кг рогова, 1 плац и 1 дућан у Александра Ранковића
43.	конфискација робе и трајна забрана обављања досадашње привредне делатности.
44.	
45.	конфискација робе, 1 дућан и трајна забрана обављања досадашње привредне делатности.
46.	1 дућан
47.	1 кућа и 1 плац у Каптана Верданског бр.6 и 1 вила са плацем у Неготину.
48.	
49.	роба, 1 зграда са просторијама и радњом у Маршала Тита бр. 178.

50.	27 златника, конфискација робе
51.	
52.	више дућана, 1 влачара са постројењима и уређајима
53.	конфискација робе и трајна забрана обављања досадашње привредне делатности.
54.	конфискација робе и трајна забрана обављања досадашње привредне делатности.
55.	
56.	48 златника и 160.000 дин, роба и инвентар, 1 плац и 1 дућан у Маршала Тита бр. 96
57.	роба, једна идеална половина дућана у Маршала Тита бр. 110 и трајна забрана бављења досадашњом делатношћу.
58.	1 вага, 1 плац и 1 дућан на Тргу Републике бр. 14
59.	
60.	
61.	80 златника,
62.	роба и инвентар, 1 виноград на Хисару
63.	101 златник
64.	роба и инвентар, 1 плац и кућа у Максима Ковачевића бр. 22.
65.	роба, 1 плац и 2 дућана у Војводе Путника бројеви 87 и 58 и трајна забрана бављења досадашњом делатношћу.
66.	24 златника, 20 античких новчића, као и сребрни и метални новац, папирни новац, целокупна роба и инвентар, 1/3 плаца у Маршала Тита.
67.	
68.	трајна забрана обављања досадашње делатности.
69.	24 златника: 18 француских наполеона, 2 турске лире, 2 југословенска златника, 1 холандски златник, 1 аустријски мали дукат, роба-књиге, трајна забрана обављања досадашње делатности.
70.	роба, 1 плац и дућан у Александра Ранковића бр. 41 и трајна забрана бављења досадашњом делатношћу.
71.	17 златника.
72.	конфискација робе и трајна забрана обављања досадашње привредне делатности.
73.	роба и трајна забрана обављања досадашње делатности.
74.	конфискација робе и трајна забрана обављања досадашње привредне делатности.
75.	
76.	конфискација робе, 1 радња и трајна забрана обављања досадашње привредне делатности.

77.	2 електрична мотора, 1 виноград од 24 ара, трајна забрана бављења трговином
78.	25 златника.
79.	64 златника, 2 дућана у Александра Ранковића бр. 18 са машинама и робом.
80.	42 златника: 7 француска наполеона, 4 белгијска златника, 2 руска златника, 3 немачка златника, 1 швајцарски златник, 2 аустријска златника, 2 мађарска златника, 2 талијанска златника, 19 античка златника и 17 америчких долара у папиру.
81.	39 златника: 10 француских наполеона, 4 белгијска златника, 1 српски златник, 4 француска златника, 20 златника античка. 1 плац, 1 дућан у улици Маршала Тита 34 и трајна забрана обављања досадашње делатности.
82.	
83.	180 златника, 1 дућан и вуновл. радња у Маршала Тита и трајна забрана обављања досадашње делат.
84.	конфискација робе и трајна забрана обављања досадашње привредне делатности.
85.	22 просторна млинска воденична камена, пречника 1 метар (33.000), 12 воденична камена пречника 70 цм (12.000), 6 воденична камена пречника 80цм (6.000), 12 воденична камена пречника 90 цм (12.000), 11 воденична камена пречника85 цм (10.000), 1 воденични камен пречника 60 цм (100), трајно се забрањује досадашња делатност.
86.	трајна забрана бављења трговином
87.	
88.	Целокупна роба и одузима му се право на накнаду за национализовани плац са магацином у Трандафила Кошића, Кућа у Цара Лазара бр. 2, плац у Маршала Тита
89.	24 златника: 8 мала аустријска дуката, 5 француских златника, 3 цела и 5 половна, 1 енглеска фунта стерлинга, 1 мађарски златник, 1 турска лира, 1 мека мамудија, 5 златних новица, 1 рубијица и трајна забрана обављања каменорезачког заната.
90.	конфискација робе и трајна забрана обављања досадашње привредне делатности.

Аутор се захваљује службеницима лесковачког Катастра чијом љубазношћу је био у прилици да дође до веома важних докумената за овај рад.

Summary

Dragisa Kostic

NATIONALIZATION OF THE CAPITAL
OF THE PRIVATE SECTOR OF TRADE IN 1948

No special attention has been paid in our historiography, till now, to "The Principal Law of Private Trade Shops". With this work it has been emphsized, and by its goal and consequences, it had the same role as the Nationalization Law and The Law of Supplement of Private Trade Firms Nationalization. At first sight, it was just one form of expropriation of private property, which was "legally" applied during the period of revolutionary changes of ownership relationship, and basically it had wider economic, social and even political conotation, whose utmost result was impovershment and elimination of the entire layer of social structure of those days. The subject of interest and driving elements of "people's government" were found in tasks of "The First Five Year Plan of Development of National Economy", and first of all, that was the existing network of private trade shops and the wealth of traders. The Law of unallowed trade, unauthorized speculation and economic sabotage was only an instrument that the people's government subtly used in irregular economic and social conditions for their own purpose. The measures of pressure, repression and fear which they created, until 1951, that was until the adoption of the new Penal Law would be the basic government characteristic and the basic way of communication of lower authorities with "the class enemy and petty proprietor's spirit" in town and village.

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ

UDK 393 (497.11)

Јулијана Пешић

ПОГРЕБНИ И ПОСМРТНИ РИТУАЛИ ДАРДАНАЦА У СВЕТЛУ САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ФОЛКЛОРА

На примеру некрополе у Малој Копашници и савремених обичаја у лесковачком крају

У савременој српској етнографији посебно је наглашен синкретистички карактер религије код Срба, зато што су у њој сједињени елементи хришћанске са паганском религијом.[1] Под паганском религијом подразумева се религија коју су Срби донели на Балкан, где су се сусрели са религијом домородаца, романизованих Дарданаца, па можемо претпоставити да су неке елементе те религије прихватили. Дакле, паганска је религија, такође, обележена синкретизмом старословенске и дарданске религије. Она је христијанизирана у процесу који је започет у IX веку примањем хришћанства. Али тај процес христијанизације није никада довршен, јер се у периоду вишевековног ропства под Турцима српски народ окренуо старим традицијама и веровању. У том периоду дошло је до процеса „паганизације хришћанства"[2]. Тај синкретизам религија, као и особеност Срба да чувају стара веровања и када прихватају нова, чак и када су међусобно супротстављена, формирали су идентитет српске религије и културе.[3]

У овом раду је учињен покушај да се у богатој етнографској грађи, у „наслагама" паганских погребних и посмртних обичаја у савременом сепулкралном култу лесковачког краја, препознају елементи дарданске религије, користећи се подацима који су добијени археолошким ископавањима дарданске некрополе из II-IV века у Малој Копашници.

Рад се састоји од три целине. У првој је приказан начин сахрањивања на некрополи у М. Копашници, коришћењем објављених резулатата археолошких истраживања и теренске документације. У другом делу су приказани самртни, погребни и посмртни обичаји у лесковачком крају описани у књизи Д. Ђорђевића „Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави" и подаци прикупљени на терену. У трећем делу су

1 Антонијевић, 1982,128-138, Зечевић, 1982, 5-8, Јовановић, 1992, 21-27
2 Јовановић, 1992, 23.
3 Зечевић, 1982, 99-105

издвојени обреди сепулкралног култа који су заједнички, обреди који су документовани археолошким ископавањем, а присутни су и у савременом фолклору.

1. НЕКРОПОЛА СПАЉЕНИХ ПОКОЈНИКА У МАЛОЈ КОПАШНИЦИ

Некропола спаљених покојника у М. Копашници откривена је 1960. године, приликом изградње аутопута Ниш - Скопље. Заштитна ископавања су обављена у периоду од 1960. до 1964. године у пет узастопних кампања. Откривена су 154 гроба, 57 гробова оштећених радом булдожера и 94 систематски истражена гроба. Руководиоци истраживања били су др Милутин Гарашанин и др Љ. Зотовић.[4]

Основни начин сахрањивања на овој некрополи био је спаљивање мртвих. Спаљивање је вршено на ломачи - устрини, а карбонизовани остаци спаљених покојника су сахрањивани у гробне јаме чије су ивице и дна запечени ватром.

Две су основе форме гробних јама коришћене истовремено: правоугаоне или елипсоидне гробне раке - тип Мала Копашница - Сасе I, и правоугаоне гробне раке које у средишту имају још једну раку, етажни гробови - тип Мала Копашница - Сасе II. Поред ова два основна гробна облика, забележено је и 7 гробова са конструкцијом од опека, један гроб са касетом и један гроб са урном. Над гробовима са запеченим странама није регистрован покривач. На другим истовременим некрополама (Виминацијум, Скупи) гробови са запеченим странама су имали покривач у облику двосливног крова од тегула и имбрекса.[5]

Димензије гробова у просеку износе 1,90 x 2,10м. Гробови су распоређени у редове, оријентисани у правцу С-Ј, са извесним одступањима у правцу запада или истока. Само један гроб је оријентисан у правцу И-З (IV кампања, гроб бр. А/1) Правилно су распоређени, па се претпоставља постојање надгробних обележја.

Опаљивање страница и дна гробова вршено је уз помоћ оплате од дрвених дасака или грања које је клиновима причвршћивано за странице раке, а потом запаљено (о чему сведоче налази ексера у гробу). Дебљина запечене земље износи од 2 до 9 цм. Опаљивањем је вршено ритуално чишћење гроба, а истовремено и његово обележавање у простору. Само у ретким случајевима зидови и дно гроба су након опаљивања очишћени од гарежи. Много је чешћи случај да су карбонизовани остаци покојника са ломаче полагани у гроб преко гарежи и карбонизованих остатака грања.[6]

4 Зотовић, 1962, 123-127, Зотовић, 1964, 281, Зотовић, 1968, 25-37, Ерцеговић, Костић, 1988, 31-35.

5 Јовановић, 1984, 100-110.

6 Зотовић, 1968, 25-37.

Спаљивање покојника је вршено са новцем, а у неколико случајева и са накитом и стакленим посудама. У М. Копашници није откривена ломача. У Виминацијуму и у Сасама пронађена су спалишта са запеченом земљом[7]. Садржај са ломаче - карбонизоване кости, новац и други прилози који су спаљивани са њим, прикупљани су и полагани у припремљен гроб. Кости су у највећем броју случајева распрострањене - бачене по целом дну гроба или на дно другог етажа, код етажних гробова. Има случајева да је садржај са ломаче сложен у северној половини или на средини гроба. Занимљиво је напоменути да је у неким случајевима код етажних гробова садржај са ломаче пронађен и на нивоу I етажа, и то на СИ страни. Може се претпоставити да је бацан са једне, ритуалом одређене, стране.[8] Поред костију, у гроб су полагани прилози. Најчешће су то керамичке посуде и новац, затим накит, оружје, жишци и стаклене посуде. У једном гробу од опека једини прилог је била половина јабуке у коју су забодена шест новчића. Уочено је да је и полагање прилога вршено по одређеном распореду. Тако је накит (огрлице, наушнице) увек полаган на северној страни, распоређен тако као да прати замишљен положај на глави покојника. Огрлица од перлица увек је налажена у полукружном положају, наушнице изнад ње на удаљености од 20 цм и сл. Новац је најчешће полаган на северној страни и у средини гроба, а оружје на средини, ближе источној или западној ивици гроба, према замишљеном положају карлице покојника. Керамика и стаклене посуде распоређиване су по целој површини гроба.

Над гробом су вршене даће, и то у облику чврсте или течне жртве. На некрополама Виминацијума пронађене су веће жртвене површине за више гробова - кулине, са животињским костима и керамичким посудама. У М. Копашници није забележено постојање кулина, нити жртвених површина изнад појединачних гробова. То, наравно, не значи да их није било, већ да су те површине, ти слојеви, скинути нивелацијом земље.

На основу начина сахрањивања, карактеристичних гробних јама и златног накита, некропола у М. Копашници се хронолошки опредељује у период од II до прве половине IV века, и приписује се Дарданцима, романизованом домородачком становништву.[9]

2. САМРТНИ, ПОГРЕБНИ И ПОСМРТНИ ОБИЧАЈИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ

Када у лесковачком крају виде да човеку више „нема века, јер неме лека", приступа се одређеним припремама за смрт. Сродници долазе на „виђење и опроштење", доносећи разне понуде. Самртник се

7 Зотовић, 1982, 43-44, Баум, Срејовић, 1959, 39.
8 Податак из теренске документације.
9 Јовановић, 1984, 110, Јовановић, 1978, Пешић, 1995, 25-37.

опраштa са свима, опрашта грехове њему учињене, тражи опроштај од оних којима се он за живота замерио и причешћује се. Истовремено, у породици се припрема свећа која треба да се запали у тренутку смрти, припрема се платно за покров (који се не сече маказама већ каменом белутком) и одећа у којој ће покојник бити сахрањен. Стари људи у овом крају припремају још за живота одећу и покров, даске за ковчег, па чак и овна који ће бити заклан за трпезу. Покојник се потом купа, облачи у ново рухо, у десну руку му се ставља свећа босиљком окићена, а врата се одшкрину да несметано „уђе" св. Арханђео. [10]

Када смрт наступи, то се одмах објави нарицањем. Жене расплету косу, а мушкарци скину капе. Уколико умрли није за живота окупан и обучен, онда се приступа том обреду. Вода која је преостала од купања просипа се на место где се не гази, а слама или пољава на којој је покојник лежао, чешаљ којим је чешљан и сапун се закопају. Покојнику прекрсте руке преко груди, десну увек преко леве. У десној руци ставе свећу са босиљком која је горела на умору и вежу марамом. Такође, вежу марамом ноге, главу и подбрадак, па поставе покојника на сто, покрију покровом а испод главе поставе јастук напуњен сламом. Изнад главе ставе земљану посуду (паницу) са брашном и у њу забадају и пале свеће. У селу Орашцу уместо посуде са брашном користе гребен у који забадају свеће. Поред посуде ставе чинију са куваном пшеницом и чашу са вином. У неким селима у Поречју ставе још и бели лук. Од тог тренутка до изношења из куће покојника „чувају" (да га не прескочи неке животиња). Сродници долазе да запале свећу и да се смењују у „чувању". Поред свеће, рођаци у М. Копашници и Грабовници доносе и храну која се износи на гробље. Жалост се код жена најближих сродника изражава нарицањем, ударањем у главу и бацањем на земљу.[11] Истовремено са овим обредима приступа се спремању хране која ће бити служена на „трпези". У спремању хране не учествују укућани већ жене које нису у блиском сродству. Најпре се припреми хлеб од кога се свим укућанима подели по једно парче.

Сви ови обреди се изводе истим редоследом и када се не може доћи до покојниковог тела. Тада се они изводе над покојниковом одећом.[12]

Ковчег се прави на сам дан сахране, у кући, од храстових, букових или тополових дасака, или се припремљен купује. У селима ближе М. Копашници (Ораовица, Добротин) не сахрањују се у ковчезима него између камених плоча.[13]

Гроб се копа на дан сахране. То чини одређен број људи са одређеном врстом алата. На гробу, приликом копања, мора бити ватре, па се зато насеку дрва или се понесе трска. Вином се прелије место на коме ће се копати гроб. Земља која се избацује, увек се баца на леву страну.

10 Ђорђевић, 1958, 486-489.

11 Податак се односи на период пре XX века.

12 Ђорђевић, 1958, 499.

13 Данас се и у овим селима користи припремљен ковчег који се купује.

За жене се копа дубљи гроб. Стари гроб се не отвара седам година, а када се приликом копања гроба наиђе на старије кости, оне се прикупе и ставе поред ковчега. Гробови су оријентисани у правцу И-З.

Уколико у породици има једноданца или једномесечића - особа које су рођене истога дана или месеца, верује се да имају исту судбину и да смрт једног означава и смрт другога. Стога се врше разни обреди да се то спречи: - црвеним концем се измери живи једноданац и тај конац се стави у ковчег поред мртвог, исече се шип дивље руже у висини живог и стави се поред мртвог једноданца, кантаром се измери тежина живог каменом, па се тај камен положи у ковчег. Најзанимљивији је ритуал пресецања јабуке над ивицом ковчега. Половина јабуке која падне у ковчег припада мртвом, а половина изван ковчега живом једноданцу. Овај ритуал се обавља и у самом Лесковцу.[14] У власотиначком крају се новчић исече на два дела и подели мртвом и живом једноданцу.

Занимљиво је, такође, веровање да уколико се у току године догоде две смрти у породици, неизоставно следи и трећа. Да би се то предупредило, користе се следећи ритуали: у ковчег другог стави се део дрвеног разбоја (Поречје), лутка од крпа (Лесковац), живи црни петао (Слатина).[15]

Нарицање, или, како се у лесковачком крају зове - „редење" и „вијење", започиње од тренутка смрти и у њему учествују само жене из породице и родбине. Обичај је у неким селима да свака жена која дође да запали свећу „реди" и удара се песницом по куковима. У лесковачком крају нису забележене тужбалице, али се може уочити да има извесних законитости у томе шта се изговара и којим редоследом. Најпре се истичу покојникове врлине, а затим се обраћају раније умрлим сродницима да помогну покојнику. Нарицање се изводи само дању. Верује се да није добро превише плакати.[16]

После опела, сродници се опраштају са покојником. У М. и В. Копашници и Грабовници рођаци том приликом стављају покојнику новац на грудима. Из куће се покојник износи са ногама напред. Ако је покојник дете, онда његовој мајци у тренутку изношења из куће дају хлеб у облику дечје фигуре или живо пиле.[17]

Покојник се до гробља вози колима са волујском запрегом. У неким селима у Поречју користе се саонице и зими и лети. Забележено је да је раније покојник ношен носилима.[18] У неким селима покојник се носи у отвореном, а негде у затвореном ковчегу. Спровод се зауставља на раскршћима, код записа, испред или иза реке. Том приликом се врши кађење над ковчегом. У селу Д. Локошница обичај је да се у реци тада разбије тестија из које је покојник пио воду, као што се чини и при-

14 Ђорђевић, 1958, 497.
15 Ђорђевић, 1958, 497-499.
16 У селима се мање тужи него у граду, Ђорђевић, 1958, 500.
17 Ђорђевић, 1958, 502.
18 Податак се односи на период пре почетка XX века, Ђорђевић, 1958, 502.

ликом изношења из куће. Кад спровод пролази кроз махале, жене излазе на капије и црним трном чачкају нокте, а потом тај трн бацају у правцу покојника.[19]

На гробљу се ковчег спусти на ископану земљу поред гроба. После завршеног опела, свештеник прелије гроб вином и пшеницом, а негде и уљем из кандила. Пре спуштања ковчега у раку, сродници бацају новац у гроб. После спуштања ковчега, бацају грумење земље и изговарају речи „нека му је лака земља". После затрпавања гроба, изнад главе покојникове постави се дрвени крст, а поред њега се проспе уље из кандила. Кандило се носи кући и пали 40 дана заредом. Кандило се за 40-дневни помен разбије поред крста. У неким моравским селима се поред крста оставља и посуђе. У селима на Власини неколико посуда се стави и у сам ковчег.[20]

Учесници сахране враћају се кући истим путем и у покојниковој кући оперу руке и бацају угљен преко десног рамена.

Знаци жалости су црнина и црни барјак на кући. Забележено је да је раније био чешћи обичај извртања одеће и капе. У области Власине се црна марама опшије белом траком.[21]

Обед се поставља у соби где је покојник издахнуо. Софра се поставља здесна у лево. У чело стола припрема се (и празно оставља) место намењено покојнику. Обед започиње узимањем пшенице и ракије. Пре но што се послужи, сваки учесник проспе на земљу мало ракије и изговори речи „Бог душу да му прости". За обед се припрема печени брав. Истога дана, по заласку сунца, на месту где је покојник издахнуо пали се кандило, стави се чаша воде, чаша вина и коцка шећера. То стоји тако до 40 дана. На гробу се до 40 дана сваки дан пали кандило или свећа, а од тада до године дана уочи и на дан свакога празника.

У лесковачком крају се обед након сахране назива „трпезом", а даће које су посвећене појединачним покојницима до 40 дана „помени", а чешће „софре". Прва софра се даје сутрадан, затим трећега јутра (у неким селима се трећега јутра разбија тестија из које је покојник пио воду, или кандило, а негде се заложи ватра), за седам дана - седмина, а помиње се у селима око М. Копашнице (тада позивају копаче гроба), затим прве суботе, када се спрема софра (жито, хлеб, јело). У неким селима обележава се и 20-дневница. Најважнијим се сматра 40-дневни парастос. За њега се припрема печени ован или овца, јагње или прасе. У М. Копашници се припремају 39 (а негде 40) хлепчића који се одмах једу. Храну доносе и сродници. Сва храна која се донесе поређа се по гробу и у посуђе поред крста, затим се пале свеће и над крстом се нариче. На гроб се од свакога јела остави по мало, а од пића проспе по гробу. Жене једна другој раздају храну и ручају. У В. и М. Грабовници

19 Ђорђевић, 1958, 504.
20 Кнежевић, 1954, 6.
21 21 Раније је код Срба белина била знак жалости.

(непосредно поред М. Копашнице) на крају сваке софре се разбије по једна посуда на гробу.[22] У неким селима се за време обреда пале свеће и другим покојницима.[23] Трпеза се приређује и код покојникове куће, за учеснике, као и за све помене, осим годишњег. До годишњег парастоса се поставља камени споменик. Од тада се више не дају појединачне даће покојнику, већ заједничке за све покојнике за време задушница.[24]

3. ЗАЈЕДНИЧКИ ОБРЕДИ СЕПУЛКРАЛНОГ КУЛТА

Срби у лесковачком крају, али и на целој територији на којој живе, смрт прихватају као неминовност, која је одређена судбином. За њу су вршили и одређене припреме (одећа, покров, свећа која треба да се запали у тренутку смрти, даске за ковчег и др.) Смрт, као и најважније моменте у животу, по веровању, на рођењу су одређивале три суђенице.[25] Поред овога, постојало је и веровање у Усуд, натприродно биће које одређује живот људи.[26] Према веровању, Усуд живи свакога дана различито, одређујући на тај начин и судбину оних који су рођени тога дана. Тако људи који су рођени истога дана, или истога месеца, имају исту судбину и називају се „једноданцима или једномесечићима". Зато се верује да смрт једног од њих условљава смрт другог. Да би се то предупредило, дакле да би се избегле овакве негативне последице смрти, предузимају се различите ритуалне радње зв. „откупљивање од смрти". Од наведених ритуала који се примењују у лесковачком крају најзначајнији је за нас обред пресецања јабуке на пола над ковчегом у кући покојниковој. Половина која падне у ковчег припадала је мртвом, а половина која падне изван ковчега живом једноданцу. Овај ритуал нам пружа могућности да претпоставимо да је исто или слично веровање довело до остављања једног занимљивог прилога у гроб откопан током пете кампање у М. Копашници. У празном гробу - кенотафу, конструисаном од тегула, само један прилог је положен у гроб - половина јабуке у коју је пободено 6 новчића.[27] Занимљив је, мада није везан за посмртне обичаје, још један ритуал са јабуком, забележен у лесковачком крају. Везан је за свадбене обичаје, а изводи се на следећи начин: у широку земљану посуду - паницу - стави се јабука на постоље од три дрвцета, па се налије вином. Стари сват и неколико преосталих гостију, по завршетку гозбе, три пута испијају вино из панице и свако по испијању забоде новчић у јабуку.[28]

22 Ђорђевић, 1958, 517,
23 Ђорђевић, 1958, 207-517.
24 Ђорђевић, 1958, 517.
25 Дробњаковић, 1960, 158, Николић - Стојанчевић, 1974, 454, Зечевић, 1982, 35, Јовановић, 1992, 29-30.
26 Зечевић, 1982, 63, Јовановић, 1992, 30.
27 Дневник, стр. 81-82 . Новчићи су ковани у Сисцији за време цара Константина.
28 Обичај је забележен у околини Лесковца, Филиповић, 1950, 114.

Обичај „откупљивања од смрти“ био је раширен по целом српском народу. У неким крајевима изводи се ритуал у коме се гвожђем (путом) везује нога живог једноданца за ногу мртвог. Живи једноданац тада позива трећу особу да га ослободи речима: „По Богу да си ми брат (или сестра) откупи роба од гроба“.[29]

Занимљив је и обичај откупљивања треће смрти. Он проистиче из веровања да уколико се у једној породици догоде две смрти, неизоставно следи и трећа. Зато се у ковчег другог покојника, уз извођење различитих ритуала и изговарања речи са магијским значењем, ставља замена за трећу особу. У лесковачком крају се за то користи дрвена глава разбоја, лутка начињена од крпа и живи црни петао.[30]

Смрт је, дакле, неизбежна и доводи до одвајања душе од тела, које за живота представљају јединство. Она означава свршетак боравка појединца у свету материјалног и почетак његовог пута ка свету мртвих, односно свету духовног. Да би његова душа безбедно стигла до света мртвих, свог коначног одредишта, треба јој пружити помоћ, односно потребно је обавити одређене ритуалне радње. То је обавеза живих сродника, а њихова најважнија дужност је сахрањивање материјалних остатака покојника - спаљивањем (инцинерација) или скелетним сахрањивањем (инхумација). У оба случаја, за то је неопходан гроб, као место где ће се душа ослободити својих материјалних остатака и одакле ће слободна кренути пут вечности. На том путу биће јој и даље потребна помоћ живих који ће обављати потребне и у правилним размацима извођене ритуалне радње. Само на тај начин ће душа безбедно стићи у своје коначно одредиште. Биће задовољна, захвална живима који су јој у томе помогли и узвратиће добронамерношћу. Уколико нема гроб, душа је осуђена на лутање. Њен пут у свет мртвих је пун неизвесности и препрека. Изложена је мукама, и постаје злонамерна према живим сродницима. Амбивалентност схватања обавеза према покојнику огледа се, с једне стране, жељом да се задржи наклоност покојника, а с друге стране - страхом од његове освете. Оваква веровања блиска су свим народима[31], стога можемо бити сигурни да нису била страна ни Дарданцима. Напротив, брижљивост са којом су припремани гробови - копање јама правилног облика, са етажом или без њега, опаљивање ивица и дна гробова ватром у циљу њиховог прочишћења и обележавања, правилна оријентација гробова те прилози који су положени у гроб потврђују да су схватали важност свих погребних и посмртних обавеза према покојнику и да су их са великом озбиљношћу испуњавали.

29 Ђорђевић, 1940, 72, Зечевић, 1982.

30 У селима Поречја када се у ковчег другог покојника стави део разбоја, изговарају се речи „Н (име) тој ти је трећи другар, не тражи више“, Ђорђевић, 1958, 497.

31 Антонијевић, 1982, 139, Зечевић, 1982, Б. Јовановић.

Најтежи и неопростив грех био је несахрањивање материјалних остатака покојника.[32] Отуда настојање живих да обезбеде гроб покојнику и онда када није било могуће пронаћи његово тело. У таквим случајевима је припреман гроб и у њега су полагани прилози, а над њим су вршени сви традицијом предвиђени погребни и посмртни обичаји. То су празни гробови - кенотафи. На некрополи у М. Копашници има празних гробова, и то су гробови са конструкцијом од опека. Наиме, на до сада откривеном делу некрополе откопано је 7 гробова са опеком. Два су потпуноно уништена радом булдожера, за један гроб нису у дневнику забележени подаци о присуству или одсуству посмртних остатка. Четири гроба са конструкцијом од опека нису имали никакве трагове карбонизованих остатака, али су имали прилоге[33]. Само је за један гроб са запеченим ивицама забележено да није било трагова посмртних остатака покојника.[34] То нас наводи на претпоставку да су Дарданци сахрањени на овој некрополи веровали да су и душама чији земни остаци нису могли бити сахрањени, потребни гробови конструисани од опека.

У савременом српском фолклору постоји веровање да душа која у тренутку смрти напушта тело не одлази одмах у свет мртвих. Извесно време она борави у простору који се налази на размеђи материјалног и духовног света, односно овог - света живих - и оног - света мртвих. Зато се изводи читав низ ритуала који треба да помогну души у „критичним прелазима" да из тог простора безбедно стигне у свет мртвих.[35] То су, пре свега, даће или подушја које се врше по одређеним правилима и по строго утврђеном редоследу. То су дани који су посвећени појединачном покојнику. За тај обред се припрема храна - кољиво[36] (кувано жито), печена жртвована животиња (ован, овца, јагње, прасе), хлеб и јело, а од пића - вода, вино и износе се на гроб. Покојнику се на гроб ставља по мало од сваке хране која је донета. Такође, у покојниковој кући приређује се обед у коме учествује и покојник коме је намењено празно место у челу стола. Све што се поједе и попије користи покојнику. Зато се припрема богата гозба. Припремање гозбе након смрти и обед са покојником је ритуални обред који је познат и другим европским народима.[37] Користили су га и стари Словени[38].

32 Зотовић, 1982, 49, Зотовић, 2000, 9, Зечевић, 1982, 58.

33 1. гроб бр. 36, из II кампање, 2. гроб бр. 6 III/23, дневник 45-51, III кампања 3. гроб бр A/II дневник, 18-19, IV кампања, 4. дневник 81-82, V кампања.

34 Гроб бр. 14, II кампања.

35 Зечевић, 1982, 9-24, Јовановић, 1992, 89-97.

36 Симболика зрна пружа наду у васкресење. Покојник је као зрно покопан у земљу са жељом да се као и зрно у земљи распадне и створи нови живот. Антонијевић, 1982, 137.

37 Римљани су први обед са покојником обављали приликом полагања тела у гроб, и деветог дана, чиме је означен крај жалости, Зотовић, 2000, 8.

38 Словени су обедовали на гробу после спаљивања покојника и бацања пепела. Остаци хране бацани су у гроб. Уколико је покојник био значајна личност, извођена је тризна - сцена ратног карактера, Нидерле, 1954, 65.

У савременом српском сепулкралном култу даће започињу на сам дан сахране, затим се дају првога јутра, трећега дана, за седам дана (или прве суботе), за 40 дана, пола године и након навршене године дана. Најважнијим се сматра 40-дневни помен, зато што се верује да душа која је ослобођена смрћу до тога дана још увек лута земљом, обилазећи места у којима је живела. Ритуал који се приређује на 40-дневницу смрти је потребан да помогне души да се одвоји од овоземаљског света и крене на пут који ће је одвести у свет мртвих.

Након годину дана, колико је, по веровању, души потребно времена да стигне у свет мртвих, не врше се више индивидуалне даће само једном покојнику, већ даће намењене свим прецима - задушнице. Одржавају се три пута годишње, суботом, која се сматра даном мртвих. У овим ритуалима учествују само жене. Трпеза се поставља на гробовима и намењена је свим покојницима.

Керамичке и стаклене посуде које су пронађене у гробовима у М. Копашници, као гробни прилог, сасвим сигурно имају исту сврху - да обезбеде храну души на путу до коначног одредишта.

У Виминацијуму - истовремено, на некрополама инхумираних и спаљених покојника, у периоду који временски одговара некрополи у М. Копашници, откривене су жртвене површине и над појединачним гробовима и на већим површинама изнад више гробова - на кулинама. На кулинама су пронађена огњишта на којима је припремана храна, велики број керамичких посуда за спремање хране, али и луксузних посуда које су након употребе разбијене. Пронађене су либационе цеви којима је покојнику сипана вода. Такође, велики је број животињских костију које су расуте по кулинама - оваца, коза, говечета, свиње.[39]

На некрополи у М. Копашници нису констатоване жртвене површине над гробом, нити заједничке жртвене површине над више гробова. Можемо претпоставити да су постојале, али на простору који је истражен, нажалост, нису очуване.

На овом месту треба напоменути и обичај разбијања посуђа, који је забележен на некрополи у М. Копашници, као и на истовременим некрополама у Виминацијуму.[40] У гробовима у М. Копашници, поред целих посуда, или оних које су у фрагментима, али се могу реконструисати, има и појединачних фрагмената посуда које су разбијене. У Виминацијуму је над гробовима и на кулинама пронађен велики број фрагментованих посуда које се у највећем броју могу реконструисати. Претпоставља се да је посуђе које је употребљено у даћама на гробу намерно разбијано. Намерно разбијање посуђа забележено је и данас код Срба.[41] У лесковачком крају се разбија посуда на месту где је покојник издахнуо, затим, приликом изношења из куће, у реци за време спровода, над гробом, након завршених даћа.

39 Зотовић, 1982, 44, Зотовић, 2000, 11.

40 Зотовић, 1982, 51, Зотовић, 2000, 11.

41 Филиповић, 1950, 110-127, Намерно разбијање посуђа код Срба користи се у разним приликама, највише код свадбених и погребних обичаја, али и код започињања новог посла, подизање нове зграде и др. Овај обичај познавали су и Словени, али и други европски народи.

Ритуално разбијање посуђа на гробовима је обред који је на Балкану познат од раног бронзаног доба.[42] Етнографи тај магијски ритуал тумаче на више на начина. Намерно разбијање посуђа врши се у намери да се звуком ломљаве терају непријатељски расположени духови, или жељом да се душа ослободи, јер суд симболизује тело, а његова садржина душу. Разбијањем оклопа, душа постаје слободна и напушта тело.[43] Магијска радња разбијања судова, по мишљењу М. Филиповића, врши се са намером да се унапред онемогући непријатељ, односно у погребним обичајима узрочник зла, и не доведе до нове смрти или неке њене негативне последице.[44] Занимљиво је тумачење да разбијање судова, у свим кључним моментима (тренутак умирања, изношење из куће, полагање у гроб, на завршетку сваке даће) има симболично значење затварања пређеног, а истовремено и отварање новог пута души, односно спречавање покојниковог повратка на стари, али и отклањање препрека његовој души на новом путу.[45]

Поред керамичких и стаклених посуда у гробовима спаљених покојника у М. Копашници, чести прилози су новац и жишци. Они представљају саставни део ритуала којим треба да се покојниковој души омогући безбедан пут до света мртвих. Покојници у М. Копашници су спаљивани заједно са новцем, а забележено је да је новац, као прилог, полаган и у гроб. Најчешће је налажен у северном и средњем делу гроба, претпоставља се, у замишљеном положају главе у устима или у рукама. Римљани су веровали да је новац потребан покојнику да плати чамџији Харону да га превезе преко река Ахеронт, Стикс и Кокит у подземном свету.[46] Ми не знамо да ли су Дарданци веровали да новцем плаћају Харону или неком другом митском бићу превоз до света мртвих. Једно је, ипак, сигурно: и данас је у српском народу сачувано веровање да је новац потребан да се плати услуга некоме ко души помаже на путу до њеног коначног циља. Можда Арханђелу Михајлу, православном анђелу смрти, који одводи душе умрлих.[47] Новац који се данас ставља у уста, у руке, на грудима у гробу покојника излази из сфере рационалног, претхришћански је обичај, можда дардански, сачуван у посмртном ритуалу код Срба.

Жишци у гробу у М. Копашници имају исто значење као и паљење кандила и свећа данас на гробовима и у кућама мртвих. Штавише,

42 Љубинковић, 1969, 210, Крстић, 1983, 23.

43 Зечевић, 1982, 19.

44 Филиповић, 1950, 123.

45 Јовановић, 1992, 73.

46 Харон је у свом чамцу примао само покојнике који су сахрањени и који су могли да плате један обол. Срејовић, Црмановић, 1989, 447.

47 Новац који се полаже има различито значење: да се њиме плати место где ће душа становати на другом свету, или да се плати мостарина, јер се на други свет стиже преко моста. Зечевић, 1982, 55. Такође, верује се да новац треба да послужи покојнику да га раздели просјацима који ће га срести на улазу у „онај свет".

паљење свећа је саставни део самртних, погребних и посмртних ритуала, код Срба. Започиње у тренутку смрти, паљењем самртне свеће, и прати све ритуалне радње у обичајима око смрти, са циљем да осветли пут души. Уколико нема светлости, душа је осуђена да лута у вечитом мраку. Светлост жишка и свеће има многостуко значење и такође се не може превести на језик рационалног.[48]

Осим хране, светлости и новца, души покојниковој се могу послати и друге ствари или храна, по његовој жељи. Наиме, покојник се сродницима може обратити, најчешће у сновима, захтевајући од њих да му пошаљу неке њему потребне ствари или неку врсту хране. Сродници, најчешће чланови његове породице, те тражене ствари шаљу на тај начин што их положе у ковчег првог следећег покојника из ближе заједнице, кога покојник познаје.[49]

Дакле, сви описани ритуали користе се да би се задовољиле и испуниле све потребе душе која напушта свет живих, односно овај, материјални свет и одлази у свет духовног, у коме живе душе свих предака. Живи сродници, испуњавајући те обавезе, очекују захвалност тих душа предака и спремност да помогну живима у значајним животним ситуацијама. Једна од њих је и помоћ око прихватања нове душе и пружање помоћи на њеном путу до коначног одредишта. У таквим ситуацијама живи се на посебан начин обраћају добрим душама својих предака - нарицањем. Нарицањем се изражава бол за покојником, с једне стране, али истовремено се на тај начин врши објављивање смрти њиховог сродника и призивање духова предака да његову душу прихвате и да јој помогну. Зато се у тужбалицама које се изговарају најпре истичу врлине покојника у његовом животу, а потом се директно обраћају духовима предака да ту душу прихвате. На то указује чињеница да наричу и жене које нису у блиском сродству са покојником и које не осећају бол због његове смрти (плаћене нарикаче). Затим, нарицање се изводи уз одређене радње које имају у себи елементе ритуалне и обредне игре: чупање косе, гребање лица, бусање у груди, бацање на земљу. Такве игре имају хтонски карактер и намењене су мртвима, односно добрим душама предака. Зато се и изводе само дању, након сванућа, јер ноћу, у мраку, обитавају и зли демони и злонамерне душе. Данас у лесковачком крају нису очувани сви елементи ове обредне игре, већ само ударање рукама у главу или по куковима. У старијој етнографској литератури забележени су прикази ритуала са свим елементима (чупање косе, гребање лица), на целом простору где живе Срби.[50] Данас је тај ритуал у највећој мери изобичајен и поједностављен.

48 Срби верују да су светлост и топлота потребни покојницима и на другом свету. Мртвима се због тога светлост доставља паљењем свећа и ложењем обредних ватри. Зечевић, 1982, 83.

49 Податак забележен на терену.

50 Средином XVI века један француски путописац је у Нишу присуствовао погребу и забележио жалост која се изражава чупањем косе, гребањем лица. Динић, 1940, Ђорђевић, 1938, 181, Филиповић, 1939, 186-182, Дробњаковић, 1960, 162, Антонијевић, 1982, 130, Зечевић, 1982, 66.

Оно што повезује Дарданце, чији су спаљени остаци сахрањени у ватром запеченим гробовима на некрополи у М. Копашници, и Србе, сахрањене у правоугаоне гробне јаме у лесковачком крају, јесте активан однос према смрти. Смрт је, наиме, неминовност, одређена судбином или Усудом, и неизбежна је. Али тој реалности они нису били покорени и у потпуности потчињени, нити су пред њом били пасивни. Штавише, настојали су разним магијским ритуалима да ублаже или предупреде неке њене негативне последице.

И једни и други имају однос пун поштовања, обавеза и дужности према покојнику и према душама предака. Извршавајући све обавезе према њима, почев од ритуала везаних за припреме за смрт, затим од тренутка смрти, сахране, периода од сахране до навршене године године дана од смрти, али и након тога, они душе предака придобијају за своје „савезнике". Дакле, оне који ће им помагати у важним животним ситуацијама, који ће им доносити срећу и плодност. Истовремено, на тај начин отклањају опасност од могуће злонамерности мртвих, уколико нису задовољене све њихове потребе на посмртном путу, али и у самом свету у коме бораве душе мртвих.

На многа питања из области сепулкралнога култа, географски и хронолошки омеђена у овом раду, нису дати одговори. За целовито разумевање и тумачење култа мртвих потребно је извршити свеобухватне анализе религије Словена у прапостојбини, религије Дарданаца до времена које се у прошлости може досегнути, као и паралелно тумачење религија и обичаја народа у њиховом окружењу.

БИБЛИОГРАФИЈА

Антонијевић, 1982. Д. Антонијевић, Обреди и обичаји балканских сточара, Београд, 1982.

Баум, Срејовић, 1959. М. Баум, Д. Срејовић, Први резултати испитивања римске некрополе у Сасама. Чланци и грађа за културну историју Источне Босне, Тузла 1959.

Божовић, 1997. Б. Божовић, Народни живот у Ибарском Колашину, Приштина, 1997.

Дробњаковић, 1960. Б. Дробњаковић, Етнологија народа Југославије, Београд, 1960.

Динић, 1940. М. Ј. Динић, Три француска путописца XVI века о нашим земљама, Годишњица Николе Чупића, књ. XLIX, 1940.

Ђорђевић, 1958. Д. М. Ђорђевић, Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави, Београд, 1958.

Ђорђевић, 1937. Т.Р. Ђорђевић, Неколики самртни обичаји у Јужних Словена, Годишњица Николе Чупића, књ. XLVI, Београд, 1937.

Ђорђевић, 1938. Р. Ђорђевић, Неколики самртни обичаји у Јужних Словена, Годишњица Николе Чупића, књ. XLVII, Београд, 1938.

Ђорђевић, 1939. Р. Ђорђевић, Неколики самртни обичаји у Јужних Словена, Годишњица Николе Чупића, књ. XLVIII, Београд, 1939.

Ђорђевић, 1940. Р. Ђорђевић, Неколики самртни обичаји у Јужних Словена,

Годишњица Николе Чупића, књ. XLIX, Београд, 1940.
Зечевић, 1982. С. Зечевић, Култ мртвих код Срба, Београд, 1982.
Зотовић, 1962. Љ. Зотовић, Мала Копашница - римска некропола, Археолошки преглед 2, Београд, 1962.
Зотовић, 1964. Љ. Зотовић, Мала Копашница - римска некропола, Археолошки преглед 4, Београд, 1964.
Зотовић, 1968. Љ. Зотовић, Некрополе спаљених покојника на територији Горње Мезије, Лесковачки зборник, VIII, Лесковац, 1968.
Зотовић, 1970. Љ. Зотовић, Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену од I до VI века, Лесковачки зборник X, Лесковац, 1970.
Зотовић, 1986. Љ. Зотовић, Јужне некрополе Виминацијума и погребни обреди, Виминацијум I, Пожаревац, 1986.
Зотовић, 2000. Љ. Зотовић, Промене погребних ритуала током пет векова историје Виминацијума, Саопштења XXX-XXXI 1998-1999, Београд, 2000.
Јовановић, 1978. А. Јовановић, Накит у римској Дарданији, Београд, 1978.
Јовановић, 1984. А. Јовановић, Римске некрополе на територији Југославије, Београд, 1984.
Јовановић, 1992. Б. Јовановић, Српска књига мртвих, Ниш, 1992.
Кнежевић 1954. С. Кнежевић, Смртни и посмртни обичаји на Власини, Гласник Етнографског института САНУ књ. II-III, 1953-1954, Београд, 1954.
Крстић, 1983. Д. Крстић, Карактеристике сахрањивања на некрополи бронзаног доба у Корбову, Зборник Народног музеја XI - 1, Београд, 1983.
Љубинковић, 1969. М. Љубинковић, Ка проблему континуитета Илири - Словени, Симпозијум предславенски етнички елементи на Балкану у етногенези Јужних Словена, Центар за балканолошка испитивања, књ. 4, Сарајево 1969.
Милићевић, 1894 М. Милићевић, Живот Срба сељака, Српски етнографски зборник и, Београд, 1894.
Нидерле, 1954. Л. Нидерле, Словенске старине, Београд, 1954.
Николић-Стојанчевић, 1974. В. Николић-Стојанчевић, Врањско поморавље - етнолошка испитивања, Београд, 1974.
Пешић, 1995. Ј. Пешић, Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници, Лесковачки зборник, XXXV, Лесковац, 1995.
Срејовић, Цермановић, 1989. Д. Срејовић, А. Цермановић, Речник грчке и римске митологије, Београд, 1989.
Филиповић, 1939. М. Филиповић, Обичаји и веровања у скопској котлини, Српски етнографски зборник, књ. LIV, 1939.
Филиповић, 1950. М. Филиповић, Мађијско разбијање судова, Гласник Матице српске, књ. I, Нови Сад, 1950.

Summary

Julijana Pesic

FUNERAL AND POSTHUMOUS RITUALS OF THE DARDANI
IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY SERBIAN FOLKLOR

on the example of the necropolis in Mala Kopasnica
and contemporary customs in the area of Leskovac

In the contemporary Serbian etnography, the syncretic character of religion of the Serbs has been emphasized, since the elements of Christian with pagan religion are united in it. Paganism is a religion marked with syncretism of an old Church Slavic and the religion of Dardani, with whom the Serbs had met while settling the Balkan peninsula.

In this study, the attempt has been made to recognize the elements of Dardani religion, using the facts obtained by arheological excavations of the Dardani tomb from II-IV century in Mala Kopasnica, in a very rich etnographical structure in "layers" of pagan funeral and posthumous customs in contemporary sepulchral cult of the area of Leskovac.

The common elements of sepulchral cult of the Dardani, whose cremated remains were burried in fire sealed graves on the necropolis in Mala Kopasnica, and the Serbs burried in rectangular grave holes in the area of Leskovac, was an active relationship to death. Death was unavoidable, determined with fate or Destiny. In that reality, however, neither of them was submitted and completely subjugated, nor they were passive in front of it. Furthermore, they were trying to alleviate and prevent some of its negative consequences. Both of them had the relationship full of respect, obligation and duties to the deceased and to the souls of ancestors. By carryng out all obligations toward them, beginning with rituals connected with the preparations for death, from the moment of death, the funeral, the period from the funeral to the completion of a year after death, and also after that, they were trying to win the souls of their ancestors for their "allies" which would help them in imporatant every day situations, which would bring them luck and fertility. At the same time, they would remove danger from the possible malice of the deceased if all their needs on their posthumous way weren't satisfied, but also in the very world in which the souls of the deceased were resting.

UDK 902.3 : 903.2] (497.11)

Иван Стојановић

КОНЗЕРВАЦИЈА ДЕВЕТ БРОНЗАНИХ ПРЕДМЕТА ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Музејски предмети од бакра и његових легура, са делимично очуваним металним језгром или без њега, посебан су проблем у конзерваторској пракси из више разлога. Први је могућност фрагментација и губитка форме предмета у процесу конзервације који је обично дуготрајан и изискује велику опрезност у третману и манипулацији. Други проблем је реконструкција недостајућих фрагмената, с обзиром на чињеницу да је метал прешао у корозионе процесе. Јако је важно током конзервације тачно одредити специфичност третмана у зависности од степена сачуваности металног језгра и у потпуности сачувати оригиналну форму, уз отклањање штетних соли.

ОПШТИ ПОДАЦИ О ПРЕДМЕТИМА

Тема рада је конзервација девет бронзаних предмета[1] који припадају Народном музеју у Лесковцу, а потичу са локалитета: Хисар (Лесковац), Скобаљић град, Мала Копашница и Томовина Раван (село Мркоње). Сви предмети су уведени у књигу пријема и отворени су конзерваторски картони за конзервацију археолошких предмета Народног музеја у Београду. Предмети су фотографисани пре и после конзервације и њихове фотографије налазе се на крају рада.[2] Сви предмети су пронађени приликом археолошких ископавања, изузев бронзане-келт секирице.[3]

1 Цео ток конзервације је изведен под стручним надзором ментора З. Павловића, уз стручни увид у ток рада и консултације. Конзерваторски третман је извршен у Лабораторији за конзервацију археолошких предмета Народног музеја у Београду, где сам био на шестомесечној специјализацији. Предмети су конзервирани у периоду од 26. јуна до 31. јула 2002. године. Велику помоћ пружио ми је, саветима и сугестијама, М. Чоловић, техничар-конзерватор.

2 Прилози у стручном раду дати су у боји, али због технике штампања приказани су у црно-белој техници.

3 Поклон Миливоја Ђуровића из Лесковца

ОПИС ПРЕДМЕТА И СТЕПЕН ОЧУВАНОСТИ

Фрагменти бронзаног кључа и ножа донесени су у веома лошем стању, са траговима интензивног дејства хлоридних једињења. Конзерваторска испитивања су указала да је код већине предмета процес деструкције металног језгра далеко одмакао и да ће се због оштећења конзервација обавити са великом пажњом, уз чување патине. Изузетак је чинила бронзана наруквица, код које је одлучено да се зелена карбонатна патина не чува, због своје нестабилности и сачуваног металног језгра. Једини фрагментовани предмет је стрелица од бронзаног лима, код које је одлучено да се спајање фрагмената изврши епоксидним смолама. Због присутности племените карбонатне патине, код осталих предмета одлучено је да се патина чува, упркос чињеници да је метално језгро добро очувано.

КОНЗЕРВАТОРСКА ИСПИТИВАЊА

Будући да је тема рада конзервација девет предмета, описе предмета даћу појединачно за сваки:

БРОНЗАНА КЕЛТ СЕКИРИЦА *(Табла бр.1)*

Инв. бр.: Није инвентарисана
Датовање: Халштат Б1
Налазиште: Томовина Раван (село Мркоње)
Дужина: 5,4 цм
Ширина: 3,1 цм
Тежина пре конзервације: 68 гр.
Тежина после конзервације: 68,3 гр.

МАКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Секира - келт, шупље ливена од бронзе. На задебљаном, овалном отвору ушица је хоризонтално постављена. Шире стране су украшене вертикално - паралелним ребрима, која су лучно повијена.

МИКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Предмет је покривен траговима земље и светлозелене патине на појединим местима. Са унутрашње стране уочавају се дебље наслаге корозије.

БРОНЗАНИ НОВЧИЋ *(Табла бр. 2)*

Инв. бр.: 14
Датовање: Почетак VI века
Налазиште: Хисар, Лесковац, 21. 05. 2002. године
Димензије пречника: 2,5 цм
Тежина пре конзервације: 9,4 гр.
Тежина после конзервације: 9,3 гр.

Макроскопским и микроскопским прегледом констатовано да је римски новчић тамнозелене - карбонатне патине, испод које се налази светлозелена патина која се лако механички одстрањује. На површини се уочавају трагови земље. Метално језгро је добро очувано.

БРОНЗАНИ НОВЧИЋ ***(Табла бр. 3)***

Инв. бр.: 13
Датовање: Прва половина VI века
Налазиште: Хисар, Лесковац, 17. 05. 2002. године
Димензија пречника: 3 цм
Тежина пре конзервације: 13,2 гр.
Тежина после конзервације: 13,1 гр.

Макроскопским и микроскопским прегледом уочено је да је предмет прекривен траговима земље и тамнозеленом патином. На новчићу је намерно избушена рупа у чијем је пресеку констатована светлозелена прашкаста патина, која чини слој између карбонатне патине и добро очуваног металног језгра.

ВРХ БРОНЗАНЕ СТРЕЛЕ ***(Табла бр. 4)***

Инв. бр.: 10
Датовање: XIII - IX век п.н.е.
Налазиште: Хисар, Лесковац, 21. 05. 2002. године
Дужина: 2,6 цм
Ширина: 2 цм
Тежина пре конзервације: 1,1 гр.
Тежина после конзервације: 1 гр.

МАКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Врх стрелице од бронзаног лима са два издужена пера и кратким трном. Фрагментован је и нема металног језгра.

МИКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Површина бронзаног лима је прекривена земљом испод које се уочава, преко целе површине, карбонатна патина. На неким местима се уочавају трагови куприта.

БРОНЗАНИ НОЖ ***(Табла бр. 5)***

Инв. бр.: 9
Датовање: Праисторија
Налазиште: Хисар, Лесковац, 22. 05. 2002. године
Дужина: 9,1 цм
Ширина: 0,8 цм
Тежина пре конзервације: 10,6 гр.
Тежина после конзервације: 10,1 гр.

МАКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Бронзани нож малих димензија са издуженим сечивом и кратком плочастом дршком.

МИКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

На површини предмета се уочавају љуспасте творевине светлозелене патине испод које се на неколико места налазе трагови куприта. Недостаје врх ножа и у веома је лошем стању.

БРОНЗАНИ ПРСТЕН *(Табла бр. 6)*

Инв. бр.: Није инвентарисан
Датовање: Средњи век
Налазиште: Скобаљић град (Горњи град), 03. 11. 1987. године
Димензија пречника: 2 цм
Тежина пре конзервације: 1,3 гр.
Тежина после конзервације: 1,3 гр.

МАКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Прстен ливен у бронзи. Траказта карика прелази у овалну главу која је украшена са три плитка удубљења. Зелено патиниран.

МИКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Са унутрашње стране је прекривен траговима земље испод које се уочавају кратери са светлозеленим прашкастим наслагама. На појединим местима се уочавају трагови куприта.

ФРАГМЕНАТ БРОНЗАНОГ КЉУЧА (Табла бр. 7)

Инв. бр.: Није инвентарисан
Датовање: II - III век
Налазиште: Мала Копашница
Дужина: 2,8 цм
Ширина: 0,6 цм
Тежина пре конзервације: 3,2 гр.
Тежина после конзервације: 2,9 гр.

МАКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Фрагмент тела и стопе бронзаног кључа. Тело је у облику издужене правоугаоне плочице правоугаоног пресека. У односу на тело, под правим углом је стопа плочица са зупцима.

МИКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Површина бронзаног кључа је прекривена траговима земље. Испод се налазе светлозелене прашкасте творевине које се лако уклањају. Метално језгро није очувано.

БРОНЗАНА ПРЕЂИЦА ***(Табла бр. 8)***

Инв. бр.: 743
Датовање: Средњи век (?)
Налазиште: Непознато
Дужина: 4,5 цм
Ширина: 4,8 цм
Тежина пре конзервације: 14,5 гр.
Тежина после конзервације: 14,3 гр.

МАКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Бронзана копча у облику штита. Пређица је правоугаоног облика. Оков је у облику штита. Површина је декорисана урезаним флоралним орнаментима са стране и представом птице у средини.

МИКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Предмет је прекривен траговима земље. Има тамнозелену карбонатну патину.

БРОНЗАНА НАРУКВИЦА (Табла бр. 9)

Инв. бр.: Није инвентарисан
Датовање: Средњи век
Налазиште: Скобаљић град (Горњи град), 15. 10. 1988. године
Димензија пречника: 7,1 цм
Тежина пре конзервације: 11,8 гр.
Тежина после конзервације: 10,3 гр.

МАКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Бронзана наруквица са отвореним крајевима који су оштећени.

МИКРОСКОПСКИ ПРЕГЛЕД

Предмет је прекривен траговима земље испод које се уочава светлозелена прашкаста патина која се лако скида са површине предмета. Испод ње се налази тамнозелена патина. На површини предмета се уочавају неравномерно распоређене светлонаранџасте тачке.

КОНЗЕРВАТОРСКИ ТРЕТМАН

На основу конзерваторских испитивања, одлучено је да се примене две методе обраде кородираних предмета:

1. Електролитичка редукција[4] у 5% раствору NaOH (натријум-хидроксида).[5]

4 Dr. H. J. Plenderleith, Dr. A. E. A. Werner, *Konzervacija muzejskih predmeta i umjetnina*, str. 8-9

5 H. J. Plenderleith, *The Conservations of Antiquities and Works of Art*, 1962. p. 195

2. Метода очувања патине употребом раствора натријумбикарбоната ($NaHCO_3$).[6]

1.

Поступак је започет потапањем предмета у 3% раствор мрављe киселине.[7] Предмет се повремено вади и чисти месинганом четком под млазом текуће воде. После електролизе, предмет искувавамо у дестилованој води да бисмо уклонили остатке електролита и заосталих растворљивих соли. Проверу редовно вршимо мерењем на кондуктрометру. Када електрични отпор дестиловане воде прелази 120.000 ома, сматра се да су уклоњене растворљиве соли. Затим предмет сушимо у сушници 48 сати на температури од 48°C. Након сушења, предмет се полира месинганом ротационом четком, а затим се обавља инхибиција. Као инхибитор користи се 3% раствор бензотриазола[8] у етил-алкохолу. Поступак се обавља потапањем предмета у инхибитор у вакууму. По обављању инхибиције, предмет се суши у сушници 24 сата на 48°C.

Поступак конзервације завршавамо импрегнацијом у вакууму 5% раствором Паралоида Б72[9] у ксилолу.

2.

Поступак започиње искувавањем предмета у 5% раствору $NaHCO_3$ и четкањем синтетичком четком под млазом текуће воде, да би омекшале површинске наслаге земље које се четкањем уклањају. Даљи метод је серија поновних искувавања[10] и остављање потопљеног предмета у 5% раствору натријумбикарбоната у дестилованој води. Овим се искувавањем уклањају хлоридна једињења из предмета. То се потврђује хлоридним тестом[11].

Након уклањања хлорида, врши се уклањање растворљивих соли било искувавањем или потапањем предмета у дестиловану воду, уз

6 W. A. Oddy and M. J. Hughes, *Studies in Conservation*, The stabilization of „Active" Bronze and iron antiquities by the use of sodium sesquicarbonate, 1970, p.p. 183-190

7 Наведени раствор је употребљен да би се установило да ли има инкрустација на самом предмету. Пошто је установљено да их нема, предмет је стављен у електролизу.

8 H. B. Madsen, *Studies in Conservation*, Further remarks on the use of benzotriazole for stabilizing bronze objects, 1971, p.p.120-123; Др. Ф. Цурк, спец. ток. Ж. Недовић, *Штетни агенси у конзервацији*, 1997, стр. 73

9 G. Thomson, Recent Advances in Conservation, New solvent-type varnishes, 1963, p. p. 171-175.

10 Сам процес уклањања хлоридних једињења искувавањем предмета у раствору натријум бикарбоната, није утицао на промену боје патине а у исто време је знатно скратио дужину поступка.

11 Carl M. Semczak, *Studies in Conservation*, A comparaison of chloride tests, 1977, p.p. 40-42

контролу кондуктометра. Након негативног хлоридног теста и постигнутог електричног отпора воде преко 120 килоома, предмете сушимо у сушници 48 сати при температури од 48°C.

Даљи третман оваквих предмета је у потпуности исти као код предмета чишћен у електролизи.

БИБЛИОГРАФИЈА/ BIBLIOGRAPHY

Др. Франц Цурк, спец. ток. Ж. Недовић, *Штетни агенси у конзервацији*, Ниш, 1997.
G. Thomson, Recent Advances in Conservation, London, Butterworths, 1963.
H. Brinch Madsen, Studies in Conservation, Further remarks on the use of benzotriazole for stabilizing bronze objects, vol. 16, N°. 3, 1971.
W. A. Oddy and M. J. Hughes, Studies in Conservation, The stabilization of „Active" Bronze and iron antiquities by the use of sodium sesquicarbonate, vol. 15, N°. 3, 1970.
Organ, R. M., Studies in conservation, Aspects of Bronze Patina and its Treatment, 1963.
H. J. Plenderleith, The Conservations of Antiquities and Works of Art, Oxford University press, London, 1962.
Dr. H. J. Plenderleith i Dr. A. E. A. Werner, Konzervacija muzejskih predmeta i umjetnina, Muzejski dokumentacioni centar, Zagreb, 1974.
М. Ракочевић, Р. Хорват, Општа хемија за I разред средње школе, Београд, 1995.
Carl M. Semczak, Studies in Conservation, A comparaison of chloride tests, vol. 22, N°. 1, February 1977.

Табла бр. 1

Сл. 1 Изглед предмета пре конзервације

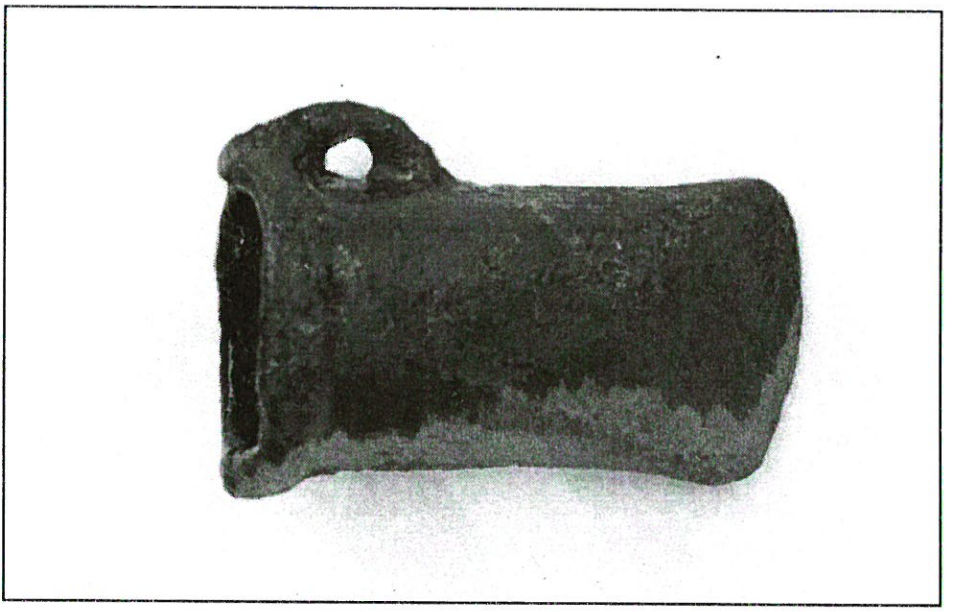

Сл. 2 Изглед предмета после конзервације

Табла бр. 2

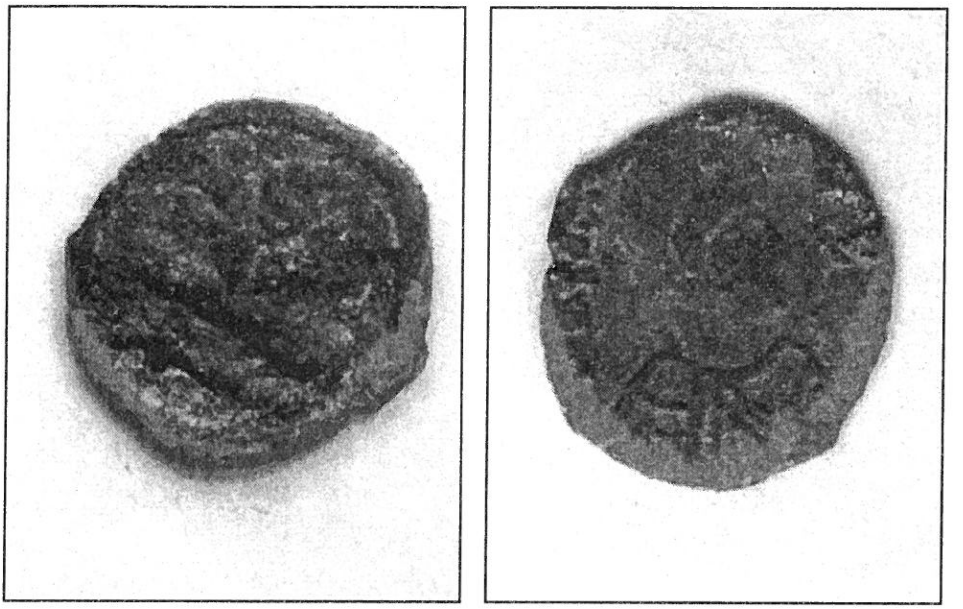

Сл. 3, 4 Изглед предмета пре конзервације

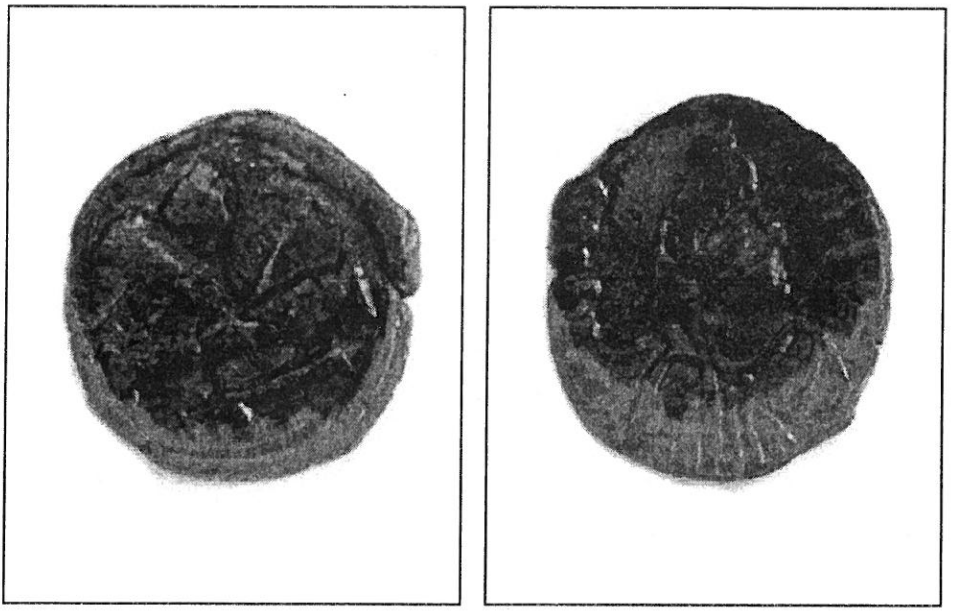

Сл. 5, 6 Изглед предмета после конзервације

Табла бр. 3

Сл. 7, 8 Изглед предмета пре конзервације

Сл. 9, 10 Изглед предмета после конзервације

Табла бр. 4

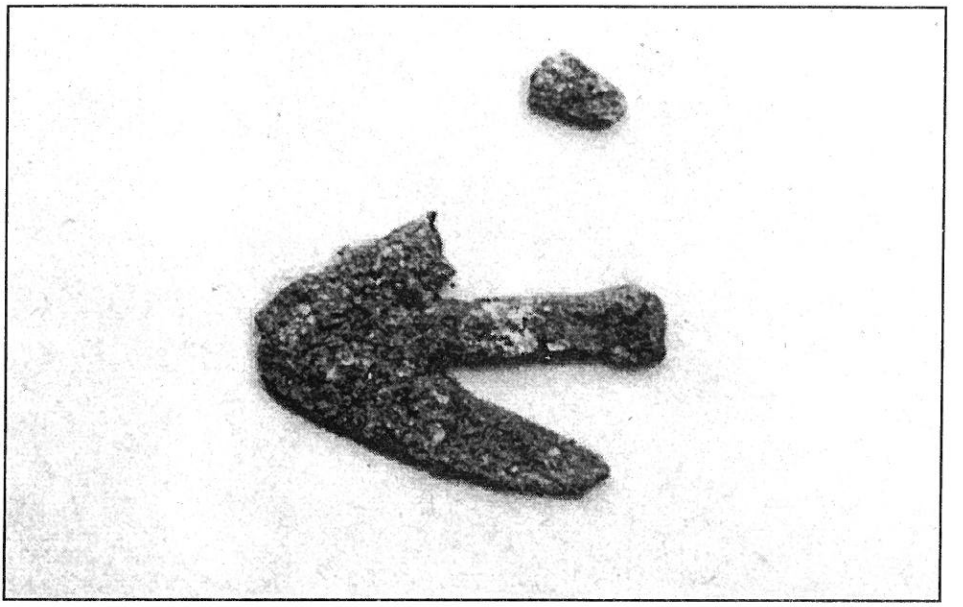

Сл. 11 Изглед предмета пре конзервације

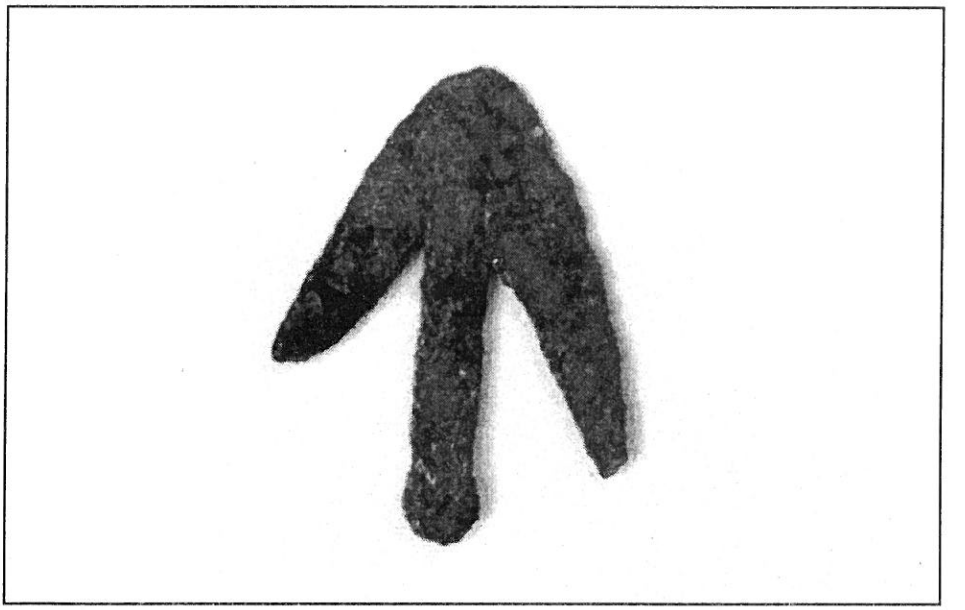

Сл. 12 Изглед предмета после конзервације

Табла бр. 5

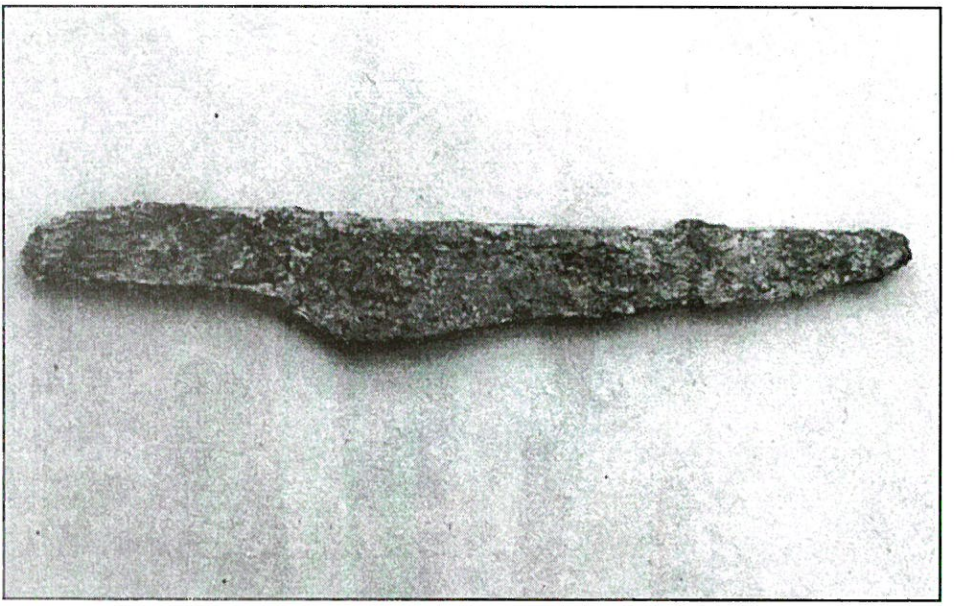

Сл. 13 Изглед предмета пре конзервације

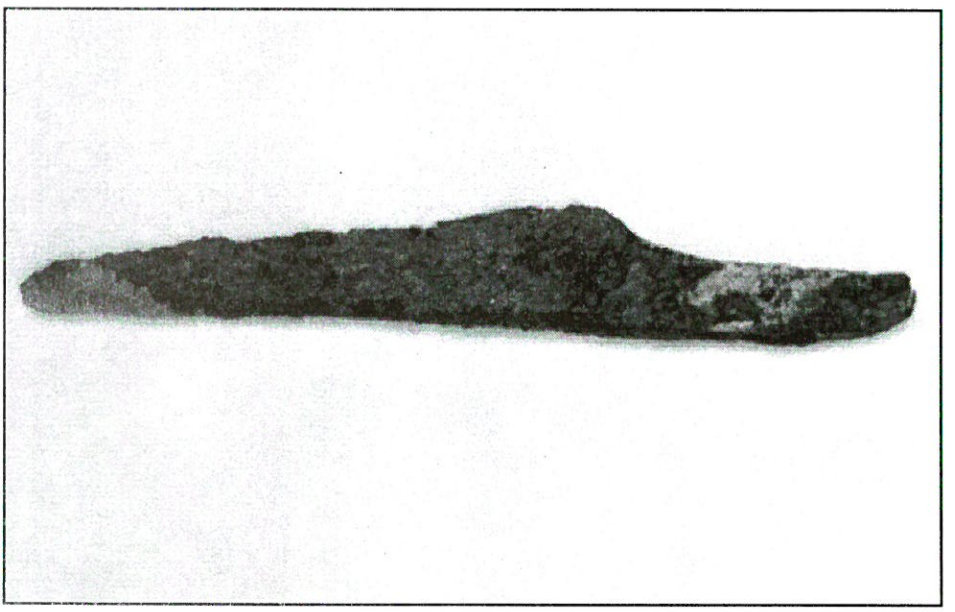

Сл. 14 Изглед предмета после конзервације

Табла бр. 6

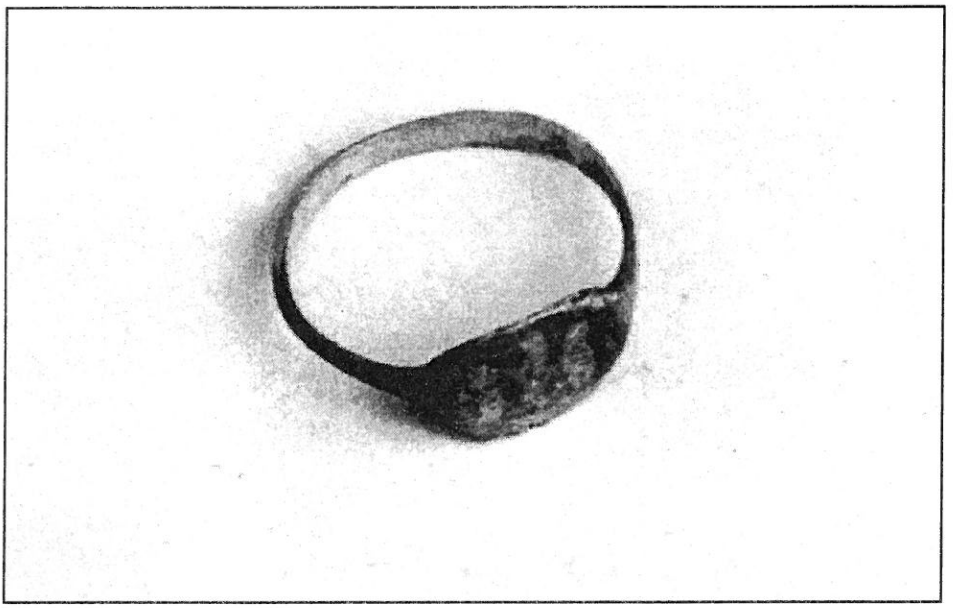

Сл. 15 Изглед предмета пре конзервације

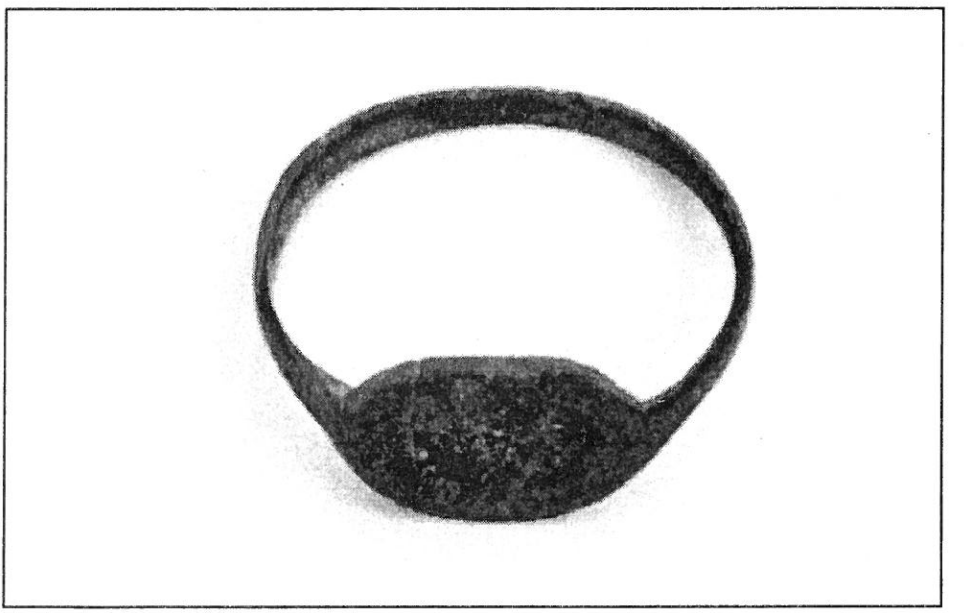

Сл. 16 Изглед предмета после конзервације

Табла бр. 7

Сл. 17 Изглед предмета пре конзервације

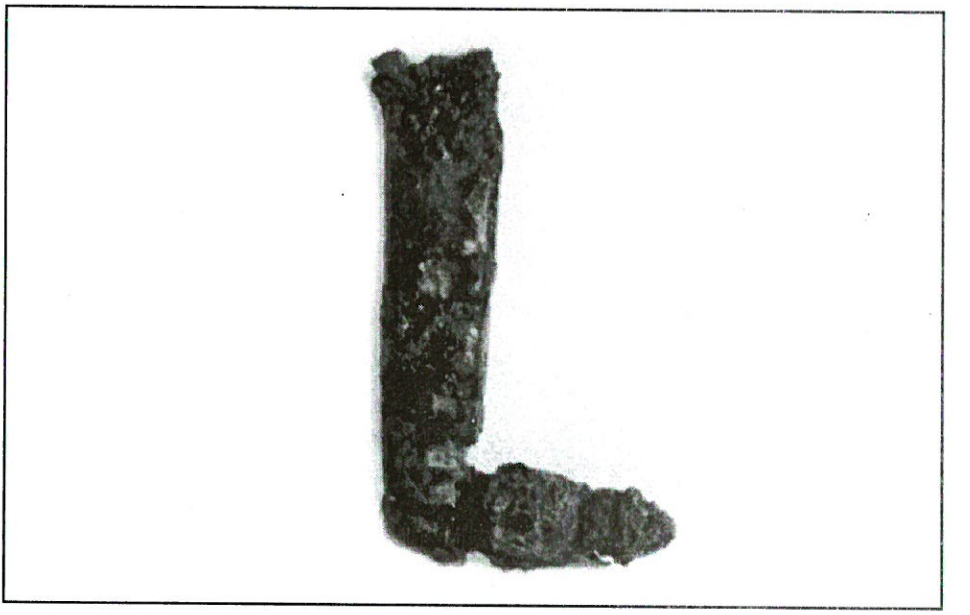

Сл. 18 Изглед предмета после конзервације

Табла бр. 8

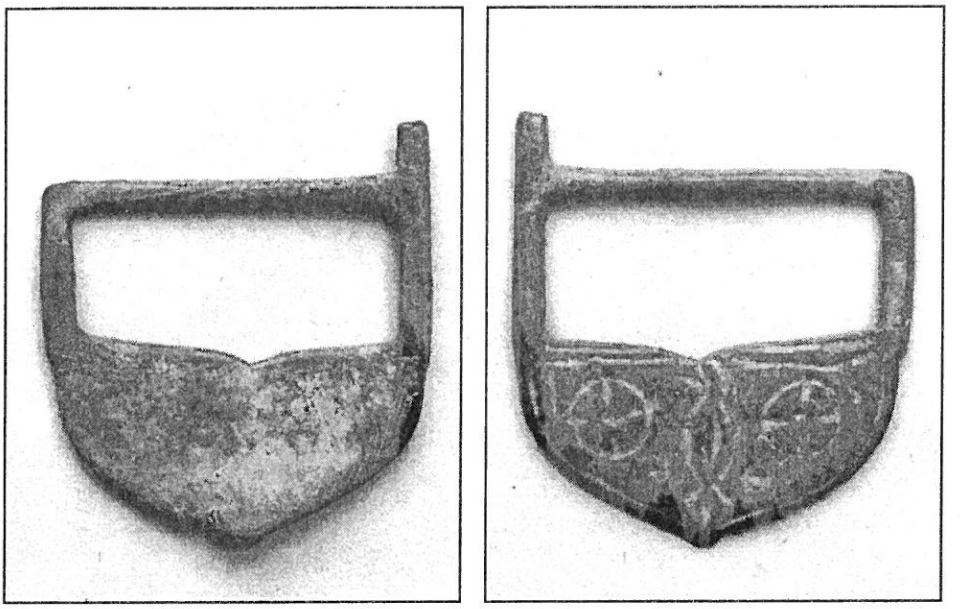

Сл. 19, 20 Изглед предмета пре конзервације

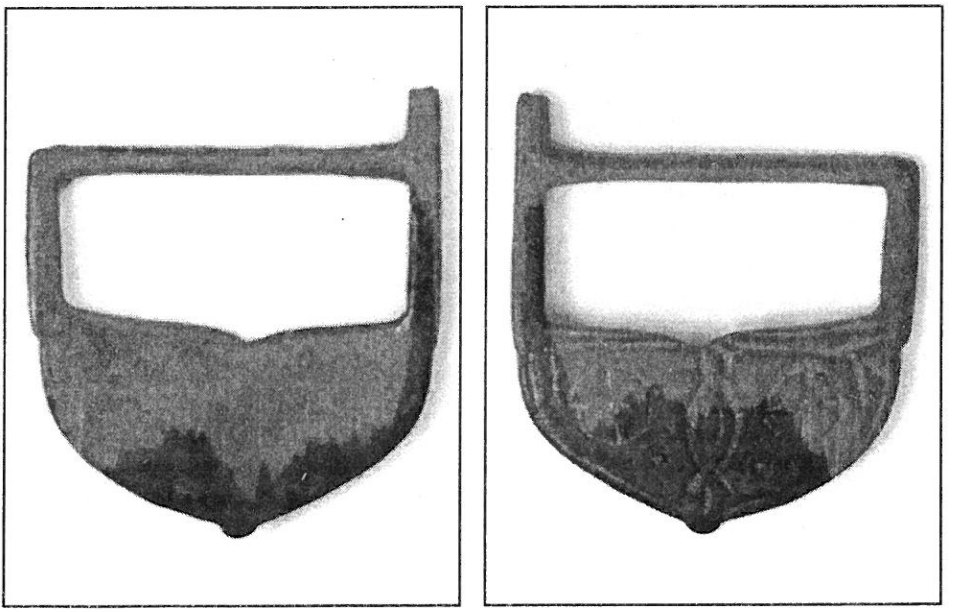

Сл. 21, 22 Изглед предмета после конзервације

Табла бр. 9

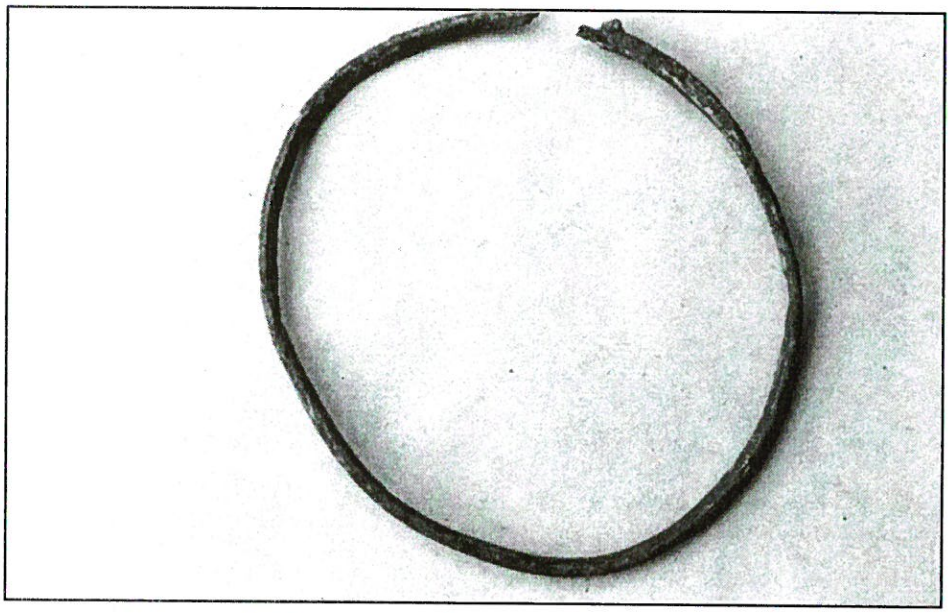

Сл. 23 Изглед предмета пре конзервације

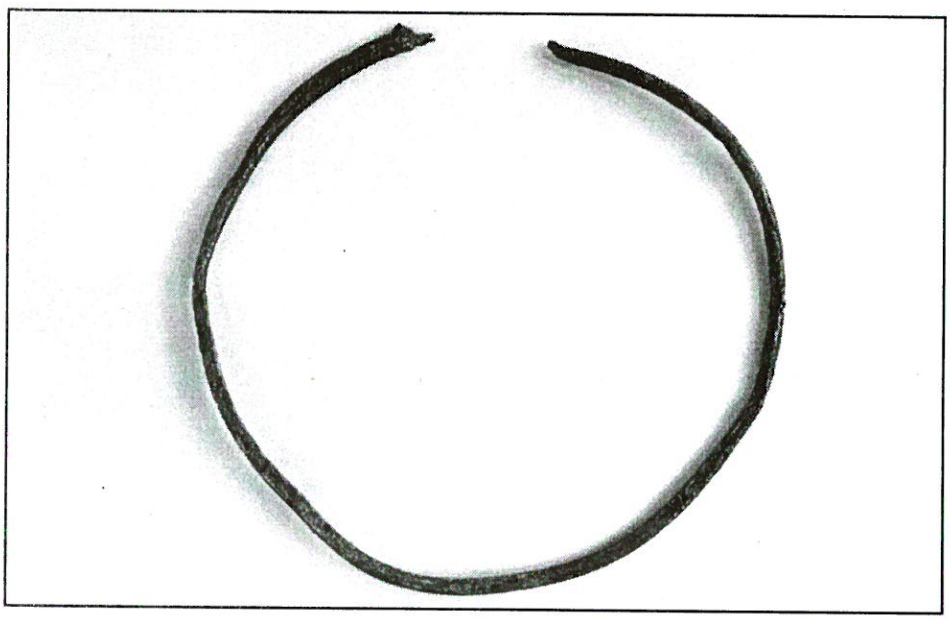

Сл. 24 Изглед предмета после конзервације

Summary

Ivan Stojanovic

THE CONSERVATION OF NINE BRONZE OBJECTS FROM ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN LESKOVAC

The theme of the work is conservation of nine bronze objects that belong to the National Museum in Leksovac.

The whole process of conservation has been done under the professional supervision of mentor Z. Pavlovic, during the six months of specialization in the department of conservation archaeological objects of The National Museum in Belgrade.

Up to the elements of the examination it has been decided to apply to methods of elaboration damaged objects:

* The electrical reduction in disolution of 5% NaOH
* The method of preservation patina using the disolvation sodium sesquicarbonate in destille water.

All objects were being cleaned using the method of preservation patina, except the bronze bracelet (tablet No. 9) for which it was decided that the green carbonic patina should not be preserved because it is unstable with preserved metalic nucleus.

The guly fragmanted object is the bronze arrow for which was decided that the conjunction of fragments has to be done with epoxy resins (tablet No. 4)

UDK 371 (497.11)(091)

Верољуб Трајковић

ПОЧЕЦИ ШКОЛСТВА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ

У периоду турске окупације школе у лесковачком крају одржаване су захваљујући само свести месних црквено-школских општина или свести појединаца који су их одржавали приватно, као учитељи.[1] Метод рада у овим школама био је манастирски или науснички.[2] Прво се учила азбука, свако слово по његовом имену, а затим се прелазило на црквену књигу - часословац. Ученици се нису делили на разреде, него по књизи коју су савлађивали. Са Часловца се прелазило на Псалтир, са овога на Месецослов, са њега на Апостол, а завршавало се са Требником и Јеванђељем. Највећи успех показивао је ученик, који је тачно читао и разумео Јеванђеље и Светче.[3]

Упоредо са читањем учило се и писање, и то на „песоч" прутићем по песку или пепелу за почетнике, по „штици" чврстим предметом и по хартији гушчијим пером и мастилом. Када је ученик савладао овај степен образовања, био је писмен.[4]

Од других предмета учио се помало рачун, и то: сабирање, одузимање, дељење (уместо трговачких рачуна учио се „тефтер" - вересија и отплата) и певање које се делило на црквено и световно. По правилу, учитељ је у цркви са својим ученицима држао певницу. Почетници су слушали, старији су певали оно што су научили, док су најстарији ученици одмењивали учитеља у певању.[5]

Школе манастирског метода учења у лесковачком крају имале су своје присталице све до ослободилачких ратова од Турака.

---

1 О личности учитеља почетком XIX века мало се зна. Већина учитеља били су свештеници, живописци, занатлије, трговци, механџије и др.

2 Ученици манастирских школа за време турске окупације учили су напамет, без разумевања, и најобичније текстове.

3 Др Јован Хаџи Васиљевић, Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку до српско-турских ратова 1876-78, Београд 1928.

4 Глиша Костић, Ча Митина школа - наше школовање у Лесковцу до ослобођења (1877), Београд 1898.

5 Исто.

У периоду турске владавине бригу о лесковачкој школи водио је Синод који је представљао црквено-школску општинску управу, а којим је руководио митрополит или иконом (митрополитски намесник) или пак виђенији свештеник. Лесковачки Синод бројао је 8 -10 чланова изабраних на збору виђенијих грађана и Еснафа. На својим седницама Синод је, поред осталог, „водио бригу о Учитељима и школама" и другим црквено-школским питањима, као што је издржавање и одржавање школе. Но, и поред тога, обавеза је ђачких родитеља била да уплаћују извесну суму новца ради издржавања школе.[6]

Сеоске школе издржавале су се од прихода месних цркава и од добровољних прихода. Школске зграде биле су или у „црквеној кући или су се по правилу налазиле у порти сеоске цркве или су пак биле смештене по приватним кућама".[7] Према попису урађеном почетком 1878. године, сеоске школе су имале укупно 218 ђака.

Први подаци о постојању школских зграда у Лесковцу везани су за обнову старе лесковачке цркве (оџаклије), завршене јуна 1839. године.[8] Отуда и објашњење да су скоро све школске зграде после ослобођења од Турака биле у зградама поред цркава.

Године 1841. први пут се помиње школска зграда у Лесковцу која се налази у црквеном дворишту, где ће Лесковчани касније подигнути две нове школске зграде, једну 1854. и другу, „једну у оно време од најлепших зграда у Лесковцу" - Женску школску зграду - 1872. године.[9]

Бугарска егзархистичка и грчко-фанариотска власт забринуле су званичне кругове у Србији, те се шездесетих година XIX века почиње много организованије да поклања пажња крајевима под турском влашћу. Због тога се 1868. године у Београду формира Одбор за школе и учитеље,[10] који је имао задатак да води бригу о школама, учитељима и књигама у неослобођеним крајевима, да предлаже Намесништву отварање нових школа, да у београдској богословији школује младиће из крајева под Турцима за учитеље у својим местима. Овај Одбор сачињавали су: архимандрит Нићифор Дучић, проф. Панта С. Срећковић и проф. Милош С. Милојевић.[11] Одбор за школе и учитеље је у више наврата слао одређен број књига и других учила у лесковачки

6 Лесковачки гласник бр. 34, 1938.

7 Вл(адимир) Стојанчевић, Прилог познавању школских прилика у лесковачком крају пред ослобођење 1878. године, Лесковачки зборник бр V, Лесковац 1965.

8 И. Здравковић, С. Ненадовић, М. Ђоровић-Љубинковић, Н. Спремо, Споменици културе у Лесковцу и околини, Лесковац 1952; М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија - Ђ. Нови Крајеви - Београд 1884.

9 Радош Требјешанин, Зграде основне школе у Лесковцу током XIX века, Лесковачки зборник бр. XXVI, Лесковац 1986; Глиша Костић, Ча Митина школа - наше школовање у Лесковцу до ослобођења (1877), Београд 1898.

10 Јован Ристић, спољашни одношаји Србије новијег времена 1868-1872, књ. II, Београд, 1901.

11 Сергије Димитријевић, Стари Лесковац као просветни и културни центар, Лесковац 1950.

крај. Књиге су достављане преко српско-турског граничног прелаза код Алексинца. У Лесковац су их највише доносили трговци: Таса Аранђеловић, Коста Митровић и његов брат, кочијаш Таса Митровић.[12] Године 1870. за ђаке у Лесковцу је послато 250 буквара и 75 „од осталих књига".

Страни притисак на лесковачку школу израженије се осећа седамдесетих година XIX века, или, тачније, од 28. фебруара 1870. године, односно од објаве султановог фермана о оснивању бугарског егзархата.[13] Одмах по доношењу одлуке о егзархату, Одбор је послао Милоша С. Милојевића[14] да испита стање школа у неослобођеним крајевима од 1868. до 1870. године.

Занимљиво је рећи да се на списку школа којима је требало послати књиге, сачињеним 6. јануара 1874. године од стране Одбора, помиње одвојена „женска" од „мушке" школе, за које се имало послати 80 буквара и по 30 примерака од других школских књига.

На основу извештаја „војне управе лесковачке", из 1877/78. године, у лесковачкој нахији (кази) било је 18 школа, и то у: Лесковцу, Власотинцу, Печењевцу, Конопници, Крушевици, Црној Трави, Рупљу, Турековцу, Козару, Орловици, Накривњу, Бунуши, Бошњацу, Бабичком, Кумареву, Добром Пољу, Предејану и Грделици.

Лесковац је ослобођен од Турака 11. децембра 1877. године (по старом календару)[15] и заједно са Нишем, Прокупљем, Куршумлијом, Пиротом и Врањем припојен је Кнежевини Србији.[16]

Ослобођењем Лесковца од Турака завршен је један веома тежак, али за његово становништво значајан период развоја основног школства, карактеристичан за прилике под турском влашћу. Просветно-културне прилике у ослобођеном Лесковцу и његовој нахији затечене су у врло тешком стању. Неписменост становништва била је огромна. Средином 1878. године у лесковачкој нахији било је 812 „писмених мушкараца" и 86 „писмених жена", што укупно износи 898, односно 5% писмених од целокупног становништва.[17] Но, и поред свега, резултати који су за

12 Др Јован Хаџи Васиљевић, Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку, Београд 1928.

13 Споменица Стојана Новаковића, Нови Сад, СКЗ. 1921.

14 Драгиша Костић, Прилог биографији и библиографији Милоша С. Милојевића, Лесковачки зборник бр. XXXIX, Лесковац 1999; Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877-1927. Лесковац 1928.

15 Јосиф Х. Костић, Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине, Лесковац 1907.

16 Слободанка Стојичић, Нови крајеви Србије 1878-1883, Лесковац 1975; Видосава Николић Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године, Лесковац 1975.

17 Радош Требјешанин, Лесковац после ослобођења 1877. године, Лесковачки зборник, XVIII, Лесковац 1978; Др Владимир Грујић, Школско образовање у лесковачком и топличком пределу прве деценије након ослобођења 1878. године бр. XX, Лесковац 1980.

време Турака били постигнути, послужили су као полазна основа за унапређење и даље развијање школства и школских прилика у Лесковцу и лесковачком крају током наредних година.

Одмах по завршетку рата Министарство просвете и црквених дела издало је наредбу (12. фебруара 1878. године) да се предузму све мере како би школе могле почети са радом 1. марта 1878. године. Истовремено, окружни начелници су били у обавези да припреме извештаје о стању школа и учитељима који би могли радити на описмењавању деце.

Међутим, по свему судећи, школе у лесковачком крају нису могле да почну са радом у задатом року из више разлога: недостатак стручног наставничког кадра, недостатак школског простора, уџбеника, намештаја и др. Но мало-помало, почели су да се стварају услови за почетак рада школе, тако што је на захтев врховне просветне управе најпре извршена демобилизација свих професора, учитеља, наставника и ђака војника, како би се укључили у наставу. У вези с тим, демобилисани учитељи Јосиф Костић и Настас Крстић, који су актом Министарства просвете 16. септембра 1878. године постављени за учитеље у Лесковцу,[18] у писму Министарству, 11. јануара 1879. године, кажу да су „разрешени војне дужности", односно демобилисани тек 20. октобра,[19] тако да због тога касне са организовањем наставе. Следеће што је успоравало почетак рада школа у Лесковцу је то што је у „школи поред цркве" још увек била смештена 3. пољска болница под командом др Адама Ђермана.[20] Због тога је начелник лесковачког округа[21] Т. (...) Протић 30. маја 1878. захтевао од Министарства просвете да интервенише код војних власти да испразне школу, како би општина лесковачка „могла благовремено исто здање репарирати и за почетак идућег школског течаја приуготовити".[22] Интервенцијом министра просвете Алимпија Васиљевића, који је уједно био и члан владе при Врховној команди, школа је испражњена почетком јуна 1878. године, те се одмах приступило њеном обнављању и поправци, као и поправци школског намештаја који је поприлично био упропашћен. Осим ове, и школе на селу су преко политичких општина добиле налог да створе услове за почетак рада, „и да све школске потребе и учила набаве, како би се учење одпочети могло".[23]

Први организовани облици ширења писмености и школовања деце током XIX века у лесковачком крају везани су за имена неколицине

18 Архив Србије, Министарство просвете, фасцикла XI, 32/1878.
19 АС, МП, Ф-I, 149/1879.
20 Верољуб Трајковић, Драгиша Костић, 120 година Црвеног крста Лесковца, Лесковац мај 1998.
21 М(ита) Ракић: Из Нове Србије, Отаџбина књ. IV, св. 13-16, Београд 1880.
22 АС, МП, Ф-IV, 34/1878.
23 АС, МП, Ф-I, 54/1879

учитеља чији је дугогодишњи рад имао велики образовни и васпитни значај за време под турском влашћу, па и касније.

По свему судећи, утемељивач лесковачког организованог школства почетком XIX века, за кога лесковачка историографија зна, јесте Стојанча Поповић, родом из Лесковца, познат под именом „Даскал Даца".[24] Учитељ Даца је са својим помоћницима учио децу у школи код старе цркве највероватније од 1810. године, и то наставом црквено-манастирског типа.

Један од истакнутијих лесковачких учитеља[25] био је Симеон Андонов Софијанац, по народности Грк, рођен у Софији, који је у Лесковац дошао 1856. године. За њега Хаџи Васиљевић каже да је био „врло учен даскал" и да је за време његовог учитељовања осавремењена настава на тај начин што је поред црквено-словенских књига увео у наставу уџбенике из Србије. Због болести, у лето 1868. године Симон Андонов Софијанац је поднео лесковачком синоду оставку на учитељско место. Има мишљења да Софијанац, и поред тога што је код Лесковчана оставио добар утисак, није могао да из наставе искључи бугарске уџбенике и да се време његовог учитељовања поклапало са појачаном бугарско-егзархистичком и грчко-фанариотском пропагандом.

Велике заслуге за развој лесковачког школства имају учитељи Мита Николић и Ђорђе Петковић.

Мита Николић, познатији као Ча Мита, рођен у првој деценији XIX века „био је малог раста, ни сувише дебео, ни сувише мршав, црномањаст, пуних проседих бркова, густих и дугачких обрва које му падаху на црне, мутне очи, и проседе браде и косе. Браду и врат бријао је а тако исто и косу до пола главе, те је носио перчин. Глас му беше крупан а говорио је полако.[26] Ча Мита је био благе нарави а ђаке је волео као своју децу. Велика школа која је изграђена 1854. године добила је назив по његовом имену. Ча Митина школа. Мита Николић није био много школован али захваљујући томе што је „знао писмо", Синод га је поставио за учитеља у „великој чкољи" и до краја свог учитељовања наставу је држао по манастирском методу. Ча Мита је напустио школу нешто пре ослобођења Лесковца од Турака. Умро је децембра 1896. године.

Ђорђе Петковић, познатији као Бата Ђорђе (или Ујка Ђорђе), рођен је 1833. године у Лесковцу.[27] „То је повисок, сувоњав човек, онда црних

24 Др Јов(ан) Хаџи Васиљевић, просветне и политичке прилике у Јужним српским областима у XIX веку, Београд 1928; Сергије Димитријевић, Стари Лесковац као просветни и културни центар, Лесковац 1950; Јован Миљковић, Слово о мојој школи, Лесковац 1988;

25 Исто.

26 Глиша Костић, Ча Митина школа, Београд 1898.

27 Драгутин М. Ђорђевић, Бата Ђорђе Петковић - стари лесковачки учитељ - Лесковачки зборник, II, Лесковац 1962.

бркова, смеђа лица, плавих и ватрених очију, а ређих и малих обрва... И он је браду бријао али није носио перчин. Теме му је сасвим голо, а осталу је косу шишао. Глас му је танак, а кад говори по мало шушка".[28] Бата Ђорђе је био преке нарави и најмања ситница је утицала на промену његовог расположења, тако да се све то одражавало на његове ученике. „Изучио" је код попа Ђорђа писмо, Часловац и Псалтир, а касније је своје знање допунио из „других" књига па је, захваљујући томе, најпре постао учитељ једне сеоске школе, пре него што га је Синод узео за другог учитеља у Лесковцу где је заједно са Ча Митом предавао у „великој чкољи". Бата Ђорђе Петковић учитељовао је све до ослобођења Лесковца од турске власти, а 1878. године напушта школу и прелази на рад у општинску службу. Умро је 11. фебруара 1898. године и сахрањен је на Шпитаљском гробљу у Лесковцу.

Јосиф Хаџи Костић, рођен је 14. јула 1848. године у Приштини, где је завршио основну школу. Године 1865. Јосиф Х. Костић уписује београдску богословију, а одатле већ 1867. године и други разред учитељске школе у Сомбору. Јула 1868. одлази из Сомбора и враћа се у Београд где је, највероватније, наименован за учитеља у Лесковцу. И заиста, у Лесковац је дошао крајем августа 1868. године и одмах отворио треће одељење.[29] Јосиф је по природи био благ, одмерен и тих и са тим врлинама служио је за углед својим ученицима. „Саветовањем и прекором утицао је на марљивост ученика у раду и образованост у понашању, а његових прекора бојали су се више свега". Знао је добро немачки, турски и арапски књижевни језик.

Јосиф Костић је живео и радио у врло тешким условима, нарочито на почетку свог учитељовања, јер се школа коју је он отворио битно разликовала од Ча Митине и Бата Ђорђеве, не само по уџбеницима него и по уређењу и методу. Он се није задовољавао пружањем најосновнијег знања као његови претходници, већ је српску наставу у лесковачкој школи поставио на најширу могућу основу. Због тога је убрзо дошао у сукоб са присталицама бугарске егзархије, који су преко нишког митесрифа Абдурман-паше издејствовали забрану рада школе и употребе српских уџбеника.[30] Забрани рада учитељу Јосифу и увођењу бугарске наставе у школи супротставила се већина чланова лесковачког Синода, који је својим активностима успео да обезбеди повратак Јосифа Х. Костића.

28 Глиша Костић, Ча Митина школа, Београд, 1898.

29 Исто.

30 Јосиф Костић је од старих уџбеника задржао само псалтир а увео је нове уџбенике: читанку (прва, друга и трећа), црквену историју, катихизис, земљопис, природну историју, словенску граматику, пресад мудрости, писмени састав, општу историју, земљопис свих континената, граматику са синтаксом, немачки и турски језик и др. Драгољуб Трајковић, Стари лесковачки учитељи, Лесковачки зборник бр. III, Лесковац 1963; Јован Миљковић, Слово о мојој школи, Лесковац 1988; Глиша Костић, Ча Митина школа, Београд 1898.

Од повратка па све до ослобођења Јосиф Костић је остао главни учитељ лесковачке школе, који је код Лесковчана и лесковачке омладине будио националну свест. Поред разних друштвених активности у којима је активно учествовао, отворио је недељну и празничну школу за неписмене. Костић је по ослобођењу Лесковца остао у служби још 20 година. Пензионисао се 1897. године. И поред тога што је у историји Лесковца од 1868. до 1878. године био врло угледна и значајна личност, и као наставник и као васпитач лесковачке омладине и као жесток борац против бугаризације школства, човек који је својим делом задужио читав лесковачки крај, доживео је да у највећој сиротињи проведе последње дане живота. Умро је ноћу између 21. и 22. јануара 1900. године.

Данас Лесковац има једну школу и улицу које носе име учитеља Јосифа Х. Костића.

Јелена (Ленка) и Антанасије (Настас) Крстић

Ленка и Настас Крстић долазе на службу у Лесковац 1872. године, бежећи од турског насиља, не чекајући одобрење и одговор на молбу упућену Министарству просвете 7. јула 1872. године, којом траже премештај у Лесковац. Због исказане самоволе, Министарство просвете је укинуло Настасу новчану помоћ коју је до тада примао. Није тачно писање појединих истраживача да су Ленка и Настас дошли одвојено у Лесковац.[31] Одмах по доласку, Ленка Крстић је приступила организовању наставе за женску децу, отварајући у Лесковцу прву женску основну школу. После 4 године и 9 месеци службовања у Лесковцу, породица Крстић, плашећи се и даље одмазде Турака, 20. априла 1877. године бежи у Србију и живи као бегунац у Београду до 20. децембра 1877. У међувремену Антанас (Настас), који је рођен 1842. године у Тетову, по налогу београдске полиције упућује се 23. децембра 1877. године поново у Лесковац на „вршење административно-војних дужности" на којима ће остати све до 16. октобра 1878. године.[32] Одмах по демобилизацији, Настас Крстић, будући да је у међувремену поново постављен за учитеља I и II разреда основне лесковачке школе почиње да врши упис ученика који траје до 10. новембра.

У исто време када је Настас постављен за учитеља, његова супруга Ленка постављена је за учитељицу сва четири разреда основне женске лесковачке школе. Врло брзо после тога она се разболела и захтевала је од Министарства да јој дозволи да се лечи. И поред лечења, Јелена-Ленка Крстић умире 6. априла 1882. године.[33]

После Ленкине смрти, Настас је, најпре по казни, био 1888. г. премештен из Лесковца у село Гродња код Врања, а затим у Владички Хан, да би се крајем 1892. године вратио у Лесковац за учитеља 3 одељења

31 Станиша Војиновић, Ленка и Настас Крстић - прилог биографији, Лесковачки зборник, XXI, Лесковац 1981.

32 Исто.

33 АС. МП, Ф-IX, 855/1882.

III разреда. Ту је и пензионисан, 4. октобра 1897. године, после 33 године и 18 дана учитељске службе. По пензионисању Анастас-Настас Крстић преселио се у Београд, где је и умро 24. маја 1918. године.

Од значајних лесковачких учитеља који су започели свој учитељски позив за време турске владавине и притом остали запамћени као вредни просветни радници, треба споменути још и учитеље: Спиру Здравковића и Ставру Кочића.

Спира Здравковић, рођен је у Лесковцу. За учитеља лесковачке школе дошао је после повлачења старог лесковачког учитеља Ча Мите Николића. Спира је на овој дужности остао кратко јер се уписао на београдску богословију. Уместо њега, за учитеља долази Ставра Кочић, ђак учитеља Јосифа, који остаје на том месту да ослобођења од Турака,[34] а затим, заједно са учитељем Бата Ђорђем Петковићем, прелази на рад у општинску управу.

По повратку са богословије, сада већ ђакон, Спира Здравковић поново је постављен за учитеља у лесковачкој мушкој основној школи, да би школске 1885/86. био именован за управитеља основних школа у Лесковцу.[35] Учитељ и ђакон, Спира Здравковић није имао срећу да се овим послом бави јер је 1886. године извршио самоубиство.

После рата број лесковачких учитеља и број школа у лесковачком крају нагло ће се повећавати, а квалитет наставе стално ће се побољшавати.

Summary

Veroljub Trajkovic

THE BEGINNINGS OF THE SCHOOL SYSTEM IN THE AREA OF LESKOVAC

During the Turkish rule, schools in the area of Leskovac were maintained only thanks to the consciousness of the local church-school parishes and the consciousness of certain individuals, who were taking care for them privately as teachers. The method of work in these schools was monastic. During the Turkish rule, the Synod took care for the school in Leskovac. The Synod represented the church-school municipal administration, which was conducted by the bishop's deputy or some more prominent priest.

The first data of the existence of school buildings in Leskovac are related to the reconstruction of an old church in Leskovac (known as "Odzaklija"), completed in June 1839. For this reason, there is an explanation that all school buildings, after the liberation from the Turks, were built in the buildings next to the churches.

The school building in Leskovac, which is in the church yard, was mentioned for the first time in 1841. Inhabitants of Leskovac built there, later, two new school buildings, one in 1854. and the other - the school building for women - in 1872.

The first organized forms of spreading literacy and educating children, during XIX century in the area of Leskovac, are connected with the names of several teachers, whose long-standing work had a great educational and pedagogical character during the Turkish rule, and even later. Therefore, the founder of the organized school system in Leskovac at the beginning of the XIX century, who is known to the historiography of Leskovac, is Stojanca Popovic, born in Leskovac known as "Daskal Daca" The teacher Daca, together with his assistants, was teaching children in the school next to an old church, probaby from 1810, using church - monastic type of educational system. The number of schools and teachers will rapidly increase in the area of Leskovac after the war, and the quality of education will be constantly improved.

34 Глиша Костић, Ча Митина школа, Београд 1898.

35 Др Владимир Грујић, школско образовање у лесковачком и топличком пределу прве деценије након ослобођења 1878. год. Лесковачки зборник, XX, Лесковац 1980.

UDK 904 (497.11) „1936“

Момчило Павловић

ОСВЕЋЕЊЕ И ОТКРИВАЊЕ СПОМЕНИКА СЕДМОРИЦИ ПАЛИХ НЕЗНАНИХ ЈУНАКА У ОДБРАНИ ЛЕСКОВЦА 1915. ГОДИНЕ

Приликом надирања Бугара, 24. октобра 1915, од Власотинца ка Лесковцу, једна чета обвезника III позива народне војске бранила је мост и прелаз на Морави на путу Власотинце -Лесковац. Нападнута са више страна надмоћнијом снагом, ова чета је готово сва изгинула. Тела ових јунака закопана су била по пољу и њихови гробови за време окупације напуштени су и сравњени са земљом. „По ослобођењу ратарев плуг почео је да избацује ове кости и на тај начин пронађени су готово сви гробови“.[1]

Године 1931. питомци 56. класе Војне академије, за време свог летовања у Власотинцу, уз помоћ „благодарних“ Лесковчана, покупили су костуре 49 настрадалих војних обвезника, сахранили их на месту борбе испред самога моста на Морави и подигли споменик. Доцније је испред самих војних магацина на периферији Лесковца, ка Морави, пронађено још 7 костура, које је Пододбор Удружења резервних официра и ратника, уз помоћ руковаоца војних магацина, сахранио. Њихов заједнички гроб био је обична хумка земље и само крстача означаваше ко ту почива. Уз помоћ Министарства војске и морнарице, племенитих Лесковчана и Пододбора Удружења, подигнут је споменик.[2]

Петнаестог септембра 1936, на свечан начин, освећен је и откривен споменик седморици незнаних браниоца Лесковца 1915. године.

Споменик седморици незнаних јунака је подигнут крај пута Лесковац-Власотинце, са источне стране пута, непосредно уз пут, у близини

1 Архив Југославије, Фонд Двор Краљевине Југославије (бр. фонда 74), фасцикла 98, архивска јединица 172. (АЈ,74-98-172) Циркуларни позив Пододбора Удружења резервних официра и ратника Лесковац, од 8 септембра 1936. „Пододбор удружења резервних официра и ратника у Лесковцу решио је, да на дан своје славе 15. септембра тек. године освети и открије овај споменик уз завет, да га чува и да сваке године о својој слави врши помен, прекади тамјаном и прелије вином овај гроб незнаних јунака, као што је то већ и до сада годинама чинио“.

2 АЈ, 74-98-172. Исто.

војних мгацина на 2-3 км јужно од Лесковца, а на пола километра северно од раскрснице путева Лесковац - Власотинце и Лесковац - Врање.

Споменик је подигнут над заједничким гробом 7 војника из III позива, чије су кости нађене по околним њивама, прикупљене и сахрањене у заједнички гроб.

Споменик је окренут ка истоку, испред њега је, над гробом, бетонска плоча, а на њој поређани су у камену рељефно израђени и постављени, један поред другог, 7 војничких шлемова са ознакама српске војске.

На задњој страни споменика, окренутој друму, исписане су следеће речи: „СЕДМОРИЦИ НЕЗНАНИХ ЈУНАКА ХРАБРО ПАЛИХ ПРИ ОДБРАНИ ЛЕСКОВЦА 1915. ГОДИНЕ

Захвално потомство“

Споменик је израђен у виду пирамиде, високе око 4 метара, на чијем је врху двоглави орао с раширеним крилима. С обе стране споменика налазио се по један леп луксузан фењер, причвршћен за споменик, а у циљу, да се у њима пале свеће и кандила. Око споменика уређен је простор и засађено цвеће.

Споменик је подигнут заузимањем Пододбора резервних официра у Лесковцу, официра руковалаца војних магацина, градског поглаварства и поглавара Михаила Бабамилкића, родољубивих Лесковчана, као и помоћи министра војске и морнарице.

Почетком септембра 1936. Т. Стевановић, у име Пододбора Удружења резервних официра и ратника, упутио је позив Његовом величанству краљу Петру II да на дан славе пробоја Солунског фронта лично или преко изасланика присуствује освећењу и откривању споменика.[3]

Неколико дана пре откривања споменика, у локалном листу Лесковачки гласник појавио се текст Танасија Стевановића, председника Подобора резервних официра под насловом „Патриотизам на пробу“, у коме је критиковао чаршију, циљајући на њен интелектуални али и имућнији део, због „индолентност(и) према културно-просветним подухватима, према патриотским стремљењима, према свему што треба да нас чини добрим грађанима ове земље“. Стевановић пише да културно-просветна, па и привредна удружења једва животаре, јер их чланство не помаже у довољној мери, а средина их је готово оставила својој судбини. Он је критиково власнике добрих радњи, приватне намештенике, државне и самоуправне чиновнике и пензионере, а

3 АЈ, 74-98-173. Позив Пододбора Удружења резервних официра и ратника Лесковац- Његовом величанству краљу Петру II да присуствује освећењу и откривању споменика седморици незнаних јунака палих у одбрану Лесковца 1915. Позив је у име Пододбора Удружења резервних официра и ратника Лесковац упутио и потписао председник пододбора Танасије Стевановић, резервни артилеријски потпуковник, од 9. септембра 1936.

посебно просветне раднике, који немају разумевања нити „дају" за културно-просветне циљеве.

Да овако оштру критику упути сопственој чаршији, Стевановића је навела забава Пододбора резервних официра и ратника у част рођендана краља Петра, из чијих прилога су имала бити прикупљена средства за исплату материјала и радова око подизања споменика седморици незнаних јунака палих у одбрану Лесковца 1915. Иако је разаслато 600 позивница на име и иако су плакатима људи позивани, посета је била изузетно слаба. Изостали су, са малим изузецима, чак и представници државних надлештава, установа, гимназије, разних школа, а пензионера готово да и није било. Изостала је чаршија, индустријалци и њихово присуство није било веће од 5%. Сходно овоме, и проходи су били тако мали да нису могли ни за трећину подмирити издатке око споменика. „Пододбор ће осветити споменик 15. о. м. који није исплаћен, а то бриди по образима наших Лесковчана који мало пажње поклањају чак сенима и оних који животе дадоше у одбрани њиховог града". Тако је патриотизам стављен на једну пробу која је дала веома негативан резултат.[4]

У истом броју листа објављен је и план свечности освећења споменика. У њему стоји да ће пододбор удружења резервних официра и ратника из Лесковца на дан своје славе 15. септембра - дан пробоја Солунског фронта, осветити споменик „по овоме реду:

1. Скуп свих чланова пододбора у униформама који исту имају, остали у празничном грађанском оделу у 7 часова испред хотела „Плуг",

2. Одлазак аутомобилима у 7.30 часова за споменик испред моста на Морави где ће се обавити помен 49-торици незнаних јунака,

3. Повратак чланова у 8.30 до споменика 7-орици палих незнаних јунака код војних магацина који се освећује и открива,

4. Тачно у 9 часова почетак освећења а затим откривање споменика и,

5. У 10 часова повратак изасланика, присутних представника власти и надлештава, ђака и грађанства у саборну цркву где се има одржати парастос изгинулим борцима од Косова до данас а одмах затим благодарење.

4 У Лесковачком гласнику бр. 36 од 5. септембра 1936. објављена је цртица о забави пододбора резервних официра и ратника у част рођендана краља Петра II, која је планирана за 6. септембар у хотелу Костић са почетком у 21 час. Чист приход од улазница, од 10 динара и добровољних прихода намењен је за исплату радова и довршењу споменика седморици палих незнаних јунака у одбрани Лесковца 1915. који се подиже (и ових дана сви радови довршавају) на ливади испред војних магацина на путу Лесковац - Грделица, одмах иза прве Железничке чуваре. За исплату ових радова на завршавању потребна је сума од око 1.500 динара. Да се не би просило по чаршији за ову хумано-патриотску циљ, управа подобдобра апелује на грађанство, а нарочито на ратнике и државне чиновнике и платежнике, да посете овај бал или прилоге пошаљу, како би се ова сума прикупила. Лесковачки гласник, 37. 12. септембар 1936.

По свршеном благодарењу сви присутни из цркве одлазе у салу Соколског дома, где ће се обавити резање славског колача и послужење и пријем гостију до 18 часова. Домаћин славе је г. Атанасије Стојановић, адвокат и резервни пешадијски капетан I класе.

Управа Пододбора моли и позива представнике државних и месних власти, надлештава и установа да присуствују с особљем овим свечаностима, према упућеним им позивницама, директоре и управитеље свих школа да са наставницима и ђацима присуствују, поштовано грађанство да искити радње и домове државним заставама, сопственике радњи да затворе своје радње од 9 до 15 часова, а у што већем броју буде присутно овој националној манифестацији и свечаностима, на чему унапред искрено благодари Управа".[5]

Тога јутра, пошто је прво извршен помен пред спомеником на Морави, скупила се маса света пред војним магацином испред Лесковца, где је постављен овај споменик, са свима корпорацијама, са колима и ђацима и певачком дружином „Бранко" која је одговарала на јектеније. Освећење је извршио прота Живојин Станковић, заменик епископа нишког, са лесковачким свештенством, а откривање краљев изасланик Драгослав Миљковић, дивизијски генерал из Ниша, у присуству Јосифа Костића, армијског генерала, команданта V армијске области. Освећењу су још присуствовали и изасланик министра војске и морнарице, артиљеријски потпуковник Владимир Бабић, и изасланик бана Вардарске бановине, срески начелник Димитрије Митић.

У извештају краљевог изасланика стоји још да су на откривању споменика били и председник пододбора резервних официра и ратника, резервни потпуковник Танасије Стевановић, начелник градског поглаварства, државни и општински чиновници, лесковачки индустријалци, трговци и остало грађанство, певачко друштво „Бранко" и ђаци из свих школа.

За ову прилику направљена је свечана трибина. Музика 16. пешадијског пука „Цара Николе II" најпре је одсвирала уводни део молитве, а потом је командир страже, која је била постројена, командовао: „капе скини", и свештеници (сва шесторица) отпочели су обред освећења споменика. По завршеном обреду, командир страже је командовао: „покри с", а музика је одсвирала завршетак молитве.[6]

5 Исто, „Извештавајући Вас о овој својој родољубивој намери, Управи Пододбора част је позвати вас, да овој скромној свечаности присуствујете. Представнике надлештва, корпорација и удружења моли, да издаду наредбу својим члановима ради учешћа у освећењу, с заставама ако их имају; представнике школа да освећењу присуствују са ђацима, како би свечаност била стварни израз наше захвалности и родољубља сенима ових незнаних јунака, који своје животе дадоше за Краља и Отаџбину."

6 АЈ,74-98-178. Извештај изасланика Његовог величанства краља и Краљевског дома, дивизијског генерала Драгослава Миљковића, са откривања споменика изгинулим трећепозивцима у одбрани Лесковца у 1915, на дан 15. септембра 1936.

На откривању, патриотски говор одржао је прота Станковић, као и председник Пододбора резервних официра и ратника, резервни потпуковник Танасије Стевановић.

После откривања споменика, које је обавио изасланик краља Петра II, дивизијски генерал Драгослав Миљковић, командант II коњичке дивизије, цео скуп је кренуо у цркву, где је извршен парастос палим ратницима и благодарење за пробој Солунског фронта, а потом се отишло у Соколану, где је извршено сечење колача и послужење гостију. Домаћин ове славе био је Таса Стојановић, адвокат и резервни пешадијски капетан. За идућу годину колач славе Удружења резервних официра примио је Гавра Стаменковић, индустријалац. Тиме је завршена ова свечаност.

То је био седми по реду споменик који је Лесковац после завршетка Првог светског рата подигао својим палим жртвама, не рачунајући ту Спомен-костурнуцу у Сурдулици, у чијем је подизању Лесковац узео знатног учешћа у материјалном погледу. До 1936. градска управа, и разна ратна и добротворна удружења подигли су:

1. Споменик на Хисару, незнаном јунаку
2. Споменик код Светог Илије, стрељаним сељацима у Араповој долини,
3. Велики споменик на пијаци, палим ратницима,
4. Спомен-плочу у цркви, побијеним лесковачким свештеницима,
5. Спомен-плочу у основној школи, побијеним учитељима лесковачким,
6. Споменик браниоцима моста на Морави и,
7. Споменик седморици незнаних јунака храбро палих при одбрани Лесковца 1915. године.

У прилогу су дати интегрални говори на откривању споменика, као и скица споменика.

Прилог 1. Скица споменика седморици незнаних јунака

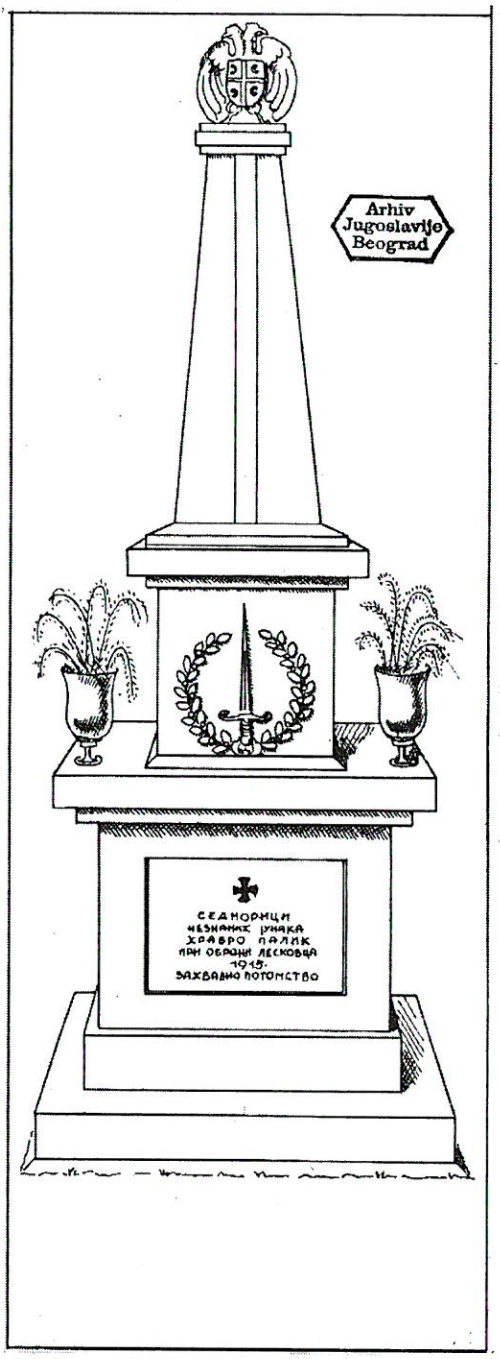

Прилог 2. Говор свештеника Живојина Станковића, приликом откривања споменика седморици војника из III позива народне војске, палих у 1915. години при одбрани Лесковца

„Данас смо се окупили овде, пред овом хумком свете земље и овим спомеником - дивним обележјем наше народне славе, да одамо пошту племенитим сенима оних незнаних јунака нашега народа, који су 1915. године пали у одбрани града Лесковца.

Дошли смо овде, браћо, да у знак наше захвалности, освећењем овог споменика потсетимо и укажемо нашим доцнијим генерацијама на дуг пијетета, који се овим народним борцима дугује за вечита времена. Јер су они, за живот наш, за слободу нашу, за благостање наше дали оно што је човеку најдрагоценије - дали су крв своју, дали су животе своје и тиме су ушли у пантеон оних безбројних хероја, који су вековима своје животе давали, да би ово парче земље, које нам је судбина доделила одбранили од непријатеља наших.

Историја нашега народа је велика и славна историја, јер је дала најлепше примере самопрегорења и пожртвовања за народ свој.

Но ма колико да је она славна, она је исто толико и једна тужна историја, јер нам сведочи, да је наш народ још од свога доласка на Балкан морао водити једну неправедну, али дугу и огорчену борбу са многим и многим непријатељима својим.

Многе су хорде разних дивљих па и културних народа вековима навaљивале на нашу земљу, долазећи час с лева час с десна, час са истока или запада, час са севера или југа, те је наш народ морао вечито бити на мртвој стражи, да своју земљу од тих насилничких налета одбрани и своје право на живот докаже.

У тој вековној борби он је давао небројене жртве својих најбољих синова.

И кад би данас, браћо, наша брда и долине, наши потоци и планине умеле причати, оне би нам испричале једну језиву историју, која би нам пред очи изнела не само величину и тежину једне управо гигантске борбе, коју је наш народ вековима водио за свој опстанак, него би нам, истовремено, изнела и све грозоте једне такве борбе, која је односила безбројне животе наше најбоље деце.

И када ми данас прелазимо преко наших поља и равница, преко наших брда и долина, знајмо браћо да не газимо по земљи, већ по крви те наше деце, по костима тих наших синова...

Но то је судбина наша. Судбина, која ће нас можда и у будућности пратити, јер се налазимо и на географској и на политичкој ветрометини.

Ако смо ми свесни те судбине, ако смо свесни историског положаја, који нам та судбина додељује, ми морамо бити спремни, да је онако јуначки дочекамо, као што су је дочекивали они славни борци из наше

даљне и блиске прошлости, који су своје животе дали, па и ови, који су овде пали.

Ако смо, велим, свесни те судбине, ми морамо бити свесни и наших дужности које према родној груди имамо и остављајући на страну наше свакодневне размирице, морамо се често сећати наше славне прошлости и њоме се учити за будућност.

Јер је прошлост за сваки народ учитељица а за наш народ нароцито.

Данас смо извршили једну дужност и освећењем овога споменика испунили дуг захвалности према палим борцима.

Нека би Господ Бог дао, да нам овај споменик служи као подсетник за наше дужности према роду свом.

Нека би овај и сви други споменици, колико их год има у нашој напаћеној земљи, а подигнути у славу палих јунака били они горостаси, који ће наше мисли, наша срца и цео наш живот водити само једној идеји, а на име: ДА УМЕМО ЉУБИТИ СВОЈУ ЗЕМЉУ И ДА ЗА ЊУ МОЖЕМО УВЕК УМРЕТИ.

Сећајући се данас свих палих бораца за ту идеју, ми смо дужни да им у знак наше захвалности кажемо једну реч:

СЛАВА ПАЛИМ БОРЦИМА".

Прилог 3. Говор председника Пододбора Удружења резервних официра и ратника у Лесковцу Танасија Стевановића, резервног артиљеријског потпуковника, приликом освећења и откривања споменика седморици палих незнаних јунака при добрани Лесковца 1915. на дан славе Пододбора 15. септембра 1936.

Говор претседника Пододбора удружења резервних официра и ратника у Лесковцу, г. Танасија Г. Стевановића, резерв. арт. потпуковника, приликом освећења и откривања споменика 7ци палих незнаних јунака при одбрани Лесковца 1915 год., на дан славе Пододбора 15 септембра 1936 год.

Arhiv Jugoslavije Beograd

Благо оном ко довијек живи
Имао се рађата и родити.
ЊЕГУШ.

Да би о херојској смрти седморице незнаних јунака могли дати што рељефнију слику, морамо се у сећању вратити 21 годину уназад, у злосрећну 1915 годину, годину нашег страдања и наше Голготе.

Те за нас несрећне године донето је решење Централних сила, да се и малена Србија – која је дотле одолевала свим нападима – прегази на сваки начин и за ту сврху изабран један од најбољих и дотле прослављених генерала немачке војске, генерал Макензен и најбоље трупе Централних сила. Наша Врховна Команда осетила је на време ову припрему, те је око половине септембра 1915 год. наредила концентрацију наших снага према северу, западу и истоку. Иако је дипломација наших савезника све чинила да нашег источног суседа одржи у неутралности, па чак до последњег часа била уверавана од стране претставника Бугарске, да Бугарска неће ући у европски сукоб нити нас напасти, ипак је Врховна Команда била начисто са намером Бугарске, да ће нас и она у одлучном моменту напасти. Због тога је концентрација наше војске према нашој источној граници постала неминовна.

Борбе на живот и смрт почеле су крајем септембра и почетком октобра 1915 године и прве фазе напада са севера од стране Макензена испољиле су намеру Немаца, да се пребаце преко Дунава на сектору Смедерево-Вел.Градиште, што им је и пошло за руком услед огромне надмоћности њихове снаге а нарочито њихове артилерије. Наше снаге потиснуте од Дунава узмицале су стопу по стопу у унутрашност Србије, увлачећи Немце све дубље у нашу земљу са намером, да им на погоднијем земљишту и положајима без до-

./.

Archiv Jugoslavije Beograd

./.

брих путева, зададу ударац и сатру их како су годину дана раније урадиле са генералом Мојсијем и његовом казненом експедицијом. Једина мисао и жеља свих ратника биле су у то време, да и Немцима и њиховом дотле прослављеном генералу Макензену зададу ударац какав су могли и умели без обзира на жртве.

За нашу народну несрећу баш у моменту када смо се припремали за нашу контра офанзиву, појављује се Бугарска и задаје нам с бока и позадине један ударац, који мрси све наше планове. У таквој очајној ситуацији, нападнути са три стране неколико пута надмоћнијим, одморнијим и технички боље опремљеним снагама, пала је одлука наше Врховне Команде да отступамо бранећи стопу по стопу наше земље, на стратегиским повлачењем и маневрисањем сачувамо наше снаге, па уз помоћ наших савезника која је била обећана и која се једнако очекивала, извршити реорганизацију наших снага и тек тада дати отпора непријатељима. Тако је октобар 1915 год. донео горко разочарење нашој војсци и нашем народу, сплео неиздржљиву ситуацију, по којој је наша војска била приморана, да први пут и после толиких сјајних победа од 1912 - 1915 год. мора узмицати испред непријатеља, остављајући му на милост и немилост своје градове, вароши, варошице и села, своја огњишта и своје миле и драге.

После многих стратегиских повлачења разним правцима на Косову и Јужној Србији, гро наше војске морао је силом прилика отступити правцима: Коушевац-Јанкова Клисура-Куршумлија-Прокупље; Алексинац-Ниш-Прокупље; Крајина-Ниш-Прокупље; Пирот-Ниш-Прокупље, а затим целокупна снага правцем: Прокупље-Житорађа-Лебане-Приштина преко беспутне планине Лисице. За гро наше војске остао је дакле у отступању једини правац у непосредној близини Лесковца, те је осигурање овога правца постало не само важно, но такође за нашу војску и судбоносно.

Бугари су знали за ову стратегиску околност и свим силама тежили да нам својим снагама, а правцем: Пирот-Бабушница-Власотинце-Лесковац-Лебане пресеку отступницу и целу нашу армију по могућству принуде на предају. Једна бугарска дивизија наступила је овим правцем и 24 октобра отпочела са јаким нападом на Лесковац. Наш одред око Лесковца херојски је бранио варош и околину, знајући важност коју је осигурање означеног правца имало за пов-

./.

Arhiv Jugoslavije Beograd

./.

лачење наше армије. Најјачи отпор с наше стране дат је од обвезника III позива народне војске, која је силом прилика била принуђена да брани и веома важне положаје. Од ове снаге трећепозиваца – колико се могло доћи до позитивнијих података – једна чета бранила је прелаз на Морави на путу Лесковац-Власотинце са задатком, да мост на Морави брани до последњег војника, па га затим баци у ваздух.

Та чета трећепозиваца храбро и са пожртвовањем одолевала је нападима многобројнијег непријатеља и мост упорно бранила. Али је снага ове чете била премалена према броју нападача, који је притом имао и јако надмоћнију артилерију. Одолевање ове чете на мосту било је за дивљење упркос жестоким нападима, гинуло се али се прелаз упорно бранио. У току вишечасовне борбе Бугари су узводно и низводно ипак успели да пређу Мораву, па затим ову чету напали бочно огромно надмоћнијим снагама. У кратком времену ова је чета готово цела изгинула а мали њени делови почели узмицати ка Лесковцу. Но и тај мали број погинуо је у повлачењу, не хтевши се предати. Тако је ова чета јуначки изгинула бранећи Лесковац, свој задатак потпуно испунила, јер су Бугари тек сутрадан ушли у варош. Тела ових хероја покопана су делом од наших мештана кријући а делом од самих Бугара заједно са целокупном спремом и на месту где је који пао, те су њихови гробови били разбацани по пољу од Мораве до Лесковца, без икаквог обележја, без крста и натписа.

За време ирне окупације наши мештани су бризљиво чували ове гробове од окупаторских власти, али је код многих гробова ипак зуб времена учинио своје тим пре, што се на обнову и чување није смело ни помислити. Пошто су ови крајеви после нашег славног пробоја Солунског фронта на данашњи дан 1918 год. и низа победа наше и савезничких војсака, били ослобођени, помишљало се на сахрану ових незнаних јунака по нашим хришћанским обичајима, како би се дуг пијетета према њима одужио. Али је прошла читава деценија а гробови ових незнаних хероја стајали по пољу разбацани, проналажани од вредних руку ратаревих и његове мотике и плуга. Питомци 56 класе Војне Академије под управом тадашњег њиховог

./.

. . ./.

управника а садањег Команданта *III* Арм. области ђенерала г. Јосифа Костића, приликом њиховог летовања у Власотинцу 1929 год., уз припомоћ овог Пододбора и родољубивих лесковчана, покупили су кости 49це ових незнаних јунака, па их заједно сахранили у један гроб испред самог моста на Морави, на месту најужег окршаја, и на том месту више заједничке костурнице подигли леп споменик, на коме исписаше следеће речи:

"Путниче стани!
Овде почивају 49 незнаних јунака који храбро
погибоше злосрећне 1915 год. бранећи мост ко-
ји прелазиш."

Arhiv Jugoslavije Beograd

Мислило се, да је овим гробом и спомеником одужен дуг пијетета и захвалности према овим незнаним јунацима, да су све њихове кости покупљене и сахрањене. Али само годину дана касније пронађен је још један костур, који је био сахрањен у непосредној близини ових војних магацина, те је он одмах био сахрањен на овоме месту. Кроз даље 2 године пронађено је најпре још 2 а затим још 4 костура, који су одмах сахрањивани у овај исти гроб, пред којим стојимо. Тако је у 3 година сахрањено укупно 7 костура наших незнаних јунака, чија је индентичност по спреми, оделу и разним ситнтцама, несумњиво утврђена. Заједнички овај њихов гроб, до пре кратког времена, био је обележен само једном дрвеном крстачом, хумка пак примитивно ограђена циглама са неколико цветова, брижно чувана и негована од стране официра, подофицира и редова на служби при војним магацинима.

Наметала се свима нама света дужност, да се и овим незнаним јунацима подигне достојан споменик. На томе се годинама радило. И уз неуморно заузимање руководиоца војних магацина и команданта места, арт. капетана I кл. г. Добросава Стојковића, овога Пододбора и његовог удружења, претседника поглаварства и већа града Лесковца и родољубивих лесковчана, а по бесплатном уступању земљишта од стране Министарства Војске и Морнарице, - ова је намера данас приведена у дело и дуг части према овим незнаним јунацима откупљен.

То је кратак историјат смрти ових незнаних витезова и овог споменика.

./.

Arhiv Jugoslavije Beograd

./.

Пододбор удружења резервних официра и ратника у Лесковцу сретан је, што може данас осветити и открити овај дивни споменик, који ће нашим будућим нараштајима служити као леп пример родољубља и пожртвовања, указивати потомству како се поштују жртве пале на пољу части, за родну груду, Краља и Отаџбину.

О сени незнаних витезова!

Ми нисмо у могућности да сазнамо ваша имена! Ми не знамо одакле сте нити знамо имена ваших милих и драгих! Како би они били срећни да се данас могу окупити око вашега гроба, да вам гроб окаде тамјаном, да припале воштанице и прелију га вином! А колико би тек задовољство осетили ваши мили и драги, кад би видели Изасланика Његовог Величанства Краља, изасланике Г.Министра Војске и Морнарице, Њег. Преосвештенства Епископа Нишкога, г. Бана Вардарске Бановине, града Лесковца и оволики број присутног родољубивог грађанства и омладине наше! Они би свакако били задовољни и срећни и сузе из њихових очију биле би сузе радоснице што сте пали за ову лепу Отаџбину, за ову златну слободу и за ова наше родољубиво и захвално потомство. Али ваших милих и драгих нема овде нити ће икада доћи на овај ваш заједнички гроб, да целивају крст гроба вашега, да вас помену и даду вам подушје према нашим хришћанским обичајима. Будите спокојни ви незнани витезови и мирно почивајте у вашем заједничком гробу. Место Ваших милих и драгих ми смо ту, да место њих чувамо Вашу заједничку кућу и овај ваш лепи споменик. Ми се заветујемо да сваке године о овом дану наше ратничке славе долазимо на Ваш гроб, да обавимо црквено - хришћанске обреде, да припалимо воштанице, прекадимо гроб тамјаном и прелијемо га вином. Не само то, него се исто тако заветујемо, да овакав исти аманет оставимо и нашем потомству, те да и они продуже са давањем исте почасти, дуга захвалности и пијетета према вама, јер сте то ви многоструко заслужили.

Почивајте мирно безимени витезови наши и будите уверени да захвално потомство уме да цени вашу највећу жртву коју сте ради њега могли поднети, жртвујући крв своју и животе своје. Из крви ваше никла је поново златна слобода нашега уједињеног народа, постала моћна и снажна Југославија. И због свих тих ваших не-

./.

./.

оцењених заслуга потомство ће испунити аманет песникових речи, које вели:

" Благо гробу и у тами што се сјаји,
Где кандило припаљују наранџаји."

Arhiv Jugoslavije Beograd

Искупљујући свој највећи дуг према Краљу и Отаџбини, према вери и Отачеству, ви сте нам показали пут којим и ми требамо ићи; на нама остаје света дужност да не само идемо стопама вашим, но да у даном моменту и ми дамо ако треба и животе наше, да ваше тековине одбранимо од свих непријатеља ма с које стране они дошли и да их нетакнуте сачувамо потомству нашем.

Мир нека је пепелу вашем, вечан помен међу нама. Лака нам српска земља за коју сте животе ваше положили.

Бог да вам души опрости!

Сва документа се налазе у Архиву Југославије, Фонд Двора Краљевине Југославије, бр. фонда, 74, фасцикла 98.

Summary

Momcilo Pavlovic

DEDICATION AND UNVEILING OF THE MONUMENT OF SEVEN FALLEN UNKNOWN HEROES IN THE DEFENSE OF LESKOVAC IN 1915

On September 15th 1936, the monument of seven fallen unkown defenders of Leskovac, who were killed by the Bulgarians on October 24th 1915 defending the bridge and crossing on the Morava on the road Vlasotince-Leskovac, was dedicated and unveiled in a formal way. The monument was raised over the common grave of seven soldiers from 3rd summons, whose bones had been found in surrounding fields, gathered and burried in the common grave.

The monument of seven unknown heroes was raised by the road Vlasotince-Leskovac, near the military warehouses 2-3 km south of Leskovac. The monument was built as a pyramid high about 4 meteres with two-headed spread eagle on top.

On the back side of the monument, turned towards the road the following words were written "TO THE SEVEN UNKNOWN HEROES COURAGEOUSLY FALLEN WHILE DEFENDING LESKOVAC IN 1915

Descendants With Gratitude"

The monument was raised by interceding of subcommittee of reserve officers in Leskovac, operator officers of military warehouses, city authority and the superior Mihailo Babamilkic, patriotic people from Leskovac.

It was the seventh monument which Leskovac raised to its fallen victims after the end of World War I.

СЕЋАЊА НА др ВИДОСАВУ СТОЈАНЧЕВИЋ

Хранислав А. Ракић

ДОПРИНОС ВИДОСАВЕ НИКОЛИЋ СТОЈАНЧЕВИЋ НА ИЗУЧАВАЊУ ЕТНОДЕМОГРАФСКИХ, СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИХ И КУЛТУРНИХ КАРАКТЕРИСТИКА ЈУЖНОМОРАВСКОГ РЕГИОНА[1]

После дипломирања на Филозофском факултету (Група за етнологију) Видосава Николић - Стојанчевић запослила се у Етнографском институту Српске академије наука и уметности и педесетих година почела са етнолошким истраживањима на ширем простору Србије. Још на факултету била је запажена од својих професора и 1950. године дипломирала је са најбољим оценама. У животу је била непосредна и срдачна, интелигентна и огромне радне енергије.

На теренима, када је прикупљала грађу за своје књиге, чланке и расправе, својим шармом, урођеним оптимизмом, специфичним смислом за хумор, Вида се спретно и ненаметљиво упознавала са људима и у најудаљенијим селима проналазила најбоље казиваче. Њима је исказивала поштовање, успевала је да заинтересује средовечне, да привуче децу, а прилазили су и они који су у почетку били неповерљиви. Радом на терену стекла је пуно познаника, више правих пријатеља. Одлазила је на терен у свим годишњим добима и присуствовала свим обичајима и свечаностима. Том приликом се упознавала са редоследом производних процеса.

Радови др Видосаве Стојанчевић били су права ризница, пребогати веродостојним изворима, писани лаким стилом и поткрепљени разумним објашњењима. Њено стваралаштво, разноврсно и вишеслојно, могло би се сврстати у више категорија, што потврђују и радови објављи-

1 Народни музеј у Лесковцу у оквиру научног скупа „Културно-историјска баштина југоисточне Србије VII", други део скупа је посветио др Видосави Стојанчевић (под насловом „Успомени на Видосаву Стојанчевић"). Том приликом о њеном научном доприносу етнолошкој науци говорили су: др Сребрица Кнежевић, др Олга Савић, Радмила Стојановић, др Ненад Љубинковић и академик Владимир Стојанчевић, а библиографију њених радова урадио је Милорад Радевић, и та саопштења су објављена у Лесковачком зборнику XXXIX, Лесковац 1999, стр. 243-314.

вани у Лесковачком зборнику, као и књиге, посебна издања Народног музеја у Лесковцу.

Најзаступљенија проблематима у Видином стваралаштву су етнички проблеми - процеси. Чланци и расправе које смо објављивали у Лесковачком зборнику то и доказују, као: „Улога и значај јужноморавског подручја у етничком и културном развитку централне области Балканског полуострва", потом започиње посматрање етничких процеса појединачно: „Етичке карактеристике Лесковачког краја у време ослобођења од Турака 1877/68. године; „Етничка, демографска и социјално - економска структура Ниша после ослобођења од Турака (1888-18885); Етнолошки проблеми проучавања лимотрофних области у залеђу Лесковачке Мораве (Власина, Лужница).

Сродни претходној групацији наведених радова су они који се односе на миграционе процесе и промене од којих ћу навести овом приликом само рад. „Исељавање Врањанаца ван матице у прошлости и данас".

Сви ови радови су научно фундирани архивским изворима и објављеном литературом и веома су значајни за етнолошку науку и имају изузетну вредност за настављаче истраживања ове проблематике.

Др Вида Стојанчевић је са посебном пажњом обрађивала задружни живот код Срба и један запажен рад из те области је објављен у Лесковачком зборнику под називом: „Породична задруга у лесковачком крају".

Објављена дела научника и писаца била су предмет Видиних расправа, као што је био Вук Караџић и други. Она је у Лесковачком зборнику објавила чланак: „Вук Караџић о Лесковцу и Врању".

Поред сеоских насеља, Видосава изучава и развој наших градова. О њима пружа веома значајне податке о њиховој величини, бројности њихових чаршија крајем деветнаестог века, али говори и о првим почецима индустрије и њеном развоју. У њеним радовима географија и етнологија се преклапају, имају исте предмете проучавања: становништво, насеља, привреду, миграције и друго.

Др Видосава Стојанчевић, поред етнолошких проблема, бавила се и друштвеним животом, а посматрала је етничке основе обичајне традиције који се односе на руралну и урбану проблематику и пружа податке о другим етничким групацијама на нашој територији. Веома запажен рад на ту тему је: „Роми (Цигани) у јужној Србији - етнографске карактеристике и традиционална култура".

После Метохије, др Видосава Стојанчевић прешла је на терен Врањског Поморавља и тај период њеног вишегодишњег изузетно напорног рада је плод велике монографије „Врањско Поморавље" - етнолошка испитивања" која јој је донела докторат наука и тако постаје прва жена етнолог са академском титулом.

Поред Врањског Поморавља, Видосава је проучавала црнотравско и власинско подручје, а потом и поједине области лесковачког краја.

Видини објављени радови су комплексни и фундирани сазнањем са терена, архивском грађом и објављеном литературом, као што је рад „Печењевце после ослобођења од Турака (1878-1885) - етнодемографске, социјалне и културне карактеристике". Поред чланака и расправа, неспорно је да су њени најзначајнији радови са врањског и лесковачког терена књиге: „Врањско Поморавље - етнолошка испитивања" и „Лесковац и ослобођени предели Србије 1877/78 - етничке, демографске и културне прилике".

На петогодишњицу физичког нестанка др Видосаве Стојанчевић можемо с пуним правом да истакнемо да смо изгубили верног сарадника, а да је она била велики радник и да је својом скромношћу и интелигенцијом пленила људе. Знала је да се понаша у свакој средини и увек је била омиљена и поштована. Млађима је прилазила веома обазриво, увек је саветовала како најбоље да допринесу науци за коју су били опредељени. Њен родитељски однос према млађима остављао је такав утисак који се тешко заборавља.

Њена дугогодишња сарадња са Народним музејом у Лесковцу и са мном, као уредником Лесковачког зборника, била је срдачна, пријатељска и ненаметљива. Често је истицала да жали што због болести није могла да пружи још већи допринос у изучавању лесковачког краја. Објавила је у Лесковачком зборнику двадесет и три запажена рада на 418 страна (формат А4), који су афирмисали не само издавачку делатност нашег музеја, већ и лесковачки крај, јер без тих прилога и објављене књиге није могуће изучавање овог краја у будућности.

Сећајући се са посебним пијететом др Видосаве Стојанчевић, могу да кажем да је она за својих 65 година живота (1924 - 1996) и активног рада, после дипломирања па све до последњег дана, неуморно радила и живела за своју и нашу науку - етнологију.

Њена сарадња са Народним музејом у Лесковцу није се само огледала у објављивању њених значајних радова са нашег региона, она је стално пратила нашу активност и развој, а то доказује и објављеним чланком у Гласнику етнографског института, XXVII (1978), Београд, 1978. године, под насловом Два значајна јубиларна скупа Народног музеја у Лесковцу 1977/78, стр. 191-194, у коме, поред осталог, истиче: Ова два значајна јубилеја у организацији Народног музеја у Лесковцу обележавају крупне радне резултате радног колектива овог музеја и широког круга његових сарадника. За постигнуте успехе у раду, а нарочито у ангажовању на пољу општег културног развитка југоисточне Србије, овај музеј заслужује велика признања. Као иницијатор организовања значајног јубиларног скупа, посвећеног стогодишњици ослобођења југоисточне Србије, чиме је обележио читав један век историјског и културног развоја овог дела наше Републике, као и три деценије свог активног и плодног рада, Народни музеј у Лесковцу, несумњиво, заслужује високо признање као једно од најперспективни-

јих културних средишта не само свога краја него и читавог јужноморавског региона."

Да би се сагледао допринос на изучавању етнодемографске, социјално-економске и културне карактеристике јужноморавског региона у прилогу дајемо библиографију радова др Видосаве Стојанчевић, објављених у Лесковачком зборнику и посебној библиотеци Народног музеја у Лесковцу.

БИБЛИОГРАФИЈА
радова др Видосаве Стојанчевић у Лесковачком зборнику

1) Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19. веку, ЛЗ, 1962. књ. II, стр. 30-42.
2) Вук Караџић о Лесковцу и Врању, ЛЗ III, 1963. стр. 59-61.
3) Исељавање Врањанца ван матице у прошлости и данас, ЛЗ III/63. стр, 86-115.
4) Врањске народне песме о ослобођењу и револуцији, ЛЗ, IV/64, стр. 67-75.
5) Врањска и грделичка насеља у 19. веку и њихово становништво (По архивским изворима), ЛЗ, V/1965, 73-85.
6) Улога и значај јужноморавског подручја у етничком и културно-историјском развитку централне области Балканског полуострва, ЛЗ, VI/1966, стр. 97-108.
7) Архаичне установе и појаве друштвеног живота у Врањском поморављу, ЛЗ, VII/1967, стр. 117-150.
8) Етничке карактеристике лесковачког краја у време ослобођења од Турака 1877/1878. ЛЗ, VII/67, стр. 25-38.
9) Турска имовина у бањском округу у време ослобођења од Турака 1877/1878, ЛЗ, VIII/68, стр. 77-87.
10) Исељавање Врањанаца, Лесковчана и Власинаца у топличком округу после ослобођења 1878, ЛЗ, IX/69, 225-248.
11) Породична задруга у лесковачком крају после ослобођења 1878. године ЛЗ, X, 1970, стр. 123-134.
12) Производња дувана у Лесковачком и Врањском поморављу после ослобођења од Турака 1878, ЛЗ, XI/71, стр. 103-113.
13) Етничка, демографска и социјално-економска структура Ниша и после ослобођења од Турака (1878-1885), ЛЗ, XII/73, стр. 169-197.
14) Печењевце после ослобођење од Турака (1878 - 1885), ЛЗ, XII/73, стр. 169-197.
14) Печењевце после ослобођења од Турака (1878-1885.) Етно-демографске, социјалне и културне карактеристике, ЛЗ, XV/75, стр. 109-115.
15) Лесковац и лесковачки крај у првим годинама после ослобођења од Турака (1878-1885. године). Етнодемографске, социјално-економске и културне карактеристике, ЛЗ, XVII/78, стр. 129-201.
16) Ритуална обележја животних циклуса (иницијације) и забране (табуи) у обичајима становништва јужног поморавља, ЛЗ, XIX 1979, стр. 159-182.

17) Елемент старе балканске урбане цивилизације у развоју „чаршије" традиционалне културе њихових становника у јужној Србији у 19. веку, ЛЗ, XX, 1980, стр. 197-210.
18) Роми (Цигани) у јужној Србији - етногеографске карактеристике, и традиционална култура, ЛЗ, XXI, 1981, стр. 137-155.
19) Милан Ђ. Милићевић - етнограф и културни историчар „нових крајева" Србије. Посвећено 150-годишњици рођења 1831-1981, ЛЗ, XXII, 1982, стр. 225-235.
20) Власотинце после ослобођења од Турака (1878-1890). Етногеографске, социјално-економске и културне карактеристике, ЛЗ, XXIV, 1984, стр. 251-304.
21) Народ и крајеви јужне Србије у делима Вељка Петровића. Посвећено 100-годишњици рођења писца и 70-годишњици Првог светског рата (1914-1918), ЛЗ XXV, 1985, стр. 465-472.
22) Брачни новци („pieces de mariage"). Примери из јужног Поморавља, ЛЗ, XXVI, 1986, стр. 281-290.
23) Етнолошки проблеми проучавања лимитрофних области у залеђу Лесковачке Мораве (Власина и Лужница), ЛЗ, XXVII, 1987, стр. 65-98.

КЊИГА
1) Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године. Етничке, демографске, социјално-економске и друштвене прилике, Лесковац 1975.

ПРИКАЗИ

Мирољуб Васић

ДР МОМЧИЛО ПАВЛОВИЋ, ЗАПОШЉАВАЊЕ У СРБИЈИ

(Од јавне берзе рада до тржишта рада 1945 - 2000. књ. II, Београд, 2002. стр. 521)

Данашњи Републички завод за тржиште рада (РЗТР) баштини богато искуство и скоро вековну традицију посебне службе која се бавила посредовањем, новчаним и другим потпомагањем незапослених, њиховим стручним оспособљавањем и другим видовима помоћи. Од првих помена, правног утемељења и организационих облика из 1910. и касније, па до данашњих дана, овим пословима бавила се посебна служба, стручна служба, која је кроз историју мењала своје организационе облике и структуру, али не и основни садржај, односно задатак - посредовање при запошљавању. Ова служба делила је судбину државе и друштва и пратила је све промене у политичкој и друштвено-економској сфери. У одређеним историјским тренуцима њена улога је пренаглашена а задаци пред којим се ломила стављани су у задатке првог реда. То посебно важи за ратне периоде и период после Другог светског рата (када је обезбеђивање радне снаге било партијски задатак број један).

Служба је, како се види у књизи, мање-више била самостално организована, али било је периода када је она била инкорпорирана у Министарство рада или пак била само стручна служба Републичке самоуправне интересне заједнице за запошљавање. Али ни то није утицало на промену и остваривање њених основних задатака - посредовање и потпомагање незапослених.

Служба је у периоду 1945, па до данас, што је предмет анализе ове монументалне књиге, претрпела десетак битних организационих промена, од којих су неке подразумевале и промену назива ове службе, како би се и у самом називу ближе одредио карактер и потенцирали одређени задаци саме службе. Те целине су и посебни делови књиге, који су даље разрађивани у посебним поднасловима, понекад до детаља. То су

Јавна берза рада 1945-1946.

Служба упослављања радника у оквиру синдиката 1946-1948.

Управа за радну снагу 1948-1952.

Републички биро за посредовања рада 1952-1960.

Завод за запошљавање радника НР Србије 1961-1965.

Републички завод за запошљавање 1965-1975.

Републичка самоуправна интересна заједница запошљавања 1975-1990.

Фонд за запошљавање 1990-1992.

Републички завод за тржиште рада 1992 - до данас.

Поред овога, посебан део чини Завод у Привредној реформи 1965. и Запошљавање у иностранству 1966-1974. године, тема која заслужује посебну обраду.

Аутор је на невероватан начин успео да реконструише рад ове службе, смештајући је у шири друштвени контекст, мање политичких а више економских прилика. Књига је крцата подацима о незапосленима о запосленима и запошљавању, затим о стручном оспособљавању и другим видовима помоћи незапосленим лицима, који су били регулисани законима. Књига садржи обиље материјала и чињеница за живот обичних људи, којима се историја мало или нимало бави. Тако нпр. у књизи читамо да, према једној анкети, у зиму 1945. преко 60% сеоске школске деце није похађало школу због недостатка обуће. У неким срезовима Србије чак 70% сељака није имао адекватну обућу. Цокуле или ципеле су тада вределе колико и једна крава; да је ова служба свој рад започела са свега неколико службеника, а да значајније евидентирање незапослених лица почиње са увођењем самоуправљања, тј. почетком педесетих година. Књига је пуна сличних детаља, што само допуњује основну линију кретања и развоја службе запошљавања, која је изведена на коректан начин.

Поред тога, у књизи је дата веома прецизна реконструкција, чак понекад до ситних детаља, о радницима у овој служби, годинама радног стажа и опису радних места. Посебно су истакнути руководиоци службе посредовања у послератном периоду. Све то пропраћено је мноштвом фотографија, организационих шема, табела и графикона које се односе на незпосленост и запошљавање, што текст чини привлачнијим и прегледнијим. Као што знате, понекад фотографија или табела говори сама за себе. Чак су наведене и адресе, односно зграде у којима је радила ова служба, као што су:

зграда Јавне берзе рада у Штросмајеровој 9 - 1945-1946.

Републички биро...Обилићев венац 5,

Завод за запошљавање - Обилићев венац 5,

Републичка СИЗ запошљавање Краља Милутина 8

Данас зграда у Краља Милутина 8

Рад је тако конципиран да се најпре прате друштвено-економске и политичке прилике, затим се даје основна реконструкција рада Службе посредовања рада, њена организациона структура, број запослених, место и улога службе, а онда незапосленост, запосленост и запошљава-

ње. Међутим, незапосленост, запосленост и запошљавање су овде посматрани само кроз службу запошљавања, односно посредовања, а не као политички, социјални и уопште друштвени проблем, што је шири оквир за обраду ове теме. Поред тога, ова питања су дата кроз историјски контекст, односно историјски развој друштва и посебно службе посредовања. Дакле, на једној страни, у књизи се прати развој службе запошљавања у читавом послератном периоду, а са друге стране, њени резултати на остваривању запослености. Нема сумње да је овај научни задатак у потпуности остварен.

Виђена очима стручњака, књига др М. Павловића је драгоцен научни допринос невеликој литератури о овим проблемима, посебно историографској литератури која се бави српским друштвом, а посебно је драгоцена стручњацима из области рада и радних односа не само запошљавања, јер су у њој обрађена и истакнута бројна искуства која могу бити не само од користи него и подстицај за продубљенија истраживања. Ова књига, у пакету са осталим књигама из овога пројекта, свакако представља пионирски подухват у расветљавању и проучавању мало изученог а тако значајног сегмента друштва као што је запошљавање.

Све честитке аутору, али и свима који су на било који начин начин помогли реализацију овог пројекта и, посебно, руководству Завода које је смогло снаге да објави резултате овог вишегодишњег рада.

Милица Церанић

ЗНАЧАЈАН ДОПРИНОС У ИЗУЧАВАЊУ РАЗВОЈА СРПСКОГ ГРАДИТЕЉСТВА

(Даница Валчић, Градитељско наслеђе Власотинца, Власотинце 2002)

Књига „Градитељско наслеђе Власотинца" историчара уметности Данице Валчић представља битан допринос у сагледавању развоја архитектуре Власотинца с краја 19. и прве половине 20. века, која се може окарактерисати као локални одјек тадашњих градитељских концепција и стремљења престонице и неких већих градова у Србији (Ниш, Лесковац, Смедерево). Допринос сакупљених података, приложених фотографија и обрађених објеката на једном месту, првенствено лежи у чињеници да ова књига, поред рада Срђана Д. Марковића - „Новија истраживања грађанске архитектуре у Власотинцу", објављеног у Лесковачком зборнику 33, 1993. године, као и књиге Александра Кадијевића и Срђана Марковића - „Градитељство Лесковца и околине између два светска рата", из 1996. године, представља први систематичан покушај приказа архитектуре Власотинца, као и његовог историјско - друштвеног развоја. Ауторка је користила и драгоцену писану

заоставштину српских и страних писаца, путописаца (Милана Миличевића, Мите Ракића, Владимира Карића, Тихомира М. Ђорђевића, Феликса Каница), и то у својој првој од укупно шест тематских целина, колико књига садржи.

Прва целина књиге везана је за архитектонско - урбани развој Власотинца, и то у периоду од 1878, када су претходно наведени писци након српско-турских ратова забележили последње деценије турске административне управе, па све до 1940. године, која означава и крај бављења архитектуром Власотинца од стране ауторке. Кроз овај први, уопштени део, Д. Валчић се осврће и на осталих пет целина којима се бави у наставку књиге, осветљавајући их различитим историјским приликама, које су утицале на градитељски развој. Почетком 20. века Србија пролази кроз буран ратни перид (1912 - 1918), да би после Првог светског рата истраживања била настављена од стране неуморних патриота и поклоника српске националне баштине (Михајло М. Костић, Владимир и Видосава Стојанчевић, Драгутин Ђорђевић, Душан Он. Поповић, Борислав Андрејевић). Узимајући у обзир ове појединачне напоре и бављења одређеним периодима, као и појединим објектима, само фрагментарно, у виду индивидуалних ентузијастичких стремљења, књига Д. Валчић својим детаљним приступом сагледавања развоја Власотинца, економски и културно, чини значајну коцкицу „архитектонског мозаика", битног за увид у целокупни развој Србије крајем 19. па све до четрдесетих година 20. века.

Прво поглавље везано је за архитектонско - урбани развој Власотинца у периоду од 1878. до 1940. године. Лако се уочава да је ова целина више усмерена ка историјском развоју самог града (од римског периода па све до пада под Турке), његовим полаганим економским напретком након ослобођења, истицањем одређених имућнијих трговаца, свештеника и учитеља - као носилаца културе, да би се, након опширнијег осврта на агроекономски и индустријски развој ове варошице, стигло до логичне последице свега претходно наведеног: повећана стамбена изградња, подизање репрезентативних породичних кућа и пословних простора. Година 1893. од пресудног је значаја за Власотинце, јер је утицала да од варошице, која се ни по чему није разликовала од било које друге средине у Србији из тог периода (оријенталан начин живота, бондручне конструкције кућа), постане насеље које се већ слободно може окарактерисати чак и као мали град. Тада Власотинце добија први урбанистички план, који је изградио инжењер Бартош, али је његова реализација остварена тек 1923. године. Уопште гледано, у периоду 1861 - 1941, у целој Србији долази до реконструкција вароши, оснивaних између тридесетих и четрдесетих година 19. века, као и регулација постојећих урбаних структура. Осим ове урбанистичке делатности, видан је и значајан развој културно - просветног живота. Тако Власотинце од краја 19. па све до четрдесетих година 20.

века пролази кроз различите градитељске фазе, када је у питању стилска оријентација, што ауторка већ наговештава у уводном делу књиге. У њему се она бави и темама које су разрађене касније и поткрепљене фотографијама одговарајућих објеката. Читањем текста и удубљивањем у проблематику, уочавају се одређени пропусти који одвлаче пажњу, разводњавајући строги и прецизни архитектонски језик. У питању су поновна инсистирања на историјској прошлости, било да је у питању нека породица или само објекат, као и извесна понављања која су се већ појављивала у уводном делу књиге. Ауторка је, међутим, успела да приликом сваког описа репрезентативнијег архитектонског здања учини најважнијим свој увод и закључак о том здању, који су садржински слични, и истакне их на прави начин, тако да средњи, „историјски" део не ствара утисак расцепканости и неповезаности.

Друга целина у књизи тематски је везана за примере градитељства настале крајем 19. и почетком 20. века, где се ауторка првенствено бави одређеним типом објекта - стамбеним кућама, али говори и о турској кули - „старој општини", о цркви Сошествија Светог Духа и њеном звонику, као најрепрезентативнијим примерима градитељског доприноса овог периода. Карактеристика стамбених простора (кућа) јесте њихова двострука функционалност, што подразумева стамбени део на спрату са балконом, а пословни и трговачки део су смештени у приземљу. Ово подразумева два различита улаза, односно два прилаза сваком од делова објекта на различитим странама грађевине: у приватне просторије се улазило из дворишта, а у пословне са улице. Објекте овог типа (куће Гаврила Поповића и његових синова, куће Глигорија Паруновића, Ђорђа Поповића, Тасе Ст. Валчића, Адама Голубовића, Гаврила Поповића и др.) карактерише еклектицизам, што подразумева примену ренесансних, барокних, неокласицистичких елемената на фасадама и у обради ентеријера. Када је у питању сакрална архитектура, односно црква Сошествија Светог Духа, треба истаћи као неосновану тврдњу ауторке да „карактеристике које црква поседује и година када је изграђена указују на градитељство тајфе Андреја Дамјанова која је на рад у Србији дошла средином 19. века (1851)"[1] , при чему се ауторка позива на рад А. Кадијевића о тајфи Андреја Дамјанова.[2] Наведени аутор није ту чињеницу потврдио након сигурног атрибуирања поменуте цркве Дамјановљевој тајфи, већ наводи мишљење Б. Несторовића који претпоставља да је ова тајфа радила и спорну цркву, која личи на цркве подизане у Врању, Велесу, Нишу и другим градовима од стране ове тајфе, с констатацијом да овај власотиначки храм поседује извесне разлике у плану и решењу саме цркве

1 Цитат узет са стране 21.

2 А. Кадијевић, *Улоѓа тајфе Дамјанова у сшварању националноѓ сшила у срйској архишекшури друѓе йоловине девешнаесшоѓ века*, Лесковачки зборник XXXVI, Лесковац 1996.

Сошествија Светог Духа. То наводи на закључак да се никако на основу извесних „карактеристика“ или „године изведбе“, што би могло указивати на рад македонске тајфе, не може са сигурношћу тврдити да то и јесте остварење исте.

Следеће поглавље бави се сецесијом у Власотинцу (што представља и назив ове целине), која се јавља почетком 20. века, отприлике истовремено са бечком сецесијом, минхенским југендстилом и француском декоративистичком архитектуром на прелому векова. Овај нови стил у Србији прво прихвата Београд, као и већи градови, а потом и мања урбана средишта, попут Власотинца. Ово је време када долази до појачаног раста национализма услед политичког плурализма, као и тежње за коначним ослобађањем од вишевековне и насилно наметнуте архитектуре. Прва деценија 20. века је, тако, била врло плодоносан период у којем су настале грађевине у српско-византијском стилу, као и у стилу сецесије. Оба ова стила су схваћена као декоративни системи, а нису имали никаквог утицаја на саму структуру грађевине.[3] Зато примери архитектуре грађене у овом стилу нису прави репрезенти њених одлика и особености, јер сецесија у нашој средини уопште није нашла плодоносно тло у свом пуном изразу (динамична спољна обрада пластичне декорације у виду вегетабилних мотива и преплета, као и антропоморфних представа). Овде је речник ове архитектуре ограничен само на декоративну пластику која се састоји од разних маскерона, гирланди, биљних преплета, као и на „фасадни украс“ у виду балкона са оградом од кованог гвожђа, који није обавезан мотив. Као најрепрезентативније примере ауторка је приложила фотографије и описе следећих објеката: кућа браће Сеизовић, Влајка С. Такића, Захарија Хаџи-Стаменковића, Сретена Филиповића, браће Нешић и Љубомира Шушулића.

Поглавље које следи носи назив: Стара власотиначка трговачко-занатска чаршија, које ауторка прилично „слободно“ убацује између сецесијских и међуратних архитектонских остварења, стварајући тиме неку врсту дисконтинуитета у развоју и прегледу. Уочавају се непотребне ретроспективе везане за крај осамнаестог века, период под Турцима, да би уследио осврт на механе и ханове у деветнаестом веку, које су биле прве грађевине већих димензија око којих су се временом развијала насеља. Д. Валчић се позива на проучавања Михајла М. Костића на основу којих изводи закључке о настанку и развоју чаршије и о топографском развитку Власотинца у периоду 1820-1950. године. Тај развој обухвата настајање нових махала које су се временом ширили и биле формиране од стране досељеника. Редом су наведене: Каменица, Чаршија, Шушулинска мала, Доња мала, Црквена мала, Бојаџиска мала, Циганска мала, Земун мала, Крст, Пешкина мала. Овај први део овог

3. Маневић, Лексикон српских неимара (Историја српске архитектуре новијег доба), Београд 2002, IV.

поглавља даље се бави развојем трговине у периоду након ослобођења од Турака, пољопривредним развојем и његовим унапређењем. Као последица спонтаног развоја варошице настаје и архитектонско-урбанистички комплекс чији су објекти у даљем излагању обрађени. У питању су, углавном, пословно-породичне куће и локали, међу којима неки, због својих архитектонских вредности и релативно очуване декоративне пластике на фасадама, заслужују да буду поменути (локали браће Кованџић, кафана „Земун" - пре рушења, пословно-породична кућа Уроша Г. Валчића, нпр.), а неки наведени објекти, о чијем садашњем изгледу и стању сведоче приложене фотографије, једноставно су ту више ради сагледавања целокупног урбанистичко-архитектонског развоја и дочаравања атмосфере и ондашњих прилика него због својих стварних стилских особености и архитектонских вредности. Велики део који се односи на овај период власотиначког развоја и ширења његовог урбаног језгра кроз деценије, сматра ауторка, представља засебну целину и заслужује посебну пажњу. Међутим, због таквог приступа дошло је до понављања ставова изреченим раније, као и стварања непотребног јаза између сецесијске и међуратне архитектуре, при чему ова друга представља оно највредније и најрепрезентативније што је Власотинце дало као сопствени градитељски израз нечега што је владало Београдом и другим градовима. То је период ратова у којима су страдали бројни представници прве генерације српских архитеката, када долази до неке врсте прекретнице у наредном периоду. Тако, у трећој деценији двадесетог века нове архитекте су врло јаки поборници академизма, који је такође у великој мери био потенциран од стране руских градитеља,[4] о којима ауторка више говори у наредном поглављу. Тим јазом се јасно уочавају одређена стагнирања у градитељству, због друштвено-историјских прилика - ратова, вођених у периоду 1912-1918. године, али се читалац може наћи поприлично збуњен поновним враћањем у прошлост, далеку сто и више година, не схватајући праве разлоге за тако нешто. Урбанистички и архитектонски развој једне средине, наравно, зависи од друштвених и историјских прилика и не може се никада стриктно говорити о постојању јаких граница приликом нестајања једног а стварања новог стила, јер су те границе врло недефинисане и магловите. Зато је, на неки начин, разумљив ретроспективни поступак ауторке, са циљем да приближи онај прави дух једне трговачке и занатлијске средине, чији најрепрезентативнији и најбоље материјално сагледив фонд управо чине постојећи објекти.

Поглавља која следе (Градитељство у Власотинцу између два светска рата; Остали примери грађанске архитектуре настали између два светска рата) представљају и завршни преглед овог периода - до избијања Другог светског рата код нас (1941). Ауторка истиче чињеницу да новија српска архитектура није адекватно систематски истраживана,

4 Исто, IV.

осим кроз постојећу невелику литературу, поменуту већ раније.[5] У том погледу, ова литература је била од драгоцене помоћи за бољи преглед и увид у међуратну архитектуру Власотинца. Објекте подизане у овом периоду карактерише стилска хетерогеност и неуједначеност композиције, што је последица потребе за остваривањем најприближнијих стилских решења, која су локални мајстори покушавали да имитирају на основу сећања на палате и виле подизане у већим градовима Србије. Ово је, такође, и време истовременог постојања више стилова, као и њиховог међусобног мешања и преплитања, што је често доводило до прилично оригиналних и несвакидашњих решења. У даљем развоју, значајна година јесте 1928, када долази до оснивања Групе архитеката Модерног правца у Београду, од стране четворице архитеката: Милана Злоковића, Душана Бабића, Јана Дубовија и Бранислава Којића. То је време када је сама земља била у врло критичном стању због особене политичке ситуације, па се осим личних мотива за стварање ове групе могу узети у обзир и политички разлози. Крајем 1928. године уочавао се крај буржоаског плуралистичког парламентаризма, а последице свега тога су стална смењивања владе, да би се једини „прави" излаз видео у диктатури заведеној почетком 1929. године. З. Маневић наводи да су у том периоду уметност и естетика биле подређене политичким збивањима,[6] као што уосталом скоро увек бива са уметношћу уопште када се нађе усред немира и ратних ковитлаца. Све до увођења диктатуре краља Александра I Карађорђевића стално је одржавана равнотежа између академизма и српског стила, два идеолошки супротстављена правца, у смислу да је академизам означавао везу са Европом и архитектонском модом која је владала у њој, а српски стил је био симбол тежње за јачањем националног стила.[7] Управо ово постојање више стилова доприноси еклектичним остварењима, заснованим на западноевропским неостиловима, чија ће архитектура владати све до пред Други светски рат, када модерна коначно тријумфује. Сва ова дешавања су, наравно, оставила трага и на Власотинце, како у трећој тако и у највећем делу четврте деценије двадесетог века. Значајан допринос српској архитектури дали су и руске архитекте - емигранти, који су после Октобарске револуције у Русији нашли свој нови живот и посао у Србији.[8] Српска архитектура, виђена очима Руса, заснива се на тради-

5 А. Кадијевић-С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац 1996.

6 З. Маневић, *Београдски архитектонски модернизам 1929-1931*, GGB XXVI, 1979, 210.

7 А. Кадијевић, *О архитектури националног стила на Косову и Метохији између два светска рата*, Новопазарски зборник 23, Нови Пазар 1999, 164.

8 О томе в.: А. Кадијевић, *Допринос руских неимара емиграната српској архитектури између два светска рата*, у: Руски инжењери у Југославији 1919-1941, Београд 1997; М Ђурђевић, *Делатност руских архитеката емиграната у југоисточној Србији*, Лесковачки зборник 39, 1999, 183-193; М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1997; М. Јовановић, *Краљ Александар и руски уметници*, у: *Руска емиграција у српској култури 20. века*, Београд 1994, 93-97; С. Стојановић, *Руска емиграција и уметност код нас*, Мисао 1-2, 1928, 74-77.

ција руског академизма, а његови најзначајнији представници били су: Глигорије Самојлов, Василиј Андросов, Николај Т. Краснов и Виктор Лукомски. За Власотинце је посебно значајан Николај Краснов, јер је пројектовао Споменик палим родољубима у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918. године, сместивши га на главни градски трг. Од осталих примера власотиначке међуратне архитектуре ретко се уочавају објекти грађени у српском стилу, али зато највећи део постојећих носи печат мешовитог постакадемског-модернистичког манира. Једини пример чисте примене модерне јесте кућа браће Паруновић, и она, уопште, представља пример доследности у спровођењу једног чистог стила без икаквих сувишних елемената који би доприносили стилском шаренилу.[9] Поред куће Паруновића, која представља врхунац модерне у Власотинцу, издваја се само неколико примера остварења чија је архитектонска вредност високог квалитета: палата Милана Валчића, Народни дом, кућа др Радула Велошевића.

Ауторка Даница Валчић завршава своју књигу међуратном архитектуром која у Власотинцу представља постепену генезу остваривану од стране локалних пројектаната чији је инвентивни дух био вођен подстицајима који су долазили из већих центара Србије. Ове грађевине представљају највећи домет тог периода и постојећих материјалних могућности и чине бitан допринос за даље проучавање архитектуре, не само Власотинца него и осталих градова у Србији, за чија истраживања ова књига представља битну карику у ланцу развоја, као и велики подстицај за даље напоре у том правцу.

Поред битних података сакупљених на једном месту, које ова књига садржи, значајан је и допринос у виду фотографија постојећих објеката, као и оних који су срушени. Пошто су у питању архитектонска остварења, није занемарљив квалитет фотографија, који овде није висок, што умањује укупни утисак приликом читања књиге, посебно када су у питању остварења са применом сецесијских мотива или оних грађених у еклектичком маниру.

Кроз целу књигу Даница Валчић изричито наводи како је градитељска делатност, упражњавана у Власотинцу током деветнаестог века, била истог карактера, или се бар трудила да то буде, као и она у осталим градовима Србије, па и у самом Београду. Престоница је за време Турака била права оријентална варош, да би тек негде после хатишерифа из 1830. године и добијања извесне самосталности почела да прихвата одређена европска стилска схватања архитектуре, захваљујући инжењерима из Аустрије који су на позив кнеза Милоша долазили у Србију. Све иновације прво су се догађале управо у Београду, као центру прихватања свих градитељских новина, а затим су се преносиле и у остале градове, прво оне веће, а затим и у оне мање. Исто се дешавало и са Власотинцем, како у деветнаестом тако и у двадесетом веку, што

9 А. Кадијевић-С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996*, 110.

ауторка савесно наводи у сваком поглављу. Наводећи ове утицаје, као и извесна стремљења локалних градитеља, цела књига би била богатија навођењем одређених паралела између власотиначке и архитектуре неких других градова, односно оне архитектуре која је на њу оставила највише трага. То би подразумевало навођење одређених градитељских остварења, њихових описа, фотографија, што би, свакако, допринело јаснијем увиду у место овог градиња у целокупним градитељским остварењима Србије, као и лакшем увиђају.

Књига „Градитељско наслеђе Власотинца" ауторке Данице Валчић, упркос ситнијим недостацима, своју величину и позитивну страну остварила је кроз труд и напор ауторке да забележи и на неки начин овековечи архитектуру једне средине у распону већем од једног века, дочаравајући нам економски, културни и градитељски дух Власотинца. Овај вредни напор представља тежњу у дубље расветљавања проблема развоја варошица Србије, од стицања самосталности па све до међуратног периода, што тек треба да буде изазов истраживачима за даље напоре у том правцу, односно свима онима којима је стало до очувања правих архитектонских остварења и вредности, као и развоја свести о духовном и културном развоју једног народа.

Александар Кадијевић

ПРИЛОГ ТУМАЧЕЊУ КУЛТУРЕ НЕОКЛАСИЦИЗМА

(Предраг Драгојевић, Елементи неокласицизма. Настанак и склоп једног стила у ликовним уметностима, Београд 2001)

У оквиру библиотеке „Катакомбе" недавно је, као ауторско издање, објављена књига „Елементи неокласицизма" др Предрага Драгојевића, наставника на предмету „Наука о уметности" Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду. Одштампана у скромном тиражу, претежно доступна у библиотекама наставно-научних установа и малобројних стручњака, књига др Драгојевића је по много чему заслужила квалитетнију штампу, већи формат и адекватну књижарску дистрибуцију. Ипак, и у постојећем облику, она представља драгоцен допринос тумачењу културе неокласицизма осамнаестог и деветнаестог века. По свом садржају, научној подстицајности и мултидисциплинарности, она превазилази досадашње прилоге домаћих стручњака о тој сложеној и широкој теми.

Књига се састоји од 104 стране основног текста и 25 страна прилога (преглед извора, илустрација, библиографије и резиме). Подељена је на три главна поглавља (Тумачења, Теоријска основа, Трагови околности) иза којих следи Закључак. У првом поглављу приказана је гене-

за термина неокласицизам у уметничкој литератури и међународној научној историографији. Констатована је неуједначеност у схватању и коришћењу тог појма, проистекла из теоријске неутемељености досадашње критеристике. То аутор надокнађује у следећем поглављу „Теоријска основа", у коме систематично разлаже али и синтетички сагледава културу, естетику, теорију уметности и ликовну праксу неокласицизма. У поглављу „Трагови околности" он још прецизније дефинише елементе и константе неокласицизма, указујући на изворе његовог настанка и трајања у ужим и ширим географским оквирима. Утврђује друштвене детерминанте и психичке чиниоце који су евидентно генерисали ликовни склоп и семантику тог стила. У закључку, рекапитулацију претходног разматрања обогаћује краћом расправом о проблематици стила као научне категорије, указујући на широку лепезу могућих приступа. Истиче предности мултидисциплинарног над ускостручним (једностраним) приступом, као и потребу да резултати свеобухватних тумачења пре свега доведу до релевантних сазнања о „човеку у датом времену и простору".

Излагање др Драгојевића је конциповано строго, одговорно и систематично, са многобројним потпоглављима и поднасловима који најављују концизне и функционалне проблематизације. Такав ауторски тон, стриктан и хладан, обојен приличном уздржаношћу, лишен ангажованости која би можда још снажније „уверила" читаоце о „стању ствари" и њиховом неопходном ревидирању, сагласан је Драгојевићевој дугогодишњој вокацији да ненаметљиво унапреди домаћу науку о уметности. У покушају да своја истраживања у тој области примени на конкретан емпиријски материјал (сликарство и скулптура неокласицизма), као и да утврди теоријске основе и перформансе тог стила, он је у потпуности успео. Тумачећи сложену проблематику епохе о којој је реч, актуелизовао је и примереност термина који се односе на феномене адхерентне или супротстављене неокласицизму (академизам, рационализам, романтизам, „лепо", „укус" и др.).

После ове слојевито сачињене студије, поимање културе и уметности неокласицизма у нас неће бити ни приближно исто као пре. Само наизглед потврђујући ставове малобројних претходника, Драгојевић је новим критичким опсервацијама ревидирао ставове о носиоцима уметничке естетике неокласицизма - Менгсу, Лесингу, Винкелману и Рејнолдсу, као и њиховим академистичким претечама Белорију, Лебрену и Пусену. Да је у излагању обухватио и архитектуру епохе неокласицизма, његова књига би била аналитички богатија и садржајнија. Исто тако, да је критички представио рецепцију неокласицизма у домаћој историографији, његов рад би био још ефективнији у националним оквирима. На крају, нагласимо да су подршку ауторовом подухвату дали

истакнути тумачи новије уметности и естетике (М. Гринхолг, М. Павић, М. Јовановић и М. Зуровац), што такође говори о његовом значају.

Тамара Оґњевић

ЧАРОБНА МИСТРИЈА НЕСТАЛИХ ДУНЂЕРА

(Драгиша Милосављевић, Осаћански неимари, Београд - Прибој 2000)

Аутентичан, студијско-есејистички приступ историчара уметности Драгише Милосављевића, одабраним темама чини овог аутора ретке даровитости јединстевеном појавом на домаћем простору. Минуциозно темељан као истраживач, речит у казивању подјед-нако и практичних чињеница, али и тонова којим се слика историја духа једног времена, Милосављевић од наоко неинспиративних тема ствара привлачне записе који особитом лепотом књижевне форме казивања надрастају примарни стручни оквир. И управо то фино профилисано умеће писања даје нарочиту драж Милосављевићевим стручним радовима - од монографије о Увцу, преко сторије о заоставштини неуморних зографа Лазовића Бијелопољаца, до ванредне студије о градитељима из источнобосанских Осата који се потписаше под овдашњим небом својим чаробним мистријама.

Као и све Милосављевићеве књиге, и „Осаћански неимари" писани су са позиција великог истраживачког напора, суптилне аналитике кадре да уочи, упореди и повеже често шкрте чињенице у логичну слику, али и са емотивним набојем својственим писцима-ходочасницима из неких прохујалих времена у којима се мање журило, а више времена проводило у неспутаном уосећавању лепог. Чињеница да се Милосављевић примарно везује за једно историјско невреме, гледано са позиција српског етоса, за епоху у којој нема услова, подједнако и државних, али и индивидуалних, за капиталне уметничке подухвате, и да у том и таквом временском сегменту истражује прегалаштво ослоњено готово искључиво на скромне снаге даровитих појединаца, ставља његову мисију историчара уметности у особито сложен контекст када ваља доносити судове о дометима тог и таквог стваралаштва. Дубоко свестан недостатне испитаности позног средњег века и његових уметничких садржаја у оквирима Србије под Османлијама, Милосављевић у својим трагањима подсећа на пионире историје уметности из Винкелмановог времена које њихова страст према лепоти штедро награђује напорима да се стигне на извор лепог. И док већина истражив-

ача са овог простора хрли преко Дунава и Саве, загледана у прве рефлексе украјинског и левантинског барока у заоставштини одбегле српске цркве и међу родоначелницима тек зачетих грађанских сталежа православаца силом настањених на аустроугарским територијама, Драгиша Милосављевић гледа преко Дрине, у потрагу за неимарима настањеним између Вишеграда и Сребренице, чије су веште, самоуке руке градиле диљем западне Србије бројне цркве, махом брвнаре, али и куће бољестојећих домаћинстава, надалеко познате као „осаћанке".

Полазећи на необичан пут кроз време, Милосављевић, и сам потекао са простора западне Србије, духовно и естетски осењен заоставштином Осаћана, познатих по дару да готово филигрански везу у дрвету најкомплекснија декоративна ткања, па да са запањујућом вештином понешто од тих мотива пренесу и у солидније материјале, стиже на леву обалу Дрине. Дубоко свестан неправедне маргинализације градитеља на лествици стваралаца у средњовековној Србији, а вођен аутохтоном магијом мита и предања, с једне стране, те заоставштином дунђера који су у сезони градитељских радова прелазили Дрину да свој хлеб зараде у осиромашеној Србији, Милосављевић ствара студију од прворазредног значаја за поимање историје архитектуре на нашем простору, али и мали роман унутар те студије, где у добро сагледаним и маестрално исписаним поглављима из домена културне историје, пружа читав низ ванредно значајних елемената за схватање осаћанских неимара као актера једног сложеног периода у историји српске архитектуре. Милосављевићеви „Осаћански неимари" плод су једне методолошки исцрпне историјске и уметничке потраге, али и способности да се разложно, кроз комплексну слику њиховог времена и стваралаштва, да и стручна оцена о ономе што су за собом као траг оставили на замашном простору од Босне до Шумадије, у једној епохи у којој се човек само духом могао бранити и од себе и од историјске стихије.

Варљиво делује бројна литература на крају Милосављевићеве прегледно конциповане студије која се до финеса придржава свих сложених захтева пратеће научне апаратуре, јер, уистину, пре њега нико се није бавио искључиво Осаћанима као јединственом појавом у градитељству Срба. Бројност извора указује на сложеност трагалачког поступка, а реномирана имена домаће књижевности која се помињу, као Иво Андрић, упућују на чињеницу да је магија осаћанске мистрије и у невремену морала бити опажена од људи осетљивог ока и духа.

Рецензирајући књигу Драгише Милосављевића, архитекта, професор Зоран Петровић, после Дерока најбољи сликар међу архитектама, и сам горљиви истраживач средњовековне секуларне архитектуре, и историчар уметности, проф. др Миодраг Јовановић, дубоко су свесни величине научног подухвата ауторовог, који своје дело отпочиње као аманет прерано отишлом историчару уметности Радомиру Станићу, неуморном борцу у одбрани културне баштине овог поднебља.

Препоручујући књигу као обавезно универзитетско штиво у најафирмативнијем академском тону, Јовановић и Петровић заборављају да додају и онај њен особит сегмент о стилској питкости и свеобухватној занимљивости која је чини привлачним штивом и за многе шире кругове образоване публике, изузев оних уско научно-стручних. Могло би се без претеривања рећи да у њој леже важни одговори на бројна нагађања о збивањима у једном времену које са позиција историјскоуметничких упоредника неоправдано изгледа као време сенки и опадања.

Издавачи „Осаћанских неимара, београдска „Просвета" и Завичајни музеј из Прибоја, имају све разлоге да буду задовољни Милосављевићевим делом, које, поред изузетног садржаја, краси и ванредно лепа ликовна опрема академског сликара Радомира Верговића, уметника за кога је уистину тешко рећи да ли публику више очарава својим блистивим уљима на платну или оригиналним решењима у опремању књига. Квалитетне фотографије које чине нераскидиву целину са Милосављевићевим текстом и одличан, садржајан резиме на енглеском језику, једна врста књиге у књизи, одраз су не само луцидног поимања улоге естетског у примарној комуникацији са читаоцем већ и насушне потребе да се овдашње стваралаштво прикаже и ван граница омеђених језичким баријерама. Гледано и из овог угла, а у оквиру целокупног утиска, неспорно је да Драгиша Милосављевић представља прототип модерног истраживача са изразитим афинитетом и способношћу да своје велико знање и редак таленат подели и са стручном, али и са широком културном публиком.

Тијана Борић

КОКАН ГРЧЕВ: ЦРКВЕНО ГРАДИТЕЉСТВО У МАКЕДОНИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА 1918-1940, Скопље 1998.

Градитељска баштина наше скорије прошлости, упркос својој доступности, дуго је представљала запостављено, неистражено и маргинализовано поље домаће историографије. Обимност и сложеност грађевина ове епохе, велики број данас измењених, несталих и неостварених објеката, као и њихова расута техничка документација, допринели су да овај сегмент нашег културног наслеђа дуго остане неразјашњен и неправедно потцењен. Охрабрујући корак учињен је током осамдесетих година када се неколико младих истраживача заинтересовало за ову проблематику, чиме су отпочела темељна научна ист-

раживања и критичка преиспитивања валоризације неимарских достигнућа овога периода.

Том кругу истраживача припада и мр Кокан Грчев, научни сарадник Института за фолклор „Марко Цепенков" из Скопља. Ова установа је пре неколико година издала његову књигу „Црквено градитељство у Македонији између два светска рата 1918-1940." Реч је о истраживачком раду посвећеном развоју сакралног међуратног градитељства на подручју данашње Републике Македоније. Међутим, иако је у наслову рада наведена врло прецизна територијална одредница, јасно је да се једна овако комплексна и тополошки широко распрострањена појава не може поимати изоловано и у оквирима данашњих државнополитичких граница. Стога, поред сагледавања токова и анализе објеката међуратног црквеног градитељства у Македонији, дат је неизоставни преглед архитектонске делатности на подручју већине балканских земаља. Урађено је веома корисно истраживање обимне градитељске продукције цркава, костурница, капела и спомен обележја, са компаративном анализом европских архитектонских токова, њиховог уплива и рефлексије на овим просторима.

Књига садржи шест поглавља, при чему су прва три нешто сложеније унутрашње структуре. Рад отпочиње поглављем „Историјски преглед услова за развој црквеног градитељства у Македонији с краја 19. и почетка 20. века." На самом почетку наведене су историјске околности и могућности за развој архитектуре, са анализом утицаја друштвених институција на градитељску сцену Македоније до 1918. године. Разрађујући читав низ социо-економских чинилаца, аутор указује на нераскидиву везу историјске позадине са културним и уметничким параметрима епохе. Посебно је истакнут период тзв. препорода (друга половина 19. века), у коме долази до буђења националне свести, јачања грађанског слоја и културног и интелектуалног нарастања. Посматра се и положај православне цркве као главног носиоца великог броја значајних сакралних градитељских поруџбина. Аутор надаље уочава и анализира архитектонско стилске специфичности у предратној црквеној архитектури, чиме успоставља и дефинише њену веома важну улогу у разумевању и разјашњењу многих особених појава и трансформација кроз које пролази међуратно градитељско стваралаштво. Време препорода обележили су градитељи-пројектанти, који су, организовани у специфичне дружине-тајфе, често мењали место боравка и на тај начин покривали изразито широку територију која је обухватала већи део Балканског полуострва. Указује се, нарочито, на додир ових градитеља са новим уметничким токовима Европе, а посебно Медитерана, који ће постепено бити инкорпорирани у један свеж и надасве слојевит градитељски језик. На челу формирања овог особеног стила издвојен је и укратко приказан плодан архитектонски опус тајфе Андреје Дамјанова, неимара из области централне Македоније. Прег-

лед рада македонских тајфи заокружен је представљањем делатности градитеља Даме Андреева, једног од последњих стваралаца овог периода, који преузима и уграђује у специфично локално градитељство готове стилске обрасце из европске архитектуе и тиме чини искорак у односу на своје претходнике.

Друго поглавље носи наслов „Нови услови за развој црквеног градитељства између два светска рата", и отпочиње општим прегледом политичких збивања тога времена која су битно одредила и градитељске токове. Оцењује се да је после градитељски интензивног периода, с краја 19. века, дошло до застоја и деградације архитектонске струке у ратовима захваћеном подручју Балкана. Бурне, ратне године довеле су до корените трансформације политичке карте Балканског полуострва. Нарочито је истакнут значај стварања Краљевине СХС, када територија Македоније улази у састав новостворене државе, која јој даје печат и у сфери градитељства. Консолидацијом политичке и економске ситуације, у оквиру тек оформљене државе, долази и до реорганизације црквене управе, што ће имати далекосежне последице по црквено градитељство овог периода. Посебно се истиче значај цркве, која се у току међуратног периода залагала за интензивну обнову несталих или оштећених објеката, као и за подизање нових. Аутор се задржава и на променама које је претрпело законодавство у самој струковној области градитељства. Констатује се да је несрећена урбанистичка ситуација отпочела да се мења тек када је Министарство грађевина у Београду спровело читав низ законских прописа и регулатива у архитектонској политици Краљевине СХС. Као један од битних друштвених услова за развој неимарске струке на овим просторима наводи се и појава образованог стручног кадра, младих архитеката школованих у најзначајнијим европским културним центрима, са којима и на ове просторе пристижу актуелне градитељске методе, нови материјали и стилски обрасци. Целокупан други део овог поглавља посвећен је управо последицама које су наведене промене остариле на пољу сакралне архитектуре у Македонији.

У трећем поглављу, „Архитектонске-стилске карактеристике црквених објеката изграђених између два светска рата" дат је најпре преглед актуелних европских градитељских токова. Овај сегмент је необично важан јер указује на пројектантске и обликовне принципе европске архитектуре који су имали одјека у нашој средини. На тај начин омогућава се потпуније сагледавање развоја и токова градитељства на овим просторима. Пратећи архитектонске карактеристике домаћег, међуратног, сакралног корпуса грађевина, констатује се изразита хетерогеност, настала као последица постојања и коегзистенције међусобно супротстављених доминантних градитељских доктрина: академизма, модерне и националног стила. Оцењује се да је у овом периоду обимне градитељске продукције било много идејно неутемељених аутора, који

су у свом раду лутали из крајности у крајност и западали у стваралачку декаденцију. С друге стране, истиче се креативност појединих архитеката који су у оквиру посебно сложених симболичких и лимитирајућих канонских захтева успели да остваре јединствена и оригинална уметничка дела. Последњи део овог поглавља бави се општим морфолошким, конструктивним и функционалним аспектима међуратних црквених објеката на територији Македоније. Кроз анализу одређених архитектонских елемената сагледавају се трансформације и интерпретације традиционалних модела новим неимарским језиком и у новим материјалима. Занимљиво је и врло похвално што је аутор посветио подједнаку пажњу и анализи ентеријера цркава, чиме је дат увид у овај недовољно познат сегмент.

Завршна три поглавља чине појединачни прегледи сакралних објеката, који својим пројектантским и обликованим решењима сведоче о развојним путевима и дометима међуратне архитектуре на тлу Македоније. Свако од три поглавља посвећено је одређеној врсти црквених грађевина. У четвртом су анализиране цркве, у петом спомен цркве и цркве костурнице, док су у последњем поглављу обрађена спомен обележја, са посебно издвојеним опусом великана међуратне архитектуре, Момира Коруновића. Треба истаћи да је аутор узео у обзир и реконструисао нестале или измењене објекте у циљу потпунијег прегледа овог периода. Уложен је напор да се из обимне, необрађене и пре свега расуте документације саберу и представе драгоцени поуздани подаци за датовање, атрибуцију и намену подигнутих објеката, као и за ревитализацију оних порушених. Појединачна анализа грађевина урађена је систематично и педантно. Слику о архитектонским особеностима коментарисаних објеката употпуњују и репродукције основа, пресека, конкурсних нацрта, скица и фотографија, датих непосрдно иза текста о одређеној грађевини. Велики део фотографија, са посебно истакнутим детаљима, урадио је сам аутор, уз које су додата и корисна кратка појашњења.

Књига Кокана Грчева „Црквено градитељство у Македонији између два светска рата 1918-1940", обраћа се, пре свега, стручном кругу читалаца који се баве проучавањем овог сегмента наше градитељске праксе, мада по свобухватности својих тема завређује и пажњу шире културне јавности. Издање је, међутим, још увек могуће набавити искључиво у интегралној, непреведној верзији, што је, свакако, препрека њеној популаризацији. Без обзира на то што се данас наглашавају регионална разграничења, ова студија представља значајан допринос историографији наше скорије архитектонске прошлости.

САДРЖАЈ

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА БАШТИНА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ (IX)
Владимир Стојанчевић, ИСТОРИОГРАФИЈА У ПРОУЧАВАЊИМА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ОД ОСЛОБОЂЕЊА 1877/78 ДО ПОЧЕТКА XX ВЕКА 5

Радивој Радић, ГЕОРГИЈЕ СФРАНЦИС И СРБИЈА 15

Светлана Пејић, ЦРКВЕ СА ПРИСЛОЊЕНИМ ЛУКОВИМА У АРХИТЕКТОНСКОМ НАСЛЕЂУ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ 25

Станиша Војиновић, РУКОПИС ДНЕВНИКА МИТЕ РАКИЋА СА ПУТА ПО КРАЈЕВИМА ОСЛОБОЂЕЊЕНИМ 1877. ГОДИНЕ 45

Горан Максимовић, „НОВА СРБИЈА“ У ПУТОПИСНИМ СЛИКАМА МИТЕ РАКИЋА 87

Јован Пејчић, МИЛАН РАКИЋ 1912. БЕОГРАД - ПРИШТИНА 99

Миодраг Рогић, СЛИКАР СТЕВАН ТОДОРОВИЋ У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1877/78. ГОДИНЕ 123

Александар Кадијевић, О АРХИТЕКТУРИ ЦРКВЕ СВЕТИХ АПОСТОЛА У ТУРЕКОВЦУ 129

Борислава Лилић, СЕОСКА И ГРАДСКА КУЋА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ ПРЕД ОСЛОБОЂЕЊЕ 1877/78. 139

Хранислав Ракић, ПУТОПИСЦИ КАО ИЗВОР ПРОУЧАВАЊА ИСТОРИЈСКЕ ПРОШЛОСТИ НА ПРИМЕРУ ПЕЧЕЊЕВЦА 155

Тијана Борић, ЦРКВЕ XIX ВЕКА НА ПОДРУЧЈУ БУЈАНОВАЧКО-ПРЕШЕВСКОГ ОКРУГА 163

Тијана Жупић, ОКРУЖНО НАЧЕЛСТВО У ВРАЊУ - ПУТОКАЗНО ОСТВАРЕЊЕ НАЦИОНАЛНОГ СТИЛА 179

Ирина Нешић, КУЋА СОТИРА ИЛИЋА 187

Драгана Стојковић, АРХИТЕКТУРА ТОНКИЋЕВЕ ПАЛАТЕ 205

Драгиња Маскарели, О ДЕЛАТНОСТИ АРХИТЕКТЕ ЈОВАНКЕ БОНЧИЋ- КАТЕРИНИЋ 217

Мира Ниношевић, ОПШТИНСКА ВЛАСТ У ЛЕСКОВЦУ 1920 - 1929. 223

Душан Јањић, ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА ФРАНЦУСКЕ У ЛЕСКОВЦУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА 243

Живан Стојковић, ВЛАСОТИНАЧКА ПЕВАЧКА ДРУЖИНА „ЊЕГОШ" 1929 - 1941. 259

Драгиша Костић, КОНТРОЛА ПРИВАТНОГ СЕКТОРА ТРГОВИНЕ И УСПОСТАВЉАЊЕ ДРЖАВНЕ СВОЈИНЕ НАД ЊИМ 1948. 275

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ

Јулијана Пешић, ПОГРЕБНИ И ПОСМРТНИ РИТУАЛИ ДАРДАНАЦА У СВЕТЛУ САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ФОЛКЛОРА 301

Иван Стојановић, КОНЗЕРВАЦИЈА ДЕВЕТ БРОНЗАНИХ ПРЕДМЕТА ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 317

Верољуб Трајковић, ПОЧЕЦИ ШКОЛСТВА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 335

Момчило Павловић, ОСВЕЋЕЊЕ И ОТКРИВАЊЕ СПОМЕНИКА СЕДМОРИЦИ ПАЛИХ НЕЗНАНИХ ЈУНАКА У ОДБРАНИ ЛЕСКОВЦА 1915. ГОДИНЕ 343

СЕЋАЊА НА др ВИДОСАВУ СТОЈАНЧЕВИЋ

Хранислав А. Ракић, ДОПРИНОС ВИДОСАВЕ НИКОЛИЋ - СТОЈАНЧЕВИЋ НА ИЗУЧАВАЊУ ЕТНОДЕМОГРАФСКИХ, СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИХ И КУЛТУРНИХ КАРАКТЕРИСТИКА ЈУЖНОМОРАВСКОГ РЕГИОНА 357

ПРИКАЗИ

Мирољуб Васић, др МОМЧИЛО ПАВЛОВИЋ, ЗАПОШЉАВАЊЕ У СРБИЈИ (Од јавне берзе рада до тржишта рада 1945 - 2000. књ. II, Београд 2002. стр. 521) 363

Милица Церанић, ЗНАЧАЈАН ДОПРИНОС ИЗУЧАВАЊУ РАЗВОЈА СРПСКОГ ГРАДИТЕЉСТВА (Даница Валчић, Градитељско наслеђе Власотинца, Власотинце 2002) 365

Александар Кадијевић, ПРИЛОГ ТУМАЧЕЊУ КУЛТУРЕ НЕОКЛАСИЦИЗМА (Предраг Драгојевић, Елементи неокласицизма. Настанак и склоп једног стила у ликовним уметностима, Београд 2001) 372

Тамара Оґњевић, ЧАРОБНА МИСТРИЈА НЕСТАЛИХ ДУЊЕРА (Драгиша Милосављевић, Осаћански неимари, Београд - Прибој 2000) 374

Тијана Борић, КОКАН ГРЧЕВ: ЦРКВЕНО ГРАДИТЕЉСТВО У МАКЕДОНИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА 1918 - 1940, Скопље 1998. 376

НАРОДНИ МУЗЕЈ

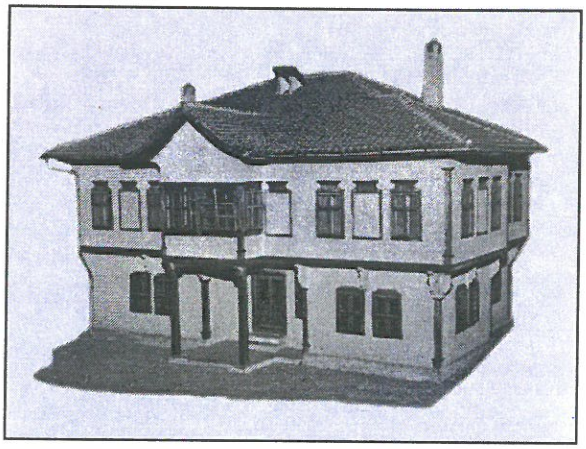

ЛЕСКОВАЦ